Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

176672

Ivane!

Evo uspomena od
Tvoga brata

Franjo

Mitrovica 13/11. 902.

HERCEG-BOSNOM

UZDUŽ I POPRIJEKO.

PUTOVANJA

HENRIKA RENNERA.

S tristapedesetipet ilustracija po slikama W. L. Arndta, E. Arndt-Čeplina i dr. te po fotografskim snimcima.

S geografskom kartom.

Privolom piščevom preveo s drugoga njemačkoga izdanja

ISA VELIKANOVIĆ.

Geografsko društvo UNIVERZA LJUBLJANA

MITROVICA 1900.

NAKLADA HRVATSKE DIONIČKE TISKARE. (N. DOGAN.)

176672

176672

N 490/1963

196300490

Henrik Renner.

Otkada je Herceg-Bosna dospjela pod vlast naše monarhije, zainteresovala je strani svijet jače nego ikoja druga zemlja evropska. Stara kulturna Evropa, koja sve na svojem putu izglagjuje, izjednačuje, nivelira, našla je odjedared u samoj svojoj sredini novu zemlju, i ako ne tugju, a ono sasvim raznoliku od svake druge zemlje.

Kako se je onda razbudio interes, do danas ne jenjava. I ne će lako ni jenjati. Bosna i Hercegovina nijesu zemlje, koje pobugjuju interes jedino svojom novošću. I kada se u živom saobraćaju sa zapadom život u Bosni i Hercegovini u koječem i izmijeni, kada nesmiljena kultura zbriše sa njih po koji ćar lijepe starodrevnosti, ostaće te zemlje zanimljivima i vrijednima isto kao i prije. Vrijednost njihova nije prolazna ni za učenjaka, ni za privrednika, a ponajmanje za državu, koja ih je uzela pod svoje okrilje.

Za ova dva je decenija strani svijet, franceski, njemački i engleski u prvom redu, — stekao dosta dobrih djela o Herceg-Bosni. No teško da je ikoje drugo djelo steklo u stranom svijetu toliko prijatelja i u tolikom se broju raširilo, kao Rennerova knjiga, što je evo u hrvatskom prevodu iznosimo. Godine 1896. izašla je u prvom izdanju, a već na godinu u drugom povećanom izdanju. Nije ni čudo. Rijetko će stranac o kojoj zemlji pisati tolikim zanimanjem i ljubavlju, kao što Henrik Renner o Herceg-Bosni. Stari je on tamo znanac. Već god. 1875. dolazi Renner za ustanka u Hercegovinu, prvi novinar, koji je onamo zavirio. S austrijskom okupacijom dolazi i opet kao dopisnik bečkih i berlinskih novina, te ostaje u Bosni podrugu godinu. I docnije u više mahova zalazi u Herceg-Bosnu, te putuje njome svuda unakrst, uzduž i poprijeko. Zavolio je Bosnu „kao drugu otadžbinu“ i piše o njoj, kao da joj je u istinu rogjeni sin. Hrvatska će publika valjda jedino u

poglavlju o njemačkim naseobinama osjetiti, da ovu knjigu piše stranac, — no ni tamo neprijatelj.

Autor ni sâm nije imao pretenzije, da napiše učeno djelo o Bosni. Namjera mu je, da pobudi interes u publici; takva je i želja prevodiočeva. Neka se kod nas makar i od stranca čuje i povjeruje, da je Bosna zavrijedila zanimanje i ljubav hrvatskoga svijeta u drugim krajevima! Neka je se kod nas zamiluje barem onoliko, koliko zaslužuje, — kada je se ne miluje onoliko, koliko se svoje mora milovati!

O djelu šta da mnogo govorimo? Neka se čita. Ko ga pročita, iskazaće autoru veću hvalu, nego što bi je ovdje iskazali riječima. Iskazaće je time, da će ga i samoga želja zanositi u Bosnu ponosnu, kao što onamo vuče želja i čestitoga autora, kada gleda „u sivu maglu sjevernjačke zime".

Ovdje imam jedino da se zahvalim štovanomu piscu za dobrotu, kojom mi je dozvolio prevod svojega djela, a isto tako da se zahvalim i dvorskomu savjetniku Kosti Hörmannu, velikomu kulturnomu trudeniku u Herceg-Bosni, što mi je kao znanac piščev na moju molbu pribavio autorizaciju i ilustracije za ovu krasnu knjigu.

U Mitrovici, 15. veljače 1900.

Prevodilac.

Spomenik u Bosanskom Brodu.

Na bosanskoj željeznici.

Velikim željeznim savskim mostom dovozi se o ponoći vlak ugarske državne željeznice na stanicu Bosanski Brod. Dolazio iz Beča, Budimpešte ili Zagreba, svagda prolaziš dalekim nizinama i prvi dojam, što te obuzimlje u Bosni, ne mijenja ništa u toj slici okoliša. Brod još leži u savskoj nizini i ima neke dvije tisuće žitelja. Putniku je slabo zanimljiv. Samo prve vite munare kazuju kao prsti u nebo i spominju nas, da smo stupili na islamsko zemljište. Željeznička stanica nešto je postrance od mjesta; vagoni se ovdje moraju mijenjati, jer pruga Brod-Sarajevo u svu duljinu od 269 kilometara izgragjena je s uskim tračnicama. Vagoni su znatno manji nego li na željeznicama s običnom širinom tračnica, nu za to su veoma udobni i da ne mogu biti čišći. Ima na njima prvi, drugi, treći i četvrti red. Stranci putuju svi prvim ili drugim redom, pa i bosanskim trgovcima i muhamedovskoj vlasteli (begovima) bila bi sramota da sjednu u niži red. Vozne su cijene umjerene, a za niže redove upravo nevjerojatno jeftine. Željeznicama upravlja ravnateljstvo bosansko-hercegovačkih državnih željeznica u Sarajevu.

U Bosanskom Brodu, koji Turci zovu i Busud, valjda zato, jer je na negdašnjim turskim kartama nastala pogreška, što se je u

U Posavini.

arapskom pismu metnula jedna tačka suviše, prešao je Savu godine 1697. princ Eugen savojski za svojega junačkoga pohoda na Sarajevo. Ovdje je 29. srpnja god. 1878. prešao i general barun Filipović s austro-ugarskom vojskom, a godine 1885. stupio je ovdje car Franjo Josip na bosansko zemljište. Spomenik nas tamo sjeća tog istorijskog trenutka. U varošici kazuju dvije male džamije i nedavno sagragjena pravoslavna crkva, da je narod mješovit. No tko je znao stari Brod, koji nije bio drugo već dugačka blatna ulica, začudiće se, ako danas ovamo dogje, pa vidi moderne zgrade i javne i privatne, i zapazi, kako je tu uznapredovao promet i kako još svejednako napreduje. Muhamedovske su kuće ostale doduše kao i prije, obično su drvene, pa se u toj nizini, gdje se dešavaju poplave, grade na visokim stupcima, još i danas slabo imaju simetrije i spoljašnjega nakita, ali takav je turski običaj i po malo već pogdjekoji muhamedovci voliju da grade kuće po evropskom. No te kuće nikada ne smiju da budu bez zasebnoga ženskoga odjela s drvenim rešetkama na prozorima (mušebacima), a spram bašče mora da bude tako zvana divanhana, balkon, koji je opet zatvoren gustom drvenom rešetkom, tako da se vidi napolje, ali se ne vidi unutra.

Prvi pojam o neobičnom istočnjačkom životu steći će putnik u željezničkoj gostionici, gdje se obično čeka čitav sat. Tu se već vide redom narodni tipovi: stasiti muhamedovski vlastelin u širokim šalvarama, koje su mu na listu sasvim tijesne, s fermenom kojegod boje, sa širokim pojasom oko pasa i sa sarukom oko fesa. Kraj njega vidiš pravoslavnoga trgovca, kojemu je odjeća, ako nije već sasvim poevropljena, isto takva, samo tamnije boje, onda španjolskoga jevreja, svakojake ratare, kojima se skoro svagda po odjeći razaznaje vjera, i med tim svijetom uniforme vojene i civilnih činovnika. Pojedince

javljaju se u čekaonicama i Turkinje, sasvim zastrte feredžom i jašmakom, u nezgrapnim žutim čizmama, — odjevene tako, da im se je skrila svaka ljepota, ako je imaju. Jelo i piće ovdje je već sasvim zapadnjačko i prvi sat na bosanskom zemljištu nije još nikomu bio dosadan. Tko ne zna hrvatski, može se sasvim dobro sporazumjeti i njemačkim jezikom, i to ne samo na željeznici, nego i kod sviju oblasti u zemlji, u gostionicama, kod mnogih trgovaca i na posljetku kod brojnih doseljenika. U mlagjem naraštaju u Bosni ima već prilično ljudi, koji umiju njemački, makar da vlasti na to ne nagone.

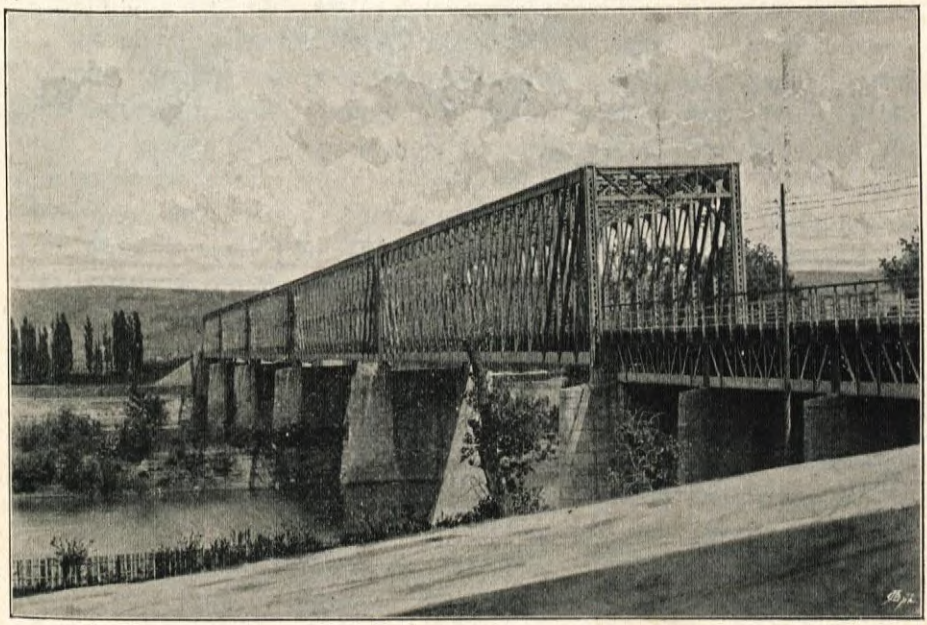

Željeznički most u Bosanskom Brodu.

Od Broda prolazi željeznica savsku dolinu na nasipima od dva metra po ravnom ilovitom tlu sa prilićnim slojem humusa: staje na stanicama Sijekovcu (tu je i brodarska stanica savskoga parobrodarstva izmed Siska i Zemuna) i Novomselu, te ulazi u ukrinsku dolinu, u kojoj se već javljaju humoviti ogranci Vučjak-planine. Odatle se stiže u Derventu, grad na Ukrini sa skoro 5000 žitelja. Upravo za okupacije u jesen i zimu godine 1878. na 1879. sav je taj kraj bio na daleko poplavljen, da su čamci iz Save dolazili do Dervente. Derventa leži veoma slikovito na dva brežuljka, ali novi dio grada izgradio se je u ukrinskoj nizini. Do godine 1896. bilo je ovdje vojničko ravnateljstvo

*

bosanske željeznice, a onda je preneseno u Sarajevo. U Derventi ima zemaljska vinogradarska i voćarska stanica; voćarstvom se stanica više bavi.

Od Dervente se željeznica u mnogim zavojima uspinje dolinom Bišnje spram Vrhova. Na cijeloj pruzi od Dervente do Vrhova zemlja se roni, te se je moralo paziti, da ne bude većih prokopa. Od Vrhova željeznica dvared zavija i ulazi na stranu u doline, te se tim ispresijecanim zemljištem uspinje na razvogje pritoka Save i Bosne i hvata ga se kod Hana Marice. Divan je odavde pogled na savsku nizinu, te na gorske kose Motajice i Vučjaka. Svuda je kraj lijepo zasijan i moraš da uživaš u marljivosti bosanskoga ratara, gdje je zemlju obradio sve do visova. I danas još bosanski ratari sila manje rade nego li ratari u drugim zemljama, no gospodarstvene novosti primaju pomalo i oni, a zemaljska se vlada stara, da im poljoprivrednim stanicama, uvagjanjem boljih vrsti marve, modernih plugova i t. d. dade potrebitu praktičnu pouku. Istina je i to, da danas seljaci voljnije rade već prije, gdje je nad njima bila samovolja vlastele i zakupnika poreza, koji su im često mjesto zakonite trećine i desetine uzimali više od polovice priroda, da o drugom nasilju i ne govorimo. Bosansko agrarno pitanje, kmetstvo, bilo je povodom neprestanomu zadovoljstvu, pa i posljednjemu ustanku za turskoga gospodstva. Danas postoji doduše još svejednako agrarni zakon od 14. sefera 1276. (po Hidžri), što su ga Turci uveli i sami u nečem izmijenili, no oblasti strogo paze, da ga se ne krši. Zakon je taj sam po sebi sasvim čovječan i snosan. I begovi i age zadovoljni su, kako se danas po njem postupa, ne samo zato, što im pouzdanije ulazi zakoniti dio priroda, već što kmetovi više i racijonalnije rade i sve više zemljišta staju obragjivati. A kmetovi se sve više otkupljuju i postaju slobodnjacima sa sopstvenim posjedom.

Bosansko agrarno pravo tako je osebujno, da ćemo ga ovdje morati u kratko objasniti po krasnom razglabanju odjelnoga predstojnika Eduarda viteza H o r o w i t z a („Kotarske pripomoćne zaklade u Bosni i Hercegovini“, u njemačkom jeziku).

Zemlja je vlasništvo vlastelinovo, koji raspolaže njome u svakom slučaju prenašanja vlasništva inter vivos i post mortem, no opet je donekle vezan. No makar da je u nečem vezan, njegovo je pravo vlasništva uopće slično evropskomu pravnomu pojmu. Usuprot uživanje posjeda vezano je vlasniku o stanovitu formu. Na vlasteoskom posjedu živi kmet ili bolje da reknemo kmetovska porodica, zadruga, i to je nasljedni zakupnik. Dokle ta nasljedna kmetovska zadruga postoji, zakup se ne dokida, osim da ga kmet naprečac dokine time, što sasvim zanemari svoje dužnosti. Kmet ima spram vlastelina tu dužnost, da kmetovskom zemljom (čitluk) „uredno“, t. j. kao dobar gazda gospodari i

Seoska džamija i tursko groblje.

da iza žetve dade vlastelinu u naravi odregjeni dio priroda, obično treći dio (trećinu). Doklegod kmet ove dvije dužnosti vrši, ne može vlasnik ni njega niti njegove pravne nasljednike stjerati sa zemlje. Isto tako ne može vlasnik zapovijedati, kako da kmet gospodari niti se u samo gospodarstvo miješati. Ne može na pr. zahtijevati, da kmet ovo ili ono žito sije, da dvared ore mjesto jedared i dr. Na svojem čitluku kmet je gazda. Kolija i marva njegovo su vlasništvo i na marvu nema nikakve dacije. Često je i kuća sa drugim zgradama vlasništvo kmetovo, a drugud opet vlastelinovo pa i to ide s drugim u zakup, samo za to kmet nema ništa zasebice da plaća. Na posljetku čitluk se ne može dijeliti, već samo onda, ako i kmet i vlastelin pristaju da dijele, a oblast dopusti diobu. Ako kmet ne pristaje, ne može se ni pojedina parcela otkinuti od čitluka, a ako kmet zanemari gospodarstvo, može samo oblast odrediti, da ga se tjera, i sa čitluka ga stjerati.

Po tom, što rekosmo, vidi se, da uslijed nerazdjeljivosti kmetovske zemlje, te znatnih prepona, što ih sadašnje pravo stavlja vlasniku, jako je i pravno oteščano, ako nije i sasvim onemogućeno, da se stvaraju veći posjedi. Velikih posjeda ima doduše mnogo, no svi se sastoje iz većega broja kmetovskih dobara, koja imadu istoga vlastelina. Takav vlastelin zna imati po 400 i čak 600 čitluka. No uz taj osebujni agrarni sistem ima i slobodnog zemljišnog posjeda. (Po službenoj statistici o stanovništvu u Bosni i Hercegovini po popisu od godine 1895. bilo je u seljaštvu više već 47 po sto slobodnih seljaka, koji na svojoj zemlji žive i nikome zakupnine ne plaćaju.) No i taj je posjed sav savcat mali posjed. Muhamedovska vlastela nigda se nijesu marila sama baviti poljodjelstvom, pa im je bilo priličnije, da puštaju zemlju kmetovima na obragjivanje. Vlastelin ima često usred kmetovske zemlje pojedino dobro, na kojem nema kmetova (tako zvani begluk). To su prilično sitne parcele; obično je to mjesto, gdje stoji kuća (konak ili čardak) te bašča i po koji komad polja i livade. Nekada je to bio kao ljetnikovac i kmetovi su rabotom tu zemlju obragjivali. To se je danas dabome izmijenilo i sve se više pogoduje i pomaže, da se stvaraju slobodni seljački posjedi.

Taj dosadanji sustav, koji se je i u porezima osnivao na čistom naturalnom gospodarstvu, morala je ipak vlada u glavnom da uščuva, doklegod se sam po sebi nije našao prelaz. Započeo se je taj prelaz time, što je naturalni porez (desetina) pretvoren u novac, te seljak, koji je samo za svoju potrebu sijao i tek onda prodavao, kada bi ga nagnala potreba za novcem, mora sada već polako da prelazi od naturalnoga gospodarstva k novčanomu. Što je do sada seljak trebao kolonijalne robe, konsumnih stvari i t. d., uzimao je u gradu na veresiju vazda u istoga trgovca, kojemu je onda obično dovozio i svoj suvišni prirod ili zaradu od stočarstva. Morao je da plaća strašne postotke i nije nikada pravo mogao da skupi kakvu gotovinu. Za vijek je ostajao u šakama svojega vjerovnika, no taj mu opet nije po evropskoj navici zakretao vratom, jer onda bi mu i sva tražbina propala.

Novim prilikama, kako su se razvile od okupacije, ta je potreba, što je od vijeka postojala, još porasla i sve su pridolazile nove potrepštine. Roba, što se je uvozila, znatno je jeftinila. Sigurnost vlasništva, lakši promet, carinska sloboda, otkako je med Bosnom-Hercegovinom i Austro-Ugarskom dokinuta carina, mnogobrojne nove komunikacije, osobito željeznice i krasne ceste, navrnule su u nutrašnjosti zemlje koliju na putove, kojima nije prije mogla da udara, i popele je do najzabitnijih gorskih polja. Nekoja središta trgovine, što su prije postojala, no i imala monopol svega prometa s evropskom uvoznom robom, time su doduše oštećena, isto su tako — u velikom gospodarskom životu ne može drugačije ni da bude — nekoji domaći zanati i primitivne male tvornice ubijene uvozom jeftinih stvari s dobrom progjom. No i posljednjemu trgovčiću otvorio se je put u velika industrijalna središta i danas domaći kupac kud i kamo jeftinije dobiva što mu treba.

Tu je još nešto došlo, što je važno da ne može biti važnije: lakše se i bolje unovčuju domaći proizvodi i sirovinama se je u zemlji izjednačila cijena. Kada se je iskorjenilo hajdučtvo (i najdalji gorski krajevi bosanski danas su sigurniji, nego li koji evropski veliki grad), osigurala se pravna zaštita i izgradile se brojne ceste, nastao je taj preokret. Žitarskoga kajišarstva ne može u Bosni više da bude; danas žitne cijene sisačke, tršćanske, riječke i peštanske vrijede i za svaki kup, što se gdje daleko u nutrašnjosti zemlje sklopi. Isto je tako i s marvenom trgovinom, otkada se je silnom mukom i velikim žrtvama postiglo, da se je govegjoj kugi svaki trag zatro.

Kako se je olakšala progja domaćim proizvodima i svakomu se namakla zgoda, da po volji kupuje, nastale su u seljačkim kućama ukraj prometnih putova potrebe, o kojima prije tek da su i čuli. Gdje

je prije služila drvena čaša, ima sada staklo; petrolejska lampa nadomještava luč, što im je do sada gorjela; evropska željezom okovana kola istiskuju starodrevna kolica s kreštavim drvenim točkovima. Stakleni se prozori javljaju te zamjenjuju drvene kapke i suhu zvjerinju kožu. U dolinama pokrivaju se krovovi crijepom, gdje su bile kućarice s ogromnim šindrama. Nove se potrebe svuda javljaju i u kući i u odjeći, ali mnogo i u nakitu i tricama.

Da svim tim potrebama seljak udovolji, treba mu novaca. Zato bolje radi, staje obragjivati veći komad zemlje, hrani više marve. No nikada se ne bi oslobodio iz šaka svojega gradskoga vjerovnika i osobito veće bi mu narudžbine bile teške i prekomjerno bi ga teretile, da nije sadanja zemaljska vlada osnovala uredbu, koja mu daje jeftin zajam. Za turskoga vremena bio je zakoniti kamatnjak (makar da kuran svojim vjernicima uopće zabranjuje da uzimaju kamate) dvanaest od stotine, no po tu cijenu nije se dobivalo novaca. Trgovački kredit kod sasvim trgovačkoga posla računao se je 18 po sto, a uz najbolje jamstvo pribavljali su si imućni ljudi teškom mukom novac istom uz 24 po sto. Seljak je opet kršćaninu trgovcu (obično pravoslavnomu, koga se u Bosni vazda Srbinom zove) ili Španjolu (španjolskomu Jevreju) plaćao na nedjelju dana za svoj osobni kredit od dukata groš. Groš je turski pijaster, nekih devet novčića. To je u godinu dana nekih 100 po sto i takva se mjera u tom prometu još vazda drži. Kako se je seljaka, koji nije znao ni čitati ni pisati ni računati, inače još izvaravalo, ne ćemo da istražujemo, jer bi predaleko zašli, no koga zanima, neka se o tom obavijesti po Horowitzovu djelu, što smo ga gore spomenuli.

Pastirica na Savi kod Bosanskoga Broda.

Tako je zemaljska vlada smislila da osnuje kotarske pripomoćne zaklade. Godine 1886. pokušalo se je s tim prviput, kada je u gatačkom kotaru u Hercegovini zavladao glad. Tri godine redom vlada je u tom kotaru davala svijetu veći novac u zajam. Kada je Gacko opet zaiskalo državnu pomoć, ponudilo se je kotaru, da će vlada onih 5000 for., što ih je već dala, dati za pripomoćnu zakladu, te i dalje pet godina plaćati u tu zakladu godišnje 1000 for., ako se

i kotar obveže, da će i on pet godina isto toliko u zakladu davati, tako da bi se za tih pet godina skupilo 15.000 for. Zaklada se je osnovala; izradila su se pravila, gdje se je tačno odredilo, uz koje uslove može seljak, komu treba zajam, dobiti tamo koju manju svotu. Zajmovi se daju za život, za isplaćivanje kajišarskih dugova, za nabavljanje sjemenja i hrane za marvu, za nabavljanje najpotrebitije tegleće marve i gospodarskih sprava, ako seljak nikakvih nema. Ovi se zajmovi ukamaćuju sa 4 po sto, a zajmovi, koji su uzeti za poboljšavanje gospodarstva, amelijoraciju zemljišta, kupovanje nove zemlje i t. d., sa 6 po sto.

Ta je uredba u Gacku dobro poslužila, pa se je uvela i u drugim kotarima. Još od turskoga vremena bile su u nekojim mjestima pripomoćne zaklade, tako zvani „menafi-sanduci“; te se je zaklade sada upotrebilo i svuda je zemaljska vlada dala osnovnu glavnicu. Danas već ima svaki kotar pripomoćnu zakladu i te su zaklade svijetu pravi blagosov. Posljednji i najsiromašniji seljak može da si zajmom pomogne gospodarstvo i na bolji ga put izvede.

Tko Bosnu od prije zna, vidi u njoj, kudagod se okrene, znakove gospodarstvenoga napretka, pa zato mislim da sam morao sve to spomenuti. Stranac, koji prviput Bosnom putuje, i onako nije kadar da sve zapazi, što se je velikom smišljenošću, prilagogjivanjem uz navike i stare predaje i poštivanjem vjerskih osebina u ovakvom kratkom vremenu učinilo.

Kada je Austro-Ugarska preuzela upravu, imale su Bosna i Hercegovina 1,336.091 žitelja, a godine 1895. imaju 1,568.092 duše. Od ukupnog ovog broja stanovništva ima onih, koji se poglavito bave gospodarstvom, 1,385.305 duša, od toga 5832 vlastele (begova i aga) i 27.642 duše njihove svojte, 86.869 slobodnjaka i 437.665 njihove svojte; 88.971 kmet i 510.888 njihove svojte; drugoga svijeta, što se bavi gospodarstvom, bilo je 17.256 gazda i 33.671 duša njihove svojte. Ukupna je površina Bosni i Hercegovini 5,102.700 ha; od toga se računa da je u vrijeme okupacije bilo plodna zemljišta skupa s pašnjacima 1,811.300 ha, a šume 2,727.200 ha, dočim danas ima plodna zemljišta 2,335.894 ha, a šume 2,681.910 ha. Od plodnoga dakle zemljišta, što je odonda poraslo od prilike za 525.000 ha, ima 1,030.248 ha oraće zemlje, 39.413 vrtova, 331.246 livada, 5760 vinograda i 929.226 ha pašnjaka.

. . . . Od Hana Marice spušta se željeznica i ulazi u dolinu Veličanke, a onda u ubavu dolinu Bosne, otkuda sve do Sarajeva više

Doboj.

ne izlazi. Najprije se dolazi do muhamedovskoga gradića Kotorskoga, onda se vijuga željeznica u uskom tjesnacu, sasvim izmegju rijeke i sarajevske ceste, dok ne stigne na lijevoj obali Bosne na stanicu Doboj. Čim se izigje iz tjesnaca, stoji desno na visini veliki željezni krst, što ga je general grof Szapáry, zapovjednik trećeg vojnog zbora, podigao vojnicima, koji su godine 1878. u bojevima kod Doboja poginuli od četa muftije iz Tašlidže.

Doboj te se doimlje kao da je iz srednjega vijeka. Na visokom strmom gorskom tjemenu uzdiže se stari razrušeni grad nekadanjih banova usorskih, moćan i slikovit. Ruševinu je vrijedno pohoditi, a stiže se onamo iz čaršije bez velike muke, makar da se treba nešto penjati. Na istoku ide ti pogled preko Bosne u slikovitu šumsku i bregovitu dolinu Spreče; na jug pratiš neko vrijeme željezničku prugu, od koje se ovdje na istok odvaja pruga u Tuzlu i Siminhan, a na zapadu i jugozapadu penju se mračne gorske kose jedna na drugu. Gorske glavice čisto jedna drugu potiskuju; od svijetle modrine do najtamnijega zelenila i crnila vide se sve nijanse boja, zrcalanja i šume, dok na skrajnjem zreniku ne zaključe tu divnu sliku sniježni vršci Vučije planine i Vlašić-planine u travničkom kraju. Nekada je stari taj grad bio veoma važan, jer je zatvarao dolinu Bosne i Spreče; godine 1697. osvojio ga je princ Eugen savojski za svojega junačkoga pohoda na Sarajevo, a godine 1717. zasjeo je u njem opet general Petraš. Stara turska mahala u Doboju sa svojim trima džamijama slabo se je još izmijenila, no u nizini ima svuda novih evropskih zgrada, industrijalnih poduzeća, iza željezničke stanice lijep hotel s gostionicom i uz cijelu prugu sve do prve stanice Usore mislio bi da se voziš umiljatim evropskim selom. To je nekada bilo drugačije u Doboju, i još godine 1886., kada se je otvarala željeznica u Tuzlu, nijesi tu znao, kuda da skloniš glavu.

Stanica Usora leži nekoliko kilometara iza Doboja na ušću rječice Usore u Bosnu. Tamo, gdje sada stoji most za cestu iz Broda u Sarajevo, stajale su negda na zaravanku dvije samotne kuće, blizu gdje se na zapad odvaja cesta u kotarski grad Tešanj. Danas je to drugačije. Usora je važno prometno središte. Osnovala se je velika tvornica šećera, a onda su ovdje i u Prnjavoru glavna sjedišta „Bosanske eksploatacije drva“ tršćanske tvrtke Morpurgo & parente. Ta je tvrtka godine 1886. skopila na mnogo godina ugovor sa zemaljskom vladom, da uporabi ogromno hrastovo blago, što se nalazi spram zapada u šumama izmegju Bosne i Vrbasa. Iz stabala prave se dužice i izvoze se najviše u Francusku. Prije su se te dužice dobivale iz slavonskih šuma; danas je staro stabalje u slavonskim šumama po-

sječeno, tako te ne mogu zadovoljiti potrebi, i sada izlazi mjesto njih Bosna sa svojom prezrelom porastlinom. Posljednja zimska radnja tvrtke Morpurgo ocijenila se je sa 8 milijuna komada francuske dužice i 150.000 akova njemačkoga bačvarskoga drva. Radnja jedne jedite zagrebačke drvarske tvrtke u Bosni cijeni se opet godine 1895. sa 4 milijuna dužica i 50—60.000 akova bačvarskoga drva. Gdje je lagan pristup, tamo se je doduše već i za osmanlijskoga gospodstva šumu radilo; no to je bilo haranje, jer kako nije bilo pravih šumskih organa, to su se šume u komad prodavale i nemilice sjekle. Sva sreća, da su putovi bili loši, te se nije moglo dalje harati. Sada se odstranjuju šumski orijaši, da se uščuva mlado rašće i da se ujedno prosijeku putovi krajevima, gdje ih drugačije još dugo ne bi bilo. Spomenuta tršćanska tvrtka ne samo da je s Usore do stanice u Doboju izgradila sopstvenu željezničku prugu — kako to čine sve veće tvornice u drugim zemljama — nego je morala i da gradi vrlo solidnu teretnu željeznicu do glavnih svojih sječa, da odande dovozi drvo. Ta željeznica prodire sve dalje na zapad, te će se jednoga lijepoga dana uhvatiti valjda željezničke pruge banjalučko-doberlinske. Danas je usorska željeznica — kako je zovu — duga već 40·3 kilometara. Dok izigje ugovor s tvrtkom, željeznica će pripasti zemaljskoj vladi, koja će se onda već pobrinuti, da je dalje izgradi.

Veoma je znamenito za narodno gospodarstvo u Bosni, što se je osnovala tvornica šećera i rafinerija, te se kultivira sada šećerna repa, o kojoj prije bosanski seljak nije ni sanjao. Godine 1894. sadilo ju se je već u 11 kotara i 6 ispostava, t. j. u 17 srezova. Zemljišta je njome zasagjeno preko 2000 hektara, a poželo se je preko 300.000 metr. centi repe. Danas već i domaći svijet dobro zna, kako se sadi repa; prije je seljak samo to računao, koliko će mu roditi kukuruza i šljiva, no sada se je u tim krajevima priučio barem toliko saditi repe, da u neke svrhe ima koji sigurni dohodak. Do sada je bilo šest gospodarstvenih činovnika i od prilike četrdeset radenika vještih tomu poslu, da one, koji sade repu, uče racijonalnoj kulturi. Daju se i nagrade, tko svoje repno polje o jeseni za vremena preore, kako je to potrebito.

Godine 1894. isplatilo se je svijetu, koji sadi repu, 320.000 for. To dokazuje, da šećerna industrija može da bude za Bosnu znamenita, ako se vazda bude napredovalo s kulturom repe. S tvornicom šećera spojeno je i veliko tovilište za stoku, koja se tu sprema na austro-ugarske trgove. Tvorničko društvo za šećer (dioničarsko društvo za izragjivanje i unovčivanje poljskih proizvoda) osnovalo se je godine 1892. s dioničkom glavnicom od 1 milijuna forinti. Kako se je

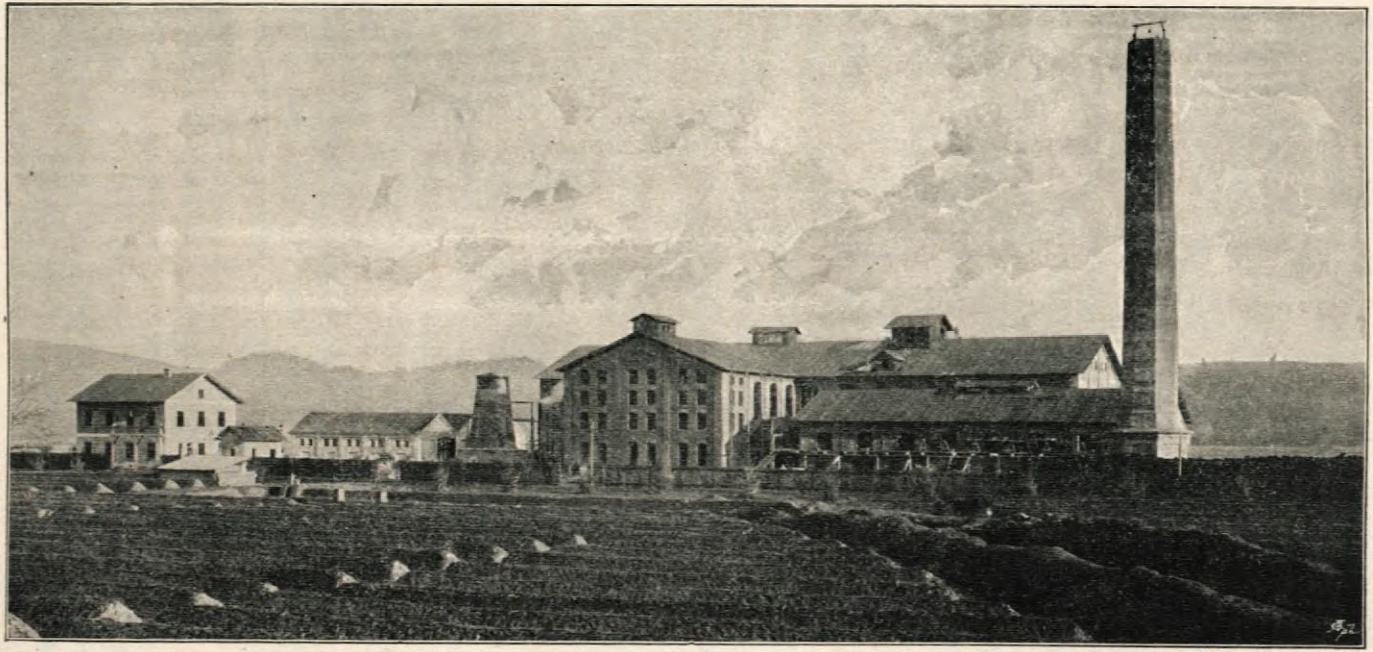

Tvornica šećera na Usori.

stalo saditi repu, naselilo se je izmed Doboja i Zenice 400 do 500 iseljeničkih porodica, med njima osobito Čeha, koji nijesu u Rusiji našli, šta su željeli, te se nadaju, da će u Bosni biti bolje sreće.

Vrijedno je s Usore ili iz Doboja vojničkom poštom skrenuti u Tešanj. Dobrom cestom na Turski Malinovac, Trnovaču, kraj nekoliko manjih muhamedovskih sela stiže se onamo. Grad se je Tešanj prilično rasprostro, a ima po popisu stanovništva od godine 1895. 6736 žitelja (po popisu od godine 1885. 5809 žitelja), većinom muhamedovaca. Još su se dobro uščuvali opkopi nekadanje stare tvrgjave i ponosito se uzdižu na strmoj klisuri na jugu ruševine staroga grada usorskih banova. Prviput osvojiše Turci tvrgjavu godine 1463., al im ju još iste te godine otme kralj Matija Korvin i tek godine 1520. ovdje se je islam učvrstio. Doduše junački princ Eugen zatekao je nenadano grad i osvojio ga 1. studenoga 1687., ali ga nije mogao na svojem pohodu zadržati, već ga je samo razorio, no i tu se je uzdržala jedna kula i čvrste zidine sve do dana današnjega, gdje je Tešanj postrance od velikih prometnih putova.

Za Usorom prelazi željeznica Bosnu željeznim mostom, te ulazi veličajnim šumskim i gorskim krajem u tjesnac Kosne. Za mojega posljednjega puta tim krajem bilo je taman jutro, kada stigosmo usred ovoga tjesnaca na stanicu Trbuk. Ovdje se vidi na lijevom brijegu Bosne 604 m. visoko Trbaćko brdo, kojemu se obronci sasvim do Bosne spuštaju, tako da se je cestu moralo usjeći u klisuru. Pred nama je bojište kod Kosne, gdje su se bili 4. kolovoza 1878., a nad Lipcem, gdje je grof Szapáry 5. rujna na juriš razbio ustaški tabor muftije od Tašlidže, kruže orlušine. Lijevo od stanice Trbuka, kojemu zgrade u ovoj šumskoj pustoši leže kao švajcarska idila, vidi se „Šahin-kamen“, sokolji kamen, koji se strmo ruši u dolinu. Ovdje su negda gnijezdili sokolovi, kojih ni danas još nije u Bosni nestalo te gdjekoji begovi njima love. Danas su se na „Šahin-kamenu“ naselili u nedostupnim gnijezdima golemi orlovi.

Željeznim mostom mijenja opet željeznica brijeg; ulazi u prilično prostranu i liepo obragjenu ravninu, koja je okružena planinama. Na stanici Maglaju staje vlak. Maglaj je u najnovijoj istoriji Bosne veoma poznato mjesto. Slikoviti taj grad leži na desnom brijegu Bosne, na podnožju Ozrena i njegovih ogranaka. Ima 3000 stanovnika, ponajviše muhamedovaca. Već iz daljine vidi se na strmom visu iznad grada velika dobro uščuvana tvrgjava sa golemim kulama. Onda smotriš sasvim uz rijeku veličajnu munaru jedne od najljepših džamija u Bosni, a uz nju opet turske drvenjare, da ne mogu biti gore. Istom dalje uz rijeku stoje kao neki ljetnikovci vlasteoski. No kakav je negda bio Maglaj,

Skup čaplji danguba u tešanjskom kraju.

jako se je izmijenio. Lijevi brijeg Bosne sasvim je postao evropskim; tamo su velike vojničke barake i odatle ide nov most preko Bosne. Na mostu stoji obelisk, spomenik husarima, što su poginuli 3. kolovoza 1878. Ali danas ne ćemo da uskrsavamo mračne uspomene; prošla su vremena bura i bojeva, pa se radujemo gospodarstvenomu radu novoga mirnoga doba.

Tako ide dalje na jug željeznica izmegju zelenoga hrpta Šikola-brda i Bosne, što šumi u svom kamenitom koritu. Slikovit je to tjesnac, s jedne strane Blezna, a s druge Pazarić, svaki preko 600 m. visok. Onda ti puca pred očima ubava zelena dolina i na početku doline stanica Klobarica, a na kraju — 11 km. dalje — stanica Zavidović. Lijevo od Zavidovića ulazi se u divlju romantičnu krivajsku dolinu. Onda se stiže u Žepče, koje se u starijoj i novijoj bosanskoj istoriji

Ulica u Maglaju.

često spominje. Tu je i godine 1878. bila bitka. Umiljata je kotlina, u kojoj leži gradić, a na stanici se prodaje divno voće. Skoro zabadava dobivaš voće, što Bosni donosi na godinu milijune forinti: šljive, koje se kao sušene „turske šljive“ razilaze cijelim svijetom. Glavno im je izvozno mjesto grad Brčko na Savi, gdje se je nedavno sagradio most na slavonsku obalu. Posavina, plodna ravnina u sjeveroistočnoj Bosni, najviše rodi šljivama, ali se šljivici nalaze po čitavoj zemlji, često kao kakve šume.

U gradu Žepču nemaš mnogo da vidiš, no opet nešto, što je novo doba donijelo, pa se može sada u mnogim gradovima i selima smatrati značajnom pojavom: lijepa narodna škola. Tamo gdje je negda stajala stara ruševna tvrgjava kao sredovječna zulumćarska kula, diže se danas svijetla prijatna zgrada s visokim odajama i velikim prozorima, da božije sunašce svim svojim svjetlom zasija u razrede „narodne osnovne škole“. Tu sjede djeca muhamedovske, katoličke i istočno-pravoslavne vjere bratski jedno do drugoga; u tim se školama zasagjuje klica one pomirbe i bratimstva, što ih narod u Bosni nigda nije znao. Sve od najstarijih kršćanskih vremena vjerske su raspre razdvajale ovaj krepki narod, i kada je za neprestanih borba za premoć med katolicima i pravoslavnima masa narodna prionula uz bogumilstvo (bogumile se najzgodnije može nazvati bosanskim protestantima), jer su tomu šumskomu narodu najbolje prijala bogumilska priprosta vjerska pravila i njihova božija služba, koja ne zna nikakvih ceremonija, onda se je na Bosnu dizalo križarske vojne. Ugarske su kraljeve odabirali pape, da im volju izvršuju, pa makar da je svagda uza to bilo i svjetske svrhe, ipak nije moglo proći bez toga, da se narod ne slabi i snaga mu se i otpor ne ništi sve više i više. Banovi, župani i kraljevi bosanski čas su pristajali uz katolike, čas uz bogumile; u ime Boga vječite ljubavi zemlju se je pustošilo, prijestolne su smutnje i dalje odmagale, a megjusobna mržnja med jednokrvnom braćom sve je jačala, dok na koncu ne osvanu na granici Osmanlije i ne pokore Bosnu skoro bez ikakve muke. Dugotrajni otpor, kojim su se nekoje tvrgjave branile, pokazuje, kako bi Osmanlije teško uspjeli podjarmiti tu državu, da je suprot njih stajao jedinstven narod. No bogumili, koji su se veselili, da im je prestalo vječito proganjanje, najviše pregju na islam; plemstvo, koje je u srcu svojem, a često i javno pristajalo uz bogumilstvo, pogje za tim primjerom, gdje nije i samo prednjačilo, i tako se je poislamila Bosna i Hercegovina brže i jače nego ikoja druga balkanska zemlja.

Nije moja zadaća, da ovdje pišem istoriju bogumilstva, — to su već pozvaniji donekle učinili, — no moram da spomenem tu perijodu,

*

jer kudagod se zagje u Bosni, nalaze se grobni spomenici bogumilski, veliko kamenje u obliku sarkofaga, često ogromna obima, s napisima i bez napisa. Skoro svi ti nalasci izišli su sa slikama i opisima u sarajevskom „Glasniku zemaljskoga muzeja u Bosni i Hercegovini“, od kojega ima četiri sveske i u njemačkom prevodu. Onamo ukazujemo svakomu, tko se za to zanima.

Osmanlijsko gospodstvo, koje je stvorilo bespravnu raju, nije moglo izgladiti vjerskih protimba, nego ih još istaknuti. Bosanac, koji je primio islam, postajao je fanatičnijim muslomanom, nego li njegov osmanlijski i azijski suvjernik, te je upravo Bosna sve do okupacije bila sijelom tako zvanoga Staroturstva. Kada je sultan Mahmud u dvadesetim godinama našega vijeka dao sasjeći janjičare i htio da uvede reforme u upravi i vojsci, digoše se bosanski muhamedovci; pod Husein-Berbirli-agom, ženijalnim kapetanom od Gradašca, istjeraju iz sve Bosne osmanlijske činovnike i vojsku. Sjedine se s Arbanasima pod Mustafa-pašom skadarskim i bosansko-arbanaška vojska krene na „gjaur-sultana“ stambulskoga. Kako se je rusko-turska vojna od 1828.—29. bila tek svršila, možda bi im smjela zamisao i pošla za rukom, da nije veliki vezir posijao razdor u ustaškom taboru, te se Bosanci i Arbanasi vrate svaki svojim putom kući. No potrajalo je još koju godinu, dok nijesu bosanski ustaše ukroćeni i Husein-Berbirli-aga, „zmaj od Bosne“, kako se je zvao, na hrvatskom zemljištu našao zaklona.

Onda se godine 1839. za sultana Abdul-Medžida oglasi hatišerif gjilhanski, kojim se je najsvečanijim načinom izricala ravnopravnost raje s muhamedovcima. Opet bukne žestok ustanak; valiju protjeraju i Bosna se stane sama upravljati! Sada dogje godine 1849. u buntovnu zemlju Omer-paša, pošto je pokorio Albaniju. Dne 30. listopada 1850. razbije on kod Žepča u odlučnoj bitci begovsku vojsku; svim zarobljenicima bez milosrgja posijeku glave ili ih utope, a nekoje povješaju na drveće uz maglajsku cestu. Iza toga se nastavi krvavi sud po svoj zemlji; u Sarajevu budu obješeni na Gorici čak i oni, koji su radi pregovora došli u tabor. Tako je cvijet staroga bosanskoga plemstva satrven i nigda se više plemstvo nije uzdiglo do prijašnje vlasti.

Hat-i-humajum od godine 1856. našao je više pasivan otpor. Ta i onako su se osmanlijski činovnici dobro brinuli, da kršćanima ne bude pravica. Zato skoči godine 1875. hercegovačka raja na oružje, te nigda nije bilo mira ni reda u nesretnoj zemlji. Iza hercegovačkoga ustanka nastane još iste godine u Bosni ubojit gragjanski rat, rad koga više već 100.000 kršćana pobjegne od muhamedovaca u austro-

Maglaj sa sjevera.

Z e n i c a.

ugarsku monarhiju. Tim se je na koncu navelo okupaciju godine 1878. Muhamedovci se doduše latiše oružja i na mnogim su se mjestima velikim junaštvom borili protiv carske vojske, no njihov se je otpor slomio i za Bosnu i Hercegovinu nastade novo doba.

Nemiri se davno slegoše, a pravedni zakoni, potpuna vjerska sloboda, poštivanje običaja i navika urodilo je u muhamedovaca velikim preokretom. Mirne se duše može reći, da je muhamedovac danas vjeran i pouzdan, i ako možda još u kojem kipi mržnja protiv domaćih kršćanskih sugragjana, koji sada uživaju s njim ista prava, i to je samo prelazno doba i lako je to čustvo razumjeti. U mlagji naraštaj mora se usaditi klica zajednice, a tomu pomažu škola i vojnička služba.

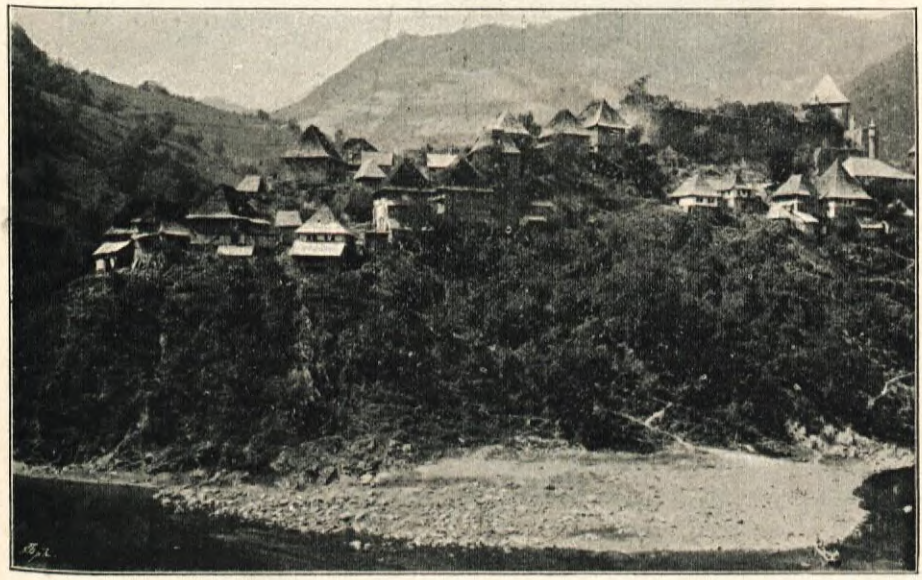

Vranduk.

Sa školama nije isprva bilo lako, jer je bilo a ima i sada vjeroispovjednih škola i nižih i viših, a muhamedovci su imali po svoj zemlji škole spojene s džamijama. Tako se je malo po malo osnivalo javne opće narodne škole, u kojima se samo vjeronauk zasebice uči. Isprva se svijet nije u te škole pouzdavao, no ta se je uredba pokazala veoma blagosovnom i danas ima već dvije stotine takvih škola, a suviše još gimnazije i trgovačke škole, o kojima ćemo na zgodnijem mjestu da govorimo. I kudagod došao, na istok ili jug, na zapad ili sjever, svuda se osnivaju nove škole, ne samo da svijet uče, nego da ga i izjednačuju i izmiruju. Zato ako je i divan žepački okoliš, ako

se je i vrijedno uspeti na 597 m. visoki Orlovik, — meni je bila narodna škola najvrednija da je vidim.

Željeznička pruga od Žepča do Zenice mijenja se naglo med divljom romantikom i umiljatošću. Čas dolazi komad zelene Štajerske,

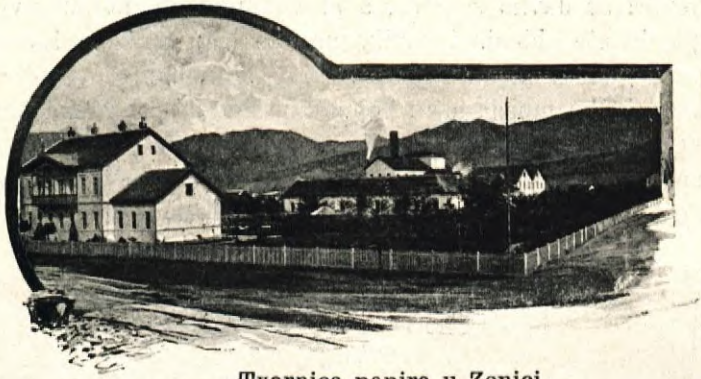

Tvornica papira u Zenici.

čas tirolski alpski kraj. Odma za Žepčem prelazi željeznica opet na desni brijeg Bosne. Sve se više uzdižu bregovi; Ručanjska kosa i Orlovik primiču se sasvim do rijeke; željeznica i cesta upravo su izbijene iz klisura. Kod stanice Han-Begova našli su se, kada se je gradila željeznica, stari grobovi i novci iz doba Tvrtka I. (1353.—1391.). Velikim krugom obilazi željeznica šumoviti Tulak i stiže u Nemilu u divnom gorskom kraju. Još nekoliko kilometara i na visokoj gori, što se strmo ruši u rijeku, opažaš iznenada mjesto i nad njim tvrgjavu. To mjesto zatvara cestu i gospodari rijekom Bosnom. Zloglasni je to Vranduk, što su ga nebrojeno puta morali da osvajaju i ugarsko-hrvatski i bosanski vladaoci i Osmanlije. Još godine 1503. bila je ovdje granica hrvatska s Turskom. Godine 1697. princ Eugen sa svojim konjanicima obigje drugim brijegom Bosne tvrgjavu i tako je zauzme.

Glavna kazniona u Zenici.

Ugljenik i valjaonica željeza i čelika u Zenici.

Godine 1878. nije se opirala, ma da su isprva ustaše odlučili da je brane. To je neizrecivo jadno i zapušteno mjesto u najveličanstvenijem kraju; kuće, što su kao polijepljene o stijene, same su ruševine.

Sve se više uzdižu gore na obadvije strane. Vepar s lijeva i Lisac s desna sužuju sasvim Bosnu, a Bosna u svojem uskom kamenitom koritu pjeni se i šumi, dok se ne otvori odjedared široka i umiljata dolina, opkoljena zelenim brežuljcima: Zenica. Ovdje smo godine 1878. u gostoljubivom franjevačkom župnom domu proživjeli prijatno popodne. No nekadanju se Zenicu već davno ne može više prepoznati. Raspružila se je na sve strane, a veliki dimnjaci kazuju, da tu industrija radi.

Najvažnija je zgrada u Zenici ili bolje kraj Zenice velika glavna kazniona, koja je uregjena po progresivnom (irskom) sustavu, a leži u idiličnom kraju, usred krasnih nasada. Kažnjenici se bave industrijalnim i poljskim radom. Zavod ima velik komad zemlje, koja se obragjuje; osim toga vidio sam na pustim gorskim obroncima, da se staje saditi mladu šumu. U umjetne rupe zasadilo se je stabalca, te ih se tamo njeguje i zalijeva. Zasadilo se je već 2000 šljiva i oraha. Radnici su kažnjenici, kojima se po licu i dobroj volji ne vidi da im je zlo. Dabome da su u zavodu uvedene sve sanitarne uredbe, što ih moderna kultura znade.

U Zenici ima tvornica papira, koja najviše namiruje potrebu bosanskim oblastima, no prima i izvagia i druge narudžbe. Ugljenik, što ga je isprva ugljarska industrijalna družba kopala, a od godine 1884.

kopa ga vlada, ima još veliku budućnost (godine 1895. iskopalo se je 520.000 q, a radnika je bilo 250), jer naslage su goleme i ugljen leži go čak u koritu Bosne. Vlada je tu digla i veliku valjaonicu. No što Zenicu nada sve čini oku prijatnom, to je obilno svježe zelenilo bašča, što opkoljuju bijele moderne kuće i mrke drvenjare domaće gradnje. Vite munare vire iz gustoga drveća, gostionice s lijepim vrtovima vigjaš na sve strane, pa ni s hotelima nije oskudica. Mnogo se je u Zenici učinilo; grad će po svoj prilici skoro da bude industrijalnim središtem; barem se mnogo osniva i još se više snuje.

Kada izigje željeznica sa stanice zeničke, prolazi jednim dijelom doline, duge šest kilometara, što je omegjašuju sa sjevera i sjeveroistoka ogranci Lisca, sa zapada 1008 metara visoka Ričica, s juga Katun, Zeračević i Svečaj. Uz kaznionu ulazi željeznica u rukavički tjesnac i stiže na stanicu Janjiće, lijepo mjesto sa pola tisuće stanovnika i dobrom gostionicom. Dalje je pruga veoma zanimljiva radi bizarnih oblika pješčenjaka na obroncima s desne strane, no vožnja je kratka do stanice Lašve, gdje se odvaja pruga u Travnik, Bugojno i Jajce. Tom će prugom za koje vrijeme da zastruji u bosanske putove promet iz najveće morske luke dalmatinske, iz Spljeta. Iza mosta preko Lašve prolazi se jedini tunel na željeznici uz Bosnu, dug 45 m., te se stiže na stanicu Goru i onda Kakanj-Doboj. Od Ćatića, kuda se ulazi u trstivničku dolinu, vrijedno je otići u najstariji franjevački samostan u Bosni, S u t j e s k u, i na ruševine staroga kraljevskoga dvora B o b o v c a. Do Sutjeske ide cesta, a podrug sata dalje do Bobovca samo je jahaći put.

Konačna je vinjeta ime sultana Gazi-Ahmed-Hana na jednoj povelji (1127. iza Hidžre, 1714. poslije Hrista).

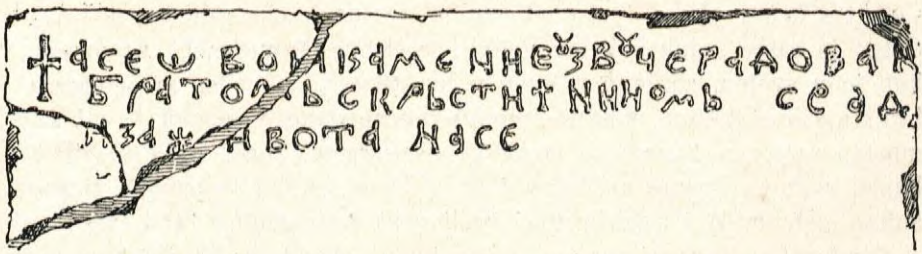

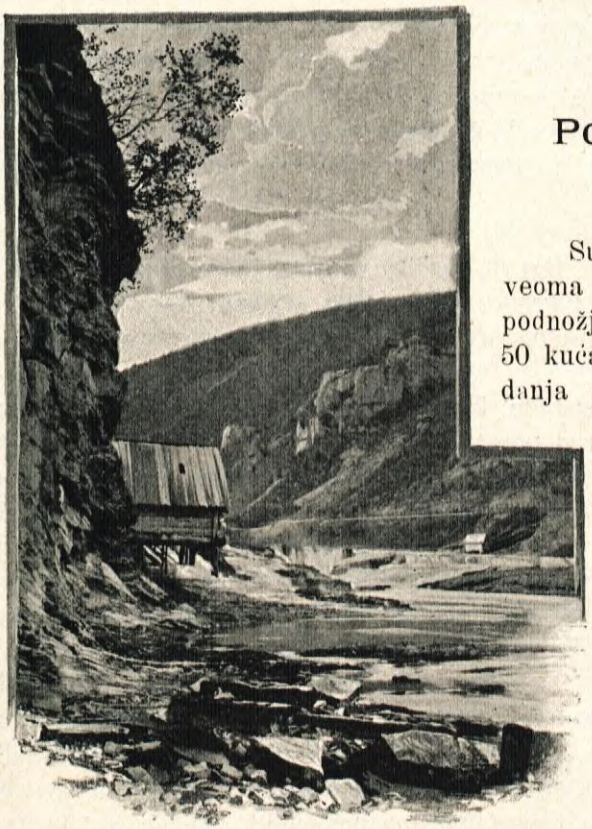

Mlin kod Janjića.

Postrance od tračnica.

Sutjeska (Sućeska) leži veoma slikovito na južnom podnožju Teševa. Mjesto ima 50 kuća, a ipak je to nekadanja prijestonica bosanskih vladalaca. Krasan si oni sagradiše dvor u ovoj divnoj dolini, što je opkoljuju s istoka Brojšinovac i Vučja jama, a sa zapada uz Teševo sila golemih stijena. Kada navali kiša, teče ruševinama kraljevskoga dvora potok Urva; iz pustih prozora izviruje strava, ovdje i u golemom kamenju bobovačkom čuje se po noći samo sova, kao da spominje sjajne dane, što ih ove zidine vidješe, no i nedjela, laž i izdaju, što su se na bo-

Vinjeta na čelu stranice prikazuje napis kod Džipa, bosančicom: „Ase ovoi kamenie uzvuče Radovan Bratol s krstijaninom, sradi za života na se."

sanskom kraljevskom dvoru udomaćili i pomogli osmanlijskoj pobjedi. Ostao je samo jedan svjedok velike prošlosti: franjevački samostan, koji je u svojem zaklonu u gustom hrastiku, zaštićen sa sviju strana brdima i brežuljcima, sretno prepatio burne dane. Osnovan je taj samostan valjda u 14. vijeku, svakako naskoro iza toga, kada su sljedbenici svetoga Franje asiškoga došli u Bosnu. Kada je osvojio Bosnu sultan Mehmed II. i razorio stari kraljevski dvor godine 1464., pribave si franjevci u Sutjesci ferman, kojim im se dozvoljava, da i dalje tamo ostanu. Kako fra Rafo Barišić pripovijeda u „Glasniku zemaljskoga muzeja“, razorili su samostan za vlade Sulejmana II. poislamljeni bogumili pod vodstvom Hasanbegovim (valija bosanski od 1521.—1531.), u isto vrijeme, kad i Fojnicu, Kreševo, Visoko i Konjic. No kao da se opet nije tako strašno razaralo, kada se je već za 30 godina samostan opet uzdizao. Tu je mito od 900 dukata umirilo osmanlijskim činovnicima savjest. Godine 1658. izgori samostan, samo crkva ostane. Iza šest godina opet je bio izgragjen i ploča na zapadnim vratima kazuje to još i danas.

„Hoc Mo ste. Minor. Babte Dni Dicatv. A. 1658. Solo Ecvat. Reedificarvt P. P. Svtiske Anno 1664. Gvardianatv P. Fra Michaelis Bresanin. Assistente R. P. F. Stephano glvmichich.“

Najgora nevolja nastade, kada su Osmanlije pod bečkim zidinama potučeni, te samostan rad poreza i zuluma pao u takav dug, da se je moralo zalagati crkvene paramente i sveto posugje, okove i brave trgati i prodavati. Radi neprestanoga proganjanja odu redovnici privolom vezirevom iz samostana, okruže ga gustom živicom i ostave u pustoj zgradi samo jednoga stražara. Šesnaest godina živjeli su franjevci nekoji po špiljama, a drugi preobučeni med svijetom, kojemu su uz sve proganjanje davali vjersku utjehu. Nevolja, proganjanje i glad prisile godine 1696. nekoliko franjevaca, da prevedu oko 20.000 svojih vjernika preko Save na hrvatsko zemljište. U samostanskom arkivu u Sutjesci ima u ljetopisu fra Bone Benića veoma zanimljivih zapisaka o tim teškim danima: „Narod i svećenici hranili su se travom i korom od drveća i prodavali su posljednju odjeću za komad hljeba. Mnogi pomriješe od gladi.“

Ali opet osvanuše ljepši dani. Godine 1699. nanovo se samostan naseli, no ostade siromašnim, jer mu je većina katoličkih župljana u Hrvatskoj našla novo kućište. Zidovi se porušiše, potresi i urvine nanesoše štete, željezni zapori i ograde moradoše da čuvaju od napadaja. Tako to ostade sve do godine 1821., kada je travnički vezir Džela-

ledin-paša za bakšiš od 15.770 groša dozvolio, da se samostan proširi i opravi; po drugi se je put samostan proširio godine 1831. (mito 8256 groša 20 para). Godine 1888. digla se je nova zgrada, kojom se je opet poništilo mnogo zanimljivih ostanaka iz prošlosti; nije to bio gubitak za graditeljstvo, ali za istoriju.

Samostansku knjižnicu vrijedno je pohoditi. Ima tu nekoliko tisuća svezaka starih hrvatskih djela, talijanskih i latinskih bogoslovnih i klasičnih spisa, grčkih klasika u svakojakim izdanjima i t. d. No najviše pobugjuje ovdje umjetnički interes izvorni portret bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića-Ostojića u izrezuckanom okviru. Kralj je oslikan u oklopu, plašt mu je srebrom protkan, zlatnim gajtanima obrubljen, a na plećima opervažen grimizom. Na glavi mu je kruna, a u ruci žezlo. Izrazito lice pravoga južnoga Slovjena ima snažnu, zdravu boju, crne oči s lijepo zavijenim obrvama, visoko, zaobljeno čelo. Lice mu prekriva bujna crna brada i brkovi. Na desnom kraju na slici ispisano je bosančicom ime i naslov kraljev, a dole je latinski prevod: „Tomae Re Bosne et Argentine.“ Lijevo nad desnim ramenom naslikan je grb.

Pečat iz Sutjeske:
S. MINISTRI GNLIS TOTIUS ORDS FRANC. (Pečat glavnoga ministra svega franjevačkoga reda.)
Valjda iz godine 1340.

Dalje ima u samostanu kopija slike bosanske kraljice Katarine, nacrtana olovkom. Original je još negda prenesen na hrvatsko zemljište u Gjakovo. Onda ima priličan broj znamenitih slika na finom bosanskom bezu s napisima u bosančici, kojima se prikazuje Bogorodica i Isukrst, a drugima opet provincijali redodržave. Druge su slike i umjetnine inicijativom gjakovačkoga biskupa Štrosmajera koncem pedesetih godina prenesene u Zagreb i sada su tamo u hrvatskom muzeju.

Na sjever od Sutjeske, na desnom brijegu potoka Trstivnice ima samostanska crkva sv. Ivana Krstitelja i u njoj lijepi starotalijanski oltari i grob pretposljednjega bosanskoga kralja Stjepana Tomaša, kojega su godine 1460. na bilajskom polju zagušili rogjeni sin Stjepan Tomašević i brat Radivoj. Kostur mu je kod pregragjivanja godine 1858. nagjen u kamenitom lijesu; uz kostur je ležalo željezno žezlo i nekoliko starih srebrnih dugmeta sa prsiju. Na lijesu piše sada:

„Urna continens ossa Stephani Thomae regis Bosnae († 1460.) ex antiqua ecclia translata a. dn. 1859. cura custodis antiquitatum patriae. P. M. N.“

Na zapadnoj strani svetišta stoji tornjić, a na njem piše: „Prvi u Bosni postade g. 1860.“ U tornjiću su četiri malena zvona, koja su se smjela da oglašuju i za ono vrijeme, dok je još najteža kazna stajala za zvonjavu. Danas po svoj zemlji odjekuju zvona; muhamedovci su već davno uz njih privikli i dao Bog, da jasni glas zvona do vijeka oglašuje snošljivost i vjerski mir med sinovima istovjetnoga naroda.

Od Ćatića vozi željeznica svejednako divnim šumskim brežuljastim krajem u Visoko, prostran gradić s kojih 3900 žitelja. Visoko sa svojih 13 džamija leži na lijevom brijegu Bosne, a stanica s ovu stranu. Odavde je 1. rujna 1355. ban Stjepan Tvrtko dozvolio Dubrovčanima slobodnu trgovinu; 15. lipnja 1402. potvrdio je ovdje kralj Stjepan Ostoja povlastice Zadru i Šibeniku, a dvije godine kasnije bio je u Visokom bosanski velikaški sabor, na kojem zbace Stjepana Ostoju i izaberu kraljem Tvrtka II. Ruševine kraljevskoga dvora i staroga franjevačkoga samostana leže na „gradu“, kuda se treba podrug sata dobro penjati. Visoko je danas u većini muhamedovsko i ima znamenitu kožarsku industriju.

Hadžija iz Visokoga.

Odavde se odvajaju ceste u Kiseljak (staro glasovito bosansko ljetovište) i u franjevački samostan Fojnicu. Kiseljak leži veoma slikovito na poštanskoj cesti iz Broda u Sarajevo. Još za turskih vremena dolazile su ovamo bogate srpske i španjolske porodice iz Sarajeva, da piju kiselu vodu. Ta je kisela voda slična rogatačkoj, pa kako izvire iz zemlje, svako ju je smio badava da pije. Upravi nije bilo ni traga, kao što se nije znalo ni za kakve druge uredbe ili kakvu taksu. Najbogatiji gosti živjeli su tu u svojim vlastitim kućama, drugi opet u dva velika hana, treći u čadorima. Jedna je gostionica čak bila spram evropskih zahtjeva i kada smo za okupacije marširali na Sarajevo, silno nam je imponiralo, da smo ovdje našli dobru opskrbu i piće. Na hotelu je uz turski i hrvatski napis stajalo i ovako njemački: „Das ist des Zuckerbäcker Ali Aga Hôtel. Hier bekommt man Wohnung, gutes Essen und Gerste.“ (Ovo je slastičara Alage hotel. Ovdje se dobiva stan, dobro jelo i ječam) Da li je taj ječam bio samo pogreška mjesto pića ili je išao na konjsku

opskrbu, nijesam mogao da dokučim. No Kiseljak sa šumovitim obroncima Cvetnice, Krušovske kose i Stogić-planine dugo je bio sjajnom tačkom u mojim uspomenama o vojni. Kasnije se je ta slika nešto pomračila, jer kada sam se po drugi put ovdje bavio u mjesecu listopadu po strašnoj pljuskavici, našao sam doduše u provizornoj krčmi nekoga Pražanina jadnu lojanu čorbu, ali ne nagjoh mjesta, gdje bih sklonio glavu. Tako sam prenoćio, mokar kao ćebe, na uskoj klupi kupališne kabine na Fojnici i sav ukočen jedva sam dočekao jutro. Sada ima tamo kupališna zgrada, evropski stanovi i svakojaka udobnost. No lagodnog starog istočnjačkog taborovanja po ljetu nema i za to je u neku ruku šteta. Da je voda iz Kiseljaka našla progju i da se u tisućama velikih boca razašilje za stolno piće, to je usuprot blagodatna stečevina novoga doba. Da uzgredice spomenemo, Bosna obiluje kiseljacima po svim krajevima, no ti kiseljaci služe obično samo onima, koji žive blizu vrela.

Samostan u Fojnici.

Od Kiseljaka ide cesta brijegom Fojnice u gradić Fojnicu, središte staroga željezarstva i iskopa žive. Dražestan je položaj Fojnice sasvim pod brdinom Šćitom; prava šumska idila. Muhamedovci i katolici žive ovdje u istom broju; nigda se nijesu dušmanili, sve to pod dojmom franjevaca, koji ovdje imadu glasovit samostan. Na klisuri uz rijeku, otkuda je čaroban pogled na svu dolinu, leži ogromni samostan sv. Duha. U samostanskom arhivu nalaze se vrlo zanimljivi dokumenti u hrvatskom i turskom jeziku, med njima atnama (povelja) sultana

Mehmeda II., koja je od najveće važnosti za katolike u Bosni. Kada je propala bosanska samostalnost, Jajce se pokorilo, posljednji kralj Stjepan Tomašević zarobljen, ogu-ljen i glava mu odrub-ljena, kada se je naj-okrutnije stalo progo-niti kršćanstvo, osmje-lio se je glavar sa-mostana u Fojnici, Angjeo Zvizdović, da izigje pred strašnoga osvajača. U taboru na Milodraževu polju (go-dine 1463.) zamoli mi-lost i vjersku slobodu za katolike, te dobije ovu atnamu:

Seljačko momče pjeva uz tamburu.

„Ja, koji sam sultan Mehmed-Han, obznanjujem svima i svakomu zasebice, kako se je moja milost i moja naklonost iskazala spram bosanskih franjevaca, koji imaju ovaj carski ferman. Ja sam zapovjedio, da ih niko ne smije uznemirivati niti sprečavati niti se miješati u poslove njihove crkve. Zapovijedam, da budu slobodni u mojoj državi i da oni, koji su otišli ili odbjegli, slobodno se i sigurno vrate i iza svojega povratka bez ikakva straha u mojoj državi prebivaju i u svojim samostanima smiju živjeti. Ni moja carska osoba ni moji doglavnici niti iko od mojih ljudi i naroda neka ih ne uznemiruje, ne smeta ni ne zlostavlja, ni njihove osobe, ni njihova dobra i crkve. Ako iz inozemstva hoće kogagod da dovedu, neka im je slobodno. Za to sam ih mojim carskim fermanom obdario i izričem svečanu prisegu i zaklinjem se velikim Bogom, stvoriteljem neba i zemlje, sedmerima knjigama, velikim prorokom, 124.000 svetaca i sabljom, koju pašem, da niko ne smije protiv ovoga činiti, doklegod se ti franjevci pokoravaju mojim zapovjedima i mojoj službi.“

Ta je povelja pribavila mnogo povlastica katoličkoj crkvi u Bosni, pa i ako se nije njome moglo prepriječiti, da nikada ne plane divlji fanatizam, opet je i u najteža vremena omogućila franjevcima organizaciju u zemlji. No fojnički samostan ima još jedan zanimljiv spis, staru kopiju nekadanje grbovnice bosanskoga plemstva od godine 1340. U toj su kopiji grbovi onih porodica, koje su se ispred Osmanlija iše-

lile i u tugjini očuvale ime i grb svojega roda; dalje onih porodica, koje su primile islam i svoje porodično ime doduše odbacile, no opet uščuvale predaju o svojem plemstvu; na posljetku i grbovi porodica, kojima je s vremenom spomen izginuo.

Grbovnica je narisana na prostom papiru u velikoj četvrtini i ima 141 list. Na prvoj stranici prvoga lista naslikana je Bogorodica, sva u oblacima, pod slikom je velik polumjesec i poprijeko grbovni znakovi dvaju unakrštenih balvana; nad svakim od njih okrunjena

Katolički samostan u Kreševu, po zimi.

crnačka glava. Na drugoj stranici toga lista vide se u oblacima pismena Isusova imena i pod njima sveti Kuzman i Damjan. Prva stranica na drugom listu nosi naslov grbovnice, a na drugoj je stranici oslikan sv. Jeronim, gdje kleči pred krstom. Na trećem su listu okupljeni grbovi sviju slovjenskih država na Balkanu; onda dolazi na zasebnim listovima 10 grbova tih zemalja i 126 listova s plemićkim grbovima. Na posljednjem listu opet su grbovi nekojih porodica zdru-

ženi u skup. Na naslovu piše ovako bosančicom: „Rodoslovje bosanskoga aliti iliričkoga i sarpskoga vladanja zajedno postavleno. Po Stanislavu Rubčiću popu; na slavu Stipana Nemaćnića cara Sarbćlena i Bošćana 1340.“

O starosti te knjige, koja je kopija starijega djela, i o autentičnosti raznih grbova bilo je već učena raspravljanja, no do konačnoga suda još se nije došlo. Za naš opis to je razglabanje izlišno; mi zapi-

Pred crkvom u Kreševu.
Seljaci se vraćaju sa službe božije.

sujemo, da to ima, i veselimo se tomu zanimljivomu spisu. Živa je istina, da su gdjekoji bosanski begovi usprkos svojoj muhamedovskoj vjeri uščuvali još predaje svoje kršćanske prošlosti te imadu i danas svoja nekadanja plemićka pisma i dokumente. Meni je samomu rekao beg Rajković u Sarajevu, kojemu sam pokazao kopiju grba iz foj-

ničke knjige: „Ah, moj grb!“ Vidi se po tom, da se za osmanlijske vladavine grbovi nijesu pozaboravljali.

Na jug od Kiseljaka, u veoma romantičnoj šumskoj i gorovitoj osami leži još jedan veliki i glasoviti franjevački samostan: Kreševo, u kojem se takogjer čuvaju nekoji važni dokumenti iz starih vremena.

Konačna je vinjeta stari kršćanski pečat iz Komušine, nagjen godine 1877.

U željezarskom kraju.

io put, što ga željeznica prevaljuje od Visokoga do stanice Podlugova, plodna je ravnina. Od Podlugova ide pokrajna željeznica u Vareš i njegovu željezaru. Otvorena je željeznica u studenom 1895., a dugačka je 24½ kilometra.

Gradić Vareš leži u uskoj dolini Stavnje med orijaškim brdinama, što se ispinju jedna uz drugu i nad drugu, kao neko središte ogromnoga rudnoga blaga, što leži u krilu tih brdina. To je blago željezna ruda osobite vrijednosti, te kako su katolici u Varešu (muhamedovac se ne mari baviti rudarstvom) od pamtivijeka nastojali, da barem djelomice iznesu to blago na svjetlo i da ga izrade, to je s vremenom izišao Vareš na glas radi velike prometnosti u željezarskoj industriji.

Dok je Sava još kao propast dijelila Bosnu od zapada — piše poznata spisateljica Milena Mrazović u „Bosanskoj Pošti“, — bilo je vareško željezo na glasu i mnogo se je tražilo. Kako je bilo dobro i jeftino, nije ni u Bosni ni na svem Balkanu nalazilo konkurencije te je dolazilo i u Aziju i dosta se izvozilo čak u Arabiju i Misir. Iza okupacije ta je lijepa željezarska industrija odjedared sama sobom pala. Novim prilikama, što su nastale s okupacijom, nije ta industrija bila dorasla, a i kraj malenih potreba naroda u Bosni ništa nije bilo kadro da zaustavi nenadani priliv velike zapadne industrije. Tako se u zabitnim gudurama Stavnje javi bijeda.

Bilo je to na žalost sasvim prirodno. Jer dok je zemaljski glavni grad već bio željeznicom spojen sa savskom obalom i s austro-ugarskim željezničkim prugama, išao je iz doline Bosne u Vareš na više već 30 kilometara vratoloman jahaći put. Tu za božjim legjima samotovao je bosanski željezar i nije ni sanjao o modernom radu i trgovini. Ništa ga ne bi moglo odvratiti, da ne vadi i ne tali rudu sve do današnjega dana sasvim onako, kako su mu od pamtivijeka djedovi i očevi činili. Sporo živinče donosilo mu je iz lomova rudu u bezbrojne „majdane“, što su bili izgragjeni ukraj plahe Stavnje, i tu se je izragjivalo željezo najprimitivnijim načinom, što se može pomisliti. Takav majdan nije ništa već mala čagjava drvena kolibica, no u toj kolibici ima i talionica i duhaonica i kovaonica. Ta iz ilovače sagragjena bosanska talionica — kalama, kako je zovu — visoka je koja 4 m. i sadrži od prilike $4^1/_2$ kbm. Kalamu se je napunilo i zažglo, a kada ju se je probilo, već se je i raspala, te ju se je moralo opet nanovo graditi. Tako su u Varešu za kalame bila obična dva „reda“ na nedjelju, jer tri su dana svagda trebala, dok se takva „talionica“ nanovo izgradi. Vatra se uspiruje dvjema mješinama, koje tjera mlinski vodeni kotač. Duhaonica je obična kovačka vatra, a „kovaonica“ je čekić, dugačak koja 3 m., koji se takodjer tjera malim mlinskim kotačem, a uz čekić čuči na zemlji čovjek i udara po ražarenom željezu. Pa ipak je svijet tim skroz primitivnim načinom proizvagjao izvrsno željezo; istinabog da su za to uzimali crvenu rudaču, koja ima 55 do 65 i više po sto željeza i lakše se tali, a nijesu marili za velike naslage mrke rudače, da i nju izragjuju.

Rudarska zadruga Duboštica.

I danas još stoje u Varešu ti majdani i junački se u njima kuje. No kalama je iz njih nestalo, jer koja 3 km. na jug stoje danas usred modernog veličanstvenog željezarskog zavoda dvije nove ogromne talionice, u kojima se ruda iz brdina tali bez prestanka evo već toliko godina, pa se i radini Varešani opskrbljuju jeftinim sirovim željezom. Od kalame do moderne talionice, — to je jedan od onih golemih skokova, što ih samo u Bosni u svakom području vigjamo.

Sa prvim poslom, da se ustanovi rudno bogastvo, započelo se je godine 1886. i tu se je postigao upravo sjajan uspjeh. Glavne su naslage megju mjestima Zvijezdom na istoku i Borovicom na zapadu, a pružaju se 15 km. u zračnoj liniji. Debljina im je različita izmed 20—25 m. U naslagi ima najviše crvene rude, koja je obično izmiješana s lisnikom. Samo na istoku ima mrke rude, u kojoj je 45—55 po sto željeza. Sve je to naskroz lijepa čista ruda, poglavito gnjeda. Množina joj se računa na mnogo milijuna bačava. Godine 1890. otkrila se je u Pržićima na površini naslaga od 25 milijuna metr. centi. Kao ogroman kamenolom leži ta naslaga usred najdivnijih omorikovih i bukovih šuma. Dole se u talionicu spušta ruda veličajnom napravom od spuštaljki, koje bi dostajale i za izvoznu radnju, a podesne su da svezu čitav milijun metr. centi. Naprava se sastoji iz 4 km. horizontalne željezničke pruge i četiri spuštaljke, koje su sve zajedno dugačke 800 m. Danas se vadi željezna ruda takogjer i u Potocima, u uskoj pokrajnoj dolini Stavnje, jedva kilometar od zavoda. Iz Potoka su i stare vareške talionice već četiri stotine godina dobavljale rudu. Ta ruda obiluje manganom i veoma je važna za proizvagjanje bijeloga željeza.

Kroz najdivniju crnogoricu huje od Pržića spuštaljkama teški tovari i zaustavljaju se taman iza razgranjenoga tvorničkoga zavoda. Na uskoj ravni, što ju se je teškom mukom otelo rijeci, uzdiže se zemaljska talionica Vareš, odasvud opkoljena zimzelenim brdinama, što se ispinju u nebesa. Čitav je tu grad nastao od godine 1890. Od toga doba nestalo je odavde sanjarske šumske tišine, jer po danu i po noći suklja talionica, huču parni strojevi, a sitan gust ugljenov prah, koji svakuda prodire, zastire taj miloduhi zrak.

Središte je čitavomu zavodu prva talionica, što je ugragjena u ljevaonicu, a otvorila se je svečano 18. kolovoza 1891. Uz dobar ugljen proizvagja ta talionica dnevno 170 metr. centi bijeloga željeza. Ovamo spada još naprava od dvaju željeznih strojeva za ražarivanje zraka, kojima se može dostići temperaturu od 500 stupnjeva, a ražaruju se parom iz talionice. Parom se osim toga lože još i dva velika kazana u pržnici, svaki od 54 qm. obima. Pržnica ima da izlučuje

Vareš.

sumpor iz ruda, te da umekšaje rudače, koje su veoma tvrde. Talionica se loži ugljenom, rijetko koksom; viganj od šezdeset konjskih sila s compound-strojem usisava zgušćavanjem zrak, što je potreban za izgaranje, i tako ga uvodi u grijaonicu, odnosno u talionicu. Godine 1895. osnovano je zasebno vareško dioničarsko društvo željeznoga obrta, te se je izgradila pokrajna željeznica, što smo je spomenuli, i još jedna talionica.

U talionicama se proizvagja sivo željezo i to tamnosivo i svjetlosivo željezo bez mangana, onda sirovo željezo za ljevaonice; tomu sirovomu željezu spada svjetlosivo željezo s manganom i polovično sirovo željezo izmed bijeloga i sivoga, koje se upotrebljava za ljevanje čelika. Od bijeloga se željeza proizvagjaju ove vrste: željezo s jakom

Stari bosanski majdan kod Čevljanovića (Vareš).

primjesom mangana, zrcalasto i tračasto, onda obično željezo, tračasto u srednju ruku, i rupčasto bijelo željezo za duhaonicu u Dabravini, koja spada zavodu. Manganovo tračasto i obično bijelo željezo vozi se u zeničku valjaonicu u puddling-peći.

Godine 1895. proizvelo se je 37.612 metr. centi sirova željeza i ljevene robe; udešeno je, da se u godini dana može 100.000 metr. centi proizvesti. Kod rudokopa i talionice radio je 441 radnik.

Odma uz talionicu ima i druga zavodska radnja, ljevaonica. Ljevaonica je smještena u ogromnoj veoma solidno sagragjenoj zgradi i dostaje za proizvagjanje 15.000 metr. centi ljevene robe svake vrste, te za 20.000 metr. centi ljevenih cijevi (za vodovod). Od nutrašnjega

Željezara u Varešu.

je ustrojstva vrijedno napomenuti: dvije kupolne naprave za prekaljivanje sirovoga željeza s trima pećima i dvama navojima za vodu; onda velik učvršćen vijak, koji prti 80 metr. centi, i dva pokretna vijka za 40 i 60 metr. centi. Za ljevaonice cijevi imaju se zasebni vijci. Osim triju dvojnih jama za ljevanje cijevi ima još duboka jama za ljevanje stupova i valjaka. Zavod ima još dva grna za ljevanje mjedi i dvije temper-peći za čelične kotače.

Dugo bi trajalo, kada bi htjeli da nabrojimo sve tehničke uredbe; htjeli smo samo pokazati, šta se je tu u takvom kratkom vremenu učinilo. Ljevaonica je jako zaposlena, te ne će biti s gorega, da spomenemo nekoje njezine poslove, jer se po tom stiče pojam o drugim industrijalnim zavodima u Bosni, koji već postoje ili se tek osnivaju. Tako su se ovdje izradile cijevi za vodovod u solani donjo-tuzlanskoj, stupovi za novu travničku tvornicu duhana, cijevi za ugljenik u Zenici i za tvornicu sode i amonijaka u Bukinju, stupovi za svjetiljke na željezničkim prugama Lašva-Travnik, Travnik-Bugojno i t. d. Finoj i umjetnoj ljevenoj robi toga zavoda spadaju stupovi za balkon na turističkom paviljonu u Jezeru, šipke za ogradu sarajevske gradske vijećnice i t. d.

Treća je zavodska radnja radionica strojeva, koja se je već raz-

vila u strojarnicu. Radilo je tu godine 1894. pedeset radnika. S njom je spojena radionica za modeliranje i vajanje. Makar da mehanička radionica istom kratko vrijeme postoji, već se može da pohvali valjanim radovima. Cazenille-ove sušnice za šljive, što se upotrebljavaju u Posavini, izragjene su ovdje skupa s montiranjem, jer radionica može da radi i svaki kazandžijski posao. Dalje su se izragjivali kotači i potpune opreme za pilane i za bakreni rudokop u Sinjakovu i t. d. Uz zavod spada još veliko stovarište ugljena, koje leži kilometar uz Stavnju, a može da drži 24.000 kubičnih metara. To je stovarište sa zavodom spojeno tračnicama, dočim kod talionica samih imaju dva mala stovarišta, svako za 1200 kub. metara.

Stari bosanski majdan kod Vareša.
Čekić.

Duhaonica i kovaonica Dabravina može se nazvati četvrtom radnjom vareške željezare. Dabravina je od Vareša $12^1/_2$ kilometara, tamo gdje Stavnja izilazi iz svojega tjesnaca te joj se dolina polagano spram Bosne raširuje. Na tom se je mjestu sagradila zato, jer joj treba za rad više vode. Maleni taj zavod sastoji se iz prostrane glavne zgrade sa stovarištem za ugljen do 700 kub. metara i radničkih stanova. U talionici rade dva vignja i peć za zgrijevanje, u kojima se iz šupljikavoga sirovoga željeza, što se je u Varešu izduvalo, izragjuje u kovaonici trima čekićima različita kovana roba. Ta će se talionica znatno raširiti i udesiti tako, da uzmogne proizvagjati plugove, lopate,

Žena iz zeničkoga kraja.

grablje i orugje svake vrste, dočim će se u većim čekićima izragjivati savori, nakovnji, rogači, sidra, prečage, osovine, ručice i kovane sastavine za strojeve. Da se uzmogne plužni lim proizvagjati, sagragjena je žarionica, koja se loži parom.

Zavod se sve više razgranjuje te se je tu, kako smo već spomenuli, osnovao sasvim novi grad. Uredi i upravne zgrade, radnički stanovi, skladišta, laboratoriji, bolnica, — sve niče kao u priči. Za stanovništvo u Varešu i u svim okolišnim bijednim brdinama pravi je blagosov ta velika industrija, što se je tu iznenada rascvala u dolini Stavnje. Polovina svijeta živi direktno, a druga polovina indirektno od te industrije. Od starih kalama teško da ima još koja; posljednji se je put kalame probilo i kako su se razvalile, nije ih se više gradilo. No u majdanima se marljivo radi. Dobivaju oni gotovo sirovo željezo iz talionice i to im je sila jeftinije već prije, gdje je svaki na svoju ruku dobavljao rudu i sam je talio. Kuju i danas kao i prije običajne potkove i čavle, tiganje i poklopce, a sada i čavle za tračnice. Sve to kuju lijepo i pristalo, onim marom, kojim se bosanski radnik odlikuje, i makar da se sve to rukom radi, opet te stvari mogu da konkurišu, jer su radnici malim zadovoljni. Tako je žarki odraz talionice unio nov život u mračne gudure Stavnje; da Bog da donio na vijek sreću i blagostanje . . . . .

Od Vareša se vrlo šumovitim krajem dolazi u Duboštieu, gdje se dobiva kromova ruda. A bosanska željeznica vozi od Podlugova dalje u Vogošću, gdje se odvaja u Ivančiće gorska željeznica, duga 22,5 kilometra, te ide u manganov rudnik Čevljanović, koji je privatno vlasništvo. Vrijedno će biti odma ovdje spomenuti, da se je od godine 1880. neprestance po svoj zemlji tražilo rude, i to se je tražilo zlato kod Travnika, olovo i srebro kod Srebrenice, Ljubije i Borovice, živa i antimon kod Fojnice (Čemernice, Pogorelice i na Zec-planini), sinjavac u Maškari, kod Gornjega Vakufa i Kreševa, manganove rude kod Ivanjske i Konjica, kromove rude u krivajskoj

dolini, kod Žepča i na Borja-planini, na posljetku ugljen u Majevici kod Gornje Tuzle i kod Gackoga. Od tih potraga danas se vadi olovo i srebrne rude kod Ljubije, sinjavac u Maškari i ugljen u Majevici i kod Gackoga.

. . . . . Željeznicom odlazimo iz željezarskoga kraja; prvi se put iz vlaka opaža visoki Trebević iza Sarajeva; prolazimo još uz nekoliko umiljatih sela, vigjamo s desne strane pravoslavno svećeničko sjemenište Reljevo i onda se pred našim očima razastire Sarajevsko polje, kojim se nekoliko sati vozimo, a opkoljuju ga Igman, ispod koga izvire Bosna, onda Bjelašnica, Trebević, Hum, a u daljini dopire ti oko do Pašina brda. Glavni se bosanski grad doduše ne vidi iz daleka, ako se voziš željeznicom, i tako ne možeš da uživaš u divnom pogledu na grad, gdje se iz nizine na tri strane ispeo u brda, sto ga munara nadvisuje, a u zatku ga okrunjuje grad, tvrgjava. Cijela ti se ta slika predočuje samo onda, kada cestom iz dražesnoga kupališta Ilidže dolaziš Sarajevskim poljem u Sarajevo. No i za vožnje na željeznici po toj prostranoj ravnini opaža se, da je blizu velik grad. Svuda kuće u turskom stilu, ljetnikovci muhamedovske vlastele, a med njima evropske zgrade i novi zavodi. Na cestama kola za kolima, uz njih cijeli karvani tovarne marve, natovarene svakojakom robom, poljskim i vrtnim plodovima. Narodne su nošnje sve raznoličnije i šarenije, a i ženskinja se više vigja, nešto već i turskih hanuma s feredžom i jašmakom. Na posljetku se zaustavlja vlak; prispjelo je podne i mi smo na velikoj evropskoj stanici, gdje život vrije i ključa. To je prvi korak u šeher-Sarajevo.

Sarajevo.

Alem megju smaragdima! tako se iz zelene ravnine ispinje Sarajevo k zelenim brdima! Teško je naći ljepši položaj, nego što ga ima bosanski glavni grad. Sa sviju je strana zaštićen; sa sjevera ga štite Hum i Gradanj, s istoka Mali Orlovac i Hrastova Glava, sa juga Kapa, Dragoljac i Debelo Brdo. Iza tih glavica uzdiže se gorski orijaš Trebević i skoro zatvara Sarajevo, tako da je nekako spram jugoistoka, u turske zemlje, ostao putniku samo uzan jahaći put, koji se je u vratolomnoj visini vijugao rubovima Trebevića, a s jedne strane mu je megjašila Miljacka, kojoj se korito tu strmo ruši. To se je s vremenom tako izmijenilo, da su se kuće i u ravnini na zapad razastrle, no nigdje dalje, već što direktno s njima megjaše brda te ih zaštićuju. Danas je to sasvim drugačije. Kada izigješ iz kolodvora, mislio bi, da si u modernom gradu, koji se tek izgragjuje, i slabo te što sjeća istoka.

Kolodvor bosanske željeznice daleko je izvan grada. Tamo su još prije nekoliko godina bile livade i polja, i uz cestu su bili samo pogdjekoji kafedžije ili ono nekoliko seljačkih kuća u šljivicima pofalićkima. Danas se je ovdje golemo razvio „pokret na zapad“. Prije svega ima prilike da se voziš. Električna željeznica vozi te u sredinu grada u Ferhadiju-ulicu; sijaset pristalih evropskih fijakera očekuje putnike, omnibusi iz više hotela dolaze po goste. Prije je samo gdjekada iz Broda doputovao stranac putnik kolima s austrijskom poštom, što se je svake nedjelje dovozila, ili su dolazile Turkinje u arabama,

kako su tu bile obične, s pretpotopnim drvenim točkovima. Osim toga su dolazili stranci na konjima i pješice. Jedan jedini hotel, koji je barem donekle odgovarao zapadnjačkim pojmovima, držao je neki Grk. Taj je hotel bio ondje, gdje je danas ogromni „Hotel Evropa“ u ulici Franje Josipa. Dalje je bilo još samo turskih hanova, koji nijesu bili ni najudobniji ni najčišći. Na štale uz hanove više se je pazilo, nego gdje će se smjestiti čovjek, i samo u „Tašli-hanu“ u Bezistanu, koga danas nema, jer je izgorio, i u „Makedonskom hanu“ bilo je zasebnih numeriranih soba za goste. Drugdje bi se svi skupa razmjestili na minderlucima (drvene ljese, pokrite ćilimom ili pokrovcem), koji idu uz tri stijene u sobi. Tko je želio da ima posteljine, morao si je ponijeti sa sobom, kako to još danas biva u mnogim krajevima na istoku

Palača zemaljske vlade u Sarajevu.

i u zabitnijim mjestima u Bosni i Hercegovini. Danas se tu putnik isto tako prijatno smještava kao u ma kojem evropskom glavnom gradu; „Hotel Evropa“ (prvoga reda), „Car austrijski“, „Austrija“, „Radecki“ i druge manje gostionice udovoljuju svakomu zahtjevu i potrebi svakoga staleža. A piva i jediva ne treba više da tražiš u kuhinjama, što se otvaraju na ulicu, već u dobrim gostionicama i pivanama.

Kad izigješ iz kolodvora bosanske željeznice, ostaješ isprva sve u evropskom kraju, vazda na desnom brijegu Miljacke. Miljacka prolazi vas grad i premošćuje ju u gradskom području sedam mostova, nekoji kameniti, nekoji željezni. Prolazimo uz vojnički tabor u barakama, koji opseže 32 hektara, a lijepo je zasagjen drvećem i vrtovima,

onda desno uz pristalu tvornicu duhana i zgrade za njezinu upravu, velike radionice i skladišta. Tu su zaposlene stotine domaćih djevojaka. Tvornicu se može uz dozvolu pohoditi. Nešto dalje stoji zgrada ravnateljstva bosanske željeznice u lijepom vrtu, njojzi nasuprot s lijeva vojnička bolnica i ostrag na podnožju Gorice taborska bolnica. Ovo je već bojno polje i gdje tu danas stoji nekoliko malih kavana i gostionica, tamo je dne 19. kolovoza bila najžešća ulična borba. Mostom prelazimo potok Koševu, koja ovdje siječe ulicu, i za čas smo na idiličnu mjestu pod golemim lipama. Na polu zakrivena lipama i uz žubor-potok uzdiže se ovdje Ali-pašina džamija. Tu je bilo krvave borbe.

I sve začudnija biva slika. Na staroj musali uzdiže se palača zemaljske vlade, sagragjena u otmjenom slogu renaissance, a uz nju još jedna nova velika zvanična zgrada sa zemaljskom štamparijom. Njima nasuprot, uz strmu okosinu, razastire se gradsko šetalište. To je bilo negda prostrano tursko groblje. Grobno je kamenje i danas još skriveno pod bujnim zelenilom i u džbunovima.

Tek kada dalje prodreš u grad, prevladava opet istok. Tu stoje uz evropske kuće turske gragjevine, usred slikovita no zanemarena turskoga groblja džamija, a izmed zidova pomalja se iz jedne bašče sirotište za bosanske djevojke, kojim upravlja engleska filantropka Miss Irby. To je sirotište još iz osmanlijskih vremena. No ako baciš pogled na ulicu, vidjećeš pravu istočnjačku mješavinu narodnosti i nošnji. U tom je Sarajevo uščuvalo značaj istočnoga grada. Još i danas sve je tu više tursko nego li u Sofiji i Plovdivu; vazda se još vigja najviše domaća nošnja; turban i fes još su najjači, a feredža i jašmak na Turkinjama svuda se zapažaju na ulicama, makar da evropska ženska nošnja neprestano napreduje. Evropska je ženska nošnja veoma prodrla. Bosanske ženskinje boljih staleža, i pravoslavne i katolikinje, zabacuju gdjekoje čak i fes, koji im onako koketno stoji na tamnoj kosi, pa nasagjuju na glavu prave grdobe od šešira, pod kojima njihova osobita ljepota sasvim nestaje. Samo musloman vjerno čuva nošnju svojih otaca, a i španjolske jevrejke mogu da se podiče ovom lijepom konservativnošću.

Na kraju Ćemaluše, kojom smo do sada išli, zavijamo desno u ulicu Franje Josipa, današnji glavni prometni put stanovništva iz monarhije. Ovdje vigjamo najprije krasnu časničku kasinu, u kojoj se zimi priregjuju koncerti, igranke i druge udružne zabave. Lijepa bašča, koja se prostire sve do Miljacke, ljeti je uz vojničku glazbu prijatno zborište otmjenoga svijeta. Odma uz kasinu stoji impozantna zgrada velike gimnazije i učiteljske škole, sjajnih svjedoka nove kulturne ere.

Nablizu uzdiže se s lijeve strane masivna gragjevina s kupolama, istočno-pravoslavna crkva, koja je u svem slabo zanimljiva. Ako Rudolfovom ulicom zavijemo na lijevo, za nekoliko smo koračaja pred katoličkom stolnom crkvom, ogromnom kamenitom gragjevinom u romansko-gotskom slogu. Dva visoka tornja sužuju se kao piramide, a na obadvama stražnjim oratorijima stoje na uglovima tornjići. Crkva ima tri lagje, a svetište ide u osam uglova. Te tri lagje dijele jednu od druge po četiri presvogjena otvora, koji stoje na stupovima. Katedrala je posvećena godine 1889. Stara katolička crkva bila je za osmanlijskih vremena u nekom dvorištu u tako zvanom Latinluku, katoličkom

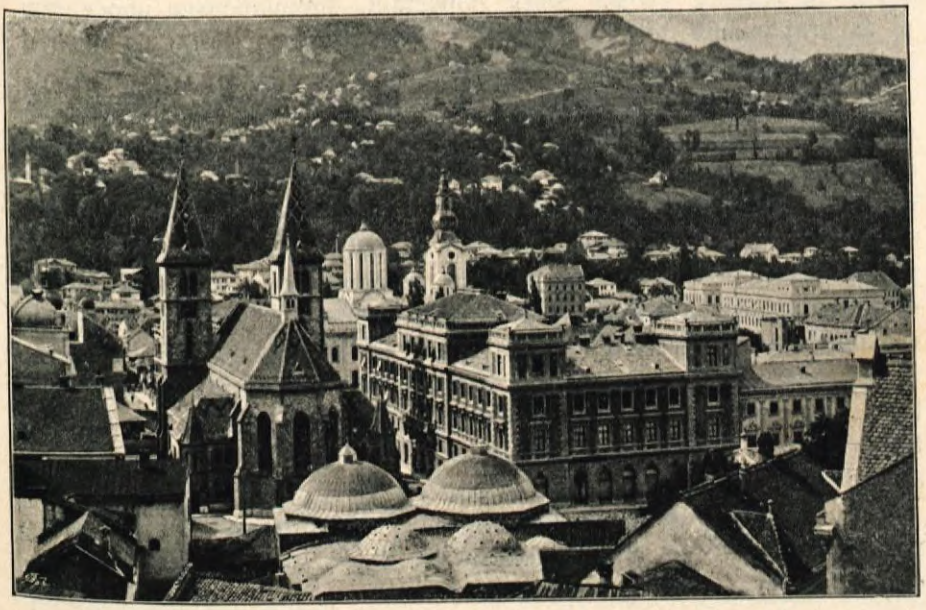

Zemaljski muzej i katolička stolna crkva u Sarajevu.

kraju, odma uz Miljacku. Okružena je bila zidom i ništa nije iz napolja odavalo, šta je ta zgrada, a crkvica je bila niska i sasvim tijesna. Za strašnoga požara godine 1879. pade i to katoličko svetište u prah. Onda se je sagradila mala crkva uz tako zvani „novi konak“, gdje živi zemaljski poglavica, tamo gdje je donde stajao stari konak. Ta crkva i danas još služi.

Lijevo od stolne crkve prostrana je zgrada mirovinske zaklade bosansko-hercegovačkih zemaljskih činovnika, a u njoj pošta i zemaljski muzej. Muzej je za strance svagda otvoren, a za domaće

triput na nedjelju. Za muhamedovske žene odregjen je zaseban dan za posjetu. Taj je muzej nikao iz sasvim sitnoga začetka, iz privatnoga muzejskoga društva, što ga je osnovao dr. Makanec na ponuku zajedničkoga državnoga ministra financija Kállaya. Danas je muzej jedna od prvih znamenitosti i strani učenjaci, što su se godine 1894. u Sarajevu okupili na arheološki sastanak, potvrdili su to u svim jezicima. Osmanlijsko je gospodstvo bilo u Bosni takvo, da je ta zemlja, ma da su nad njom za tisućljeća prohujili nebrojeni narodi sa svojim kulturama, opet sve do najnovijega vremena ostala djevičanski nedirnutom. „Kada bi Allah htio, da se vadi blago iz zemlje, metnuo bi ga na površinu“, kaže Osmanlija i zato se je sve do nedavna rudokopnja u Turskoj veoma teško dopuštala. Muhamedovcu uopće nije ni na kraj pameti, da ruje zemlju i traži „starine“, osim da misli o kakvom zakopanom blagu. Jedino što su u Egiptu Arapi i Felasi na svoju ruku stali kopati. Bosanska je zemlja zato neiscrpiva riznica za nalaske iz svakoga doba. Ne ćemo se sada baviti neolitskim iskopinama u Butmiru i Sobunaru ili iskopinama u Jezerinama i t. d. niti onim — jedinstvenim u svem svijetu — našašćem na grobištu gorskoga polja glasinačkoga, gdje ima da se otvore još tisuće i tisuće pretpovjesnih grobova. Učeni je svijet mnogo o tom pisao i na štošta mi ćemo se još za našega pripovijedanja opširnije svratiti. Istina je svakako, da će u Bosnu još mnogo godina hodočastiti svi arheolozi. A šta se je otkrilo, još je samo neznatan dio od svega, što se tu nalazi. „Gdjegod dirneš, zanimljivo je, pod svakom grudom nalaziš nov kulturni sloj“, moglo bi se reći o neprestanim začudnim našašćima, što se ovdje zbivaju.

O svem tom blagu u zemaljskom ćeš se muzeju opsežno obavijestiti. Nekada je muzej sastojao iz četiri sobe, danas ima već desetput toliko, pa će se valjda skoro već sagraditi zasebna zgrada za muzej. Ima u njem dva odjela: arheološko-istorijski i naravoslovni. Arheološko-istorijski se odio raspada u pretpovjesnu, rimsku, sredovječnu zbirku, onda zbirku novaca, mangura i pečata, te etnografsku zbirku. Naravoslovni odio ima antropološku, zoološke, botaničke i mineraloško-geološke zbirke. Iz čistoga brončenoga doba važna su osobito našašća iz ramske doline, iz Tešnja, Maglaja i t. d., onda iz hallstadtske perijode, tisuće nalazaka iz gromila na Glasincu, te nalasci iz la-tène-doba i t. d. Zbirka rimskih starina zaostaje doduše brojem za pretpovjesnom zbirkom, no opet pregledno prikazuje kulturne prilike u sadanjoj Bosni za vrijeme rimskoga gospodstva, kada je Bosna bila jednom od glavnih veza zapada s donjim dunavskim krajevima i sa zlatnim rogom. Rimske je ceste u Bosni opisao gra-

gjevni savjetnik Filip Ballif u opsežnom djelu po svojem sopstvenom izučavanju i istraživanju. („Rimske ceste u Bosni i Hercegovini“ od Filipa Ballifa, bos.-herc. gragjevnoga savjetnika, Beč, K. Gerold, u njemačkom jeziku.)

Zbirka novaca daje muzeju osobitu vrijednost. Osim jednoga turskoga novca, što se je u 17. vijeku za nuždu iskovao u Sarajevu, i onih novaca, što su se kovali za bosanskih banova i kraljeva, u Bosni su se od pamtivijeka služili tugjim novcem. No uz veoma rijetke bosanske i druge jugoslovjenske novce nalaze se takogjer i vanredno vrijedni novci dubrovačke republike, a kod Krupe se je našlo kartaginskih novaca, koji imadu znatnu numismatičku vrijednost. Uz zoološke, botaničke i geološke zbirke mislimo da je najvrednija etnografska zbirka, koja vjerno prikazuje u figurama od čovječje veličine narodni život ne samo u Bosni i Hercegovini, već i u drugim balkanskim zemljama, a dalje i osebujne stanove tamošnjega svijeta.

Turske nuždovne mangure, kovane u Sarajevu.

Teško je u ovakvoj slici predočiti bogastvo toga muzeja; morao bi se za to prepisati sav katalog, a i taj ne bi već sutradan bio potpun, jer nije da se s dana na dan, već na sat se množi blago, što ga bosanska zemlja daje Sarajevu. Muzej je sam vrijedan, da se radi njega ovamo dogje. No sabiranje u zemlji, gdje je blago — skoro bi rekli — razasuto po zemlji, ne bi još bilo tako čudnovato. Začudno je usuprot, da se u toj nekadanjoj osmanlijskoj pokrajini, koja je četiri vijeka bila zatvorena za evropsku kulturu, izdaje znanstveni časopis, koji se mirne duše može usporediti s takvim izdanjima u najnaprednijim zemljama. „Glasnik zemaljskoga muzeja u Bosni i Hercegovini“ izdaje se od godine 1888. i donosi bogatu znanstvenu gragju s izvrsnim slikama. Učenjacima, koji ne umiju hrvatski, prikazana je ta gragja i u njemačkom jeziku, u kojem su se do sada četiri sveske izdale. Tim izdanjem upravlja a ujedno je i ravnateljem zemaljskoga muzeja dvorski savjetnik Kosta Hörmann, koji je takogjer počasni član antropološkoga društva u Berlinu i mnogih drugih učenih

društava u Njemačkoj i Rusiji, kustosi su dr. Ćiro Truhelka, Otmar Reiser, Viktor Apfelbeck i dr. Karlo Patsch.

Kako će se svaki stranac upoznati s ravnateljem muzeja, moram da ga odma ovdje prikažem. Hörmann, „providnost arheološkoga sastanka", kako ga je nazvao profesor Virchow, djeluje u Bosni još od okupacije. Kao vrstan poznavalac jezika i bosanskih prilika, pun ljubavi spram zemlje i naroda, Hörmann je u svim granama uprave odlično služio. Uza to je neprestance radio na književnom polju, a danas mu je rad poglavito literaran i znanstven. Njegov opsežni rad kod „Glasnika zemaljskoga muzeja" samo spominjemo, pa upozorujemo na jedno njegovo djelo, koje je pravi književni biser. To su „Narodne pjesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini", sabrao Kosta Hörmann.

Narodna je pjesma bila jedino, čime je Bosanac davao duši oduška u posljednjim vijekovima osmanlijskoga gospodstva. U tim se pjesmama javlja doduše epska opširnost narodnih pjesama, ali se opet znatno razlikuju od drugih narodnih pjesama. Iz njih diše ljubav za slobodu i želja za slobodom, iz njih ori bojni klič i pobjednička slava. A opet su kao ono šumsko cvijeće, što cvate u mračnim šumama i gudurama njihove krasne domaje. Tko hoće da ih se namiriši, mora ih tražiti, mora da znade one teško prohodne putove i staze, koje vode blagu narodnih pjesama. Taj put k srcu muhamedovskoga svijeta znao je i znade i danas Hörmann, a uz njega i supruga njegova Olga poučava mnoštvo muhamedovskih djevojčica u svim važnim predmetima, da se tako i islamska ženskadija primakne višoj kulturi. Dosadanji je uspjeh veoma povoljan, a djevojčice obožavaju tu ljubaznu prosvijetljenu gospogju, koja je pravi ideal domaćice. Tako u Bosni obrazovan činovnik djeluje sa svojom suprugom kao prosvjetitelj i Austro-Ugarska može da se u svojem kolonijalnom radu podiči uspjehom, što ga nigdje drugdje nema, gdje se je zaposjela tugja zemlja.

No i na pravom žurnalističkom polju radi Kosta Hörmann. On upravlja velikim ilustrovanim beletrističnim listom „Nadom", što izlazi od početka godine 1895. na oblik lajpciške „Illustrirte Zeitung". Ima doduše i u Hrvatskoj i u Srbiji porodičnih listova, koji se veoma pristalo izdavaju, no sve još nije bilo lista, koji bi se bavio jedino prilikama slovjenskih zemalja na jugu. Osnutkom „Nade", koja se izdaje latinicom i ćirilicom, sjajno se je to postiglo. „Nada" je danas zborište za pisce i hrvatske i srpske, koji ovdje istom pravo mogu da se istaknu. Uzorne su ilustracije, kod kojih mnogo saragjuju megju drugima i Nijemci braća W. Leo Arndt i Ewald Arndt-Čeplin. I takav je list

pokrenula bosanska vlada, ona vlada, koju su u delegacijama Mladočesi često veoma žestoko i nepravedno napadali. No nije dosta, da Bosnom progješ letimice za nekoliko dana; treba da si tu zemlju znao od prijašnjih vremena, da si tamo živio i opet onamo dolazio, pa da razabereš napredak, što se na sve strane vigja. Onda ćeš istom moći pravedno suditi o ogromnom reformatorskom djelovanju ministra Kállaya i njegovih saradnika.

Uopće je veoma zanimljivo, da bacimo pogled na književni i novinski razvitak u Bosni. Prva je štamparija nastala u Sarajevu godine 1866., a bila je privatna. Malo iza toga otkupi je tadanja osmanlijska vlada i prevrati u vilajetsku štampariju. Iste te godine započne vlada izdavati službeni list „Bosnu“ u turskom i hrvatskom jeziku i izdavala ga je sve do okupacije jedared na nedjelju. Godine 1866. izigje u Sarajevu i neovisan politički nedjeljni list pod uredništvom ugarskoga podanika Soprona, „Bosanski Vjesnik“, no održao se je jedva godinu dana. Godine 1869. odluči Šaćir-efendija da izdaje službeni politički list „Gjulšeni Saraj“ (Sarajevski Cvjetnik). U tom se je listu najednako pisalo turski i hrvatski, no godine 1872. umre mu izdavač i list prestane. Od drugih književnih proizvoda iz osmanlijske perijode vrijedno je spomenuti samo nekoliko turskih salnama (kalendara), onda nekoliko ćirilskih bukvara, nekoliko malih zbirki narodnih pjesama i jednu hrvatsko-tursku gramatiku. Kada je austro-ugarska monarhija preuzela upravu Bosne i Hercegovine, morao se je osnovati novi službeni list. Tako postadoše „Bosansko-Hercegovačke Novine“, koje su se dvared na nedjelju izdavale latinicom, a od godine 1879. i s ćirilskim tekstom. Godine 1881. promijenile su ime i nazvale se „Sarajevskim Listom“, koji se i danas izdaje latinicom i ćirilicom.

Još godine 1878. osnovao se je i list u njemačkom jeziku, „Bosnische Correspondenz“, koji se je poglavito namjenjivao novinama, a izdavali su ga H. Renner i J. Lukeš. Isprva se je autografirao, onda štampao, te je izlazio skoro godinu dana i trebao je da se pretvori u njemački dnevnik. No samo se je izdao jedan broj lista „Okkupation“, jer za takvo poduzeće nijesu još onda prilike bile dovoljno ustaljene. Tek 1. siječnja 1884. osnuje dr. Makanec list u njemačkom jeziku, „Bosnische Post“, koji se je izdavao isprva jedared, onda dvared na nedjelju, a od svibnja 1896. izlazi dnevno, pa ima i hrvatsko izdanje. „Bosnische Post“ svagda se je izvrsno uregjivala i spisateljica Milena Mrazović, kojoj je dopao list u ruke iza dr. Makanca, vješto se je postarala, da i tekst i listak budu zanimljivi. Sada je listu vlasnik Ivan K. Schmarda.

Godine 1883. razbudio se je novinski život i u Hercegovini. U

Mostaru se pojavi lokalni list u hrvatskom jeziku, „Bosiljak“, koji se je prekrstio u „Novi hercegovački bosiljak“ i na posljetku u „Glas Hercegovca“. U travnju 1895. započeo se je u Sarajevu izdavati ćirilicom politički nedjeljni list „Prosvjeta“ pod uredništvom nekoga učitelja. List je uzeo zadaću, da njeguje interese pravoslavnoga življa, no već godine 1888. prestao je izlaziti. Natjecanje na polju umstvenoga rada potakne nekoje muhamedovske odličnike, da osnuju godine 1884. politički list u turskom jeziku i pismu. Izlazio je taj list s nazivom „Vatan“ (otadžbina) kao nedjeljni list, a docnije se nazvao „Rehber“. U zaštitu zasebnih interesa bosanskih muhamedovaca izlazi od godine 1891. politički nedjeljni list „Bošnjak“, koji se štampa latinicom.

Uz prijašnje prilike i nestašicu štamparija slabo se je književnost u Bosni razvila, no opet je bilo pojedinaca, koji imadu velikih zasluga na književnom polju. Iza fra Andrije Kačića-Miošića, porijetlom Hercegovca, čiji je „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ biser u književnom blagu Slovjena na jugu, izdao je u Zagrebu fra Jukić pod psevdonimom Slavoljub Bošnjak povjesnicu Bosne (1851.) i zbirku pri-

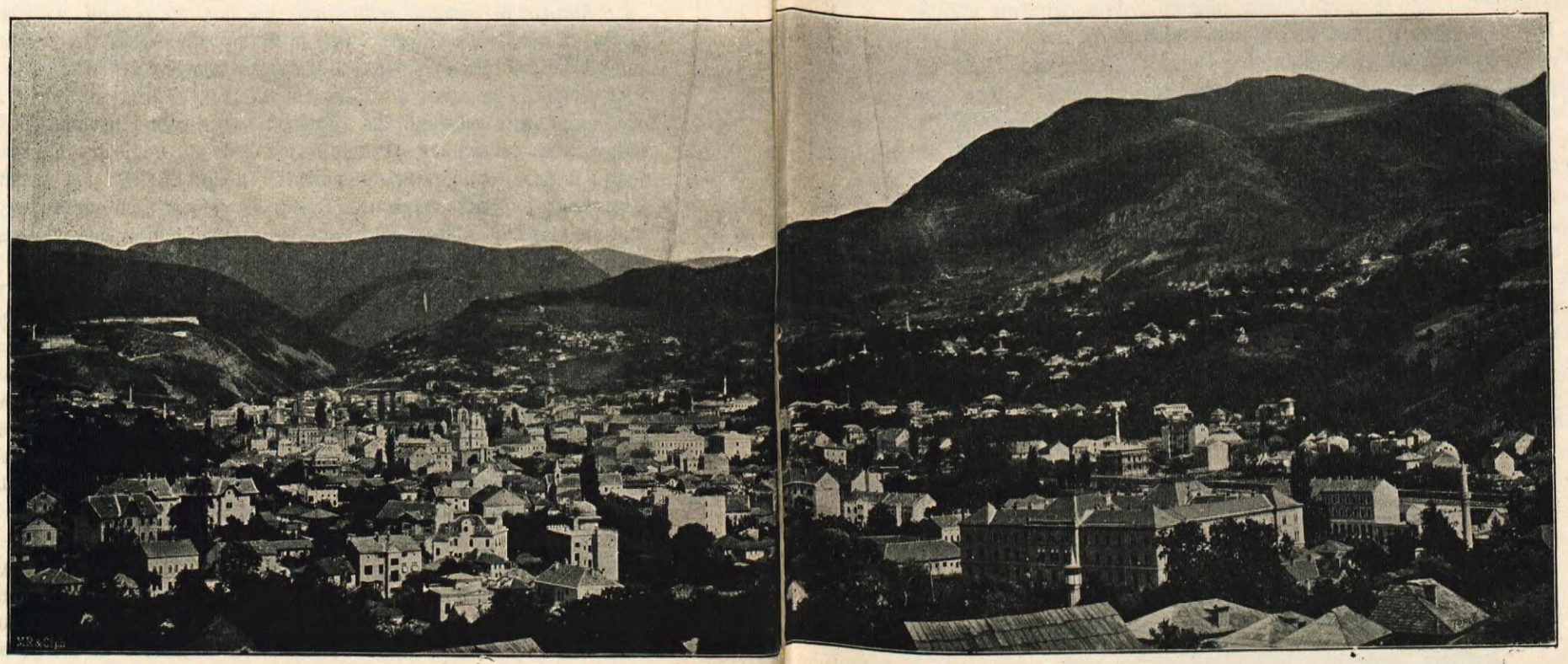

Pogled na Sarajevo
sa sjeverozapada na jugoistok.

povijedaka iz bosanskoga narodnoga života (1858.). Za njim dolazi pjesnik, i danas u životu, fra Grgo Martić, koji se je svojim epskim pjesmama, osobito „Osvetnicima“, u velike proslavio. Osebujna pojava od veoma rijetke važnosti dolazi u to doba, naime da je stanovništvo Bosne i Hercegovine, kako je kroz vijekove bilo odijeljeno od

svijeta, uzdržalo jezik u neoskvrnjenoj čistoći i uščuvalo veoma bogato narodno pjesništvo, koje je docnije, kada se je poboljšao saobraćaj sa srodnim zemljama, bilo osnovnom gragjom dvjema književnostima, hrvatskoj i srpskoj.*

Vuk Stefanović-Karadžić, Vuk Vrčević, Petranović, Gjuro Daničić, Ljudevit Gaj uz mnoge druge poznavaoce jezika i zbirke narodnih pjesama iznesoše upravo iz Bosne i Hercegovine neizmjerno blago na svjetlo i tim se je narodnim blagom i dalo današnje obličje jeziku, kojim se služi i hrvatska i srpska književnost.

Veći književni pokret nastao je u Bosni i Hercegovini istom od godine 1882. Ta je godina za zapremljene zemlje veoma važna, jer su od onda brzo nastajale štamparije i knjižare. Najprije se je osnovalo nekoliko crkvenih listova, onda beletristični list „Bosanska vila“, te „Glasnik zemaljskoga muzeja“, čiju smo znanstvenu vrijednost već prije istakli. Jedno za drugim izdavala su se znanstvena i popularna djela, da ni ne spominjemo mnogih učevnih knjiga, što trebaju za škole, niti istočno-pravoslavnih crkvenih knjiga. Otkada se je stao izdavati beletristični list „Nada“, o kojem smo već govorili, nastao je u književnom životu u Bosni bujan život. Muhamedovci u velike staju učestvovati; imena kao što: Mehmed beg Kapetanović, Osman Mazhar paša Ćengić, Safvet Mirza beg Bašagić, Riza beg Kapetanović, Osman Hadžić na lijepu su danas glasu. I svaki mjesec, svaka godina donosi književnosti nova ploda na svakom polju znanosti i beletristike.

* „Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896“. Izdanje izložbenog ureda bos. herc. zemaljske vlade.

Kako se živi i posluje u bosanskom glavnom gradu.

Evo ti ovdje u Sarajevu najzgodnije prilike, ako si voljan da se baviš sravnjivanjem. Pogji samo od muzeja nekoliko koračaja Ferhadijom. Tu si u španjolskom kraju čaršije i Sarajevo ti se prviput predočuje kao prometno središte. Ovdje ćeš istom vidjeti, šta znači trgovačka četvrt u velikom istočnjačkom gradu.

Nove se ceste u Sarajevu grade u šir, makadamizuju se i taracaju, a u obadvije im je strane pločnik. Dućani po evropskom običaju s velikim izlozima pokazuju zapadnjačku robu, velike bečke kavane (Café Europe, Café Kunerth), u kojima se nalaze svakojake novine, pozivlju na slatki nerad. Samo se je čaršija neizmijenjena uščuvala. Onih šezdeset i više uličica, što je sastavljaju, još su i danas prave turske uličice. U niskim dućanima, koji su spram ulice otvoreni, sjede

U čaršiji.

trgovci prekrštenih nogu i očekuju kupca. Španjoli su istinabog već donekle prešli u velike dućane na drugim stranama u gradu. Muhamedovci ni danas još ne znadu ni za kakvu konkurenciju ni zavist i ako koji od njih nema, što išteš, to će te sasvim prijazno poslati susjedu. Nego u čaršiju, koliko znam, nije još nikoji trgovac zalutao da uzme dućan. Kažu, da bi teško i dobio, jer ovo je vakufska zemlja i muhamedovski vakuf ne bi dopustio, da se u čaršiji tugj svijet naseljuje. Tu mora svaki stanar da je domaći čovjek, a za vjeru se ne pita. Ne znam, je li to istina, i prije bih rekao, da Evropejca ne vuče srce, da se uvuče u te rupage, gdje nema prostora za namještanje, pa se čak ni pošteno ne može stati. No sve da je taj glas istinit, ne bih vakufskoj upravi zamjerio. Ako igdje, a ono u pokrivenim hodnicima

Sarajevsko ciganče.

Bezistana — velike kamenite prodavaonice — treba da domaći obrt i domaća industrija nagje zaštite. Strani trgovci imadu ulicu Franje Josipa — nekadanji Galata-sokak — Ćemalušu, Ferhadiju, Rudolfovu i druge ulice. Gdje su prije stajale jedino kuće imućnoga i bogatoga svijeta, tu je danas dućan uz dućan. Istočnjački to već nije više, jer u pravom turskom gradu trgovačka je četvrt sasvim odijeljena, pa se i obrti dijele po ulicama. Istočnjaku nigda nije kuća uz trgovinu. U svojoj kući hoće on da je sasvim na miru i da bude gazda sebi i svojoj porodici. Poslom se bavi u svojem dućanu u čaršiji. Tamo sjedi od jutra do mraka, dok mujezin ne oglasi sa munare akšam. Onda zatvara dućan i vraća se kući. U dućanu dočekuje i znance, tamo

dvori mušterije i prijatelje crnom kavom, tamo nudi cigarete ili čibuk. U dućanu prostre ćilim i na njem sjedi, a zimi dolazi još mangala, posuda od mjedi s ražarenim ugljevljem, na kojem si pogdjekada ruke ogrije. Mačka mu je obična drugarica. Uvijek on ima vremena, a i kod prodavanja ne srée i ne žuri se, i taj se tihi život prekida samo kada je vrijeme za molitvu, jer onda se po zakonu mije i ide u najbližu džamiju.

No zato ipak nije čaršija mrtva; sve tu vrije i ključa, a kada bude vašarski dan, gurba je i žurba u uskim ulicama i čitava je muka, ako natovareno živinče sa svojom robom ili kola prepriječe promet. Tarac je jadan, sve samo okruglo obrušeno kamenje, jedan

Trhonoša, hamal.

kamen visok, drugi nizak, jame izgažene, da noge propadaju. U cijelim ulicama nema ništa već povrća. Tu su nasuti cijeli bregovi od lubenica, krastavaca, paprika, luka, kupusa i voća, drugdje se opet prodaje meso sve na ulici, svuda vise oderani janjići; med njima je opet pekara, u kojoj pravi turski pekar — ekmekdžija — pred cijelim općinstvom peče nekvasne plosnjate niske hljebove, onda kuhinja, ili mala mračna kavana, gdje odma i brijač brije lubanje. U mahove zaurlaju u sav glas prodavači, što obilaze sa svojim espapom, ili se s pićem protiskuju u gužvi, a kafedžija se sa bakrenim ibrikom i nekoliko fildžana žuri k svojoj mušteriji, koja ne može da ode iz dućana. Čaršija je i zborište prosjačko, a prije je tu bio i glavni sa-

stanak bezbrojnim psima bez gazda, no ti su psi sada već prilično potamanjeni.

U dućanima ima najviše evropske robe, ali se nalaze i istočne tkanine, bosanski, turski i persijski ćilimovi. Osobito je dražestan fini bosanski bez, protkan zlatom i srebrom ili šupljikastim krasnim uzorcima, koji je u stranom svijetu već našao dobru progju. Osim toga tauširane i filigranske radnje, lijepo bakreno posugje i činije, ibrici i servisi, buhurdari i t. d. Te su stvari obično kalaisane i iskićene dražesnim uzorcima i arabeskama, no dobivaju se takogjer i posrebrene, pozlaćene ili s čistom mrkom bakrenom bojom. Sve su te prave bosanske tvorine od takve osebujne krasote i takvim su umjetničkim ukusom izragjene, da divno pristaju u svaku — i najodabraniju — kuću. U raznim dućanima ima izvrsnih noževa i makaza; često su

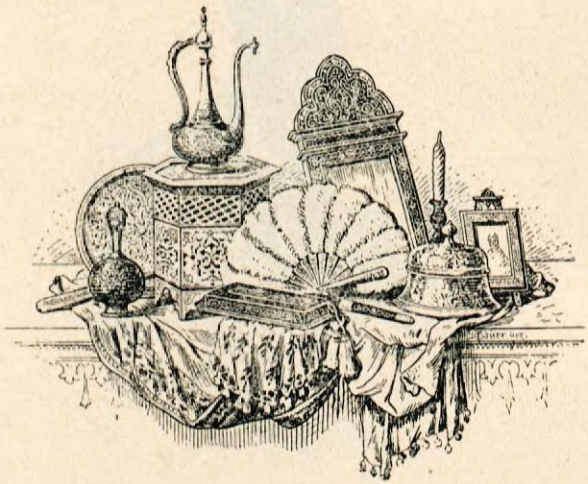

damascirani, s izragjenim listovima i držalima. Makaze su dugačke, uzane, kao što su se u srednjem vijeku radile, naprstine su na perima i imaju konkavne oštrace, kako je danas to običaj jedino još na istoku i u Norvegiji. U Bosni ih u svagdanjem prometu već istiskuju evropski uzorci. Osobito je dobra i mnogo prolazi bosanska kožarska roba, iskićena vezom, kao što je uopće već i domaća nošnja ukusno gajtanima išivena.

Sasvim je prirodno, da su mnoge stvari, što su se u Bosni upotrebljavale, morale izmijeniti obličje i da ih strana roba istiskuje. Zato se mora odati potpuno priznanje zemaljskoj vladi, što nastoji kolikogod može, da se umjetni obrt održi i nanovo oživi, te njegovim tvorinama pribavlja veću progju u stranom svijetu. To je osobito

Begova džamija u Sarajevu.

pošlo za rukom s tauširanim stvarima, zlatnim i srebrenim inkrustacijama na drvu, savaćenim i kucanim bakrom i dragim kamenjem. U Sarajevu, Foči i Livnu osnovala je vlada zemaljske umjetničko-obrtne radionice, u kojima se ta stara umjetnost čuva, njeguje, te se praktično upotrebljuje takogjer i za moderne stvari. Tu su sve sami muhamedovski mladići, koje stari majstori uče svojoj umjetnosti. Lijepi radovi njihovi stekli su veliko priznanje na obrtnoj izložbi u Beču, a takogjer i u Berlinu, Parizu i Londonu. Na godišnjoj izložbi bosanskih radova u Beču ima stvari najviše savršenosti, najnježnije elegancije. Moraš da se čudiš finim oblicima, dražesno poredanim bojama, ukusnim risarijama na vazama, bonbonijerama, kutijama, okvirima za ogledala i fotografije, slikarskim stalcima, paraventima, stalcima za čitanje i za kuran, tanjurima, tasama, svijećnjacima, četkama, cigarlucima, iglama za šešire, broševima, zapinjačama, dugmetima za manšete, kasetama za jedalo, divitima, suncobranima, kopčama, koštanim noževima, držaljicama za kišobrane i štapove, lepezama, stolicama, peškunima, kutijama za cigare, žara-

čima, čašama, lancima za satove, pepeonicama, tavama, ibricima, vrčevima, servisima za moku i punš i t. d. I za tkanje ćilimova vlada je na Bistriku osnovala zasebnu radionicu, u kojoj se tku izmirski, persijski i bosanski ćilimovi s divnim domaćim uzorcima. Sijaset djevojaka svake vjere ovdje se poučava i nalazi dobru zaradu.

Tkanje ćilimova nekada je u bosanskom kućanstvu bilo veoma znamenito. Zna se, da je ćilim glavno pokućtvo u istočnjačkom stanu, te se je i u Bosni nada sve pazilo, da se što ljepši ćilimovi izra-

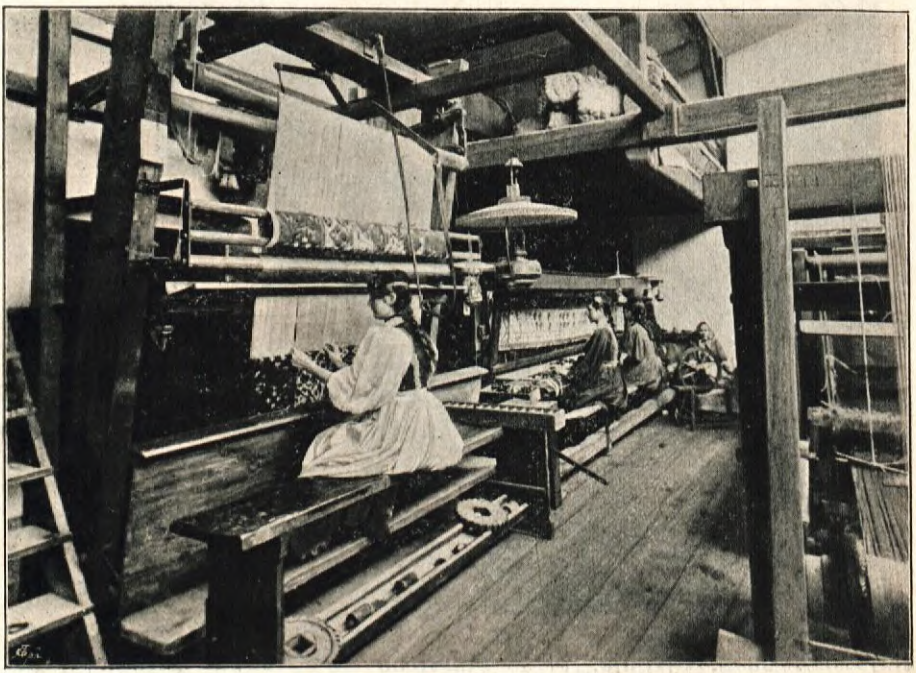

U zemaljskoj tkaonici ćilimova u Sarajevu.

(Sprijeda osovan razboj za persijske ćilimove, straga položit za tkane.)

gjuju. No kako je za osmanlijskoga gospodstva gospodarstvo uopće propalo, i ova je industrijalna grana morala da strada, te se u drugoj polovici ovoga vijeka rijetko nalaze dobri radovi. Radilo se je najjeftinijom vunom i anilinske boje dogjoše mjesto starih dobrih vunenih bojadila. Zemaljska je vlada svratila svoju pažnju na tu industrijalnu granu. No kako se je moralo paziti na konkurenciju evropskih tržišta, od koje nema izmaka, moralo se je veoma oprezno raditi te se zato nije stalo odma u svoj zemlji iznova dizati tkanje ćilimova, već se je ponajprije osnovala zemaljska radionica samo u Sarajevu. Ta je

radionica uzela zadaću, da prihvaća stare dobre uzorke, da brižno odabire najbolju domaću vunu i dobra bojadila, te da izragjuje ćilimove, kojima nema prigovora. Dalje da se koristi i tugjinskim finim materijalom, te uz veliku vještinu bosanskih tkalja da proizvagja i takve stvari, koje odgovaraju zahtjevima u zapadnoj Evropi, — napokon da ćilimovima nagje progju i izvan Bosne.

Bosanski su ćilimovi poglavito vrijedni radi svojega istočnjačkoga haraktera. Da se taj istočnjački harakter najpouzdanije i najbrže oživi, bilo je najzgodnije zagledati u pravu domaju te umjetnosti, istok i osobito Persiju. Zato se je za zemaljsku radionicu ćilimova uzeo persijski slikar, kojemu je zadaća, da stare uzorke obnavlja u nekadanjoj klasičnoj čistoći, te da i zasniva nove sasvim istočnjačke osnove za ćilimove.

Za kratko se je doba postigao najljepši uspjeh, te se je s mjeseca na mjesec moralo uzimati sve više radnica. U posljednje doba stalo se je u toj radionici velikim uspjehom i plesti ćilimove. Radionica je snabdjevena svim potrebitim pomoćnim sredstvima; na čelu joj je stručnjačka uprava, tehnik H. Panitschek i hemik Hoffmann, a osoblja je koncem godine 1895. imala 2 poslovogje, 2 niža majstora, 4 poslenice, koje poučavaju, 6 sukačica, 95 radnica, 3 bojadisarska pomoćnika i 28 početnica.

Za dizanje i uzdržavanje fabrikacije beza i veziva brine se vlada time, što je osnovala poslovnicu, koja pojedinim valjanim radnicama badava daje razboje (stanove) i dalje im uzajmljuje materijal, pregju i svilu. Gotove poslove kupuje vlada bez obzira na progju i onda ih prodaje kao i radove zemaljske radionice. Koncem godine 1895. tkao se je bez na 466 razboja (stanova), što ih je zemaljska poslovnica razdijelila radnicama u kotarima Sarajevu, Mostaru, Bugojnu, Travniku, Stocu i Trebinju.

Motiv iz Begove džamije.

U čaršiji je ogromni Bezistan, što smo ga već spomenuli. Prostire se od ulice Franje Josipa do Ferhadije. Čvrsto je gragjen kao klisura i sretno je preživio sve velike požare, što su se dešavali u Sarajevu. Samo svratište njegovo, Tašli-han, izgorjelo je u požaru godine 1879., te i danas još leži razrušeno. Ako ugjemo iz ulice Franje Josipa, naići ćemo ponajprije na te prostrane ruševine. Tu se je sagradilo nekoliko štala. Desno onda unilazimo na prilično niska vrata; nekoliko stepenica silazimo i dospjevamo u mi-

stičnu polutamu, uz koju nam oko istom mora da privikne. Sada tek zapažamo sve jedan dućan uz drugi, u glavnom hodniku i u dva poprečna, valjda više već stotinu. Drže te dućane sami muhamedovci i španjolski jevreji, a dobiva se u njima ponajviše platno. Ovdje Turkinje najragje kupuju, a kada je zapara ili ružno vrijeme, divno se je u ovim prohladnim prostorijama šetati, razgovarati, cjenkati se i uza to srkati kavu. Ako si pri tom ustrpljiv i durašan, može tu ispitkivanjem da izigje na vidjelo koja dragocjena stara tkanina ili koje začudno zlatno vezivo iz kakvoga harema, a znadu se naći i pravi mirisavi latak iz Mosula i Bagdada ili zlatom vezene cipele, kao da su za sitne nožice koje hurije u sedmom nebu prorokovu. No samo malo po malo razastire pred tobom muhamedovac svoje blago i iznosi komad po komad iz kakvoga skrivenoga mjesta. Ne srdi se on, ni ako u njega ništa ne kupiš. Mirno on čeka dalje i samo Španjoli iz svega grla viču, da namame kupce.

Kada pregjemo Bezistan, nanovo nas okupi ulična buka. Opet ćemo da joj se uklonimo, da pohodimo i da se načudimo najponosnijoj muhamedovskoj gragjevini u Sarajevu. To je impozantna Begova džamija, odma uz Bezistan. Ogromni taj božiji hram sagradio je Gazi-Husrev-beg. Nije to samo prva džamija u Bosni, već zauzimlje i u svem islamskom svijetu odlično mjesto. Džamija je u dvoru, okruženom niskim zidom; u tom je dvoru pod ogromnom starodrevnom lipom monumentalna česma za obredno umivanje. Džamija je golema zgrada s kubetima. Iznutra je iskićena samim rečenicama iz kurana i istočnjačkim arabeskama. Spram ulaza i u pravcu na Meću stoji kibla, — kamen, koji ima da prikazuje grob prorokov. Lijevo je od kible propovjedaonica, a desno mimber, odakle se u petak moli molitva za halifu, a u nekim prigodama i za cara i kralja Franju Josipa. Džamija je sasvim nanovo opravljena, a pod joj je pokriven krasnim ćilimom. Odma uz nju stoji grobnica njezina osnivača. Hodža nas je tamo odveo u odaju, gdje je lijes Husrev-begov i njegove žene (drugi kažu: njegova sluge), prekrit crnim pokrovcima, izvezenima zlatom. Na podu je ćilim, a zidovi su okićeni rečenicama iz kurana. Dva stara muslomana zgurila se uz lijes i molila. Nije ih smela ni škripa naših cipela, ma da su morali čuti, da su nevjernici ušli u svetište. U dvorištu kod česme ima kamen na oblik stupa, a na kamenu sredinom žlijeb. To je tako zvani „aršin-kamen“. Kažu, da je jedan paša primjetio, da se trgovci služe različitim aršinima. Da tomu doskoči, postavio je pred džamijom u dvorištu taj kamen, na kojem žlijeb ima tačno turski aršin, da svaki kupac ima mjeru i tako se može da uvjeri, jesu li ga prevarili.

U zapadnom kraju dvorišta stoji sasvim za sebe visoka četverouglasta sahat-kula, koja kazuje na 24 sata.

Spram sjevera stoji suprot džamije Kuršum-medresa („olovna hodžinska škola"), stara prizemna zgrada s lijepim dvorom sa stupovima. Gjaci tu žive u malim jadnim sobicama; svakako se tu ničim ne odvraća duh od nauke.

Ako pogjemo dalje k istoku spram grada, dospjećemo k velikoj novoj zgradi, koja te se impozantno doimlje. Gragjena je u mauričkom slogu crvenim i žutim opekama (crveno i žuto boje su iz bosanske zastave). To je gradska vijećnica, u kojoj se skuplja sarajevsko gradsko vijeće. Po općinskom statutu od 10. prosinca 1883. gradska se uprava osniva na reprezentaciji i avtonomiji. Na čelu su upravi načelnik i podnačelnik, koje imenuje vlada, a uz njih ima nadzorni organ — vladin povjerenik. Gradsko se vijeće u treći dio imenuje, a dva se dijela biraju. Ima u njem 24 člana i to po razmjeri vjera u gradu 12 muhamedovaca, 6 pravoslavnih, 3 katolika i 3 jevreja. Biraju se na tri godine. Izbornik je svaki bosanski ili austro-ugarski pripadnik, koji neko odregjeno vrijeme živi u Sarajevu i plaća na nekretnine 2 for. poreza, tecivarine 9 for. ili točarine 25 for. Za pasivno izborno pravo treba imati trostruki taj cenzus. Inteligencija ima pravo da bira sve ako i nema poreznoga cenzusa. Vjere ne odabiru svaka za sebe, već svaki birač može po onom odregjenom broju glasovati za sve, koji se odabiru. U svakom gradskom kotaru sarajevskom ima muktar i ti su muktari eksekutivni organi gradskoga načelnika.

Motiv iz Begove džamije.

Danas je načelnik sarajevski Mehmed beg Kapetanović, od bogatije vlasteoske porodice. Učenjaci, što su se okupili bili na arheološkom sastanku u Sarajevu, imali su zgode, da ga vide u njegovu domu kao pravoga istočnjačkoga domaćinu; no slabo je koji valjda od njih znao, da je Mehmed beg pjesnik i da je izdao i knjigu narodnih rečenica pod imenom „Narodno Blago“. Ta zbirka od 4300 rečenica sjajan je rezultat ustrpljiva rada kroz tolike godine. Predgovor u knjizi književna je majstorija; napisan je krepkim i krasnim

Beledija,
gradska vijećnica u Sarajevu.

narodnim govorom. To je kao kita domaćega cvijeća, vezana rečenicama, da čitaoca razblaži i na čitanje navede.

Ne će valjda biti s gorega, da ovdje spomenemo iz Kapetanovićeva „Narodnoga Blaga“ nekoje najobičajnije rečenice, jer u tim se rečenicama zrcali narodna duša kao igdje.

Samo se po sebi razumije, da se u životinjskom životu, osobito kod domaćih životinja, najviše nalazi prilike za motrenje i sravnjivanje. Tako se kaže o psu: „Pas laje i na cara“ ili „Na siromaka i psi laju.“

Na Miljacki. Bendbaša.

O ustrpljivu se psu opet kaže: „Ne laje, dok mu ne staneš na rep“, ili kada se šta strašno pretjeruje: „Nisku tarabu i psi preskakuju.“ Veoma je značajna rečenica: „Tko hoda po selu, ugrišće ga psi ili će naći ručak.“ Govedo se spominje u različitim slikama: „Teško je bijesnim kravama repove povezati.“ „U bogataša su i volovi pametni.“ „Komu je žao ulara, izgubiće tele“. Sila je vigjeniji konj: „Kenjcu nije mjesta, gdje se atovi vežu.“ „Gledaj konja širokoga vrata, a djevojku golema uzrasta.“ „Pazi konja kao prijatelja, a jaši ga kao dušmanina.“ Najbolji je sir Bosancu ovčiji; zato kaže: „Sir od ovce, mlijeko od koze, a maslo od krave.“ Bosanski muhamedovci nigda ne spominju svinje, no kršćani kažu: „Čist krmak nikada debeo“, ili kada se govori o musavcu: „Obuci svinju u zlato, opet će leći u kaljugu.“ Veoma se zgodno kaže: „Gost i riba treći dan smrde.“ O nezrelom se svijetu govori: „Jaja kakoću, a kokoši šute.“ Najoriginalnije su rečenice o ženskinjama: „Žena je jedna muka, bez koje se biti ne može.“ „Žena je zlo, bez koga se biti ne može.“ „Žena, vatra, more, ne zna se, koje je gore.“ Ujedljivo se ruga narod: „Žena je dobra, koja jezika nema“ i „Žena ne će kazati, što ne čuje.“ Da se ženske suze i u Bosni zna, vidi se po rečenici: „Žena ima uvijek po kesu suza uza se.“ „Žena se u plač, a hrsuz (tat) u krive jemine (zakletvu) uzda“ i „Žena se smije, kad može, a plače, kad hoće.“ Kada se kaže: „Žene se psuju, a ljudi se sijeku“, nije čudo ni ovo: „Ženiti se mladu rano je, a staru kasno je.“ Ni prćija nije s gorega: „U petak si mi lijepa, u subotu dobra, u nedjelju te pitam: koliko imaš novaca?“ No ni to nije najzgodnije, jer: „Ženin novac, gotova svagja.“ Slabo je idealna poslovica: „Ženu, djecu i psa treba biti i hraniti“; ali opet se veli: „Ženu i dijete junak ne bije, već ciganin.“ Da zloj ženi nije gjavo dorasao, zna se i drugdje, no Bosanac još kaže: „Žena kućnica, ptica pjevačica i voda, koja izvire, ništa ti ovoga svijeta bolje“, ili uz malo manje hvale: „Žene su kao cvijeće, neke mirišu, a neke ne mirišu.“ Samo sarajevske djevojke kao da su u svem drugačije već druge, jer o njima kaže poslovica: „Tko uzme Sarajku, zaboravi i oca i majku.“

Tom utješljivom rečenicom rastajemo se s Mehmed begom i sa sarajevskom gradskom vijećnicom, pa ćemo skoknuti časom u kiraethanu, lijepu muhamedovsku čitaonicu, i skrenuti onda na Bendbašu, da se malo okrijepimo. Bendbaša je kavana sa baščom, kuda svijet mnogo zalazi. Miljacka tamo izmed klisura ulazi u pravo gradsko područje i teče onda u širokom koritu spram zapada. Pred nama je tu nad vodom tiha turska mahala, sprijeda malena džamija s divnim čempresima i jablanovima, za nama drveće u bašči, a s desna se još potmulo čuje promet u trgovačkom kraju, koliko ide na Šeh-šahinćupriju. U bašči i odma uz vodu i nad vodom stoje paviljoni, kao što ih volu muhamedovci za kef i kakvi se skoro svuda nalaze na lijepim mjestima. Ovo je jedno od najumilnijih mjesta u svem Sarajevu i tu sam ja u stara vremena nebrojeno puta sjedio, sanjario a i radio. Kada sjediš tako uz vodu i nad vodom, to ti uz njezin žubor teku

misli sasvim drugačije već u tmurnoj sobi i uz svaku rečenicu pjevaju ti ptice svoju pjesmu, kao da ti hoće da odobravaju. No najživlje je na Bendbaši po noćima uz ramazan. Tu se rasvijeti bašča šarenim lampijonima, zasvira arapska glazba, zaori pjevanje, te ozbiljni muslomani ožive uz kavu i šerbet, uz nargilu i čibuk. Ovi ti dani i noći omile srcu, da ti se ne će izbrisati iz pameti i sjećaćeš ih se i u docnije doba velikom čežnjom. — Ako sada dalje pogjemo uz obronak novom cestom, što se kasnije penje u zavojima gore na grad na tako zvanu „Žutu tabiju", naići ćemo još na nekoliko kavana s baščama, no nijedna od njih nema za stranca onog intimnoga čara, što ga ima Bendbaša.

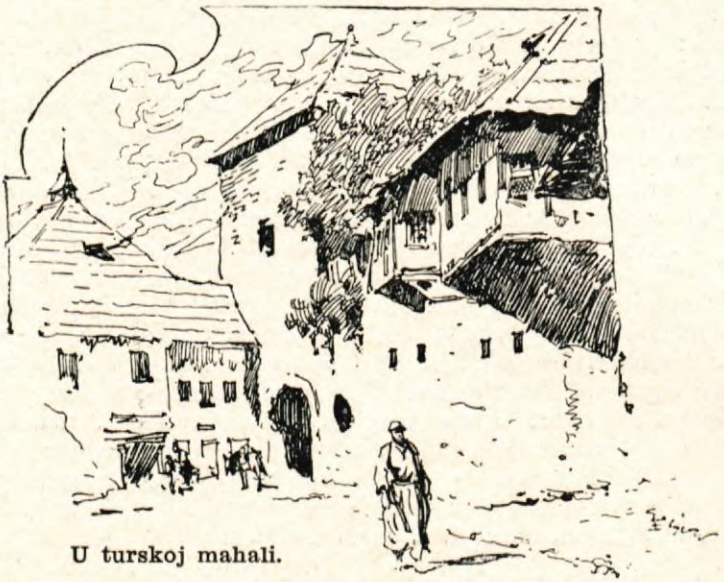

U turskoj mahali.

Kada dogjem u Sarajevo, sve me srce vuče, da iz toga bučnoga života zagjem u stari kraj gradski, na „grad". Od Bendbaše se dolazi onamo priličnom strmim putom brže već serpentinskom cestom. Ovdje na visini znaš da ćeš naći još komad staroga Bosna-Saraja. Grad je okružen zidinama i tu se nekada nije smio kršćanin naseljavati; danas toga više nema, no taj je kraj uzdržao čisto muhamedovsko obličje, makar da kod jedne male turske kavane ima napisano njemački: „Hier sind Tabak und Cigarren, sowie Bier zu haben." (Ovdje se dobiva duhan, cigare i pivo.) Tu prolaziš uskim ulicama sa vratolomnim taracom i uklanjaš se barama, što su se kojegdje pred kućama slegle. Katkada se sukobi kojega muslomana, koji začugjeno i nepouzdano motri stranca. A stranac i onako samo potajice baca pogled na mu-

šebake na prozorima, za kojima možda koja tamnooka krasotica čami u haremu. Čak i djevojke, koje se u Sarajevu ne kriju, dok ne budu udavače, ovdje odma prevuku prugastu maramu na lice, čim skobe Evropejca, koji se usugjuje da smeta taj mir i da prodire u osamu muhamedovskoga srednjega vijeka.

Isto obličje kao i danas mora da je imao grad i onda, kada su ga dva plemića, Sokolović i Zlatarević, oko polovine 16. vijeka osnovali. Nije današnje Sarajevo nastalo u dolini, već gore na brijegu, gdje je odasvuda zaštićeno. Malo po malo ispružilo se je ukraj Miljacke, kada se je osmanlijsko gospodstvo učvrstilo i veličajna Begova džamija već bila izgragjena. Bio je doduše još za rimskoga doba u sarajevskoj dolini grad „Ad Matricem“; no taj je grad bio valjda blizu vrela Bosne, nedaleko od Ilidže, a biće da se je i sredovječna Vrhbosna uzdizala takogjer tamo više spram Blažuja. Vrhbosna je bila sijelo katoličkoga biskupa, a župani su stolovali u tvrdom gradu Starigradu, koji se je uzdizao istočno od današnjega Sarajeva na visokoj klisuri u romantičnom tjesnacu Miljacke. Razrušeni temelji i zidine jedini su danas svjedoci nekadanjega njegova sjaja. I kada je današnji grad davno već stajao, nije to bio pravi glavni grad u Bosni, jer osmanlijski valije nijesu u njem stolovali. Ponositi i junački Sarajlije dopuštali su paši, kada bi došao u Sarajevo, da ostane samo četrdesetiosam sati; inače je valija stolovao u Travniku. Upravljalo je Sarajevom domaće plemstvo. Istom iza ustanka godine 1831./32. uzme vezir Kara Mahmud ovdje stolovati te dade učvrstiti Goricu. No docniji valije ostadoše opet u Travniku, dok godine 1850. Omer paša ne slomi za vijek begovsku vlast i tako Sarajevo ne ostane glavnim gradom u zemlji.

Svi oni česti požari, što su od vijeka bivali u Sarajevu, poharali su svagda samo donji kraj, varoš. Grad, to jest tvrgjava, nije nikada postradao, pa ni godine 1697., kada je princ Eugen na svojem glasovitom pohodu došao do Sarajeva i za kaznu ga zapalio. Sve one iste stare kuće, što i danas stoje, gledale su taj požar, kao i docnije godine 1879. Kao da su i u istinu nerazorive, gdje su već toliko nevolja sretno prekuburile. Na oko nijesu te kuće lijepe, no iznutra su svagda čiste. U starim turskim kućama u gradu, što sam ih vidio, nešto me se je osobito prijatno dojmilo. To su lijepo uregjeni vrtići, zasjenci i živice, o kojima ne bi ni slutio, da ih ima za ovim ruševnim zidovima. A onda svuda ptičji cvrkut, u svakom džbunu slavulj, — „slatko biljiše bulbul u ružičnjacima“, kako arapski pjesnik pjeva. Tu bi bilo lijepo malo otpočinuti od zemaljskoga živovanja, odmoriti tešku glavu i uz poslugu koje Fatme ili Mejre srkati crnu kavu i iz hašiša piti zaborav.

Ali brzo te se vrati opet u evropski život. Vojska te sjeća zapada, a na višegradskoj kapiji stoji gradski činovnik, da uzima potrošarinu od seljaka, koji dotjeruju marvu na pazar. No izigji nekoliko koračaja napolje i opet ćeš disati pravim bosanskim životom. Uz put je stara turska kavana, kuda muslomani rado zalaze. Veranda tu visi sasvim na obronku, a sve osjenjuje lipa, kojoj već ima nekoliko stotina godina. Pogled ti odavde dopire daleko u dolinu Miljacke i Mošćanice, tamo gdje su kod vrela Mošćanice tehničke naprave za sarajevski vodovod. I taj je vodovod stečevina najnovijega doba. Onda baciš oko

Dolina Miljacke i višegradska kapija u Sarajevu.

u divni gorski kraj, kojim se daleko u nizini vijuga nova cesta u Mokro, a na obronku s druge strane stara cesta na Alifakovac pa na Koziju ćupriju.

Tamo je prijatno mjesto za „kef“. Odbijaš sitne oblačiće finoga trebinjca i sanjariš. Sa žute tabije ili još bolje sa bijele tabije, što je u sjeveroistočnom uglu grada, ili i s Alifakovca na lijevom brijegu Miljacke treba da vidiš Sarajevo po noći uz bajram. Kada se oglasi akšam i s munara odjekne u jasnim glasovima vjerska rečenica: „La

ilah il Allah, Mohammed rasûl ullah", zaplamte svuda kao vijenci od svjetla na džamijama i munarama. Nizovi sitnih lampica, iz kojih su često sastavljena turska pismena, idu na zidovima s jednoga vrška na drugi, tako te Sarajevo sa svojih više već sto džamija kao da je iz koje priče iz tisuću i jedne noći. S visine se vidi, kuda se je ispružio taj prostrani grad; rekao bi, da se je za čitave satove dalje prostro. Naokolo po brdinama sve ista slika. Svud usred zelenih bašča svijetle se džamije; kuće su samo toliko obasjane, da im se vide obrisi. Tko

Vodopad Skakavac kod Sarajeva.

je to jedared vidio, nikada ne će zaboraviti; ostaće mu jednom od najljepših uspomena.

Pločom se spuštamo s grada, da pohodimo šerijatsku sudačku školu, divnu zgradu u mauričkom slogu. Sagradila ju je sadanja uprava. Ovdje se uči muhamedovsko pravo, to jest one šerijatske odredbe, koje se tiču bračnoga, porodičnoga i nasljednoga prava u muhamedovaca, te se po sudbenom ustrojstvu i danas još u Bosni drže.

Ulaz u Sinan-tekiju u Sarajevu.

Šerijatska sudačka škola u Sarajevu.

Šeri — zakon — obuhvata sve odredbe, koje se tiču dogmatike, obreda, javnoga i privatnoga života u muhamedovaca. Šeri je prvo vrelo muslomanskomu pravu, a osnova mu je kuran kao sredotočje sviju odredaba za svaki megjusobni saobraćaj muhamedovaca u cjelokupnosti, te i svakoga pojedinca u privatnom i javnom životu. Kako je kuran udešen spram priprostih patrijarhalnih prilika onoga naroda, iz koga je prorok potekao, sasvim je prirodno, da docnije, gdje se je islam sve jače širio, nijesu više odredbe kurana dostajale, da budu odlučnim pravilom u svakom dogmatskom, obrednom i pravnom pitanju, što bi se javilo. Zato se je poseglo unatrag kao na drugo pravno vrelo na predaju iz života prorokova, naime na njegove nauke i djela (hadis i sunnet), što ih prorok nije zapisao, već usmeno ostavio. („Pravosugje u Bosni i Hercegovini" od Eduarda Eichlera, vladina savjetnika u Sarajevu. Beč, c. i kr. dvorska i državna štamparija; u njemačkom jeziku.) Ovamo još idu kao treće pravno vrelo jednoglasne odluke i zaključci prvih imama, t. j. prve četvorice nasljednika Muhamedovih (halifa Abubekra, Omera, Osmana i Alije) i muštehida, kojima spadaju osnivači pojedinih sekti i njihovi najbolji učenici (idžmai ummet). Četvrto je napokon pravno vrelo „kijas", t. j. odluke islamskih pravnika u analognim slučajevima. Odluke su sastavljene prama duhu prvih triju vrela sve do zbirke fetvi (odgovora) u posljednjim vijekovima. Ta vrela muslomanskoga prava

priznaje poglavito sunitska sekta, a sadržana su u naukama velikoga imama Abu Hanife i njegovih takogjer glasovitih učenika Jusufa i Muhameda, koji su živjeli u osmom vijeku kršćanskoga doba. Abu Hanife je i osnivač onog ogranka sunitske sekte, koji se je po njem nazvao hanefitima (ili azemitima). Ta je sekta zavladala u osmanlijskom carstvu. Ovoj raspravi ne može biti svrha, da još dalje zagje u tančine šerijatskoga zakona; dosta je, ako spomenemo, da je po onom, što rekosmo, šerijatska škola u Sarajevu — muhamedovska pravna akademija.

Odavde se je vrijedno uspeti na Logavinu i pohoditi samostan derviša hukača, Sinan-tekiju. Fanatike derviše u Bosni se ne pazi osobito. Evropskim su oni posjetama privikli, a u četvrtak na veče puštaju za ulaznice čak i strane ženskinje, da gledaju njihove vjerske obrede. Stari je derviški samostan u zatišju, a na oko jadan i ruševan. Dočekuju te mirno i ništa ne pitaju, već te popnu drvenim stepenicama na široku drvenu galeriju i reknu ti, da tamo mirno sjediš. Kada ti privikne oko uz mrak, vidjećeš, da si u velikoj odaji sa kubetima. Rasvijetljena je odaja samo s nekoliko potmulih svijeća. Pred kiblom stoji koštunjav starac sijede brade, sa žutkastim kaftanom i sa zelenim šeihovskim sarukom. Pred njim u krugu nekih dvadeset pristalica u običnoj dnevnoj odjeći bosanskih muhamedovaca. Odjedared započinje molitva, „zikr".

Šeih Edhem Evančiković zapjeva pronicavim drhtavim glasom vjersku ispovijest, što je oglašuje petput dnevice i mujezin s visine munare. Triput izastopce, sve pronicavije, ori klik: „Allah akbar!" — Bog je najveći — uz vjersku ispovijest, da te srsi prolaze. Derviši miču malo i polako glavom i uz svaku kretnju čuje im se težak dah. „Hajja al es-salat!" (Hodite na molitvu) kliče starac. „Hajja al el fahla!" (Spasavajte se.) „Allahu akbar, la ilahe ill' Allah!" Svaka se rečenica ponavlja i derviši uzimaju sve brži tempo. Dublje i naglije naginju glave i za njima sve gornje tijelo; disaj je sve glasniji. Još jedan klik, — i iz disanja je nastalo hripanje. Dišu i kreću se svi u isti mah i odjedared, sasvim po taktu. Ovješene se ruke dodiruju zemlje, iz hripanja nastaje glasno „hu", a to znači „On", Bog. Ekstaza započinje. Nekoliko fesova i saruka odleti, dugački perčini na izbrijanim uokrug glavama poskakuju čas na lice, čas natrag. U hukanje zbora, koje sve više prelazi u jecanje, umiješa se „Allaha" kojega zanešenjaka. Znoj im teče s lica, gdjekojemu se zapjenila usta; jedan se zarumenio kao krv, drugi problijedio kao smrt. Sada skoči jedan mladić usred polukruga i stane se ispruženih ruku vrtjeti kao zvrk. Sve brže i brže. Derviši uokrug prestanu se naginjati, časak, da nagju sape. Onda stanu derviši ponajprije glavu pa sve gornje tijelo kretati, kao da ih se gurka, čas na desno čas na lijevo. To sve brže čine uz divlje hu-

Bosanski derviš.

kanje, a mladić upro oči u nebo te se raširenih ruku svejednako vrti. Sve je bljegji i bljegji. Već je siv kao mrtvac. Oči mu se zaklapaju. Gledaocu se vrti glava, jer dulje od po sata traje ta strahota. Svaki čas misliš, da će se fanatik srušiti, no sve dalje ori monotono pjevanje šeihovo.

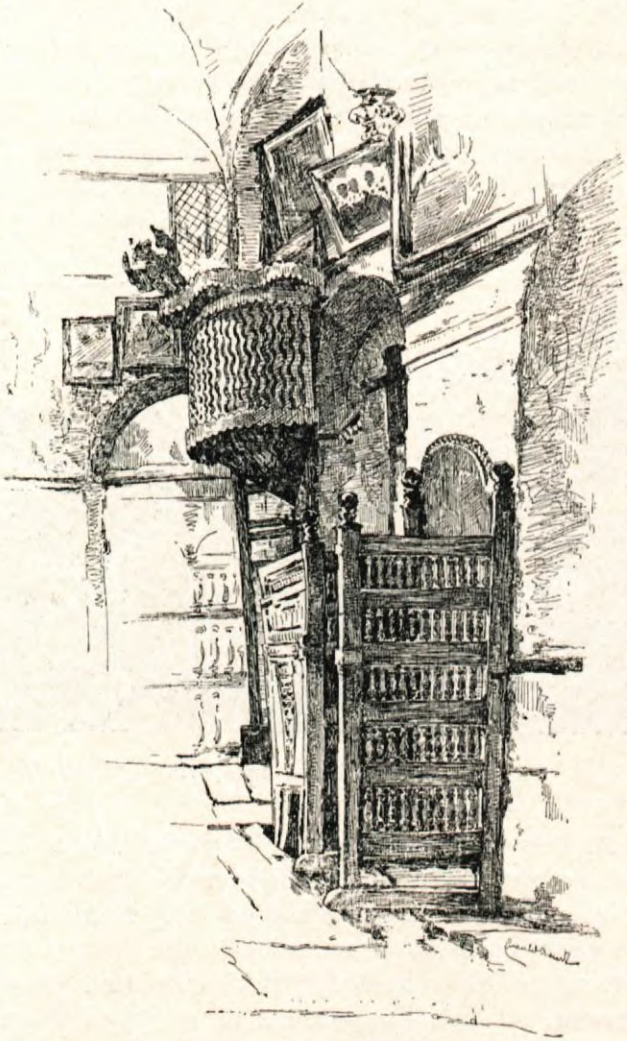

Propovjedaonica u staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu.

U jedan mah s kretanjem prestaje i hukanje, — „zikr“ se je svršio. Jedan derviš staje da gasi svijeće, a svi drugi redom dolaze s najvećim poštivanjem starcu šeihu, koji još jednako stoji pred kiblom, i duboko mu se klanjaju. Kako mu se koji pokloni, šeih ga dvared

ogrli. Onda derviš mirno odilazi, a za njim dolazi drugi. Priprosta prirodnost toga nijemoga prizora ne može se opisati. A u odaji je sve mračnije; svijeće se jedna za drugom potrnule, derviš za dervišom otišao i ostao još jedini šeih, najviši poglavica svojega reda. Još dugo nam zuji u ušima klik: „Hu hu, Allah akbar!“

Na istočnom kraju Ćemaluše leži stara pravoslavna crkva sv. Arhangjela, sasvim sakrivena za čitavom zidinom. Crkva je ta iz onoga doba, kada su Turci osnovali Sarajevo, pa se po njoj vidi, kako se je kršćanstvo moralo da priginje i plašljivo se sakriva za debele zidine. Nema tu nikakvoga spoljašnjega sjaja kao na modernim hramovima; crkvica je u zemlju prosjela i sasvim u zemlju ugragjena, kao da hoće da se još manjom pričini, samo da ne svrati na sebe pažnju hamišnih

Tržnica u Sarajevu.

i fanatičnih Osmanlija. Izgragjena je sva iz tesana kamena; ide u nepravilnu četvorinu a nema nikakvih uresa. Pod je za metar dublji već naokolo površina, svod nije viši od osam metara. U crkvi je pomrčina; svjetlo upada samo na sedam malih prozora, sve jedan nad drugim. U toj crkvi ima zanimljiv starinski običaj, koga će valjda naskoro i nestati. U uskršnji ponedjeljak okupljaju se tu u predvorju srpske djevojke udavače, u najboljoj odjeći, okićene zlatnim i srebrenim novcem, što će ga dobiti za miraz. To je očiti svadbeni vašar, a objašnjuje se time, što se je prije moralo djevojke sakrivati, jer je bilo opasno, da Turci vide lijepu djevojku. Zato su se na ulici djevojke obično krile kao i Turkinje, pa tu nije bilo baš lako, da se upoznaš s djevojkom i da se oženiš. Jedino kod bogatijega su svijeta

pomagale udaji trgovačke veze očeve ili koja stara rogjakinja provodadžinica.

U Ćemaluši je i hram španjolskih jevreja. Tamo ima dragocjen thora-talmud i mnogo vrijednih ćilimova. Španjoli, kako se ovdje zovu, potječu od jevreja, koji su prognani iz Španjolske, te ih osmanlijska vlada godine 1576. i u Bosni naselila. Došlo ih je onda trideset porodica u Sarajevo, no za ova tri vijeka razmnožili su se silno te se naselili i po drugim mjestima kao Travniku, Tuzli, Mostaru, Banjojluci i t. d. Jezik im je i danas španjolski, no govore — barem muškarci — i hrvatski i druge evropske jezike. Svojim trgovačkim duhom postigli su većinom blagostanje, a na dobru su glasu kod inovjeraca u Bosni. Žene im se i djevojke odijevaju još istočnjački i često su vanredno lijepe.

Vrijedno je ovdje spomenuti i novu tržnicu suprot gradskoga kolodvora, veoma umiljatu zgradu.

Kako smo već rekli, dijeli Miljacka, koja je običajno tiha voda no gdjekada i plaha bujica, Sarajevo u dva nejednaka dijela. Trgovački je kraj na desnom brijegu. Tamo danas jak nasap — Appel-quai — zajazuje rijeku, a električni tramvaj vozi otuda u polje. Električne naprave služe donekle i za osvjetljivanje grada i zgrada. Tako zvanim „Latinskim mostom“ prelazimo na lijevi brijeg, gdje je negda bilo sijelo sviju turskih oblasti. Tu je ponajprije pred nama Careva džamija, jedan od najstarijih hramova sarajevskih, makar i bez ikakvih arhitektonskih osebina. Bila je to svagda službena džamija i s njene se je munare u petak vijao barjak s polumjesecom. Za džamijom i samo odijeljen lijepom baščom s velikim predvorjem stoji novi konak, nekadanja palača valije bosanskoga, sagragjena istom godine 1868. Danas je tu sijelo zemaljskoga poglavice i vojnoga zapovjednika. Spram konačkoga dvorišta uzdiže se ukusna palača vrhovnoga sudišta, s lijepim prekrivenim dvorištem, koje je okruženo otvorenim hodnicima. U dvorište pada svjetlo kroz staklen krov sa žutim staklima. Blizu je tu na Bistriku i zemaljska radionica za tkanje ćilimova, što smo je već spomenuli. Velika vojarna, što ju je sagradio godine 1851. Omer paša, stoji nedaleko od konaka na Filipovićevu trgu, nekadanjem At-mejdanu. Za tom vojarnom ide u vis put u najspokojnije turske mahale, no evropske porodice staju već i onamo prodirati.

Iz bosanskoga živovanja i ljubovanja.

Uz „tekiju sedmero svete braće“ — derviški samostan s grobovima sedmorice braće, kojima je po priči neki paša u stara vremena dao sasjeći glave — penje se vratolom an put ukraj potoka Bistrika gore u brda. Istočnjačka je kaldrma, po kojoj tu hodaš, ti putovi, potaracani velikim kamenjem, izgaženi u toliko vijekova i puni rupaga od nogu tovarnoga živinčeta. Kamenje se je otrcalo i treba da si dobar u skoku, ako ćeš ovakvim putom da se popneš na brdo. Bosanac to odvajkada dobro umije; u prijašnja se vremena nijesu te ceste nikada popravljale, a ni sadanja gradska uprava sarajevska kao da nije do sada smogla ni vremena ni novaca, da načini iole dobar put u one visine, gdje žive gazde, koji zbog siromaštva ne mogu da plaćaju poreza. To je jedan od najzanimljivijih krajeva, što ih u Sarajevu možeš da pohodiš. Teško je doduše onamo dospjeti, no ako

dospiješ, vidjećeš prilike, kakve valjda ni na kojem drugom mjestu, ruševne kućarice, kakvima se ne bi nadao u glavnom gradu, a onda opet umilna mjestanca s divnom prirodnom ljepotom. Pogled s te visine naknagjuje ti sav napor i muku. I ne dopire ti oko samo u grad, već i daleko u polje i u brda naokolo. Divna je to fantazija u zelenilu.

Kudagod stranac u Sarajevu ili u njegovu okolišu zagje, ponajprije će ga iznenaditi mnogobrojna turska groblja, što leže med kućama. Ima ih valjda kojih pedeset, no niko se za njih ne brine, te su strašno zapuštena. Nema na njima čempresa, što u južnijim islamskim zemljama harmoničnim sjenama zakrivaju rasap. Goli stoje kameniti stupovi, što uz obadvije uske strane grobova stoje uspravni, nakrivljeni ili su i sasvim upali u zemlju. Po svakom se kamenu vidi, iz kojega je staleža bio pokojnik. Tako na starim grobljima saruk u spodobi jajeta označuje janjičara, šiljast saruk derviša, a nizak saruk trgovca. Na gdjekojim spomenicima ima napisa u nekoliko redaka, a nad grobovima znamenitih ljudi uzdignuti su čak i maleni hramovi na stupovima. To je osobito na groblju na Alifakovcu. Spomenici za ženskinje svuda su jednaki. Šiljast spomenik označuje grob ženin ili materin i rijetko se na njem nalazi koja riječ ljubavi i sjećanja. No opet ne bi bilo pravo po tom suditi, da su bosanski muhamedovci ljudi bez osjećaja. Teško da ima srdačnijega i kućevnijega porodičnoga života nego kod njih. Mnogoženstvo je dozvoljeno, no u istinu jedva ga ima. Teško da je u Bosni nekoliko tuceta muhamedovaca, koji imadu više već jednu ženu, a gdje ih koji ipak ima više, mora da svakoj udesi zasebno kućanstvo. Tu treba novaca i na koncu konca i muhamedovac je s jednom ženom sit i presit. Ženska zanovetanja i oni dobro znadu, a u kući je obično žena gospodar. Žene su te većinom marljive i kućevne, a Turkinje, što sanjare na svilenim jastucima, šerbet piju, duhan puše i u slatkoj besposlici provode dan, rjegje se nalaze već kod nas ženskinje, kojima nije potreba, da se brinu za gospodarstvo. No muhamedovkama u Bosni gore je nego li njihovim sestrama po Evropi; nemaju one ni teatra ni koncerata niti ikakve javne zabave. Dosada se ubija jedino megjusobnim posjetama i izletima na lijepa mjesta u

okolišu, gdje se onda teferičuje. Osobito se mora da pohvali kod bosanskih muhamedovkinja njihova urednost, radinost, vještina u ručnim poslovima, nada sve vezovima, i poglavito uzorni odgoj, kojim odhranjuju svoju djecu. Bolje odgojene djece nego što su muhamedovska, a velikim dijelom vrijedi to i za kršćansku djecu u Bosni, nema ni u kojoj zemlji. Bezuvjetna poslušnost, poštivanje i strahopočitanje spram roditelja do najkasnijega doba, to su osnove uzgoju i tko se o koju od njih ogriješi, počinio je zločinstvo, koje ga iz svakoga društva isključuje. Školska je naobrazba razmjerno još rijetka, no srce i duša je obično uzgojena, pa se čini, da je u tom pravcu islam veoma uzgojno djelovao.

Uopće se u Evropi — na Balkanu se vazda o zemljama preko

Tursko groblje na Alifakovcu.

Dunava i Save govori kao o Evropi — sasvim krivo sudi o nutarnjem muhamedovskom životu. Opisima kakvoga turiste, koji je samo površno motrio ili i ništa vidio, te sada kiti svoje pripovijedanje pustolovinama, kojih nije ni doživio, vjeruje se ragje već zbiljskim poznavaocima, koji istina bog i s mnoge tajinstvenosti sadiru nimbus i otvoreno pišu, da su muslomani, makar da su mnogoženci i makar da kriju svoje žene, ipak krv od naše krvi i da se kod njih susreće sve, što i u našem narodnom životu vidimo. Samo velikoga dijela naših opačina nemaju i to svakako nije grijeh. U Bosni, gdje su se ispremiješali turski i stari slovjenski običaji, gdje danas u muhamedovstvu nalazimo još naših sredovječnih navika, tu se je bez sumnje vrijedno baviti proučavanjem. No to je veoma teško, jer je taj svijet sasvim

odijeljen i skriven, te treba ženske pomoći, da se upoznaš s njihovim osebujnim običajima i navikama, osobito u ženskadije.

Jedan od najljepših običaja, koji je po svoj prilici ostao iz kršćanskoga doba, to je ašikovanje. To je isto kao u Nijemaca u austrijskim i bavarskim zemljama ono postajkivanje pod prozorom, pa makar da ovdje rijetko biva pod prozorom, već obično kod tarabe, stvar ostaje ista. „Adet“ je, da se u petak ili i u ponedjeljak turske žene i djevojke u većem broju okupe i odu same bez muškaraca na teferič. Kada bude akšam, onda se vrate i sada nastane po baščama, na kapidžicima ili pred mušebacima život ispodtiha. Kada je dan za ašiko-

Guslar.

vanje, smije mladić svojoj znanici, koju je možda samo vidio kao djevojče, dok se još nije krila, učtivo da prigje i da joj se stane lijepo udvarati. To se čini tako sramežljivo i nježno, da se moraš čuditi muhamedovcu zbog te pristojnosti. Sve je ašikovanje u sasvim tihom šaputanju, poljubiti se skoro ni ne mogu, te jedino ako strast pregje svaku granicu i priječi im se, da se uzmu, ugovori se otmica, koja je tu uobičajena, ali već skoro nestaje. Uz ašikluk čuju se slatke ljubavne pjesme, koje ne zaostaju za najljepšim zvucima zapadnjačkim. Narod u Bosni, makar da je vjerom rascjepkan, u ljubavnim pjesmama

nije razdijeljen, jer ženske i ljubavne pjesme iste su u muhamedovaca i u kršćana. Uopće južni su Slovjeni bogati pjesmama. Epika im doduše ima slabo promjene, radnja obično pada ili se sasvim rasplinjuje, no lirsko je blago divno. Epske pjesme, što ih bosanski guslari recituju stranim napolu pjevuckavim glasom i osobitim ritmom, pričaju o svakidanjem životu i o junaštvima; pobjede i porazi na široko se opisuju, ali nikakvo veselje ne uzdiže srce pjevačevo i nikakva ga tuga ne mori. Sasvim je to drugačije u narodnoj lirici. Ne bi skoro ni povjerovao, da je to mirisavo cvijeće niklo na onom istom polju. Vragoliju, patetsku strast, razuzdano veselje, slatku melanholiju, junački prkos i srdačnu odanost: svaku žicu čovječjega srca zna lirika da pogodi svojim slatkim melodijama. Kako samo govori djevojka u bosanskoj muhamedovskoj pjesmi:

Oči moje, oči sokolove,
Tko vas gleda, sit se ne nagleda!
Osman agi vi ste najmilije.
Al govori Osmanova majka:
„Nemoj, bulo, ljepoto djevojko,
Nemoj lice b'jelit ni rumenit,
Nemoj mamit mojega Osmana!
Otići ću u goru zelenu,
Sagradiću od borova dvore,
Zatvoriću u dvorove sina."

A djevojka odgovara:

„Samo idi, majko Osmanova!
Oči su mi oči sokolove,
Otvoriće od borova dvore,
Osman agi mene će odvesti."

I kako slatko zvuči ljubavna tužaljka El-Abd-Mustafina, što ju je spjevao Potur Uskufî iz Donjega Skoplja:

Kamo tebe, vjerna ljubo moja?
Davno li te ja ne vigjeh okom!
Ti si meni milija već život.
Davno li te ja ne vigjeh okom.

Željan sam te, srce, ogrliti,
Ne vidim te i uzdišem samo;
Srce mi se zaželjelo tebe!
Davno li te poljubio n'jesam!

Ljubavna idila u Hercegovini.

Ti si meni i duša i sreća,
Ti si krasna kao kita ruža.
Sunce moje, nemoj pomrčati!
Davno li te ja ne vigjeh okom!

Kao lišće ja sam povenuo.
Iz očiju naviru mi suze.
Oj kaduno, ubiše me boli!
Davno li te milovao n'jesam!

Obraz ti se ko ruža rumeni,
Srce ti se kao kos veseli.
Tko te ljubi, — da se objesio!
Davno li te grlio nijesam!

Ne skrivaj se, nego mi izigji,
Jer bez tebe ja ću izdanuti!
Gdje si, diko, u kojem si kraju?
Davno li te ljubio nijesam!

Tu je pjesmu u njemačkom prevodu štampao u „Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes" nekadanji pruski konsul u Sarajevu dr. Otto Blau. Uskufiju se smatra najznamenitijim od starijih muhamedovskih pjesnika iz Bosne. Pjesme su mu izišle u Carigradu u turskom jeziku i pismu. U Skoplju na Vrbasu pokazuju još danas nekadanju njegovu kuću, a na prusačkoj ruševini, otkuda je divan pogled na cvijetnu dolinu i na visove Čardak-planine, pokazuju mjesto, gdje je najragje boravio.

Osobit čar leži u ovim stihovima, koji su opet turskoga porijetla:

Ne ću da ti mjesec gleda oči,
Kad kraj tebe prolazi po noći,
Ne ću da te danju sunce grije,
Dok za tobom Mehmed suze lije.

Ne ću da ti ni dažd nosi sreću,
Kad zasipi po drugome cv'jeću.
Ne ću da te majka tvoja pazi
Niti da te poljupcima mazi.

Ja ću sunce i mjesec ti biti,
Kad si žedna, ja ću te dvoriti.
Ljubiću te, dok me zemlja nosi,
I cjelivat po licu i kosi.

Ili u ovima:

Oj djevojko na žubornoj r'jeci,
Stani samo časak mali,
Digni velo, da se pozdravimo,
Da se sjetim ljube moje,
Sreće moje duše.

Tužan hodam po krasnome kraju,
U daleki idem svijet.
Daj mi tvoju ručicu rumenu,
Da se sjetim ljube moje,
Sreće srca moga.

Ti se ne boj niti se ne ljuti,
Ne obaraj k zemlji oči,
Kad rumeno poljubim ti lice,
Da se sjetim ljube moje,
Sreće moje duše.

* * *

Nošnja raznih slojeva stanovništva bosanskoga strancu je u mnogom neobična. Narod u Bosni i Hercegovini voli kao i svaki prirodni narod da se sjajno odjene. Muškarac se isto tako rado kiti kao i ženskinja. Nošnje su im veoma raznolike i slikovite, a razlikuju se po vjerama, po podneblju i po predajama. Prije svega je nošnja u gradovima drugačija već na selu. Gradska je nošnja finije izragjena, bogatije ukrašena i ima osebina, po kojima se razaznaje stalež. Najsjajnije se nose muhamedovke. Kod njih moda ne ide za tim, da tjelesne oblike istakne, već da ih čim više skrije i da ih ovije bogatim tkaninama, na kojima se šarene boje i nakit. Najvažnija je odjeća ovo: dimije, široke nabrane pelengače, koje sežu do članaka, načinjene su iz najdragocjenije tkanine, a iskićene zlatnim tracima i vezivom; ječerma, kratak prsluk bez rukava, koji se uz grudi tijesno privija; na posljetku fermen, kratak prsluk, opet bez rukava, ali na prsima otvoren i bogatim ornamentalnim vezivom od zlata tako obasut, da se često ne može spoznati, ni kakva je tkanina. Takvu odjeću nose i djevojke i žene; po ovoj odjeći, što ćemo dalje spomenuti, razlikuje se svijet.

Svaka muhamedovka ima barem jednu anteriju, koju joj u svatovima daje mladoženja i ona je onda nosi u svečanim zgodama. To je dugačka kabanica s uskim, dugim, dolje rasporenim rukavima, obično iz svile, kadife ili brokata i tako bogato zlatom prošivena, da zlato na takvoj kabanici često vrijedi nekoliko stotina forinti. Osim anterije nosi udata žena još i ćurdiju, kratak krznom optočen haljetak s dugim rukavima. Muhamedovske se žene i djevojke osobito razlikuju nakitom na glavi. Djevojci visi kosa u pletenicama niz legja, a kiti je cvijećem, zlatnim novcem i fesom. Žena nosi kosu na polak povezanu. Fes se pokriva tako zvanim tepelukom, pokrovcem u obliku tanjura, koji je bogato iskićen biserjem, zlatom, novcem i drugim nakitom. S tepeluka vise naokolo preko glave široke svilene rojte, a sve se osim tepeluka, koji nije pokriven, ovija tamnom maramom, jemenijom. Sada još ši-

ljaste cipele, papuče ili široke žute čizmice iz safijana — i nabrojali smo sve, što ima muhamedovka u svojoj domaćoj toaleti.

Kako je odjeća sjajna, tako je često i drugi nakit bogat. Važan je u nakitu pojas s velikom sponkom lijepa oblika, iskićenom biserjem ili filigranerijom. Od drugoga nakita nosi se prstenje, narukvice, ogrlice, naušnice, dijademi i dr. Nigda nije muhamedovki nakit dosta bogat ni dosta težak. No sve to bogastvo ne pokazuje ona nikada na ulici, već se tamo zaogrće dugačkom, obično crnom feredžom, koja seže do zemlje. Ispod te joj se feredže ne vide ni prsti, jer ni prste ne smije da vidi tugj čovjek. A glava se tako umata u bijele marame, da samo oči kroz uzak raspor proviruju.

Ženskinje drugih vjera ugledale su se nošnjom u muhamedovke. Španjolske se jevrejke slabo razilaze s muhamedovkama; samo nakit im je na glavi nešto drugačiji, jer puštaju dugačke rojte od marame da im vise niz ramena. U prijašnje su doba nosile Španjolke na ulici kabanicu od crvene svile, sličnu feredži, a lice su zastirale bijelim maramama. Kršćanke imadu sličnu onakvu odjeću, no jednostavniju; ma i bila od dragocjene tkanine, opet je tamnije i manje bujne boje. Katolikinje žive s muhamedovkama u živom saobraćaju te im je i nošnja slična, dočim se pravoslavne ženskinje ponešto udaljuju od prvobitne nošnje i naročito dimije nose kod njih samo djevojke ili mlade žene.

Muško se odijelo sastoji od šalvara, širokih pelengača s pričvršćenim ili zasebnim tozlucima, dokoljenicama; od džemadana, prsluka bez rukava, koji zastire prsa sve do vrata; pod njim se nosi gjećerma, prsluk od laka sukna s rukavima; onda fermen, kratak bogato iskićen kaput bez rukava, a nad fermenom po ružnom vremenu kratak krznom optočen gunj. Osobito je sjajna odjeća za zrelijega čovjeka dolama, širok nabran kaput, koji mu seže do koljena. Značajno je za muškarce, i kako pokrivaju glavu. Momci i mladi ljudi ili poevropljeni muhamedovci nose samo fes. Stariji ljudi ovijaju fes sarukom. Saruk je razne boje. Hodže ga i pismenjaci nose bijela kao snijeg, hadžije žućkastobijela s bogatim vezivom od svile (ahmedija), a derviši zelena. Bogataš nosi svilen trabolos, siromak crvenu ili jednostavno išaranu vunenu maramu. U kršćana je saruk crvene ili mrke boje, rijetko kada išaran.

Kod nošnje gradskoga svijeta ponavlja se vazda isti tip i veoma se malo mijenja. Nošnja opet seoskoga svijeta u raznim je krajevima veoma raznolika, pa i kod ženskinja. Ako se ne osvrnemo na krajine uz slavonsku, dalmatinsku i crnogorsku megju, gdje ima dojma susjednih nošnji, razlikovaćemo tri glavna područja za nošnju: u Kra-

jini, na sjeverozapadu bosanskom, nosi žena dugačku košulju, bogato izvezenu na prsima i na širokim rukavima, nad košuljom zobun mrke boje (zobun je haljetak od darovca sa skutima i seže često do zemlje), a glavu zastire velikom bijelom okrugom, maramom. Odijelo nije bogato, ali za to je često novčani nakit vanredno težak, a nosi se u gjerdanu i niskosnici, na pojasu ili na kapi.

Ženska se nošnja u srednjoj Bosni razlikuje time, što se ovdje nose dimije i samo stare žene imaju mjesto dimija anteriju, koja im seže do zemlje; onda se nosi kraći zobun, kako u kojem kraju: crn, crven ili smegj. Nakit je na glavi kao i u muhamedovaka, samo je tepeluk nalik na tanjur, kalkan (rojte) je bogatiji i često sa zlatnim gombama, a oko jemenije — marame oko fesa — povješana je silesija cvijeća, šljoka (gjigja) i srebrenih pulja. Hercegovačka se ženska nošnja odlikuje sniježnom bjelinom. Zobun je kratak, kao i fermen; mjesto dimija se nosi teška bijela haljina od darovca, koja seže do zemlje. Uza to se bogato kite novcem i kovinom. Osobita je oblika u različitim krajevima pregača. Najljepša je u Krajini, gdje oponaša motive s ćilimova, te je opšivena dugačkim rojtama. U srednjoj je Bosni jednostavna, u Hercegovini samo uska pruga iz smegje vune. U Sprečkom se polju nose čak i dvije pregače, sprijeda oprega, a straga zaprega, dočim se u Podrinju sva pregača sastoji od uske pruge, opšivene rojtama.

* * *

I tako silazimo s visina sarajevskih opet dolje k Miljacki u ulice, pa ćemo da pohodimo Gazi-Isinu banju. Tu je sve novo i moderno, ali uredba je ostala kao u turskom „hamamu". Druga banja ima blizu katoličke stolne crkve i ta je još danas sasvim onakva, kakva je nekada bila. Ako je gledaš spolja, raspoznaćeš je od obične bolje kuće samo po tom, što joj se na nekojim čestima krova uzdižu kubeta i što ima veću kapiju. Na vrata, zastrta teškim zastorom, ulazi se u veoma prostrano i visoko predvorje. Uokolo na zidovima ima drvena ljesa, kuda se uspinješ na nekoliko stepenica, a razdijeljena je osovnim drvenim rešetkama u nekoliko dijelova. U tim se odjelima svijet razdijeva. Za siromašniji je svijet tamo pokriven pod samo ćilimom, a gosti, koji su višega staleža i o kojima se po spoljašnjosti sudi, da će bolje platiti, naći će u razdjevaonici i divan, a razdjevaonica se, ako se želi, može i zatvoriti drvenim rešečastim vratašcima. U sredini predvorja ima basen i vodomet. Kada unigje gost u onaj kavez za razdijevanje, dade mu sluga široku bojenu pregaču i veliku bijelu ponjavu, da pokrije tijelo. Još par papuča — tako zvanih „nanula" —,

koje se sastoje iz debela drvena potplata i iz širokih kajiševa, što su o drvo prikovani, — i ti si za banju opremljen. Bez nanula ne možeš nikako da budeš, jer banja je popogjena kamenitim pločama, koje se ozdo zgrijevaju.

Staro jevrejsko groblje kod Sarajeva.

Novo doba u Sarajevu.

Cijelj je našemu putu opet na zapadu. Ako pogjemo od Gazi-Isine banje na Filipovićev trg, doći ćemo u Tereziju. Tu je vojnički dječački pansijonat, u kojem bosanski pitomci te činovnička i časnička djeca stiču prvu nauku, da se osposobe za vojničke škole i kadetske zavode austro-ugarske vojske. Zavod ima i eksternat te je do sada veoma blagosovno djelovao.

Ako pogjemo dalje, doći ćemo uz vodu i krajem, gdje mjesto ruševnih koliba izniče nov grad, u prohladan pokrajak — na Kovačiće. To mjesto ima za svakoga pivopiju (a koji to Nijemac nije) istorijsku važnost, jer ovdje je rogjeno mjesto bosanskoga pivarstva. Pivo se je u Bosni brzo rasprostranilo. Hercegovina rodi izvrsnim vinom, u Bosni se peče iz šljiva šljivovica, obično laka rakija, no pivo se je moralo istom da uveze, pa da postane narodnim pićem. U gradovima je to pošlo za rukom, a započelo se je s pivom već za osmanlijskoga doba. Tko danas čuje, da u Sarajevu imaju tri pivare, koje su sada kao dionička pivara združene u veliku radnju, teško će mu biti i da pomisli na nekadanji osmanlijski grad. A druge su se pivare osnovale u Mostaru, Banjojluci, Tuzli i t. d. i čak u malom Višegradu podigao je malu pivaru neki Nijemac, koji je došao iz Srbije. No Sarajevo je već bilo pivarski grad prije već što su se s grada zavijale crnožute zastave.

Nekih petnaest godina prije okupacije osnovao je jedan promućuran jevrejin iz Gradiške, Feldbauer, prvu pivaru na Kovačićima. Sve se tada uskomešalo; kao da su se razriješile sve vjerske veze islamske, a valija dogje kao prvi gost u pivaru te plati čašom punom

zlatnih lira to piće, što ga kuran ne brani. I svi stadoše jedan za drugim dolaziti, da okuse to megjunarodno piće. Nastade gužva u tijesnim prostorijama pivare i pod vedrim nebom, i sve bi se narodne i vjerske raspre možda utopile u zlaćanom ječmenom soku, da su se bosanski kršćani tako zadubli u čaše, kao što muhamedovci. No sada dogje nevolja. Potok, što je dovodio vodu u pivaru, navrnuše u drugo korito. Raspre se otegle, Feldbauer nije mogao da svrši parnicu, pivara padne i njezin se osnivač odseli. Sada se surva na ponosno Sarajevo strašno doba, gdje nema piva. Tek kada se je u Lukavici s onu stranu Trebevića digla primitivna pivara, koja još i danas postoji (pivo joj je bilo nešto slično koruškomu „Steinbier-u"), bude malo bolje. Onda dogje neki Slovenac, Gerdouč, i otvori godine 1870. nanovo pivaru na Kovačićima. Za pivopije sarajevske nastade sada zlatno doba. Danju su sjedjeli osmanlijski časnici i činovnici u prohladi Kovačić-brda, u veče su dolazili različiti konsuli i konsulski činovnici, a u nedjelju su se stranci, osobito iz Austro-Ugarske, kojih je prilično bilo, brinuli, da se pivara ne zaboravi. A u pokladne dane orila je iz gornjih prostorija glazba i sve, što je bilo evropsko, vrtjelo se je tu u veseloj igri. Nijesu se onda dijelili po staležima. Svaki je stranac bio jednak, konsuli su lijepo živjeli sa svojim zemljacima i sva je inozemna naseobina bila kao velika porodica, koja se je megjusobno pomagala i zajedno se zabavljala.

To su bili najsjajniji dani za pivaru na Kovačićima. Ustanak u Bosni i Hercegovini, što je trajao nekoliko godina, te i rusko-turski rat pomračiše gdjekada ovu lijepu slogu, no strancima je to opet slabo naudilo, a Krajina, Zupci i Sutorina daleko su bili od Sarajeva. Šta da se uz pivo brineš za pokolj na granicama? Vojska, što je prolazila, samo je koristila pivari. Čas je tu bilo arapske, čas anatolske ili rumelske posjete. Braća Arbanasi ugjoše ovamo isto kao i bugarski Pomaci, a ni Nubijci nijesu zamjerili mrkomu „švapskomu" piću, o kojem prorok nije ni slutio. Ovamo su dolazili Mustafa Asim i Mazhar paša, Hafiz i Osman paša, „lav od Plevne", pa Sulejman paša, što se je proslavio svojim krvavim prolazom kroz Crnugoru i prolomom kroz Šipku. Ovdje je pred svoju junačku smrt kod Muratovice bio dnevnim gostom i melanholični Mustafa Dželal-Edin paša. Nikada nije ni s kim govorio. Možda je pomišljao na svoju otadžbinu Poljsku, možda je slutio svoju pogibiju!

Onda nastade okupacija! Carska vojska pregje Savu, a u Sarajevu se ustaše spreme na otpor. Pokret se razbuktao. Niko nije mislio da ide u pivaru; Hadži Loja je bio narodni vogj u glavnom gradu. Javno se svijetu razbubnjalo, da kršćanska glava ne stoji više već

paru, a s dana su na dan ustaše odlazili u Vranduk i Zenicu. Austro-ugarski konsulat prisilili su već 30. srpnja 1878., da izigje iz grada i da sa svojim zemljacima krene na Mostar u Metković. Tkogod je mogao, pridružio se je karvanu tih iseljenika na silu, a med bjeguncima je bio i naš pivar s Kovačića. Kao i drugi trgovci samo je zatvorio zgrade i preporučio svoj imutak zaštiti nebeskoj. Kada je Sa-

Ciganin džambas iz Sarajeva.

rajevo palo i on se opet vratio, našao je razbijene pivarske tave i sve imanje poništeno. . . . Onda nastane zima. Pivara se nanovo otvori i započeše onamo čitava hodočašća po tadanjem jadnom putu, s rupagama i vratolomijama, s klimavim mostovima i blatom do koljena. Veseli su se časovi ovdje provodili, a kada padne noćna pomrčina na

Kovačiće i gosti se većinom razigju, jer ih je strah puta, onda bi u kojoj od gornjih soba u ćošku ostajalo često na okupu društvo, — društvo, danas razasuto po svem božjem svijetu. . . . Na ljeto iza toga ukrasila se je bašča, uzelo se graditi, vojnička glazba stala svirati i u nedjelje je polovica Sarajeva navirala na Kovačiće. Danas to više nije pivara, već samo sladara dioničarske pivare, te danas ni ne bi bilo u nedjelju onoga staroga veselja, jer su nablizu kamenolomi i ciglane. Tako mlagja civilizacija svagda prelazi stariju kulturnu epohu, no u Sarajevu ne treba da to žališ, jer ovdje u istinu izniče iz ruševina nov život, a naslijedila je Kovačiće Aschenbrennerova pivara na Koševi. . . .

U Sarajevskom polju ima još jedan zavod, koji je u svem tako uregjen, da mu danas ima još slabo premaca u Evropi. To je nova zemaljska bolnica. Ako pogješ Koševom, to će ti odjedared med lišćem niskoga grmlja i drveća iskočiti pred oči kao neki grad od ljetovnika, koji ni u čem nema onoga sumornoga obličja, što se već obično veže uz pojam „bolnice“ u velikom gradu. Bolnica je sagragjena med poljima i potokom u veoma zdravom kraju, od periferije gradske od prilike kilometar. Učinile su se tu nove ceste i zasadile se drvećem. Ako ustreba da se bolnica raširi, ima mjesta do mile volje. Izgragjena je po paviljonskom sustavu i decentralizacija je u njoj sasvim provedena, jedino je zgrada za primanje poradi operacijone dvorane spojena prekrivenim hodnicima u jednu stranu s hirurškim odjelom, a u drugu stranu s jednim internim paviljonom. Rodilište leži postrance od susjednoga paviljona i na najvišem mjestu. Daleki prostor med pojedinim zgradama i oko njih sav je prevraćen u bašču, no nigdje ne idu nasade sasvim do zidova paviljonskih; svagdje ima tarac, metar u širinu, a pred ulazima se je ostavio jedan komad i nasuo se šljunkom, da se tamo iznose bolesnici u krevetima. Osim dvostrukoga reda drveća uza sve ceste nema u nasadama med paviljonima nikakvoga većega drveća, koje bi sprečavalo kretanje zraka, već su tu same tratine, te vrtno grmlje i nisko drveće, iz kojega se je na različite načine udesilo kao sjenice, da se tamo sjedi. Na većim čistinama zasagjeno je šumsko drveće. Mrtvačnica je ogragjena i s ceste i od bolnice. Kako su ovdje sve graditeljske i konstruktivne zadaće riješene, ne mogu da sudim, no može se reći, da tu imamo pred sobom rad, koji odaje vanredno bogato tehničko iskustvo. Ljepota oblika, velika zamisao i izrada, te veličajnost cjelokupnoga dojma mora se graditeljima priznati. Oprečnim položitim linijama, silhouettama, pojednako nagnutim krovovima i sumjernim zabatima postignut je efekt, kakvoga možda nema nikoja druga gragjevina novoga doba.

Zemaljska bolnica u Sarajevu.

Izgrađeno je tu zemljište od nekih 6500 četvornih metara. U sredini je zgrada za primanje s lijepom izgradom sa tri zabata, na visu tornjić sa satom i sa strane tri zabata. Trijemovi, što idu lijevo i desno iz srednje zgrade, stoje prilično straga i ulaze ovamo u interni, a onamo u hirurški paviljon. Ti su paviljoni ukrašeni izbočenim zabatima. Suprot srednje zgrade stoji kuća za liječnike, a u lijevu i desnu se stranu odvajaju kao piloni ostala četiri bolesnička paviljona, kuća za dvorkinje i usporedo sa srednjom zgradom tri ekonomske i razne gospodarske zgrade. Postrance je mrtvačnica i kućica za sažiganje; sa sjevera i s juga svuda kuća za pazikuću.

Bolnica je udešena za 250 bolesnika. U nutarnjoj opremi njezinoj ima mnogo novotarija. Vrijedno je spomenuti kanalizaciju cijevima od kljaka uz osobite zalistke protiv plinova iz kanala. Kišnica te voda za ispiranje i isplakivanje odvodi se zasebnim kanalima, a na svim čuncima i zaporima imaju zalisci, da se spriječi vraćanje plinova. Lože se bolesničke dvorane odušnim reguliranim pećima, kuda na cijevi ulazi spolja zrak, a ono i pećima od zemljanih ploča; u tri ekonomske zgrade griju parom. Voda za piće i potrošak odvojena je od gradskoga vodovoda i daje dnevno na svaku glavu 500 litara. Za rasvjetu se je uzelo električno svjetlo. Za kupanje se u paviljonima, osim u banji, zgrijeva voda patentiranim pećima i tu je odma spremljena i baterija. Umivaći stolovi, sugje, prevozne banje i stolovi za operacije dobivaju vodu iz rezervoarnih peći, koje su opet direktno spojene s većim rezervoarom; za ekonomske se zgrade grije voda u rezervoarima, koji se lože parom. Još bi se mnogo moglo pripovijedati, kako su osobito namještene prostorije za operacije, pa o izvrsno ventiliranim i prostranim bolesničkim dvoranama, o kuhinji, mrtvačnici, maceraciji u prosekturi, o bakterijološkoj odaji, amerikanskoj ledenici sa hladnicama, ljekarni s laboratorijem i t. d., no dosta će biti i što smo spomenuli. Radi boljega saobraćaja ide iz bolnice telefon u grad u novu policajnu zgradu. Namještaj je u bolnici gotovo sav iz stakla i željeza.

Nova je zemaljska bolnica zamijenila staru vakufsku bolnicu, koja nije više mogla da zadovolji sve većim potrebama. Razumije se samo po sebi, da služi svim vjerama, a za muhamedovce ima ovdje sasvim zasebna kuhinja.

I o čem u Sarajevu da još pripovijedam? O trgovačkoj školi i o izvrsnoj tehničkoj srednjoj školi, koja je osnovana još godine 1889. ili o djevojačkoj školi kod kćeri božje ljubavi? O novim dobrotvornim društvima, pjevačkom društvu, gospojinskom društvu, pučkim kuhinjama ili turističkom društvu? Svega ima u bosanskom glavnom gradu,

čak se je osnovala i domaća narodna banka, koja prima zaštegjen novac i do sada jako blagodjetno djeluje. Pred dvije godine osnovala se je i povlaštena zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu s osnovnim kapitalom od dvadeset milijuna kruna. Razne štedionice, što su po zemlji nastale, korisno su se dojmile naroda, koji nije ni znao da uloži svoj novac na dobitak, osim trgovaca, koji su se bavili kajišarstvom. Osobito štedionica u Brčkom razvila se je u jak novčani zavod.

Privatne su gradnje u Sarajevu, koje po popisu stanovništva od godine 1895. ima 41.173 stanovnika, veoma učestale; no to je i veoma potrebito bilo, jer nestašica stanova bila je za evropsko stanovništvo postala pravom nevoljom, a stanarine su se strašno popele. Osobito je

Turistička kuća na Trebeviću.

vrijedno spomenuti gradnje mirovinskoga fonda zemaljskih činovnika, koji i na Džidžikovcu gradi čitav grad od kuća na kat u ladanjskom slogu. Danas ima u Sarajevu jedanaest cigljana, koje u kružnim i u običnim pećima ispeku godišnje sve skupa nekih osamnaest milijuna cigalja. Na prvom tu mjestu stoji industrijalni zavod inžinira Brauna, koji je godine 1884. sagradio prvu kružnu peć u Bosni. U njegovoj se velikoj radnji peku u dvije kružne peći crjepovi i ciglje, izragjuje se glinena roba i čunci od fejanse, dalje ima pilana, radionica za parkete, gragjevna stolarija i tesarija. Svuda je bujan život i jak promet, koji se izražava u sve većim brojkama gradskoga i zemaljskoga proračuna.

Tako bi svršili svoj put po Sarajevu. Uz staru gradsku vijećnicu popećemo se još strmim puteljkom na Hrid, koga zovu i „gradskom šumicom“. Spram Miljacke ima ovdje na osamom tjemenu tornjić za izgled po kraju; dalje gore dolaziš na greben visova, što su uz Miljacku, i sada se izmjenjuju livade s većim ili manjim džbunovima, a med njima po koje ograjeno kućište — idila u goletnim brdinama. Uz put u gradsku šumicu ima turska kavana, gdje se divna moka peče. Pogled je odanle vanredno krasan.

Meteorološka stanica u Bjelašnici.

Ako pogjemo tako zvanim Appelovim putom, što se desno iza vijećnice uspinje u brda, dospjećemo za podrug sata na Veliku kapu, šiljast vis, odakle je krasan vidik. Dalje se dolazi u guduru potoka Bistrika, kojom se dijeli Trebević od brda, što su pred njim. S Velike kape ide jahaći put na vršak Trebevića, 1629 metara na morem. Iz grada se valja onamo penjati više već četiri sata. Na koncu se puta prolazi šumom i livadama s gorskim rastlinama. S Trebevića je na

sjever i na zapad vidik gotovo beskrajan; s južne se strane razastire visoka ravnica jahorinska, opasana odasvud šumovitim brdinama. Uz šiljasti vrhunac Kmora kod Foče nadovezuje se ogromni valoviti Volujak, masivni Maglić, lomni greben Treskavice i obrisi Bjelašnice. U daljini se vidi po vedrom danu i troglavi vršak Durmitora u Crnojgori. Na sjever i na istok bacaš oko na mrke šume Romanje-planine, s kojom ćemo se u daljnjem putovanju još pobliže upoznati. Turistički je klub sarajevski sagradio na Trebeviću kuću za sklonište i za putnika je najbolje, ako se obrati klubu prije već što će ovamo. Sići se može i drugim putom, obronkom uz lijevu stranu potoka Bistrika. Ovdje možeš još jedared da se naužiješ gledajući pred sobom sve Sarajevo i da si za vijek uvrežiš u pamet tu divnu sliku.

Dalje je vrijedno preporučiti putniku još jedno mjesto, odakle je veličajan vidik. To je meteorološka stanica na vrhu Bjelašnice, osnovana godine 1894. Visok je taj vrh 2067 metara, a stiže se onamo sa stanice Pazarića na željezničkoj pruzi sarajevsko-mostarskoj jahaćim putom za nekoliko sati. Ima ovdje i soba za turiste. Ta je meteorološka stanica jedina na balkanskom poluostrovu. Odavde je vidik kao malo s kojega vrhunca u Bosni. Vidi se daleko u Crnugoru i novopazarski pašaluk, da ni ne spominjemo krasnih slika bližega bosanskoga gorskoga i šumskoga svijeta. Iz Ilidže ili iz sela Hrasnice dolazi se na konju ili pješice romantičnim putovima na Bjelašnicu, no za taj put treba dva dana.

Butmir.

Biser Bosne.

Ako se pravo rekne, Ilidže, kako je blizu Sarajeva, mora se i smatrati njegovim dijelom. Za kupališne sezone od 15. svibnja do 15. rujna, no i ranije i docnije, ide onamo svijet kao na kakvo proštenje i vlakovi lokalne željeznice, što gotovo bez prestanka onamo voze, obično su puni. Željeznicom se voziš petnaest časaka, a kolima sat. Lijevo i desno ide ti pogled preko polja i livada na gorske obronke; ljetnikovci muhamedovske vlastele izmjenjuju se s manjim seljačkim kućama, koje su ovdje već na evropski način. Sa zanimanjem ćeš da motriš, šta se je sve na Sarajevskom polju osnovalo. Lijevo leži poljoprivredna stanica Ilidže ili Butmir. Butmir je na svjetski glas izišao radi tamošnjih neolitskih nalazaka, kojima su se evropski učenjaci zadivili. Opisani su ti nalasci veoma opširno u Glasniku zemaljskoga muzeja.

Poljoprivredna stanica butmirska cijela je skupina od kuća. U gospodarstvu imaju dvije staje s ambarima i čardacima, mljekarna s ledenicom i parnim kotlom, aparatima za podušivanje krme, rezervoarima za vodu i t. d. Za činovnike i domaće ratarske pitomce sagra-

gjena je lijepa kuća, da pitomci vide, kako zapravo treba da stanuješ, kada se po danu napatiš i naznojiš. Iz ove i iz drugih poljoprivrednih stanica, od kojih ćemo se, dok bude zgoda, na nekoje još svratiti, imaju da izlaze pioniri, što trebaju da uzdignu Bosnu na viši gospodarstveni stepen. No ovdje se osim pitomaca praktično podučavaju i odrasli seljaci; nabavlja se a i badava im se daje stoka za ukrštavanje, möllthalske, wippthalske ili ugarske krave, plemeniti volovi i poglavito bolji plugovi, koji imaju da istisnu dosadanje pretpotopne

Seljak sa Sarajevskoga polja.

plugove. Uza to se nije zaboravilo ni vrtlarstvo, te u Ilidži-Butmiru ima pristala vrtlarska kuća, rasadnica i vrijedna naprava za orošavanje vrtova s povrćem. Stanici je za njene proizvode dobar kupac banja Ilidže i Sarajevo. Maslac i mlijeko, koji su nekada bili veoma rijetki u Sarajevu, danas se odavde svu silu razašilju.

Dalje na vožnji opazićemo blizu stanice Ilidže nov znak napretka: narodnu osnovnu školu i kuću za učitelje i učiteljice. Obadvije su kuće veoma ukusno sagragjene u slogu renaissance. Školska zgrada

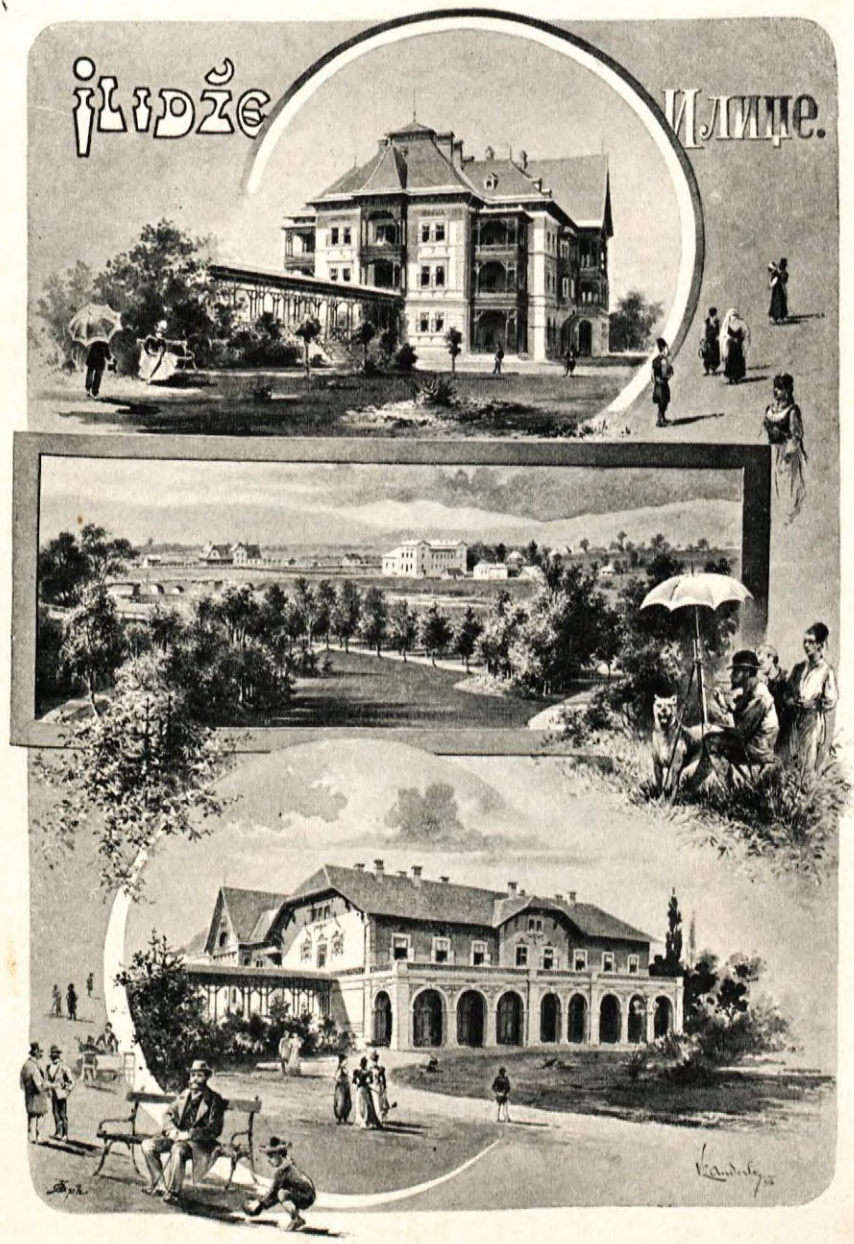

Ilidže.

ima odio za dječake i zaseban odio za djevojčice. U svakom su odjelu dvije velike razredne sobe. Kako je ta škola namijenjena i školskoj djeci iz Sarajevskoga polja, to su se za djecu, kojima je dalje u školu, udesile sobe, da se sklone, te kuhinje i smočnice. Tek što se je ta interkonfesijonalna škola otvorila, stalo ju je odma pohagjati preko 100 djece.

Prije već što vlak dolazi na stanicu, prelazi mostom Željeznicu i staje najposlije pred lijepim kolodvorom. Tu smo u banji Ilidži, kako

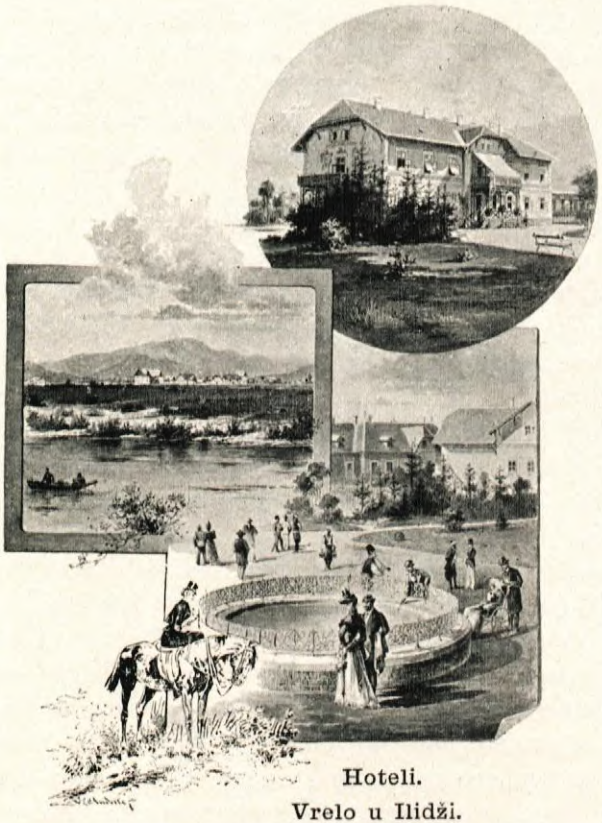

Hoteli.
Vrelo u Ilidži.

ju je stvorio državni ministar financija Kállay. Vrelo su znali već i Rimljani, te su ovdje uredili prilično kupalište. I za osmanlijskoga se je doba voda upotrebljavala, no uredba je bila strašno primitivna. Nad basenom je bila prosta zgrada, po kojoj nijesi mogao ni slutiti, da si u kupalištu. Za konakovanje je bilo nekoliko turskih hanova, ali o udobnosti nije bilo ni spomena. Ja sam znao banju, kakva je još onda bila, i u jutro onoga dana, kada se je na juriš otelo Sarajevo,

19. kolovoza 1878., dok su topovi sa visina gruvali na grad i na ustaše, kupao sam se ja s dvojicom drugova u Ilidži. Za sat docnije jedan ustaški odio napadne u bijegu na Ilidžu i sam nas je Bog spasao, da nijesmo sasječeni. Kada se je iza okupacije razvilo Sarajevo i stranoga se svijeta u njem naselilo, odrazilo se to i na Ilidži. Dr. Koetschet i jedan srpski trgovac, koji su je od zemaljske vlade uzeli u zakup, sagrade nekoliko zgrada i nešto tamo urede, no svijet je sve više u Ilidžu navirao, sve bude tijesno — i tako se vlada prihvati sama posla.

Danas se može Ilidže mirne duše usporediti s boljim evropskim kupalištima. Položaj njezin u sredini krasnoga parka na obali Željeznice, ispod 1248 metara visokoga šumovitoga Igmana ne da se nadmašiti. Iz samoga parka ide promenada, duga $3^1/_2$ kilometra, s drvoredom za vožnju i za jahanje na divna romantična vrela Bosne na podnožju Igmana. Mnoštvo vrela — neki kažu, da ih ima oko trideset, a drugi računaju i dvostruko — slijevaju se i već za nekoliko koračaja dalje sastavljaju jaku rijeku. Pod krasnim starinskim drvećem ima turska kavana i tu možeš da se naužiješ prave gorske prirode. Iz Ilidže se ovamo udobno dovoziš omnibusom i jeftino, da ne može biti jeftinije. Na kraju ceste dignut je i toranj za izgled. Divan je i izlet u muhamedovsko selo Hrasnicu i na vrelo Hrasnicu na gorskom obronku. Šumska je to idila. Na vrelu je udešeno krasno mjesto, da otpočineš. Za lovce opet ima na Igmanu još dosta divljači, a podalje kažu da ima na njem još i medvjeda. Nekoliko pitomih ima i u medvjegjem kavezu u kupališnom parku. Tamo ima u volijeri i golemih orlova i grabežljivaca.

Godine 1893. udarilo se je rovati, te se je otvorilo novo vrelo, iz kojega izbija snažan vrutak. Za 24 sata daje taj vrutak 13.800 hektolitara. Voda ima temperaturu od 58° C. i harakterizuje se po analizi dvorskoga savjetnika profesora dr. Ludwiga u Beču velikim obiljem Glauberove soli, hlorida, kalcija bikarbona i slobodne ugljične kiseline. Radi velike naravne topline te vode mora se za banju udesiti potrebita temperatura te su se učinila dva velika basena za razhlagjivanje i onamo se ponajprije voda dovodi. Vrelo je u Ilidži po željeznoj sadržini nalik na vodu vrela Ficoncelle u Civitavecchiji (54° C.), te ide u najvrednija topla mineralna vrela. Voda mu po hemijskim sastavinama nije zgodna samo za kupke, već je veoma zgodna i za nutarnje upotrebljavanje.

Za kupanje ima u Ilidži: tako zvana „stara banja“ sa četrnaest modernih kabina, u kojima ima šesnaest kada od porculana; „nova banja“, otvorena 1. rujna 1893., ima srednju zgradu s dva simetrična krila i svagdje po jedan zajednički basen i četrnaest kada za pojedince.

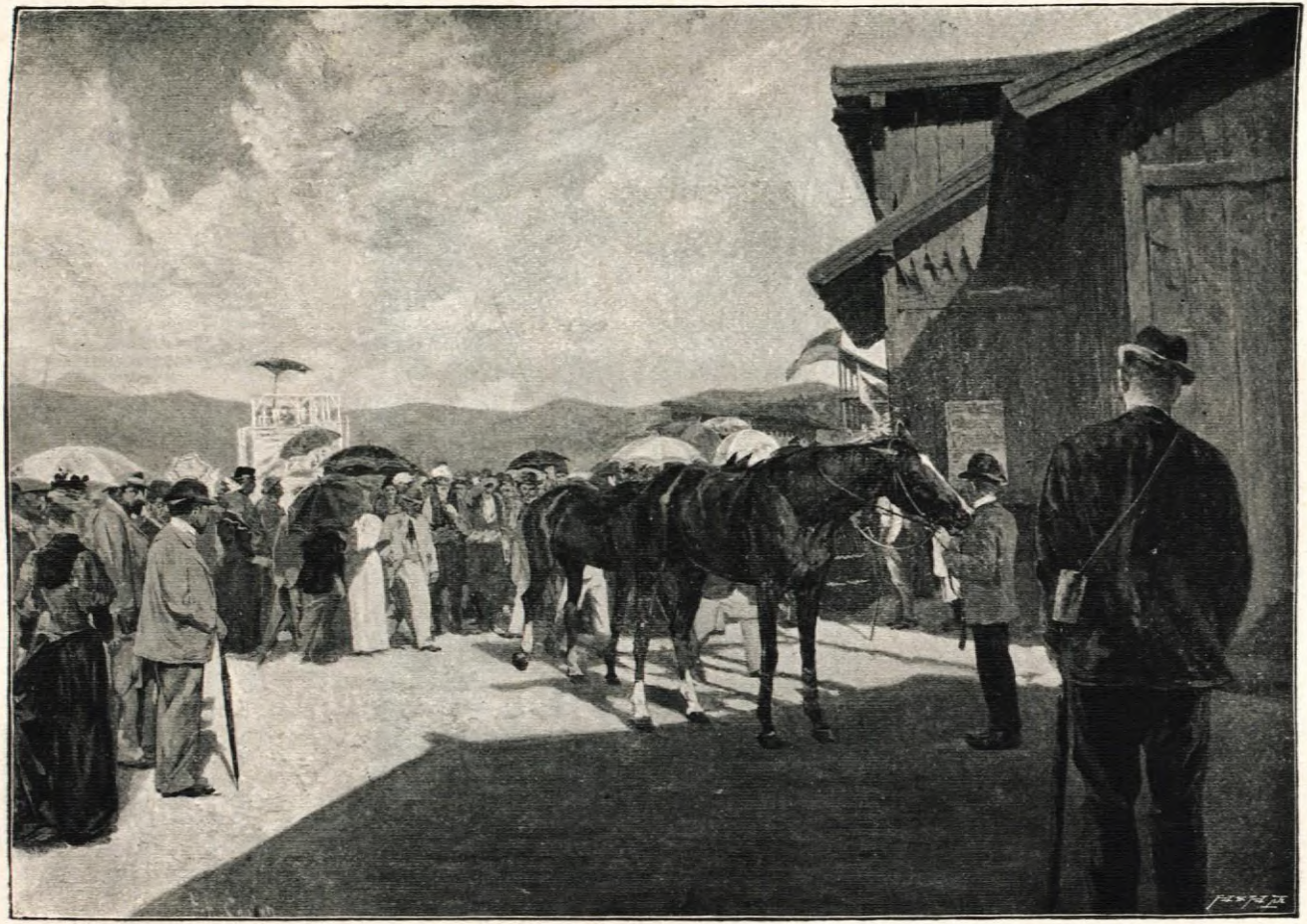

Na trkalištu u Ilidži. Pred sjedlaonicom.

Udešeno je tako, da se u jednom krilu kupaju muškarci, a u drugom ženskinje. Uz novu banju ima još jedna banja sa šest kabina za muhamedovske žene. Bez izričnе naredbe liječničke ne daje se nikomu toplija kupka od 28° C. Ima ovdje i blatna banja, te je udešena tako elegantno, kao što teško u ikojem drugom lječilištu. Kupalište u blatnoj banji ima dvije prostrane odlično uregjene čekaonice, koje se i lože, dalje deset prostranih kabina sa svim potrebitim spremama i takogjer za loženje. Uz dvije od tih kabina imaju i elegantni mali saloni. Treset, što se tu upotrebljuje, kopa se kod Žepča, te je po hemijskoj analizi dvorskoga savjetnika profesora dr. Ludwiga izvrstan biljevni treset.

Na koncu imaju u Ilidži i hladne kupke za plivanje s dvama velikim zasebnim basenima za ženskinje i za muškarce. Obadva su

Vrelo Bosne.

basena načinjena od kljaka, a udešena su i za plivače i za neplivače te i za djecu. Bistra voda iz Željeznice, kojom se opskrbljuju baseni, ima ljeti postojanu temperaturu od 16°—19° R. Da udopunimo, što spominjemo o uredbi kupki, reći ćemo, da se tu možeš liječiti i masažom i elektrinom, prodaju se sve vrste domaćih i inozemnih mineralnih voda, iz poljoprivredne se stanice dovozi svježe i kiselo mlijeko, te kravija i ovčija sirutka, a tko želi da se liječi grožgjem, dobiva dnevno najdivnije hercegovačko grožgje iz Mostrara.

U tri velika hotela, „Austria“, „Hungaria“ i „Bosna“ sa 106 soba za strance i salona ima dosta mjesta, a i inače imaš gdje da se na-

staniš. Tu su elegantne gostionice s terasama spram šetališta, s prekrivenim hodnicima, kuglanama, stajama i sušama, u svako doba imaš jeftine vožnje, a magjarska kupališna kapela brine se za glazbeni užitak. Za zabavu gostiju i inače se je obilato pobrinulo: croquet i lawn-tennis, carroussel, mehanična streljana, ljuljačke i t. d. ubijaju dosadu.

Osobito je zanimljiva nedjelja u Ilidži; to je i najljepša zabava za sarajevsko stanovništvo, nada sve onda, kada je na trkalištu, po sata od banje, koja od običajnih konjskih trka. Za te trke daje vlada prilično velike nagrade. Posljednje tri godine priregjuju magjarski i

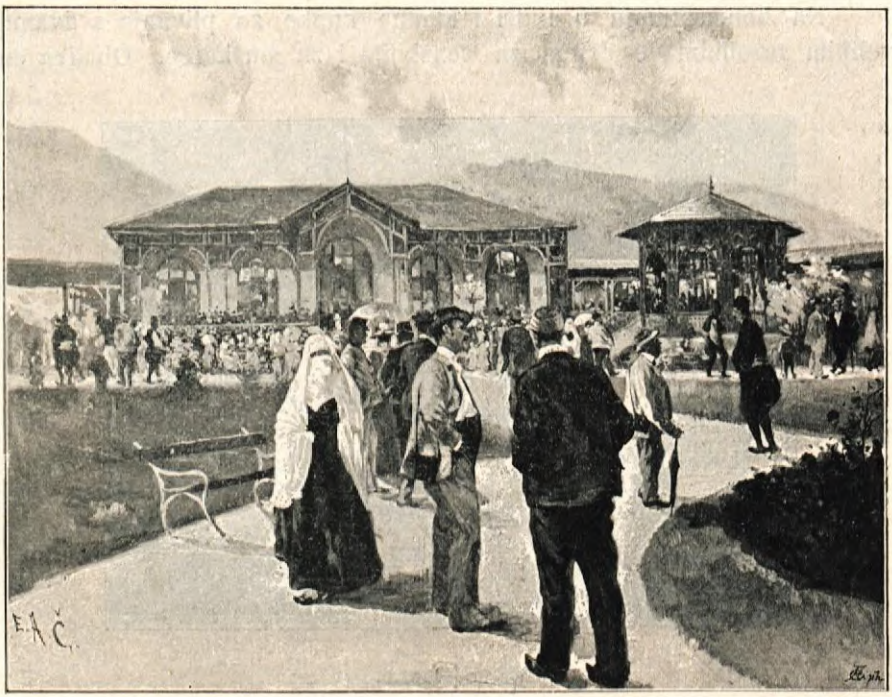

U nedjelju poslije podneva na željezničkoj stanici u Ilidži.

austrijski jokeyklub s evropskim konjima megjunarodne trke i strane novine donose o tom sjajne opise. Bosanac i tako osobito voli konje, a maleni je njegov planinski konjic durašan, neumoran i svagda pouzdan, pa i na najvratolomnijim stazama. Stanicama za pripašu i ždrepčanom u Sarajevu pobrinula se je vlada za oplemenjivanje pasmine, smotrama nad konjima te nagradama pobugjuje se narod na konjogojstvo, tako da je do sada bilo izvrsna uspjeha. Osim trka priregjuje se u Ilidži i megjunarodno pucanje na golubove i lovovi s nauče-

Seljačka trka u Indzi.

„U zdravlje.“ Kršćani iz sarajevskog okoliša.

nim sokolovima, onda narodne zabave s tombolom i vatrometom, na koje dolazi domaći svijet iz svega okoliša. Mnogo doprinosi dizanju kupališta i prisutnost supruge ministra Kállaya, koja od nekoliko go-

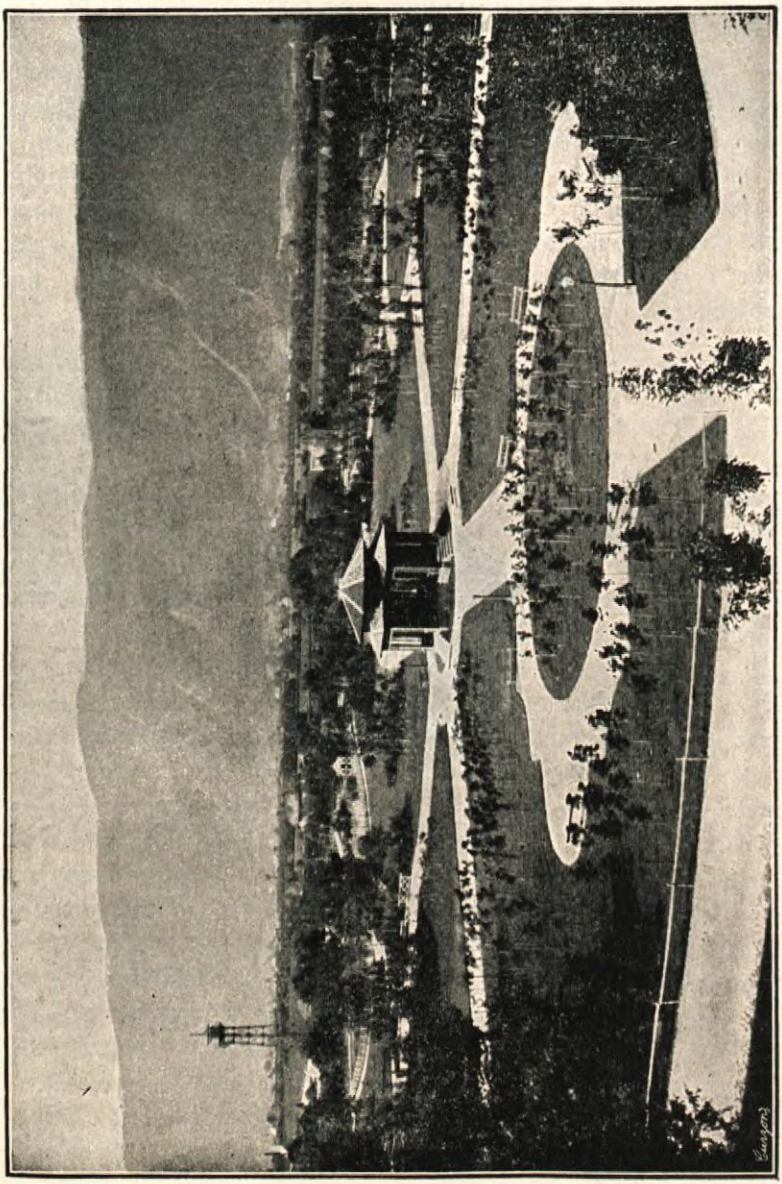

Park u Ilidži.

dina probavlja sa svojom porodicom sve ljeto u Ilidži. Ovdje ona dočekuje odličnike sarajevske i bosanske i njezinoj je umiljatoj ljubež-

ljivosti pošlo za rukom, da i muhamedovske žene izmami iz njihove zabitnosti.

No Ilidže se odlikuje još nečim, a to je jeftinoća. Hoteli su kao i sva banja svojina zemaljske vlade i samo se izdaju u zakup, te prama tomu oblast odregjuje cijene. Ima četiri vrste soba za strance: po 80 novč., 1 for., 1½ for. i 2 for. na dan, skupa s poslugom. Ako se uzme soba za više već nedjelju dana, odbija se deset po sto, a za dulje vrijeme već tri nedjelje dvadeset po sto od dnevne cijene.

Tko hoće jedared da poživi u kojem kupalištu postrance od izgaženoga puta, a opet ne će da ostane bez evropske lagode i udobnosti, neka skrene u Ilidžu. U Sarajevo se stiže lako i za jeftine novce, a za devet sati željezničke vožnje, pune divota, dolazi se na Ivan-planinu u Mostar i u romantičnu Hercegovinu, nekadanju u istinu krvavu Hercegovinu.

Konačna vinjeta: Crocus Vilmae (Fiala).

U Podrinje.

Bilo je to jednoga petka početkom mjeseca rujna, kada nas je fijaker, što smo ga pogodili u Vejsila Sarajčića u Tašlihanu sarajevskom, izvezao na dva čila konja iz bosanskoga glavnoga grada. Krenusmo na jugoistok, u kraj, koji je nekada, makar i neplodan, opet bio kroz vijekove glavnim trgovačkim putom u Novi Pazar i Solun. Kada je Napoleon I. zatvorio kopno evropsko, svanuše najbolji dani za taj put, po kojem je moglo da prolazi samo tovarno živinče; kolonijalna roba udari iz Soluna na Sarajevo, odande u Brod, a u kopnene zemlje već se je dalje uvozila i kriomčarila. Govorilo se je onda, da je ta cesta posuta zrnjem od kave; na svako četvrt sata stajao je han i tu si grčki i srpski trgovci osnovaše velik imetak. No kada je palo Napoleonovo gospodstvo, svrši se i taj kopneni zatvor, bezbrojnih karvana tovarnih životinja nestade, hanovi i karvansaraji opustješe i padoše, i samo još nekoliko krasnih česmi sjeća te tih zlatnih vremena.

Danas ne trebaš više da se na konju uspinješ uskim i tegobnim putom preko Alifakovca na lijevom brijegu Miljacke. Danas ide nova krasna cesta desnim brijegom ispod grada, uz gostionicu. Da Rive, kuda Sarajlije idu rada na izlet, pa sve u brda i klisure. Polako se penje put, dok ne stigneš na Koziju ćupriju, remek-djelo turske gradnje. Dvije hridine, što ovdje sužuju Miljacku, uzele su se kao prirodni temelj i onda se je u jednom jedincatom luku preveo most iznad propasti. Da ne padne na most prevelik teret, ostavila se

je u svaku stranu luka po jedna okrugla rupa u gradnji, tako da most i svojim neobičnim obličjem pristaje u divlji romantični okoliš. Duboko se dolje u kamenitom koritu pjeni zelena Miljacka; s onu stranu rijeke ispinju se skoro okomito visovi Trebevića i med njima ide od mosta samo kao mala pukotina, kojom se dolazi do tako zvanoga „Ivkina pokoja“. Lomne hridine zatvaraju s desne strane cestu, koja se sada u dugim zavojima uspinje na visinu. Tu ima kavana s primitivnom baščom, da se u ljetu izletnici odmore. A dalje, gdje se desni brijeg nešto slabije penje, leži staro tursko groblje s golemim spomenicima, koji nijesu ukopani u zemlju, već u donje ploče od

Kozija ćuprija kod Sarajeva.

mekšega kamena. To su šehitluci, grobovi mučenika, gdje leže borci, što su za islam prolili svoju krv. Kao kršćanski spomenik te borbe uzdiže se s druge, lijeve strane rijeke ruševina Starigrad, koji se je (po Hoernesu) zvao nekada Hodidjed te je bio oko polovine 15. vijeka glavnim uporištem turske vojne sile. Odavde se je udaralo na Bosnu, što je još bila podložna kršćanskomu kralju. Godine 1459. pišu Dubrovčani ugarsko-hrvatskomu kralju, da je kralj bosanski spalio veliki i napučeni grad Hodidjed i sada opsagjuje tvrgjavu. Tada ili još i prije, kada se je uzelo s visine Trebevića biti Starigrad i tako ga se otelo kršćanima, padoše islamski borci, što ovdje leže u šehitlucima.

Na vršku, gdje je stajao grad, stoje još i danas na strmoj hridini podrtine od zidina.

Obronci, kojima ide cesta, obrasli su šumom i odma se tu vidi, šta koristi paska nad šumama, što se je uvela; gdje se je nekada na većim prometnim putovima haralo po miloj volji, danas je šuma u najljepšem redu. Kod hana Dervente uzmemo da malo otpočinemo. Ovdje se odvaja nova cesta u Mokro i na Romanju-planinu. Promet je na cesti znatan; prestizavali smo kola za kolima, sve natovarena brašnom, pivom, pa i čestima od mašina, a čitavi karvani marve, naprćene najviše drvima i sijenom, kretali su u grad. Uz životinje često koja seljakinja, koja bi marljivo vrtjela vreteno, a opet pazila, da životinje u pravi mah silaze s puta. Vratolomnim stazama na lijevom brijegu Miljacke penjali su se čopori ovaca i koza i za njima djeca, koja su kao divokoze skakutala s kamena na kamen i u sav glas pocikivala. Han Derventa sasvim je pristalo svratište za koliju, a radnja mora da je sjajna, jer na vratima od staje visjelo je šest ovnova, tek zaklanih. Handžija je Hercegovac, koji si je s druge strane ceste sagradio već za svoju porodicu lijepu kamenitu kuću na nekoliko katova i uredio zgodan vrt. Opet novo doba!

Onda ćemo dalje uz han Ljubogostu pa da ugjemo u divnu šumu od crnogorice, većom češću ogragjenu. Slika okoliša izmjenjuje se nenadano; visokih pustih bregova nestaje i mjesto njih se javljaju zaokruženi visovi, obrasli svuda gustom crnogoricom. U tom umiljatom kraju leži mjesto P a l e, gdje danas ljetuju mnogi Sarajlije. Na osamljenom humku diže se kao kakav grad vojarna, a uz cestu stoje s obadviju strana zgrade kao vile u švicarskom slogu i često je koja lijepo na polu sakrivena u zelenilu. I engleski konsul Freemann ima ovdje

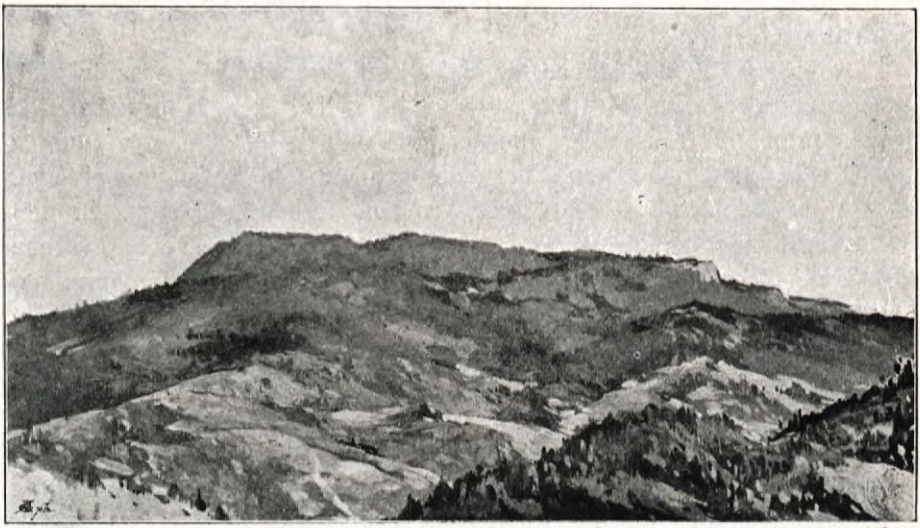

Pogled s Pala na Romanju-planinu.

ljetnikovac. Ima tu dobra gostionica, da ne ožedniš ni ne ogladniš, a izvan mjesta još jedna manja i skromnija, no sasvim čista.

Sve ljepšim biva kraj. Na han Kadin i Gorović stižemo u visinu od 1050 metara na obroncima Viteza, golema se hrastova šuma raza-

Han kod Pala.

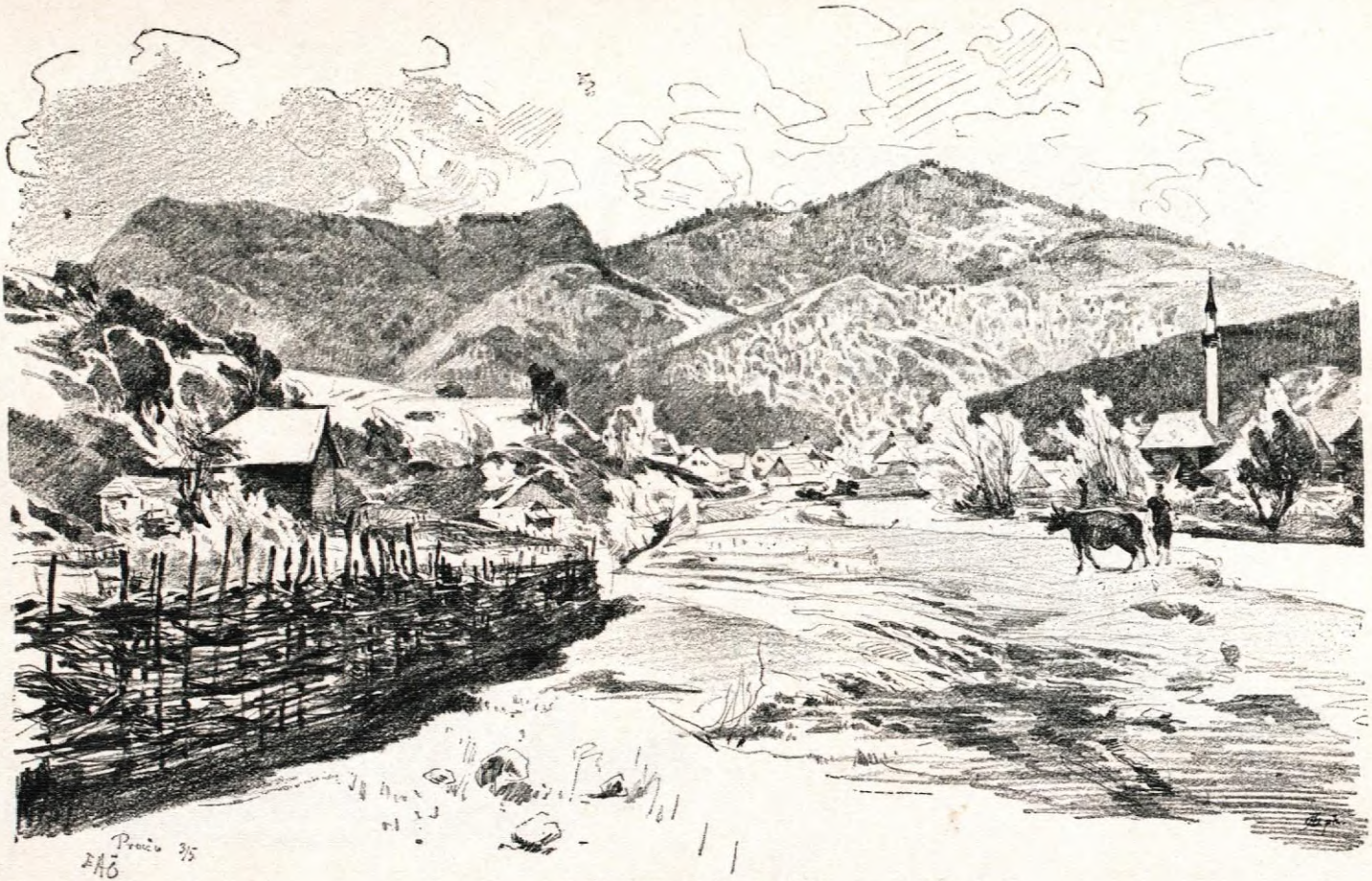

Prača i Ranjen-planina.

Tjesnac Prače.

stire u obadvije strane, a onda dolaze stoljetne bukve. Uz Grabovičku pa uz potok Praču dolazimo na najvažniju stanicu izmed Sarajeva i Goražda, u Praču, koja divno leži u prostranoj dolini. Dotle se je vrijeme pogoršalo, udarila kiša, i taman kada se je naš kočijaš Mušan zaustavio pred „Gostionicom kod Andrije“, nahrupi oluja kao pomamna. No mi smo se već sklonili i u skromnoj no čistoj gostinjoj sobi mogli smo da pričekamo, dok se nebo ne smiri. Bio je prostrt stol za trojicu časnika s te stanice; gostioničar spremi još i za nas dvojicu i brzo se mi upoznamo s časnicima, koji su nas veoma ljubezno, kao što gotovo svagda austrijski časnici, obavijestili o svem, što smo željeli. U njihovu društvu prošao nam je odmor i prebrzo.

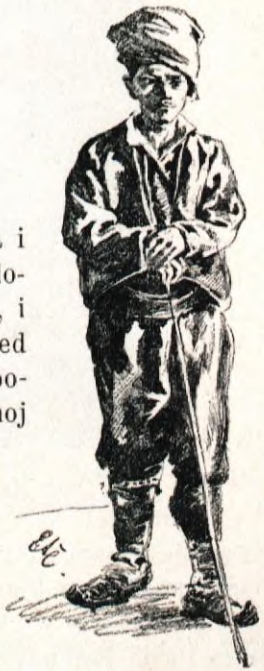

Seljak u svagdanjoj odjeći.

Prača se sastoji danas iz nekoliko rpi kuća,

koje se razastiru uz potok, no kažu, da je ovdje bio nekada velik grad sa 60.000 stanovnika i već za bana Ninoslava spominje se u jednom spisu od godine 1244. kao biskupsko sijelo. Čuo sam, da u dvorištu ruševne džamije ima još jedan rimski sarkofag, ali ga nijesam vidio. No sredovječnih grobnih spomenika s ornamentima i figurama ima ovdje sva sila božija. Najveći su spomenici — po Asbóthu — podrug kilometra na jugoistok od Prače na brijegu grada Pavlovca, pod kojim ide put

Odmor u poljskom radu (Pale).

uskim tjesnacom. Pavlovačke ruševine stoje na humku ispod klisure Vlaške stijene na lijevom brijegu Prače. Grad je Pavlovac bio nekada glavnim mjestom u županiji boračkoj („comitatus Berec“) i svojinom kneza Pavla Radinovića, skupa s Pračom, Dobrunjem, Ustikolinom na Drini, Vlasenicom, Olovom, a neko vrijeme čak i gradom Vrhbosnom. „Novi in Praza“ zovu Pavlovac dubrovački poslanici, što su godine

1423. pohodili Pavlova sina Radoslava. Godine 1550. grad je već bio razoren.

Kada se je nebo opet razvedrilo, krenemo dalje po divnom čistom zraku plodnim poljem uz Praču i ukraj velike parne pilane. Onda

Vuci pred hajku na Ranjen-planini.

odemo od rječice, koja si pravcem na istok krči put u Drinu kroz guste šume i gudure. Naša cesta zavija oštro na jug i penje se u smjelim zavojima na Ranjen-planinu. Visok je to greben s visinskim rastlinama. Ulazimo u vječni spokoj guste hrastove i bukove šume,

pogdjegdje izmiješane topolama, crnogoricom i na većoj visini brezama. Divni zvončići i vladisavka proviruju iz šumskoga zelenila, svuda leži orijaško stabalje, svaljeno olujom, a nad njim već buja nova vegetacija. Pogdjekada se otvaraju vidici u dublje gudure i pričinja ti se, kao da se svuda talasa kao neko zeleno more. Tiho je to i samotno mjesto, i dok nije ovim gorskim divljim krajem prodrla cesta, bio je tu znamenit zaklon za hajduke, te su starom prtinom karvani sa skupljom robom išli samo uz vojničku pratnju. Ja sam godine 1879. dvared prošao starom cestom i tada su me ozbiljno od toga odvraćali. No bosanska je uprava ugušila hajduštvo i danas putuješ ovuda sasvim sigurno.

Starac muhamedovac iz Goražda.

Najposlije stigosmo na greben; pred očima nam puca prostrana ravna čistina, obrasla papratom, a vjetar brije hladan kao led. — tu je Ranjen-karaula, u visini od 1196 metara. Pred nama je i veliko ogragjeno zemljište, na kojem vojena sila svoje dane boravi. Zabitno je to divlje mjesto, a opet mu ne ćeš skoro naći premca u vidiku. Vršak se uzdiže nad vršak i svi su šumoviti, a k Drini, koja se kao srebrena nit vijuga po dalekoj ravnici, spuštaju se u terasama. Ostrag, za rijekom, ispinju se gorske stijene jedna na drugu sa sve neobičnijim i divljijim obrisima. Sprijeda su mrka šumovita brda, za njima goleme sive ustrmljene hridine, a još dalje smegja stijena, kao da hoće da presiječe obzorje. To je već gorje na crnogorskoj megji, a za njim se visovi

blistaju kao snijeg. kao da hoće da smegje gorje pred sobom okite srebrenim sarukom: ponosne visine na arbanaškim granicama, gdje živu hrabri Škipetari, kojima se već na majčinim grudima pjevaju pjesme o divljem boju, o vječnoj krvavoj osveti . . . Na časak se zaustavimo pred malom gostionicom, koju zaklanja brezova šumica. Pogledamo još na sjever, na oštre obrise Romanje-planine, pozdravimo još na jugu cara Crnegore, 9000 stopa visoki Durmitor, pa se onda oštrim kasom povezosmo po golemim serpentinama u nizinu.

Kraj je taj lijepo obragjen, svuda se vigjaju ljudska naselja i stada na paši, — izišli smo iz divljaštine u civilizaciju. Kod hana Jabuke gutnemo iz „Viktorova vrela“; sve nam se nanovo javlja vidik na

Mladić muhamedovac iz Goražda.

Drinu i na Goražde, što se je prostrlo uz nju, no put se je otegao i tek sat iza akšama stigosmo onamo. Goražde je dugačko rastegnuto mjesto i ima prilično novih gragjevina. Mi se sustavimo pred „hotelom Olehla“, gdje nas kao stare poznanike vlasnikove najprijaznije dočekaju i veoma dobro spreme.

Trgovište Goražde ima po popisu stanovništa od godine 1895. 1460 stanovnika, od toga dvije trećine muhamedovaca. Mjesto je veoma promućurno i ima u njem mnogo tvorničara, trgovaca i obrtnika. Jedna priča tamo kazuje, da je u Goraždu nekada bilo 18.000 kuća. Nema sumnje, da je to pretjerano, no na tom dugom jeziku uz široku rijeku, gdje se današnje Goražde oslanja o strme šumovite gorske obronke,

moglo bi lako stati pet i deset puta toliko kuća. Zna se, da je Goražde bilo u 15. vijeku jednim od glavnih trgovačkih mjesta, dok su još vojvode stolovali u bliskom Samoboru. To se je slabo promijenilo, i kada su ga Osmanlije osvojili. Godine 1529.—31. bila je tu čak i štamparija ćirilskih crkvenih knjiga. Godine 1568. sagradi Mustafa paša budimski mjesto nekadašnjega prevoza kamenit most na Drini. Drina je ovdje široka 150 stopa, doduše plitka, no opasna. Od toga su se mosta uščuvali samo stupovi na bregovima i četiri uzana stupa u šest ćoškova u rijeci. Svodove su strašni povodnji poništili. Sada se je izgradio nov most, „most cara Franje Josipa“. Uz most je bio nekada velik karvansaraj, koji je gostoljubivo dočikao trgovca s istoka i njegovu robu, čim pregju rijeku. Razrušio se je taj karvansaraj još za osmanlijskoga doba kao i mnogo štošta u ovim zemljama, a u zidovima prostrane ruševine udesile su se staje. Džamije su u Goraždu neznatne, a ni u čaršiji nemaš ništa osobita da vidiš. Zanimala me je samo nova narodna škola, koja se veoma dobro posjećuje, i lijepa bašča uz zgradu vojničke posade. Novih gragjevina ima mnogo i većinom su svojina domaćih trgovaca, koji su doseljene trgovce davno nadmašili i sve im više mušterija preotimaju. Tako se tuže trgovci, a ne misle, da su to sasvim prirodne prilike, jer zemlja treba najprije svoju djecu da hrani, makar kako bolno bilo to iskustvo za stranoga trgovca, koji se je godine i godine pošteno napatio. Nego danas mogu doseljenici još vazda da se u Bosni prilično prometnu.

Konačna vinjeta: tkalac.

Iz Goražda u Foču.

U zoru učinimo izlet u Foču divnom cestom, što ide uz lijevi brijeg Drine. Ima tek nekoliko godina, da se je ta cesta izgradila; donde se je u važnu, prostranu i prometnu Foču sa sviju strana dolazilo samo tegotnim jahaćim putovima. Danas se tuda voziš oštrim kasom. Najprije uz šljivike, u kojima je drveće tako gusto osuto tamnomodrim šljivama, da se skoro ni ne vidi lišće; onda dolaze polja, zasagjena duhanom, i mnogo golemo orahovo drveće, no za čudo na jednom je polju bilo i lupina. Cesta ide ukraj Drine jednako uz visoke gore; korito je, u kojem teče Drina, široko i pjeskovito, a voda kao da je najniže spala. Naša je strana veoma živa, dobro obragjena, i mnoga umiljata naselja proviruju iz svježega zelenila. Zgrade su ovdje već drugačije izgragjene; mjesto drvenih kuća grade se kuće od opeke i veoma je značajno, da to biva skoro svagda tamo, gdje je na dugačkim kanapima obješen duhan, da se suši, ili gdje je još u polju na struku. Nema sumnje, da je veza izmed duhanskih nasada i gragjevina. Seljaci stiču bolji dohodak, privikavaju — kao što je i prirodno — uz veće potrebe i hoće da doličnije stanuju.

Kako je važno za Bosnu i Hercegovinu, što se je sve više stalo saditi duhana, vidi se po iskazu financijalne uprave za godinu 1894. Poreza na duhan upisano je te godine 4,606.000 for., za 620.000 for. više već prijašnje godine. Nada sve se sadi duhan u Hercegovini i to osobito u trebinjskom, stolačkom i ljubuškom kotaru; u Bosni oko Foče i Srebrenice. U Hercegovini se je na 2700 hektara dobilo 45.000 dvocenti, te se je producentima isplatilo 1,800.000 for. Prave se od

Vinjeta na čelu: rečenica iz kurana na sablji.

njega cigarete i duhan za čibuk, a ide najviše u Austriju i Njemačku, i sve ga se više traži. Da ga se i u zemlji mnogo troši, sasvim je prirodno. Kako se sagjenjem duhana lijepo zaragjuje, vidi se po tom, da se u Hercegovini najbrže ostvaruje prelaz iz kmetstva u slobodnjaštvo.

Putom pregjosmo samo nekoliko mjesta: Čovčiće, Mravinjac, Han Osanicu i varošicu Ustikolinu; zato smo uz cestu naišli na razne male turske kavanice, kojima su valjda vojnici naškrabali na zidove ovakva umiljata imena: „Café Bertha“, „Café Julie“, „Café Mizi“, valjda u uspomeni na drage svoje u dalekoj otadžbini.

Ustikolina te se doimlje veoma prijatno i kao imućno mjesto. Ime je dobila Ustikolina od rječice Kolune, kojoj je ovdje ušće u Drinu. Kada su Osmanlije osvojili Bosnu, bilo je to znamenito mjesto, cvala je tada zla-

Bosanske seljakinje.

tarska radnja, trgovina je bila razgranana, a u okolišu je bilo velikih vinograda, po kojima se još i danas ona mjesta zovu „Loze“ i „Vina“. Bila je u Ustikolini kamenita crkva i temelji joj se još vide. Odma do crkve radnici su, kada su gradili novu cestu, našli presvogjen grob i u njem čovječije kosti. Narod veli, da su se tu sahranjivali monasi od one crkve. Da je ustikolinski kraj već davno prije bio dobro napučen, vidi se po velikoj množini pretpovjesnih grobova na Cvilinskom polju kod Ustikoline i grobova odma uz lijevi drinski brijeg, a za docnije doba po velikoj množini starih razrušenih gradova u okolišu Ustikoline. U sredini Cvilinskoga polja vide se temelji stare tvrgjave; to se mjesto i danas još zove „Gradina“ ili i „Cvilinski grad“.

U jednom hudžetu (presudi), što se je napisao pred 150 godina za neku ženu iz Cureva, spominje se (Myron vit. Zarzycki u „Glasniku zemaljskoga muzeja“), da se je parnica vodila pred mutesarifom Omer pašom Čengićem u Donjem Odžaku kod Ustikoline, te se po tom čini, da je u ono doba tamo mutesarif stolovao. U jednom starom fermanu nazivlje se Ustikolina šeherom (gradom), a Foča samo kasabom (varoši), te bi i po tom Ustikolina bila tada važan grad. Kada je sultan Mehmed Fatih godine 1463. došao sa svojom vojskom u ovaj kraj, sigje on s gore na lijevom brijegu rječice Jošanice (desno od Drine) i tu se započne bitka s Bosancima. Bila je to krvava bitka i s obadviju strana pade mnogo vojnika i vojvoda, te su tu na bojištu i pokopani. Tada je nastalo groblje na Jošanici s onim mnogobrojnim kamenitim nadgrobnim spomenicima, na kojima su uklesane jutarnje zvijezde, sablje, zastave, lukovi i strijele. Pripovijeda se, da je jedan turski vojvoda gonio najvećega bosanskoga junaka, Ivka iz Jošanice, sve do Cvilinskoga grada, pa ga tamo stigao i smaknuo. Gdje je Ivko pao, tu je i pokopan, a kamen, što su mu na grob položili, još se i danas zove „Ivkov kamen“. Ovaj se turski vojvoda opet vrati na bojište na Jošanici i tamo mu jedan Bosanac odsiječe glavu. To je bilo odma uz obalu. Ubijeni vojvoda — pripovijeda narod — uzme svoju glavu pod pazuhu i ode na desni brijeg Jošanice, gdje su ga i pokopali. Na kamenu, što mu je metnut čelo glave, ima izdubina, iz koje svijet pije vodu, i kažu, da svako, makar kakvu bolest imao, odma ozdravi, čim se te vode napije i na grobu se pomoli. Ovomu se „ljećilištu“ dolazi najviše u posljednji utorak pred Gjurgjev-dan.

U ono doba, kada se je sultan Mehmed Fatih borio s Bosancima, živjela su u Ustikolini tri brata, Miroje, Ljuboje i Dragoje Kujundžić, i njihova je porodica bila najvigjenija u svem kraju. I crkva, čije smo ruševine gore spomenuli, bila je pod njihovom upravom. Nekoji iz te porodice bili su monasi u Ustikolini, Foči i Goraždu. Jedan od te trojice

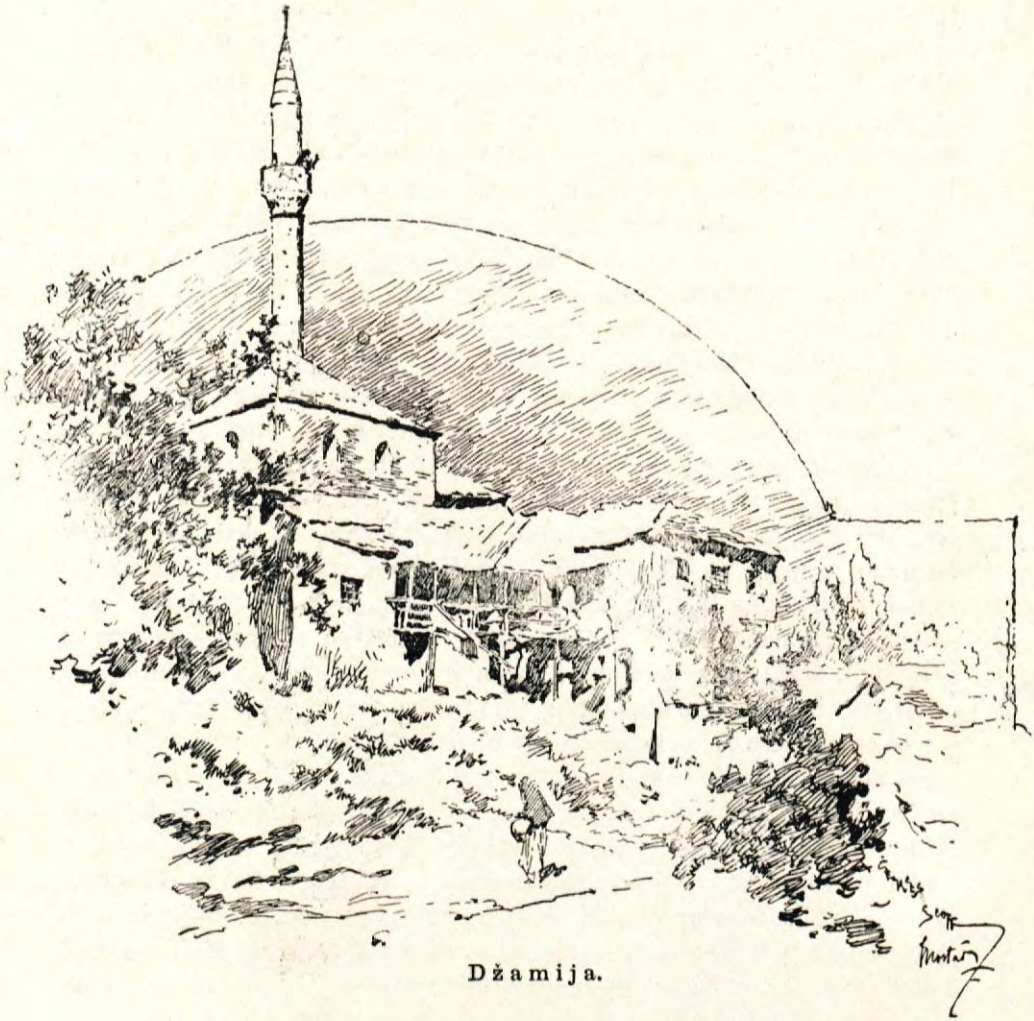

Džamija.

braće — drugi vele: mati — ode sultanu u susret i prevede ga preko Drine u Ustikolinu. Kada je sultan bio nasred rijeke, potone mu konj, te sultan rekne: „Bu su derîn!" (Voda je duboka!) Od riječi „derîn" kažu da je nastalo ime rijeke Drine. Za hvalu, što su ga preveli preko Drine, pokloni sultan braći Kujundžićima spahiluke, dade im fermane i bujruntije, i od onoga se doba Kujundžići zovu i Spahići. Braća Miroje i Ljuboje prime islam i od njih — kažu — potječu begovi Mirići i Ljubovići. Treći brat, Dragoje, ostade vjeran vjeri svojih otaca, ali ipak i njemu dade sultan spahiluk i bujruntiju. Po tom su fermanu njegovi potomci, Kujundžići-Spahići, sve do najnovijega doba uzimali desetinu u ustikolinskoj općini. Kada su ona dva brata primila islam,

preseli se treći brat, kršćanin, u blisko selo Ligote, gdje još i danas živu njegovi potomci. Kujundžići-Spahići. Dvojica iz te porodice, dva brata, pregjoše u Foču, pa su tamo od najvigjenijih gragjana i na glasu kao najvještiji zlatari.

Kada je sultan ušao u Ustikolinu, ostavi tamo odio vojske pod Turhani Eminom, koji je, kako se priča, sagradio džamiju u Ustikolini. Odavde pošlje sultan stražu spram današnje Foče, koja se je onda, kako kažu, zvala Radovina, da vidi, šta je tamo. Kada su se vojnici vratili, pripovjede sultanu, da su u onom kraju naišli na mjesto, gdje ima velikih vinograda i mnogo buradi (hepsi fući). Turska riječ „fući" označuje „bure", te tako kažu da je nastalo ime docnijemu gradu Foči. Drugi opet pripovijedaju, da je Foča dobila ime od mnogoga voća, što tamo i u okolišu izvrsno rodi.

Na sjeveroistočnom kraju gradića Ustikoline uzdiže se džamija, izgragjena u godinama 866. do 869. p. Hidžr., dakle odma u prvim godinama, kako je Bosna osvojena. Prama tomu ide ona u najstarije džamije u svoj zemlji. Munara na desnoj strani zgrade sagragjena je kao i sva zgrada iz klesanoga kamena, te ima ispod šerefe (galerije, otkuda zovu na molitvu) uokrug fino izrezuckane stalaktitne ornamente: Džamija i munara pokrivene su olovom, predvorje cigljom. Kraj džamije ima staro turbe, u kojem je pred 150 godina sahranjen Kadri Alajbeg Čengić, pradjed porodice Čengića, što živi u Odžaku, četvrt sata od Ustikoline. Stanovnici ustikolinski pripovijedaju, da je jedared došao nekakav konj na groblje i nogom probio pokrov toga groba. Kada su Ustikolinci to opazili, odma dolete, da oprave grob. Tom prilikom nagju u grobu tri ploče, koje su tako postavljene bile, da su dvije stajale osovljene, a treća bila kao pokrov. Mrtvac nije dakle bio onako sahranjen, kao što danas sahranjuju muhamedovci svoje mrtvace.

Turhani Emin, koji je po narodnoj predaji sagradio taj hram, pokopan je, kako kažu, na Presjeci. Presjeka leži podrug sata sjeverno od Ustikoline, te je po priči dobila takvo ime otud, što je ovdje turska vojska „presjekla" bosansku vojsku Na jednom ravnom nišanu (muhamedovskom grobnom spomeniku), koji se gore zašiljuje, vidi se polumjesec sa zvijezdom i nad njim spirala. Kažu, da je to grob nekakvoga Tatarina ili Persa. Stari su grobovi raštrkani po gorskom hrptu; lijevo se vidi ravnica i malo jezerce. Med svim grobovima, što se tu nalaze, ističu se ljepotom dva groba; nišani su im mramorni, no polomljeni. Na jednom se nalaze ostanci napisa: „. . . Emiri livai herceg", t. j. emir ili namjesnik hercegovački; od godine ima samo: „Sene tisa ve sittine", t. j. godine . . . 69. Na trećoj

strani: „Kad intekalel merhumu ibni“, t. j. preselio se je (umro) ljubljeni sin. Komad, na kojem je bilo upisano stoljeće od godine i ime

Drvari.

pokojnikova oca, odbijen je od kamena. Stari Muhamed beg Čengić iz Odžaka pripovijedao je, da su pred četrdeset godina, kada je on posljednji put bio na tim grobovima, spomenici bili čitavi i da je

tada još sasvim jasno pročitao napis na jednom spomeniku. Kaže, da je pisalo: „Turhani Emin“ i godina smrti 869. Blizu tih grobišta ima i mnogo bogumilskih grobova s velikim četverouglastim kamenovima i pločama, no ni na jednom od njih nema ornamenata ni napisa.

Svakako dokazuju ti ostanci iz starih vremena, da je Ustikolina negda bila važniji grad; danas je to malo mjestance, gdje se u velike sadi duhan. Nema kuće bez zelenih struka, a na polju bujaju zelene biljke s golemim lišćem. Stanovnici su na dobru glasu kao vještaci u sagjenju duhana, a sadi ga se u ovoj općini svake godine sve to više. Ovdješnja su duhanska polja prave uzorne nasade.

Iz Ustikoline dolaziš za sat u znameniti grad F o č u na sutoku Čehotine i Drine. Već na prvi pogled, dok se približuješ gradu, veli-

Fočanka.

čajno te se doimlje. S obiju strana rijeke velike nove gragjevine, vojničke zgrade, kao da ulaziš u kakvu tvrgjavu. Nov željezni most ide preko Drine i najprije se prolazi kroz vojnički tabor s ogromnim obranbenim utvrdama. Onda se voziš jednim dijelom čaršije, pokraj džamija i dućana, uskim truskavim ulicama, te na koncu staješ pred lijepom evropskom zgradom, „hôtel Gerstl“. Preko puta od hotela ukusna je zgrada kotarske oblasti. Restauracija je sasvim kao bečka, a kuhinja su i podrum, da ne mogu biti bolji, samo nam se je tužio gostioničar, što je odregjeno, da se vojnička posada smanji, jer mu tim nestaje velikoga broja dnevnih gostiju. Ja sam to pozdravio kao znak spokoja i reda u ovom kraju, koji je još godine 1882. spadao u najbuntovnije i najnemirnije krajeve. Utvrde, ili kako se ovdje nazivlju: „obranbene vojarne“ uokrug grada po visovima prikazuju u

istinu ratnu sliku. Ovdješnji je svijet, kako je stisnut izmed Novogapazara i Crnegore, samo puškom i handžarom u šaki mogao da se laća mirna posla, — ako već nije i sam skakao na ustanak. S početka ustanka godine 1881. i 1882. mala je posada, koja je tada brojala samo 200 momaka, imala ovdje ljute borbe, i mora da je u Foči bilo zbilja tjeskobno, kada su sa sviju bregova, što se kao zelen vijenac

U Foči.

ovijaju oko grada, zabuktale vatre ustaških straža. Danas je to drugačije i svako, s kim sam se sastao, iskazivao je svoje zadovoljstvo s današnjim prilikama.

Kada sam se malo odmorio, zaputim se po gradu. Za pravo je to hercegovački grad, no godine 1880. odcijepljen je fočanski kotar od hercegovačkoga okružja mostarskoga i pripojen sarajevskomu okružju. Foču nijesam iz prijašnjih vremena znao, pa sam razliku izmed neka-

Foča.

danjega i sadanjega doba spoznavao samo po novim zgradama i evropskim poboljšicama. Bio je upravo vašarski dan, dakle lijepa prilika, da se nadivim krasnim likovima gorštaka, što ovamo dolaze sa Zelengore, pa čak iz Crnegore i Novogapazara. Gordo je to pleme, ti Hercegovci. Viti kao jele ili kao oni bosanski grabovi, žilavi kao da su iz željeza ljeveni, ponosni kao rogjeni vojvode, s krasnim profilom južnoga Slavena, s orlovim nosom i sokoljim pogledom — svaki ti je od njih slika i prilika pravoga junaka. Uza to im je odjeća sila tješnja i pristalija nego li u bosanskih seljaka, a donekle i čišća. Junačkomu njihovu obliču lijepo pristaje crna kapa bez oboda, obrubljena svilom, i obično s izvezenim grbom na crvenom poklopu. I žene su im visoke i stasite, mnoge i prilično lijepe.

Foča je na glasu radi svoje vunene i kožne robe, a osobito radi svojih željeznih radova. Nekada, dok su još handžari bili svijetu glavnim oružjem, bila je ta industrija raširenija; danas izragjuju jedino noževe s vezenim drščima. Zato ima u umjetnom obrtu divnih zlatnih i srebrenih filigranskih radnja, a u radionici, što ju je vlada osnovala ovdje kao i u Sarajevu i Livnu, poučava nekoliko starih vještaka mlagjariju u svim granama tako zvanoga „fočanskoga umjetnoga obrta“.

Glavni dio gradski leži s lijeve strane Čehotine, preko koje idu dva drvena mosta. Nekoliko se ulica uspinje veoma slikovito uz brda, a na gdjekojim se starim kućama vigja osebujan gragjevni slog. S desne strane Čehotine leži nekoliko spokojnih mahala; ovdje su najljepše i najstarije džamije u svoj zemlji, monumentalne gragjevine iz najsjajnije dobe osmanlijske, s olovnim krovovima, koji se o suncu blistaju kao srebro, s ogromnim kubetima i s munarama impozantne visine. Nada sve se ističe Aladža-džamija, neke dvije tisuće koračaja od utoka Čehotine u Drinu.

Ime „Aladža“ (šarena) dobila je ta džamija po tom, što je bogato iskićena bojama. Nad ulazom ima arapski napis, koji spominje, ko ju je sagradio i kada:

قدبنى هذ الجامع الشريف والمسجد المنيف صاحب الخيرات والحسنات حسن ابن يوسف
والقى هاتف الغيب تاريخه يا قيوم تقبل بقبول حسن

„Ovaj lijepi hram božiji, mjesto za molitvu, sagradio je milosrdni Hasan, sin Jusufov, a neki nepoznati glas postavio mu je tarih (tarih označuje vrijeme gradnje):

Oj vladaoče svega svijeta, bilo ti ovo djelo po volji!“

Godina je gradnje 977. p. Hidžr. (1549. p. Is.) O Hasanu Naziru, koji je džamiju sagradio, znade svijet jedino, da je bio čelebija u sul-

tanovoj službi i da se je rodio u selu Vakufu kod Čelebića u općini tetimskoj. Kažu, da je sve svoje imanje zavještao toj džamiji, te po tom i njegovo rodno mjesto nosi ime. Danas ima džamija u tom mjestu samo dva kmetovska čitluka; drugo imanje kažu da su pred dvjesta godina prisvojili rogjaci Hasan Nazirovi i drugi ljudi od njegove svojte.

Desno od džamije — mi se držimo opširnog opisa u „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", što ih izdaje zemaljski muzej — sagragjeno je u veoma lijepom slogu turbe (grobni spomenik), gdje je sahranjen sin Hasan Nazirov Ibrahim, koji je umro još za očeva života. Na spomeniku piše: „Ovdje počiva poginuli Ibrahimbeg, sin Hasana Nazir-Čelebije, umro godine .... (tu je odlomljen komad kamena) i devet stotina." S južne strane džamije ima dobro uščuvan grob od bijela mramora. Tu počiva osnivač Aladža-džamije. Turski napis glasi:

قد ذاق باالملك مرّالدّنان كاس كل من عليهافان وارتحل من دارالاحزان الى دار الكرامة والرضوان
مرحوم مغفور ناظر حسن بن سنان فى اواخر ذى الحجة من سنة ستين وتسعمائة

„Pomoću angjeoskom iskapio je gorku čašu, iz koje svako na tom svijetu mora da srkne, i preselio se je iz doma bijede u dom blaženstva i zadovoljstva: blagosoveni pokojni Nazir Hasan, sin Sinanov, koncem mjeseca zilhidže 960."

Prama tomu je osnivač umro tri godine dana pošto je džamija sagragjena.

Visoki naslov „čelebija", što su ga isprva sultani sami nosili, te i sva umjetnička i skupocjena gradnja dokazuju — kako narod misli, — da je osnivač bio visoka i imućna ličnost. Zato sudi kadija foćanski, Ibrahim ef. Mulavdić, da je Hasan Nazir bio sin onoga Sinana, što se iza osmanlijske okupacije dvared (na petom i na jedanaestom mjestu) spominje med bosanskim vezirima. Izmed toga vezira i Hasan Nazira leži razmak od 34 godine, tako te može lako biti, da je bio sin vezira Sinana i da je on onaj isti vezir, što se spominje kao sedamnaesti.

Ko je i odakle je bio graditelj i slikar džamije, ne zna niko da rekne; a nema ni napisa, koji bi nas o tom uputio. Isto tako nema ni narodne pjesme o gradnji te džamije, a predaja znade samo to, da je Hasan Nazir graditelje pozvao iz Azije. Glavna je ukrasa džamiji „minber" (propovjedaonica), načinjen u lijepom slogu iz bijela kamena. U srednjem polju (orta) na čelu minbera ima polukruglja iz izglagjena šarena kamena sa smegjastozelenim i bijelim pjegama (valjda serpentin); taj je kamen po narodnom pričanju tako skup, da bi se za novce, što je stajao, mogla odma još jedna Aladža-Džamija sagraditi. O toj kruglji pripovijeda svijet još i to, da se je nekada blistala kao alem, dok je nije jedared dodirnuo jedan nevjernik, a onda joj je odma nestalo sjaja.

Megju muhamedovcima se je uzdržala ova predaja o osnivaču Hasan Naziru: Hasan je bio od siromaških roditelja iz Vakufa. Jedared se svadi s roditeljima, te krene u svijet i bude primljen kod sultana. Tu dovrši svoje nauke i postane kod cara „nazir", t. j. nadglednik,

dakle lice, u koje su se pouzdavali. Nekoliko je godina ostao u dvorskoj službi sultanovoj, pratio ga je na putu i u ratovima, pa kada je tako već mnogo godina prošlo i Hasan Nazir stekao velik imetak, zamoli sultana, neka ga pusti, da se vrati kući i vidi mater svoju. Zamoli u cara još i ferman, da smije u Foči sagraditi na uspomenu džamiju. Car mu usliša molbu i Hasan krene „sa tri pojasa zlata" na put u otadžbinu. Putom ga četrdesetorica hajduka zarobe, svežu, otmu mu blago i dovedu ga u neki han, gdje će da prenoće. Ovdje se hajduci izopijaju i pozaspu. Hasan Nazir rekne molitvu i onaj mah spadnu mu okovi s ruku. On se oslobodi, zgrabi svoja tri pasa zlata, uzjaši konja i srećno umakne u Foču. Kada prispije onamo, gdje je danas Aladža-džamija, nagje svoju staru majku, gdje suši na suncu žito. Zapita je, kako joj je ime, a ona mu stane pripovijedati, da je imala jedinca sina Hasana, pa se jedared s njim svadila i on otišao u svijet. Od toga časa nema mu ni traga ni glasa.

Hasan Nazir zapita mater, bi li sada još poznala sina, a ona odgovori, da joj sin ima na ruci mladež; po tom bi ga lako upoznala. Hasan zasuče rukav, pokaže joj mladež na ruci i zapita je, poznaje li svoga sina. A ona ga zagrli i umre od velike radosti. Na mjestu, gdje se je to dogodilo, stane Hasan Nazir graditi Aladžu-džamiju. Graditelje pozove iz Azije, a on sam pogje u selo Vikoć, da potraži, gdje će lomiti kamen. Kada dogju u Vragolovo, prenoće kod Vranjače ispod stijene Sokolovice. O ponoći odlomi se blizu njihova noćišta stijena i kao grmljavina sunovrati se na zemlju, tako da su se svi probudili i strašno se uplašili. Graditelj ih umiri i rekne: „Ne bojte se, džamija će se pouzdano izgraditi, jer se je tu negdje blizu rasprsnula stijena, te nam je Bog tako otvorio kamenolom i pokazao mjesto, gdje da tražimo kamen." Kada se razdani, otigju k onoj stijeni, što se je srušila, i nagju tamo odbijena kamenja, tolikoga kao čitava kuća. Sada stanu majstori odma da klešu one velike stupove, što ih četiri stoje pred ulazom u Aladžu-džamiju, svaki 3 metra visok i 1,27 metra u obimu. Kada su stupovi bili gotovi, odvezu njih i drugo kamenje za gradnju u Foču, preko gore Baća, kuda je nekada u stara vremena išla cesta, te joj se još i dan danas vide na nekojim mjestima tragovi. Jedan kameniti stup, što se je onda isklesao, nalazi se još i danas na podnožju Sokolovice.

Kada se je s gradnjom džamije već toliko uznapredovalo, da su glavni zidovi bili gotovi, dovikne hair-sahibija (dobročinac, dakle ovdje gazda, što gradi) neimarbaši (graditelju), neka se žuri i neka započinje dizati kube. Graditelj izmjeri sada zidove, dade jednu mjeru Hasan Naziru, drugu ostavi sebi, te pobjegne svojemu gospodaru. Godinu se dana nije javljao. Hasan Nazir žestoko se razljuti na njega, što se je toliko vremena kanio posla, i kada se je neimarbaša za godinu dana vratio, htjede da ga dade ubiti. No neimar ga zamoli, neka se samo za časak odsrdi i neka mu dade onu mjeru, što ju je dobio od njega pred godinu dana. Onda i on izvuče mjeru, što je ostala kod njega, i izmjeri gole zidove od džamije. Kada je to svršio, pokaže gazdi, da su se zidovi za čitav aršin snizili, jer su se u tu godinu dana slegli, pa će Hasan Naziru: „Da sam onda po tvojoj volji digao kube na svježe

zidove, džamija bi se za koju godinu srušila; no dok sada dignem kube, ja sam ti jamac, da će džamija ostati do vijeka, da ne može bolje.“

Kada su kube i munara bili gotovi, nasadi neimar na krov od munare alem (vršiku); onda si načini krila od dasaka i odleti s munare preko rijeke Čehotine na jednu suprotnu ledinu, da se ništa nije oštetio. Kada je džamija bila gotova i pred njom se još pravio hodnik od stupova, nagju jednoga jutra majstori ukraj ulaza velik crni kamen, što su

Sahat-kula u Foči.

ga angjeli onamo metnuli. Taj kamen stoji još vazda na tom istom mjestu, pa je i danas običaj, da se žene na tom kamenu mole, kada hoće od Allaha štagod da izmole.

Na glavnom zidu propovjedaonice (hudba) ima, kao što smo spomenuli, polukruglja iz zelena kamena, o kojoj kažu, da je Hasan Nazir rekao, odma kako je džamija dovršena: „Iz ovoga se kamena može sagraditi isto takva džamija, ako bi se ova kada srušila ili se oštetila“.

No svijet misli, da je na tom mjestu ukopano ili uzidano veliko blago. Na nutarnjim zidovima džamije ima pet velikih bijelih krugova s promjerom od 44 cm. Pripovijedaju, da je u ono doba, kada se je džamija zidala, somun (hljeb kruha) u toj veličini stajao paru i da su graditelji naslikali one krugove zato, da se potomci sjete, kakva je bila jeftinoća u Foči za ono doba, gdje se je zidala džamija.

Ta nam džamija pokazuje čisti tip muhamedovskoga hrama. Na četvornoj osnovi stoje glavni zidovi, nad njima osmokut i na osmokutu kube. Spolja je dograđena prizmatična munara. Sa čela džamije ima trijem s trima kubetima, što počivaju na zidanim svodovima i stupovima. Pred trijemom je, već po običaju, česma za obredno umivanje, a oko džamije grobni spomenici. I nutarnja je uredba udešena sasvim spram spoljašnega oblika. Do visine od 8,35 m. ispinju se lukovi; ima ih osam, u obliku kolumbe. Četiri su na glavnim zidovima i samo slabo iskakuju, dočim ona četiri druga stoje med njima i idu poprijeko preko ćoškova nutarnjega prostora. Tako nastaje na kraju lukova osmokut, koji odgovara gornjemu osmokutu od džamije. Na lukove, što idu preko ćoškova, opiru se polukubeta, te se hvataju sa svake strane bližnjih zidova i prekrivaju im kutove. Pod polukubetom ima u kutovima izbočina od sige, tako da je sasvim harmonično izveden prelaz gradnje iz četvornoga oblika u mnogokutni oblik i u lukove. Nad lukovima i med njima razapinje se osam pendentifa, koji prelaze u korniše. To je i osnova spomenutomu osmokutu, što nosi kube. Tri glavna zida imadu svaki po pet prozora, dva dolje u pravokutnom obliku, dva nad njima sa šiljastim lukovima i najposlije nad ovima još jedan prozor, opet sa šiljastim lukom. U četvrtom zidu, sa sjeverne strane, izlaze vrata, koja su obrubljena mramorom. Osmokut ima zasebice sa svake strane po jedan prozorčić sa šiljastim lukom.

Cjelokupni dojam džamije, koja tako slikovito leži, kvari se na žalost donekle krovom u predvorju, što se je tamo načinio, da se zaštiti slikarije. Istina bog da je to bilo potrebito, no trebalo se je tako udesiti već pred neko desetak godina, jer je slikarija veoma postradala od nevremena i samo se po blijedim ulomcima vidi, da je tu jedared radila umjetnička ruka prvoga reda. Osobito na zidu uz obadvije strane prozora vidi se svuda majstorska izrada ornamenata. Srednji se dio osobito ističe otmjenim linijama i vješto razvrstanim oblicima, bujnima no opet ublaženima elegantnim razregjivanjem. Nigdje da je kompozicija nedotjerana; prirodno i neprisiljeno idu linije. Friz, izragjen u istom slogu, obrubljuje srednji dio i stvara umiljat prelaz izmed srednjega komada i spoljašnjega dijela, plošnog ornamenta, što slikovito obrubljuje nutarnju čest s frizom. Taj je ornamenat lakši i izlazi više u pravcate linije, no i na njem se jasno vidi umjetnička ruka. Nema tu ni oskudice u oblicima niti prenatrpanosti. Sve je okrunjeno vršikom u obliku polukruga, takogjer plošnim ornamentom. Sva izrada pokazuje, da umjetnik nije samo vladao kompozicijom ornamenta, nego je bio dorasao i za tehničku izradu. Čista i ispravna je risarija u konturi, nijedan potez nije mehanički kopiran, čak na najsporednijim se dijelovima pokazuje potpuno osjećanje za oblike.

Kada te se već na ulazu umjetnička ukrasa tako doimlje, mislio

bi, da ćeš se i u nutrašnjosti džamije isto tako zadovoljiti. Na žalost nije to tako. Dok je s polja nevrijeme haralo, u nutrašnjosti je vlaga i druga škoda ništila. Dojam ti zato nije nipošto veličajan: mjesto ornamenata u bujnim bojama nalaze se tu ulomci prijašnjih dekoracija izmed pjega i pukotina i t. d. i dokazuju nerazumijevanje posljednjih generacija, koje su upravo tupim ravnodušjem gledale to haranje.

Propovjedaonica (minber) izgragjena je vita i uspravna u čistom slogu. No kada bliže staneš motriti pojedinosti, nalazi se znatnih nedostataka u izvedbi. Djelomice su ornamenti majstorski i mogu da se natječu s istočnjačkom slikarijom, no djelomice su opet i po zamisli i po izradi sasvim nezgodni.

Arapske napise u nutrašnjosti džamije donosimo, kako ih je zapisao kadija fočanski. Vrata džamije imaju dva krila i na svakom krilu po četiri polja; na najgornjem polju s lijeve strane ima napis: „addžilu bissalati kable el feuti", t. j. „žurite se na molitvu pred smrt!" Na desnom krilu opet: „addžilu biteubeti kable el meuti", t. j. „žurite se s kajanjem pred smrt!" Na zidu iznad vrata stoji: „ve innel mesadžide l'illah fela ted' u me' allahi ehaden", t. j. „džamije pripadaju Bogu i zato ne zazivljite uz Allaha nikoga drugoga!" Nad kubetom: „ćullemah dehale alejha zekerija el mihrabe", t. j. kuranska sura „ali imran". Na vrhu kubeta ima napis: „esmaul husna", t. j. „99 lijepih božijih imena". Na ulazu u propovjedaonicu stoji rečenica: „samo je jedan Bog i Muhamed je njegov prorok". Na koncu da spomenemo i riječi, što ih je pred nekih dvjesta godina jedan persijski putnik napisao s polja na zidu džamije ispod stropa: „sefer kerdem beher šehri residem — ve lakin enčunan džaji nedidem", t. j. „mnogo sam putovao i u svaki sam veći grad došao, no nigda nijesam vidio mjesta kao ovo!"

Kada smo razgledali hram i pošli dugom cestom uz rijeku spram mosta na Čehotini, opazimo s desne strane veoma originalnu kavanu. „Café Luft" (kavana zrak) bilo je napisano velikim pismenima, i u istinu sav je tu promet bio pod vedrim nebom, čak se je i kava kuhala u vrtu. Svuda su bile klupe i stolovi sasvim kao u krčmicama oko Beča, a promet je bio veoma živ. Piće je bilo jako izvrsno. Jedan zid na kraju vrta bio je oblijepljen slikama iz ilustrovanih listova, te su se tako mogli Fočani da upoznadu s tadašnjim bečkim načelnikom Grüblom i sa čitavom silesijom glumaca.

Kako sam već spomenuo, zemaljska se je vlada pobrinula, da se održi fočanski umjetni obrt. No i u daljem je okolišu fočanskom vlada stvorila veoma blagosovnih uredaba. Na zapad od Foče, na putu u Kalinovik, u dubokom koritu med ograncima Zelengore i Lelije-planine leži mjesto Jeleč, u kojem se od pamtivijeka žitelji bave kožarskom radnjom. Alpinski pašnjaci svud uokolo po orijaškim planinama daju godimice tisuće i tisuće ovčijih i kozjih koža i te se kože ovdje na plahoj vodi Gjafera potoka izragjuju u jelečku kožu, glasovitu po svoj zemlji. Kako se je u prijašnje doba svaka industrija

Dženaza (molitva za mrtvaca) pred džamijom.

u Bosni radila veoma primitivnim načinom, to nijesu ni kožare u Jeleču bile kadre, da se iza okupacije održe u prometnom žlvotu. Proizvodi nijesu bili spram modernih zahtjeva, trgovina sama udari drugim putovima i odjedared presanu jedino privredno vrelo jelečkomu žiteljstvu, koje se naravski nije moglo tako brzo da snagje u novim prilikama.

Taj se je gospodarstveni nazadak spriječio jedino time, što je na zemaljski trošak osnovana tvornica koža u Jeleču. Tu ne samo da je svijet našao posla, već su se i dobro uporabile sirove kože, taj jedini izvor za privredu u pastirskoga naroda po svem gorskom okolišu. Pošto se je najprije pokušalo, da se kožare združi u udrugu, sagragjena je godine 1892. erarna tvornica, a godine je 1894. znatno rašlrena i udešena za najnoviji način proizvodnje. Ovamo ide i novi način, da se kože čiste od dlake zgrijevanjem, mjesto krečom kao prije, jer se je time dobivala vuna slabije vrijednosti, a ovako se dobiva tako zvana zgrijevana vuna, koja je ista kao i čista vuna, strižena sa žive ovce. Radnja se tjera parnim motorom od 130 konjskih sila. U najnovije se je doba uza to osnovala još bojadisarna i apretura, a pokušaji, što su se činili, da se proizvagja galanterijska i luksusna koža, dobro su pošli za rukom. Tvornica proizvagja prije svega kožu, učinjenu rujem, u svim vrstama, štogod prolaze, onda sve vrste safijana, korduana, knjigoveške kože, gornje kože za cipelare, tapecirsku i galanterijsku robu. Osim ovčije i kozje kože zgotavlja se i turska dolmirana jarčija koža.

Godimice se učini poprijeko oko 80.000 komada ovčijih i kozjih koža, a to daje nekih 70.000 kilograma vune. Kože se kupuju po svoj zemlji već prama vašarskoj cijeni, a po načelu se uzimlju samo kože izraslih životinja od teške sorte i starih preko godinu dana. Kako Bosna i Hercegovina mogu da daju godišnje oko 300.000 koža, pa ne samo da ih se u zemlji dosta treba, već ih se i sa strane mnogo traži, to se s racijonalnim kožarstvom može postizavati lijep uspjeh. Govegja se koža danas u Jeleču još ne radi, već se proizvagja jedino u Visokom i Travniku za opančare. Govegje se kože izvažaju sada u Italiju, Dalmaciju i Hrvatsku, pa kako se čini, da se njihova fabrikacija dobro isplaćuje, nakana je, da se docnije i u Jeleču stanu njom

baviti. Jelečkoj su koži stručnjaci priznali vrsnoću, te se u znatnoj množini izvaža u Austriju, a isto tako i vuna.

Tvornica daje u svojem nutarnjem poslu rada skoro svim jelečkim kožarima, koji su se drage volje okanili svojega slobodnoga obrta, jerbo radom uz pogodbu nalaze u tvornici bolju zaradu. Dobavljanje najvažnijih materijalija za radnju, kao što je kreč i ruj, stotinama je ljudi dobro privredno vrelo. Osobito se skupljanje ruja, koji u svem južnom pograničnom kraju divlji raste, lijepo isplaćuje, jer se tim mogu i djeca da bave. Tvornica ga treba 200.000 kilograma, a za kilogram suha ruja plaća se 4 novčića. Da se olakša skupljanje ruja, osnovala je vlada osam skladišta; dva su u guduri Sutjeske, dva na Humu kod Bastaha, dva kod Predražja i jedno u Perovići.

Troškovi za osnutak i radnju jelečke tvornice nijesu bili neznatni, no moralo se je to žrtvovati, ne samo da se pomogne kožarski obrt, koji je s vremenom i s nezgodnim prilikama sasvim bio propao, nego da se i iz njega stvori krepka industrijalna grana, koja može da živi i da se takmi, a siromaškomu žiteljstvu da nadoknagjuje izgubljenu privredu. Radosna je zato pojava, da radnja uspijeva i već danas donosi prilično čisti dobitak.

Od Jeleča ide jahaći put divljim gorskim krajem na Zelengoru, gdje ima alpskih pašnjaka, da ne mogu biti ljepši. Ovdje je ljeti idiličan stanarski život, a za svijet, koji bi da otpočine, ovaj bi divni kraj bio zgodan, da se ni Švajcarska ne bi mogla takmiti, samo da ima ovamo boljega puta i da nije odsijedanje u hercegovačkim seljačkim kućama gore već rgjavo. No kažu, da će se izgraditi cesta iz Foče na Zelengoru u Gacko. Time bi se Podrinje najkraćim putom spojilo s Dubrovnikom i s morem. Nego sve su te gorske staze prastare trgovačke ceste, po kojima je stotine i tisuće godina išao robeni i osobni promet izmed Dubrovnika i istoka balkanskoga poluostrva. O tom su se već velike učene rasprave pisale. Nas više zanima na Zelengori sadašnjost, a ta je ovdje zastupljena poljoprivrednom stanicom, što ju je osnovala zemaljska vlada. Stanica proizvagja i razašilje ponajviše sir i maslac. I stanari prodaju u bližnje gradove velike množine ovčijega sira.

Sav taj gorski kraj, što se pruža na jug do crnogorske granice, na zapad na Leliju-planinu do Uloka i na Morinje do Crvanj-planine na Nevesinjskom polju, a na sjever ide na Kalinovik, te obuhvaća tako zvano Zagorje i Treskavicu-planinu, bio je još pred petnaestak godina zloglasno hajdučko leglo; odavde se je najviše ustaša nalazilo. U tim skoro neprolaznim planinama i hridinama, u gudurama i mračnim šumama bilo im je dosta zaklona i zbjegova. Turska je vlast ši-

ljala ovuda da se prokrstari, samo ako je slučajno ubijen koji otmjeni beg, a i inače je „gorske junake“ puštala s mirom. Tako se je uzdržala ona hajdučka romantika, što se u baladama i narodnim pjesmama veoma lijepo sluša, no u zbilji je za svijet — da Bog sačuva. Današnja je uprava umjela da zatre to hajduštvo, o kojem još guslari pjevaju bezbrojne pjesme. Nije to bio lak posao, osobito kada je ustanak

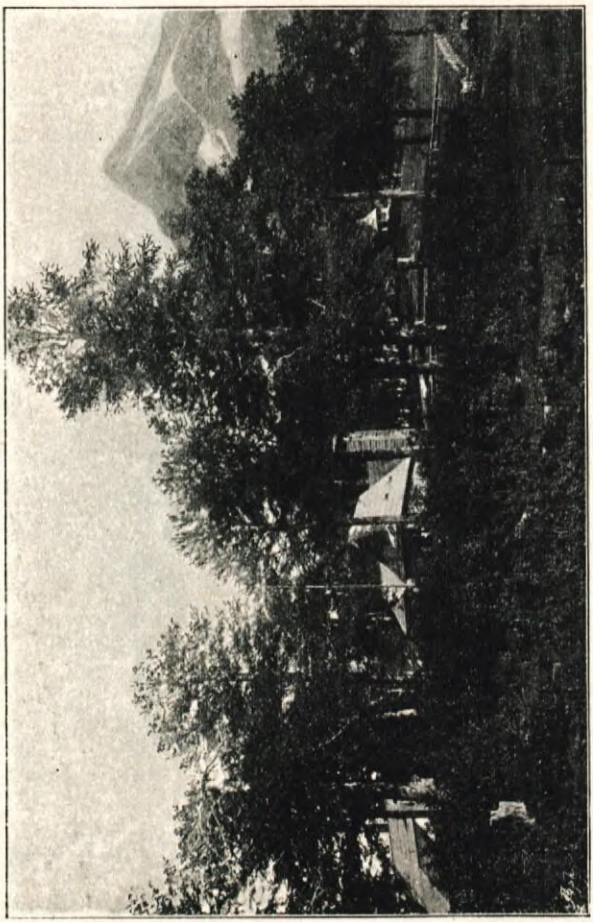

Na Zelengori.
(Izmed Foče i Gačkoga.)

godine 1882. hajdukovanju pridodao neku političku boju. No vojska se je uvještila, da razbojnike iznagje u njihovim gnijezdima, te da ih upokori ili protjera u Crnugoru. Usred njihova kraja, u Kalinoviku i u Uloku, osnovani su utvrgjeni tabori, a kada se je ustanak ugušio, brinuli su se dalje oružnici, da hajduštvo sasvim istrijebe. „Štrafuni“ — kako je svijet po njemačkom nazvao žandarske čete, što su od dobrovoljaca sastavljene, da krstare — otkriše i najskrivenije zaklone;

ni oluja ni bora nije ih sprečavala u dužnosti, i hajduštvo se je tako korenito istrijebilo, da mu danas nema ni traga ni glasa. Besprimjerno vrsna žandarmerija — krstari su davno već raspušteni — brine se i za to, da se u klici uguši svaki novi začetak hajduštva. Istina je, da se Bosna i Hercegovina danas broje u najsigurnije zemlje i da se putnik ni u najzabitnijim krajevima ništa ne treba da boji za život ni za imutak. I to je jedno kulturno djelo, a u istinu nije najneznatnije!

Picea Omorica Pančić.

Na megji novo-pazarskoga pašaluka.

Iz Foče u pravoslavno zavjetište Čajniče na granici novopazarskoga pašaluka ide jahaći put slabo naseljenim šumovitim gorskim krajem srednje visine. Isprvice ide put dolinom Čehotine, no naskoro se uspinje spram sjeveroistoka u brda, što ispunjavaju trokut med Drinom i Čehotinom. U po puta izmed Foče i Čajniča, četiri sata od jednoga i drugoga grada, krasan je s gore Preluče sjeverni vidik na mnoge hrptove, stijene i modre redove humaka. Odavde ideš uz rub duboke provalije veličanstvenom visokom šumom. Orijaško drveće, povaljeno preko puta, stvara ti često visoke slavoluke, iskićene povijušama. Sat ispred Čajniča ide u desnu stranu prijeki put u pašaluk u Plevlje. Pogled na drinsku dolinu odavde je prost, no hladan brije vjetar sa sniježnih visova crnogorskih.

Tegoban je taj put, no naskoro će se tu izgraditi cesta, kao što već ima iz Goražda u Čajniče. Tim smo se putom vozili za posljednjega puta, te smo se iz Foče vratili u Goražde. Novim željeznim drinskim mostom prešli smo na desni brijeg i udarili cestom neko vrijeme uz rijeku, ukraj vanredno dobro obragjenih polja i kroz šljivike. Onda naigjemo na cigansko naselje. U četiri jadne čerge, sasvim izdrte, živjela je čitava družba, čopor golišave djece i nekoliko izgladnjelih pasa džipalo je po rosnoj travi, a u kotlu iznad jake vatre zujilo je i brujilo. Nijesu navalili da prose, — spominjem zato, jer mi se je to u drugim zemljama svagda s Ciganima dogodilo.

U Bosni ima nekoliko tisuća Cigana, koji se ubrajaju med muhamedovce, ali im je zabranjeno ulaziti u džamije. Najviše živu kao nomadi blizu sela, idu gdjekada na poljski rad, još češće u kočijaše, ili su kovači, a žene se bave vračanjem, bajanjem i t. d. Često im zarada i nije poštena, no u opće su na boljem glasu, nego li većina njihovih suplemenika u kršćanskim evropskim zemljama. Glazba im je i u Bosni jedno od privrednih sredstava; sviraju po vašarima i na velikim gozbama, ali njihova svirka ni iz daleka ne dopire do umjetničke igre magjarskih Cigana.

Iza malo puta po dolini penje se cesta na krasne šumovite visove. Tu su bukove šume, daleke i prostrane; med njima izmiješane orijaške breze, kakvih na sjeveru ni nema, te mnogo orahovo drveće. Cesta je izvrsna i ide u strmim zavojima. Nekoliko se puta križa sa starim izgaženim jahaćim i tovarnim putom, po kojem još i danas, gdje je preči, idu često goniči i pješaci. Onda se spušta cesta u dolinu Janine, koja izilazi iz duboke gudure i oplakuje bujne livade. Kod hana Miljanova skreće na istok k Drini. Na njenu ušću leže ruševine starinskoga slavnoga grada Samobora na izbočini Gostonj-planine, koja se u obadvije strane strmo ruši. Na polu

razvaljena kula, džamija med gradskim zidovima i četiri bunara u hladovitoj pećini, to su oskudni znakovi mjesta, gdje su nekada najmoćniji vojvoda humski Sandalj i njegov sin Stjepan ljetovali. Kao što i ime grada Sokola na sutoku Tare i Plive, tako je i ime grada Samobora, kada se je razrušio, prešlo na najbliži viši brijeg. U selu se priča, da se je onda, kada je Samobor pao, desila u gradu najmlagja ći vojvode Stjepana, te ona neprijateljima, kada su provalili, izjavi, da im se predaje u ruke jedino u svem svojem nakitu. Osman-

Starac seljak iz Čajniča.

lije joj zato puste malo vremena i uzmu stražiti pred njenom odajom. No ona se obuče u svečanu odjeću i skoči kroz prozor s visine gradske, da smrću izmakne sramoti. Ali dugačka njena raspuštena kosa, koja je bila na kraju zlatnim dugmetima nakićena, zapne o jednu stijenu i tako je djevojka lebdila u smrtnom strahu, dok kosa ne popusti i ona ne padne u dubinu. Zlatna dugmeta zapadoše na stijeni i za dokaz priči još su se dugo vrijeme pokazivala. Vojvoda Stjepan živi još na nekoliko mjesta gornje drinske doline u narodnoj uspomeni; priča, što

se tako privija uz istorijsku dogodovštinu, s raznim je preinakama rasprostranjena po svoj Bosni i susjednim zemljama. Istorija — piše Dr. M. Hoernes u svojima „Dinarische Wanderungen“ — ne zna za ćer vojvode Stjepana, koja je na Samoboru skončala život. No zato je Katarina, žena pretposljednjega kralja bosanskoga, poznata po svojem tragičnom udesu, bila ći Stjepanova i nje se valjda tiče spomenuta priča. Jer u Prozoru u ramskoj dolini, gdje su bosanski kraljevi, kako se po ispravama zna, gdjekada se bavili, pripovijeda takogjer domaća priča, da su Osmanlije posljednju kraljicu bosansku opsjeli u tamošnjem gradu Studencu i da je tu kraljica poginula. U istinu je Katarina, pošto je zaludno nastojala, da se održi protiv svojega ocoubilačkoga pastorka, pobjegla u Italiju pod zaštitu papinu. U Rimu je kao duvna i umrla, te joj se tamo grobni spomenik još i danas pokazuje u crkvi Ara coeli.

Sa te stranputice vraćamo se opet na našu cestu, koja ide veoma slikovitim krajem. U hanu Soki (Velić), kuda čajnički Srbi idu na izlete, stanemo te se u gornjoj sobici krčmaričinoj okrijepimo izvrsnom kavom. Onda tjeraj opet dalje, po malim mjestancima, ukraj mnogih samotnih kuća, što divno leže na planinskim kosinama. Dva bunara uz put: „Fonte d' Antonietta“ i „nadvojvode Josipa vrelo“ sjećaju te graditelja te ceste. Svejednako uz Janinu, koja šumi u dubokom koritu, ide cesta gorskim kosinama i tek sasvim pred gradom, gdje se u nizini nuz rijeku ukazuju vojničke barake, a gore na visini kubeta pravoslavne zavjetne crkve s golemim zlatnim krstom, vidiš, da se približuješ većemu mjestu.

Čajniče je po svojem divnom položaju biser med mnogim bosanskim mjestima lijepa položaja. Izgragjeno je u visini od nekih 2000 stopa na gornjem rubu strme skoro okomito uvaljene gudure, u kojoj dolje u dubini šumi rijeka. Odma prijeko, s onu stranu jaza, stoje impozantne stijene, okrunjene orijaškim prastarim jelama. Nad njima se u prkosnoj blizini uzdižu šumom obrasli vrhunci Čivči-brda, a na jugu se nad Čajniče golemi goli Čičel ispinje dvared toliko, koliko mu se podnožje uz Janinu diže spram grada. Gornji su mu obronci bogato obragjeni i na sve strane isprekrižani putovima. Na zapadu, izmed Čičela i Čivči-brda, otvara se vidik daleko preko Drine u modru daljinu. Grad je mogao samo gore da se razvija i leži pred tobom kao razmotan plastični plan. U samoj sredini stoje dva hrama: na visini pravoslavna zavjetna crkva, a u čaršiji, koja je najniža, znamenita stara džamija.

Bila je nedjelja, kada smo stigli u Čajniče, dućani su u trgovačkom kraju većinom bili pozatvarani, no zato je bilo tu sila seljač-

Čajniče.

koga svijeta, koji je bio u crkvi na službi. Tako se je činilo, da se je taj gradić, u kojem ima 300 kuća i nekih 1800 stanovnika, barem potrostručio. U jednoj pristaloj gostionici nagjemo odma nekoliko Srbalja, koji nam se ponude, da nas odvedu u svoju svetinju. Čajniče je znamenito zavjetno mjesto za srpsko stanovništvo iz Bosne, Hercegovine, Crnegore i novopazarskoga pašaluka. I iz susjedne kraljevine Srbije dolaze na veliku gospojinu, dne 27. kolovoza (15. po st. kal.) hodočasnici na stotine. Tako je to bilo još za osmanlijske vladavine, a danas, gdje je potpuna sigurnost i gdje kršćane u vjerskim stvarima niko ne smeta, zavjetni su dani postali velikim narodnim svečanostima. Crkva je sa svojih četrnaest limenih kubeta sličnija turskoj banji, nego li crkvi, i samo po onim bezbrojnim krstovima, što su iza okupacije podignuti, vidi se, šta je. Pravo zato piše Dr. M. Hoernes, koga se u stvarnom opisu zavjetne crkve držimo, da je ta crkva „jedan od onih produkata novosrpskoga graditeljstva, kojima se mora uskratiti čast, da ih se kritički osvijetli; znamenita je samo po tom, da ju je domaći čovjek sagradio“. Nad bogato islikanim portalom na istočnom pročelju ima napis, po kojem vidimo, da je crkva plod hat-i-humajuma. Doznajemo iz napisa, da se je božijom pomoću započelo crkvu graditi u čast Bogorodičinu dne 28. lipnja 1857. po dopuštenju velikoga cara sultana Medžida i po privoli hercegovačkoga mitropolita Grigorija, a dovršena je i posvetio ju je bosanski mitropolit Ignatije godine 1863., nadgledali su radnju iguman Antonije Postić, pop Tanasija Nekomadanović, pop Josif Tanović i pisar pop Dimitrija Popović, a napis je ispisao u gradu Čajniču dne 15. kolovoza Petar Neimartodorović. Graditelj i poslenici ovjekovječili su se u spodobi primitivnih relijefnih kipova. Na jednom kipu piše ćirilicom, da je Staniša Krul iz Ljubinja započeo godine 1857. božijom pomoću gradnju ove crkve Bogorodičine. Uza to se vidi osjedlan konj, koji preko neke prepreke skače k svojemu cilju.

Nutrašnjost prostranoga toga hrama mješavina je novih i starinskih dragocjenosti, bogato iskićenih i sasvim praznih mjesta. Najveća je znamenitost prastara zavjetna slika Marijina, što se je do konca 16. vijeka čuvala u manastiru Banji kod Priboja, a kada je taj manastir spaljen, prenesena je ovamo. Priča se, da je od ruke evangjeliste Luke, te vele, da je sasvim ista kao i druge dvije njegove slike, što se nalaze na Svetoj gori i u Jerusolimu. Čajnička slika — ili pravije obadvije slike, jerbo je drvena daska s obiju strana islikana — prikazuje sprijeda Mariju s djetetom, straga krstitelja Ivana, bradata i sa zgvrčenim palcem i kažiprstom na desnoj ruci. Koliko se može raspoznati, to su veoma stare vizantske slike, no ni iz daleka

da su izvrsne. Pod staklom se vide doduše samo pocrnjela lica, no na masivnim srebrenim i djelomice pozlaćenim pločama ponovljeni su u basreliefu oni dijelovi slika, što su pod pločama. Lijepo izrezuckano spremište za sliku, te propovjedaonicu i vladičinu stolicu, napokon umiljatu slikariju na srednjem kubetu izradio je vješt grčki slikar iz Velesa u Macedoniji za cijenu od 1000 dukata.

Ikonostas, pregrada sa trima vratima, što po istočno-pravoslavnom obredu odjeljuje oltarski prostor (templon) od srednje lagje u crkvi, sav je izvješan slikama razne vrijednosti i starosti. Slike su te odabrane iz mnogobrojnih zavjetnih darova prijašnjoj manastirskoj crkvi. Vrijedno je spomenuti radi lijepe i fine izrade jednu sliku, što su je dva brata Taskalovića iz Novogapazara godine 1875. dovršila i poklonila. Prikazuje smrt blažene djevice Marije prama onoj priči, da je jedan lakomi Jevrejin, kada je Marija sa smrtne postelje na nebo uzašla, zgrabio njezinu kabanicu i nije ju puštao, dok mu nije arhangjeo Gavril mačem odsjekao ruku.

Stara zavjetna crkva odma je uz novu. To je kao neka podrumska gragjevina, samo nekoliko stopa iznad zemlje, sa sasvim golom spoljašnošću i unutri strašno zapuštena. Na uska niska vratašca, po izgaženim vratolomnim kamenitim stepenicama dolaziš u nekadanji hram, koji je danas kao neka ropotarnica. Istina je, da se je za osmanlijske vladavine u Bosni dopuštalo graditi crkve samo u nekim i to jako ograničenim dimenzijama, te su graditelji morali crkve da grade na pola u zemlju, da barem u nutrašnjosti uzimaju doličnu visinu; nije se dakle moglo razvijati osobit sjaj, makar i bilo za to sredstava. No da se tako zapušta staru crkvu, koja je tolike vjekove okupljala med svojim zidinama pravoslavni svijet za najtežih nevolja, koja je slušala žarke molitve cijelih generacija za spas i pomoć, često i plamenite zakletve četa, što su se dizale protiv krvnoga dušmanina, — pravo je svetogrgje i beščustvenost, da čajničkim pravoslavnima nikako ne služi na čast. U staroj mračnoj crkvi ima nekoliko starih stolova, sijaset zavjetnih darova, slika i starinskih knjiga, no skoro sve u sanducima, zapraŝeno i izglodano — da je strahota. Uščuvalo se je od propasti samo prsno remenje iz trostruke kože, okovano sasvuda mjednim i srebrenim pločama, sprijeda iskićeno ahatima ili šarenim kamenjem. Teško je to remenje često i više već kilogram, a zavjetni su to darovi, uz koje se vezuju krvave uspomene. Pravoslavne žene, kojima bi Turci ubili muža, opasale bi se takvim remenom, zatakle bi za nj handžar i dva pištolja i onda bi se po običajima krvne osvete šuljali tajnim putovima, dok ne smaknu ubicu ili koga od njegove svojte; na to bi remen davale kao zavjetni poklon čajničkomu manastiru.

Oko obadviju crkava ide nepravilna porta s kamenitom ogradom. U porti se nalaze prostrane manastirske zgrade s drvenim trijemovima. Bilo je to udešeno kao tvrgjava i zgodno za obranu, no u istoriji se ne spominje, da su domaći muhamedovci ikada osobito uznemirivali čajničke pravoslavne. Samo nam je pripovijedao crkvenjak, da su dvije godine pred okupacijom došli Turci u manastir, te odnijeli i zapalili kakvih pet stotina kilograma pergamenata i knjiga. Dobro će biti, da toj priči ne povjerujemo, jer s druge se strane tvrdi, da je nerazumno i neuko svećenstvo samo pobacalo na smetište čitave sanduke polu sagnjilih rukopisa. Ko zna poprečnu slabu naobrazbu hrišćanskih popova i kalugjera, ne će se čuditi tomu varvarstvu.

Od zavjetnoga manastira, kojemu se sada dogragjuje toranj, sigjosmo opet u donji grad, pokraj veoma lijepe narodne škole, kasine i pristalih vojničkih zgrada. I zasebna pravoslavna škola ima ovdje već odavna; u školi je učitelj iz južne Ugarske. Sada još pohodimo džamiju, što ju je pred četiri vijeka sagradio Gazi Sinan paša, slavni vezir bosanski, rodom Čajničanin. Sinan paša razori manastir Banju i dade čudotvornu sliku Marijinu prenijeti u Čajniče. Time je, da nije ni slutio, učinio svoje rogjeno mjesto hrišćanskim zavjetnim mjestom. Džamija je veleljepna gragjevina s kubetima, iznutra nanovo restaurirana. Hodža nas sam odvede u hram i objasni nam njegovu istoriju. Uz džamiju ima turbe Sinan pašino te grobovi njegove žene i sinova.

Čaršijom teče u uskom jarku ledena bistra gorska voda; na kraju grada, na visini, ima na jednom vrelu lijep moderni bunar, — novovjeka gradjevina. Po svojem čarobnom položaju, po svojim šumama i vodama, po svojem svježem gorskom zraku Čajniče je kao stvoreno za ljetovanje ili za klimatsko lječilište. No takvi su planovi danas još sanjarije.

Konačna vinjeta: pečat despota Stefana na zlatnoj buli njegovoj.

U novo-pazarskom sandžaku.

Iz Čajniča ide krasna cesta romantičnim šumovitim gorskim krajem u novopazarski sandžak. Sandžak je i danas pod osmanlijskom upravom, no od godine 1879. obavljaju tu austro-ugarske čete garnizonzonsku službu zajednički s turskom vojskom. Polimlje, kao što se taj sandžak po Bosni obično nazivlje, zanimljiv je kraj, ne samo kao predjel. U državopravnom, političkom, vojničkom i društvenom pogledu ovdje su veoma osebujne prilike i vrijedno je ovamo malo zaviriti. Izmed Sarajeva i Plevlja ide dnevno pošta, te je posjeta laka i prijatna. Kada smo početkom mjeseca rujna 1879. pod generalom Kilićem išli na zaposjedanje sandžaka, bilo je tu dabome sasvim drugačije već danas. Cesta na granicu bila je do zla boga rgjava, svaki čas bi koje povaljeno drvo — pravi šumski orijaš — zakrćilo put, a na bezbrojnim je mjestima harao šumski požar, — a to se je nazivalo raskrčivanjem, da se zemlja uzmogne obragjivati. Čarobna prašumska vegetacija ostala je ista; čitave ćeš se sate naužívati gledajući crnogoricu, a kola ti bez ikakve zapreke jure glatkom cestom na „tursku granicu“ na grebenu Metalki.

Ovdje započinje zajednička vojnička uprava, što će čudnovato da te se dojmi. Austro-ugarska vojarna suočuje se s osmanlijskom; uz barjak s polumjesecom čuči osmanlijski carinski činovnik sa svojim zaptijama; gledaju, kako se ugarski vojnici vježbaju. Tu je negda stajala samotna granična karaula, no danas je izniklo čitavo seoce s niskim drvenim kućama, u kojima trgovci prodaju sve, što treba jednoj i drugoj vojsci te i putnicima. Ovdje se pregledavaju putni listovi i uzima se carina. Oružje, uniforme i duhan za vojnike dovozi se iz Bosne bez ikakve carine, a za svu drugu robu plaća se $8^1/_2$ po sto od vrijednosti. Za Bosnu vrijedi spram sandžaka austrijski carinski tarif spram Turske.

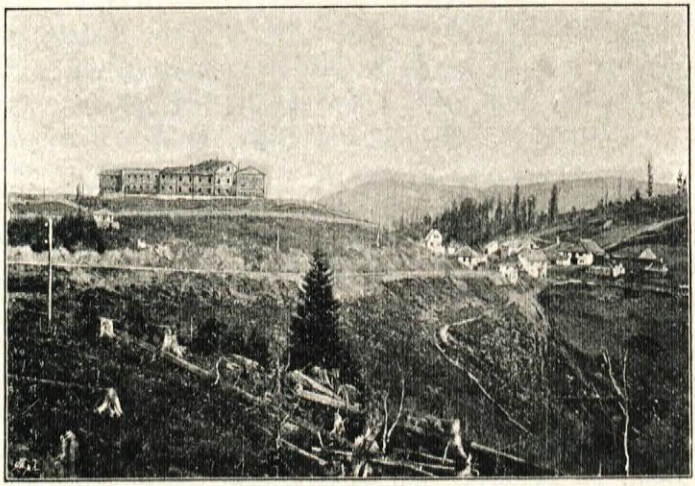

Greben Metalka.

Ljeti je Metalka romantično i krasno zračno lječilište, no zima je ovdje ljuta. Na 1000 metara visine snijeg rano zapadne, a često tu vjetar bjesni strahotnom silom. Onda moraju austrijski vojnici bez prestanka da razgrću snijeg i pošti da prokrčuju put, — posao, za koji Osmanlije naravski nije ni briga. „U opće moraju vojnici u ovim krajevima sve da budu: graditelji cesta i mostova, vojarni, utvrgjenih stražarnica i vodovoda, umjetni vrtlari i baščovani za zelen, poštarski i brzojavni činovnici, oružnici i redari, kuhari i glazbenici, pekari i mesari, a uza to u zgodama i ratarski putnici-učitelji, koji sandžačkim žiteljima korisne naputke daju.“ Tako sasvim pravo sudi vojnički izvjestitelj lista „Kölnische Zeitung“, Mach, koji je u jeseni godine 1896. putovao tim krajevima i ne može da se nahvali vrsnoće austrij-

skih četa, taktičnoga saobraćaja njihova sa stanovništvom, ljubaznosti časničkoga zbora i sveopće srdačnosti.

Rijetko zaluta koji evropski civilni putnik u ovaj kraj, no zato ljubazni časnici posadne vojske dočikaju svakoga stranca tim većim predusretanjem. Nije se lako iščupati iz toga prijatnoga društva, koje bi najvoljelo vječite posjete. Od grebena Metalke kraj je sve goliji, docnije skoro i krš, no sve je dobro obragjeno, i to opet istom pod dojmom susjedne države. U stražarnici Boljaniću treba opet obići zamku — časnike. Ima ovdje pola satnije, koja si je izgradila čitavu malu tvrgjavicu, ali opet s drvećem i baščom. O tom radu austrijskih časnika, kojim se vazda vezuje korist s prijatnošću, piše Mach ovako:

„Onaj, što je prvo drveće zasadio, znao je, da mu ne će vidjeti cvata, a ko je zasijao prvo cvijeće, znao je, da će ga se nauživati samo prve godine. Pa ipak bi mislio, da je ovdje vladala samo jedna volja. A tako i jest. Samo je ta volja postojala i postoji i danas kod mnogih, a možda i kod sviju. I simbol tomu ima. Spram Boljanića ispisan je na strmoj nizbrdici gola brijega. Tamo se čitaju golema slova F. J. I., lijepo uklesana u bijeli kamen. Jednakost austrijskoga časništva u čustvu dužnosti, u ozbiljnom poimanju službe i veseljačkom poimanju života upravo je ganutljivo, po gotovo kada se sjetimo one divlje borbe u gragjanskom stanovništvu austrijskom, — jer pred njima su daleki vidici, dok dolje u nizini svijet se gužva i tezma. Gdjegod promatrao časnike združene države u ozbiljnoj ili u veseloj zgodi, tamo ćeš iznova pojmiti, da je Austrija samo u njihovu taboru. Često se u Njemačkoj izrugavaju austrijskoj „širokoj volji“, no mislim, da nemaju pravo. Ovdje u Bosni, a osobito u sandžaku, trebalo je kremenitih ljudi, da se izvrši, što se je u ratu i miru izvršilo. Ozbiljan je život ovdje za božijim legjima, a malo „široke volje“ može u saobraćaju s Turcima samo da koristi. Kada bi u čem mogli zavigjati našim austrijskim drugovima, to bi im tu prekoravanu široku volju zavigjali.“

Boljanić je bio nekada samotan turski han, gdje si se za nuždu mogao sirotinjski spremiti. Danas je oko stražarnice izniklo malo mjestance. Domaći ljudi i svijet iz prijeka ovdje su se naselili i živu od vojske. Pogdjegdje vigjaš i kojega domaćega čovjeka, gdje natuca njemački, magjarski ili rumunjski, a po gradnjama i po životu već se opaža evropski dojam. Pogdjegdje, osobito gdje se opravlja cesta, naići ćeš uz put na kavanu, koja se seljâkâ po cesti i vazda nalazi dobrih gostiju.

A sada dolazimo na mjesto, koje nam je od godine 1879. ostalo u dobroj uspomeni, jer smo tu jedan dan otpočivali i u veselom se društvu srdačno pozabavili. „Tabor na Gotovuši“ zvalo se je to, a jedan

se je han zvao „han Kovač“. Danas je Gotovuša stanica carske vojske, koja pazi na sigurnost na cesti. Spram stražarnice stoji krčma, koja je takogjer pod zapovjednikom. Rano iz jutro ide patrola do pola puta u Plevlje, a druga do pola puta u Boljanić, da dočekaju poštu i pripaze na cestu. Na veče se opet vrate, — to je život u Gotovuši.

Sve u duž po nizbrdicama stiže se na koncu u Plevlje, tursku Taslidžu, koja se je za okupacijonoga rata proslavila svojim ratobornim muftijom, što je s dobrovoljcima bio krenuo na Tuzlu. Grad taj leži u dolini uz Čehotinu, a uokolo su mu niski humci. Nekada je bio sasvim turski izgragjen, no danas su po njem rasijane pojedine moderne kuće; oko austrijskih vojnih zgrada iznikao je zaseban evropski grad i tamo si u gostionici Taslidži prilično spremljen. Ako nijesu časničke gostinske sobe zapremljene, ponudiće tamo putniku strancu najvećom predusretljivošću stan, a to je u svaku ruku prijatno. Izgradila se je tu lijepa kasina, odakle ti ide pogled na sve mjesto, a u bašči, koju je svaka nova pukovnija poljepšavala, ne bi ni slutio, da ti je blizu Turska. Kasina nadomjestava ovdje časnicima i kuću i porodicu, jer u opće ne gleda se rado, a po nekoj zastarjeloj naredbi čak je i zabranjeno, da časnici dovode svoje gospogje ovamo u Polimlje. Izuzimlju se, kao što se čini, samo štopski časnici, koji su stalno namješteni u sandžaku. Kasina je bogato snabdjevena novinama, jelo je i piće što može biti jeftinije, jer kako Austro-Ugarska ne plaća nikakve carine za robu, što se preko monarkije u sandžak prevozi, to je kraj niske osmanlijske carine cijena stranih vina i druge robe ovdje sila jeftinija nego li u Austro-Ugarskoj. Uza to se još plaće u sandžaku isplaćuju u zlatu, a oženjenima se uračunava dvostruka stanarina, tako da je časnicima materijalni položaj veoma dobar. I osmanlijskoj je vojsci ovdje bolje nego igdje u osmanlijskoj carevini. Dobri primjeri izmijeniše navadnu nemarnost osmanlijsku i tako se ovdje vojsku u istinu uredno isplaćuje; opskrba je dobra, čak i odjeća je u redu.

Kako se osmanlijski vojnici koriste tim pogodnostima samo radi prisutnosti austrijske vojske, možda je i zato takav sporazum. No i sa svim oblastima i sa stanovništvom, koje je već djelomice arbanaško, skoro nigda nema neprilika. Osobito mutesarif plevaljski i ujedno osmanlijski vojni zapovjednik u sandžaku, Ferik Sulejman paša, koji na tom mjestu sjedi sve odonda, kako se je zajednički zaposjelo sandžak, u svako se je doba odlikovao velikom taktičnošću. Za vojsku, što ju Austro-Ugarska ima da drži u sandžaku, uglavljen je broj od 5000 momaka, no u istinu ima tamo samo nekih 2000 momaka. Osmanlijske vojske ima u zapremljenom Polimlju: dva bataljuna u Plevlju, jedan bataljun u Prijepolju, jedna satnija u Priboju; opet u svem

najviše 2000 momaka. Uregjeno nije nipošto tako,*) da bi u svakom zapremljenom mjestu bile razmegjene obadvije vojske, nego se izvan pravoga „tabora“, gdje stoje zapovjednici i oblasti i veći dio vojske, usred turskoga grada nalaze austrijske vojarne i zavodi. Sav začugjen gleda anatolski vojnik-novajlija gizdave Ugre od druge pukovnije, gdje uz svirku stupaju lomnim ulicama i na komandu: „habt Acht!“ udaraju po kamenju, kao da će da ga razmrskaju. „Zar vam se to ne svigja?“ zapitamo sijeda čauša, što si je dao na ulici pokrpavati čizme,

Plevlje.

te je bosonog čučao uz čizmara. A on ni da trene, već će samo: „her memleketin adetine riajet etmeli“. (Treba poštivati običaje svake zemlje.) To je turska mudrost; druge poštivaj, no ne nastoj, da ih upoznaš, a inače — pazi me i puštaj me s mirom! A opet je radeni Turčin valjan i spretan, te ga možeš krenuti na bolje; dabome na drugi način, nego li planovima o reformama uz zeleni sto. Časnici osmanlijske posade polako su štošta naučili od svojih austrijskih drugova. Samo u Stambulu vigjali smo tako lijepo odjevenih časnika.

*) „Bosnische Wanderbriefe.“ Kölnische Zeitung, 6. prosinca 1896.

Često dolaze Osmanlije i u goste u kasinu, no bučnomu se veselju ne odaju, jer ih tišti misao, da ne mogu uzvratiti poziv. Bližega se drugovanja klone; jer kao da to nije višima po volji. Austrijski vojnici pozdravljaju svakoga osmanlijskoga časnika, no osmanlijski vojnici ne pozdravljaju ne samo austrijske, nego čak ni svoje, makar da to propis iziskuje. Pogriješio bi, ko bi u tom vidio ikakvo slabo poštivanje. Musloman misli: „Kako bih ja, niži, smio da višemu tako surovo nasrćem u oči! Zar ga ne bunim u mislima ili u ćefu, kada ga napadam, da mi se zahvaljuje! Ako mi se javi, da me vidi i poznaje, ne ću mu uskratiti pozdrav, što ga ide!“ Tako nepojmljivi Osmanlija i austrijski časnik prolaze jedan uz drugoga, da se ne poznaju.

No već s prvoga je dana, kako se je ovamo ušlo, bio priličan sporazum. Bili smo spremni na otpor i kada ga ne nagjosmo do Plevlja, bojali smo ga se ovdje, jer se je na jednom humku na južnom kraju grada bila učadorila sila veća posada nego li današnja. Osmanlijski zapovjednik dogje sa časnicima u susret austrijskomu zapovjedniku Kiliću i preda mu prosvjed protiv zapreme, no inače se nije ništa usprotivio. Onda promarširamo cijelim gradom, s lijeva i s desna opko-

ljeni svijetom, koji nas je divlje gledao; većim su to dijelom bili Arbanasi, jer je bio vašarski dan. Položaj nije bio nipošto ugodan. No dogodilo se nije ništa i dok se je još na polju i na dogled osmanlijskoga tabora odslužila služba božija, odemo natrag na Čehotinu, gdje smo se utaborili. Tamo nas je u zao čas bez prestanka kvasila kiša. Sa srpskim se je stanovništvom saobraćaj brzo otvorio, no za čudo su se u sandžaku upravo Srbi najmanje zblizili s austrijskom vojskom, makar da im je istom njezinim dolaskom omogućen duševni razvitak i nepomućen rad. Ima tu razna utjecaja iz Srbije i Crnegore, no tim ne ćemo ovdje da se bavimo . . . . .

Osim jedne lijepe džamije s visokom munarom nemaš u Plevlju ništa osobita da vidiš. Život je kao u svakom turskom gradu, promet po ulicama svakovrstan. Sastaju se tu najraznoličniji narodni tipovi, i ko bi da izučava nošnje, ovdje mu je dobra zgoda; čak i fustanelu tu će naći. Starina ima malo; sila su toga poništile navale raznih naroda, a i osmanlijske vlasti ne volu, da im se zemlja pretražuje, kao što to čine geografi, arheolozi, etnolozi i drugi znanstvenici. Kako ne mogu dobro da razumiju taj posao, strah ih je od toga kakve nevolje, te si tu svakojako pomažu. Jednomu se je arheologu, koji je došao u Plevlje, dogodila tu, kako pripovijeda Mach, ova tragikomična zgoda: Teškom mukom i iza dugoga piskaranja dozvoli na koncu konca osmanlijska vlast učenjaku, da stane kopati. Nagje on ljude, pokupuje orugje, najmi konje, i jednoga lijepoga jutra krene se sva ta četa na put pod zapovjedništvom učenjakovim. U daljini se vidi, gdje izniču za četom crveni fesovi zaptijski. Stigne četa na mjesto; učenjak izmjeri daljine, uglavi linije, načini nacrt. Crveni su se fesovi približili. Na koncu je sve gotovo, radnici su razmješteni i stoje s ašovima u rukama; učenjak zapovjedi, da se posao započne, pošto je još jedared svima utuvio u glavu, da jako paze. Sada odjedared izniknu fesovi sasvim nablizu. Zaptije prigju: „Dur! Jasak!“ (Stoj! Zabranjeno!) Učenjak se čudi i smiješi te izvlači iz džepa pismenu dozvolu, što su mu dali; ali čauš zaptijski odlučuje Salamunovim dostojanstvom: „Znamo, efendija, da ti smiješ kopati, ali oni tamo“ — pokaže radnike — „nemaju dozvole i ne će kopati.“ I tako je i bilo.

Jedino zaslužni arheolog zemaljskoga muzeja u Sarajevu, dr. Karlo Patsch, godine je 1894., po nalogu muzejske uprave i snabdjeven potrebitim dozvolama od oblasti, snimio epigrafske i arheološke spomenike toga kraja. Starine su u krajevima, što su istraženi, u veoma jadnom stanju (izvještaj u „Wissenschaftliche Mittheilungen des bosn.-herc. Landesmuseums“, 4. sv.). Sva je sreća, ako su dospjele kuda u džamiju ili muhamedovsku kuću. Tamo su barem uščuvane od onoga

Kavana uz put u sandžaku.

brutalnoga vandalizma, što ih inače obično stiže. Gdje se gradi, dovuku se grobne ploče, relijefi i kipovi, razlupaju se, okljaštre i metnu u zidove, ili budu položeni u prag ili kao dovratnice u štalu. Od nekoga su se vremena časnici zauzeli za te mukotrpne svjedoke ljepše prošlosti; što se ikako može da prenese, prenosi se u plevaljski tabor i tamo se smještava u parku.

Novopazarski je sandžak, kao što se to vidi po ostancima, bio za rimskih vremena dobro naseljen, a italska je kultura i ovdje udarila svoj pečat na spoljašnji život. Bilo je tu gradova, uregjenih po rimskom načinu, no u tim je gradovima, kao što im se vidi po ilirskim imenima, bio velik broj staroga domaćega stanovništva, koje se je čvrsto držalo starinskih običaja. Poštivali su se rimski i istočni bogovi, pod kojima su se krili epihorski, i dizalo se je na rimski način grobne spomenike kojoj Panto, Testo, Vendo ili Tritano. Najglavnije je nalazište kod Plevlja tri četvrta sata daleko na potoku Veležnici; mjesto se to i danas još zove Staroplevlje, a leži na položitom plodnom obronku humka, što se spušta od sela Komina. Na priličnom se komadu razastiru po oranicama i livadama ruševine. Da su te ruševine rimskoga porijetla, dokazao je Hoernes; ovdje je bio rimski municipij S . . . . Kako mu je cijelo ime bilo, ne zna se. Mommsen i Hoernes ovamo bi da smjeste Stanecli s Peutingerove table, a Tomašek je ovdje tražimo Sapuu, što ju spominje Ravennas. Šta je pravo, pokazaće se tek onda, dok bude odlučnih nalazaka. Za sada se je moralo tim zadovoljiti, da se te posvuda razbacane a gdjegdje i uzidane nalaske oslika i opiše, te se je to u „Glasniku zemaljskoga muzeja“ i učinilo.

Odma za Plevljem izlazi cesta iz ravnice te se povlači kršovitom stijenom. Onda presijeca tako zvano Ptičije polje, (to je bilo nekada jedno od najzloglasnijih mjesta u sandžaku, jer su ovamo udarali crnogorski Kolašinci, no danas je tu sve sigurno) i penje se preko Ba-

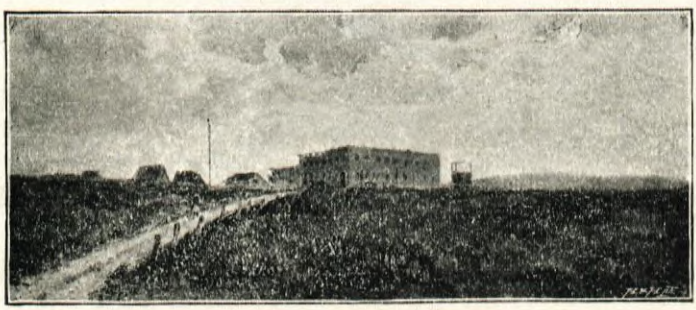

C. i kr. vojarna kod Gotovuše.

binja-planine do stražarnice Jabuke (1291 metar); odatle se naglo spušta preko 800 metara u dolinu Seljašnice i ide uz tu rječicu sve do Lima, onda oštro zakreće na sjever i ide uz Lim do Prijepolja. Vidik je svuda veličajan, a što si bliže Limu, visovi su sve šumovitiji. Jabuka je jedina austrijska posada med Plevljem i Prijepoljem; ima tu jedna satnija. Nekada su ovdje Osmanlije taborovali u čadorima, i mi smo tada gostovali kod zapovjednika juzbaše. Danas je to prava kulturna idila i udešeno je kao park na ovoj zračnoj visini. Sve su

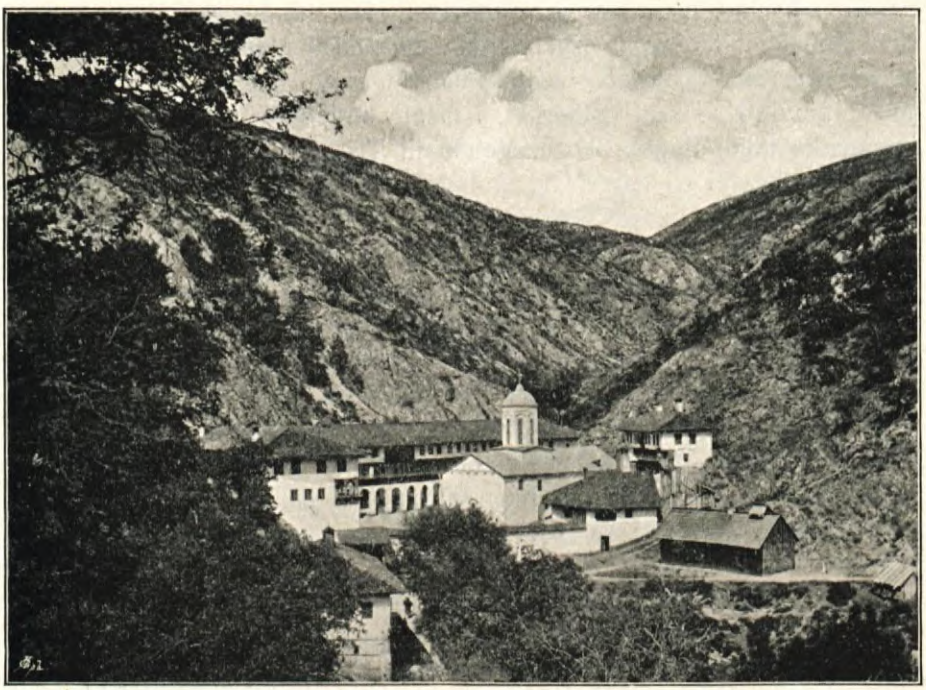

Istočnc-pravoslavni manastir Svete Trojice kod Plevlja.

posade spojene telefonom, koji se smije upotrebljavati i za neslužbene razgovore, da se tako osamljene časnike ne ostavi bez ikakvoga saobraćaja s drugovima. Mach u listu „Kölnische Zeitung“ pripovijeda, da su se čak i koncerti priregjivali telefonski, a 18. kolovoza, na rogjendan cara i kralja Franje Josipa, kaže da se je telefonom dojavila narodna himna svima posadama, koje su bez glazbe.

S Jabuke je divan vidik na desni brijeg Lima i daleko tamo do sjevernih arbanaških gora, koje se ponosito ispinju u nebesku modrinu. Lijepa hrastova šuma zaokuplja nam cestu s obadviju strana, s lijeva

Prijepolje u sandžaku.

se otvara uska stjenovita seljanska dolina ispod gustih šumovitih visova, pred nama je šira brižno obragjena dolina Seljašnice, a u daljini se svjetluca kao srebrena nit Lim, opkoljen strmim visovima. Što

Most kod Prijepolja.

dalje silazi put, to je bolje zemlja obragjena; svijet kao da je tu sav imućan, kuće su po selima čiste i prijatne, što se opet ima pripisati stranomu utjecaju. Na koncu stigosmo na Lim, ponositu rijeku, što

izvire u crnogorsko-arbanaškom nemirnjačkom leglu kod Gusinja i onda u prostranom lomnom koritu valja svoju vodu k Drini, dok je kod Višegrada ne stigne.

Već si prilično blizu Prijepolja, kada cijelo mjesto zapaziš u svu dužinu. Ponajprije nekoliko munara i na visini dvije kuće, jednu opkoljenu nasapom skrovite boje, drugu okrečenu bijelo. Ispod prve te kuće pozdravljaju, kao i svagdje u sandžaku, gdje je posada, bijela slova F. J. I., početna pismena cara i kralja Franje Josipa. Ovdje je tako zvana „lovačka straža", najskrajnjija stanica austro-ugarske vojske spram istoka. U bijeloj je kući turska posada, nizamski tabor. Na lijevom brijegu rijeke iznikao je od zapreme austrijski vojnički grad, ukrašen baščama. Tu je zapovjedništvo, glavna straža, poštanski i brzojavni ured, bolnica, vojarna i magazini. Odavde ide velik drveni most preko Lima na desni osmanlijski brijeg. Na mostu je široka kapija, a sa svake strane kapije kuća kao neka kula. Te su kuće nad kapijom spojene. S desne strane stoji osmanlijska, a s lijeve austrijska straža. Prijepolje je za pravo samo jedna duga ulica, uz koju stoje s obadviju strana dućani i kavane. Veoma je tu živ promet i još se vazda tovarnom marvom podržaje promet s jugom, sa Solunom, t. j. samo do najsjevernijih stanica mitrovačko-solunske željenice. Ta još godine 1879. našli smo u Prijepolju u jednom srpskom dućanu Dreherovo pivo u staklenicama, što se je onamo dovezlo na Solun.

Na desnom su brijegu još tri austrijske vojarne, „bijeli", „modri" i „žuti han"; za njima je Lim, na kojem još ostaje malo mjesto za vojničke vježbe. Da se skrati sveza s drugim brijegom, ima vojnička skela. Niže uz Lim leži kasina austro-ugarskih časnika, prava njihova domaja u tom kraju, gdje ne mogu da imadu kućanstva. Ovamo pozivlju osmanlijske časnike, s kojima prijateljski druguju, dočim se muhamedovsko stanovništvo isto tako kao i srpsko veoma tugji.

Nekih šest kilometara istočno od Prijepolja leži u lijepoj dolini Miloševe stari znameniti pravoslavni manastir Miloševo, koji je nekoliko stoljeća ležao razrušen, i podor Hisardžik. Ni jedno ni drugo nijesam mogao da pohodim, nego iznosim opis Machov, kojemu je godine 1896. pošlo za rukom, da svlada sve zapreke, što mu ih je stavljao osmanlijski kajmakam, te da onamo otigje, i to u pratnji kajmakamovoj. Put onamo ide dolinom Miloševe; iza samostana, što umiljato izgleduje u šumsko gorje, penješ se s Miloševe uzbrdice. Brzo si u selu Hisardžiku. Stanovnici, sami muhamedovci, već su se okupili i mrko motre došljake. Nije lak posao za kajmakama, da ljude umiri. Ne će ni da čuju, da bi putnike pustili na brdo, na kojem u visini caruje romantična ruševina nad miloševskom dolinom. Istom kada se je gotovim

novcem objasnilo riječi kajmakamove, pristanu oni. Strm puteljak vijuga se gore na lomnu goru. Kao terase leže gradske zidine jedna nad drugom. Nekoliko dobro uščuvanih kula, starodrevnih kao i hridovi, nadviruju se nad ruševinama daleko u dolinu. U jednom jarku leže dvije željezne prangije, bombarde s dugoljastom barutnjačom i kratkom širokom cijevlju. Čini se, da su iz četrnaestoga vijeka. Čepnjaka na njima nema, no zato se oko cijevi ovijaju obručevi kao spirale i na obručevima stoje karike. Možda su ta dva stara drugara branila grad od Osmanlija, kada su iza bitke na Kosovu polju na svojem osvajačkom pohodu skoro udarili i na Herceg-Bosnu. Rijetko

Poštom uz pratnju po sandžaku.

je koji stranac pohodio staru tu veličajnu ruševinu; i naš je kajmakam priznao, kada ne bi bilo putnika, da mu nigda ne bi ni na pamet palo, da odavde odozgora pregleda svoju oblast.

Da iz Prijepolja u Priboj — treću posadu — i tako opet na bosansku granicu stigneš, moraš udariti cestom uz desni limski brijeg. Cesta je ta pod osmanlijskom upravom, pa tako nije ni iz daleka dobra kao ona iz Čajniča u Plevlje, ali lakšom se kolijom može tuda prolaziti; osim toga brine se austrijsko vojništvo, da se opravlja i da se uklanjaju zapreke. Sasvim uz Lim pružila se cesta, uz strme obronke, u gustom šumskom zelenilu. Kraj je kao stvoren za napadaje, ali osmanlijske i austrijske straže obilaze po cesti, a s poštom ide pratnja.

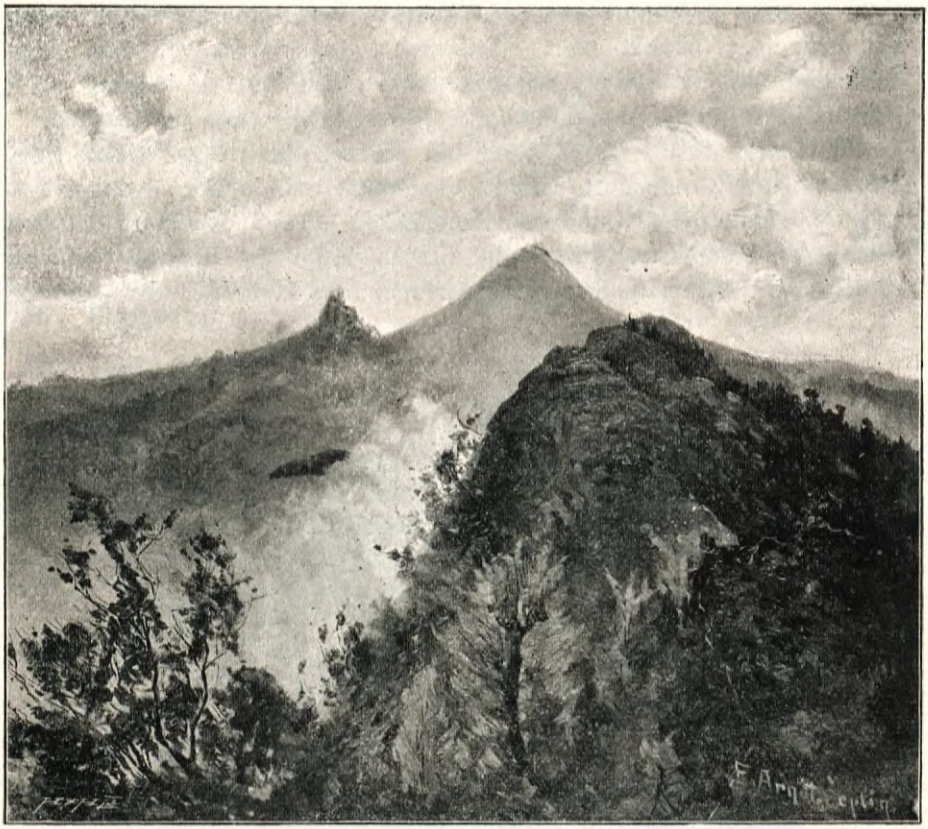

Grad proklete Jerine kod Bistrice med Pribojem i Prijepoljem.

S putnikom se ovdje postupa kao s poštanskom pošiljkom. Dva momka sprijeda, dva momka i vodnik straga, pa tako ajde gradom. Na kraju grada povorka staje; vodnik komanduje: „laden!“ (puni) i s dvadeset metaka u puški odilazi se uzbrdice u šume limske. Domaći svijet gleda, kako se austrijske puške pune, i nema sumnje, da to i trebaju da vide. Tim je zajamčena na cesti sigurnost i niko se ne sjeća napadaja. No opreznosti ne smiješ na osmanlijskom zemljištu nikada da se maniš.

U samim se zavojima spušta cesta k hanu Bistrici, gdje potok Bistrica utječe u Lim. Uz potok ide jahaći put u Novu Varoš. Ukraj hana leži osmanlijska straža, Arbanasi, ljudi kao gore. Na visokom vrhuncu uzdiže se razrušeni grad proklete Jerine. Najposlije se u plodnoj dolini zapaža malo mjestance Banja s toplicama, koje se mnogo

Priboj, vojnički tabor.

upotrebljuju, i s ruševinama manastira Banje, što je godine 1876. u srpsko-turskom ratu razoren. U podrtinama stoje u posadi osmanlijski vojnici, dočim je austrijska vojska u tvrdom taborištu. Odavde ide ravna cesta u Priboj, najsjevernije mjesto, gdje stoje Osmanlije. Austrijsko se taborište sastoji iz nekoliko lakih baraka, u kojima živi momčad, te su još smještene pisarne i konji. Za časnike ima zasebna baraka i u njoj osim stanova još i gostinje sobe i kasina. Uz zgradu ima zgodna bašča, a sve je opkoljeno drvenom rešetkom. Nad gradićem ima stražarnica, a druga čuva uz tabor prevoz na Limu. Kod graničnoga mjesta Uvca rastaješ se sa sandžakom; na limskom mostu stoji posljednja osmanlijska straža, a prijeko na bosanskom zemljištu austrijska, — i opet si u pravom evropskom kraju, kuda te krasna cesta višegradska dovodi.

Osmanlijska vojarna u Priboju.

Na splavi niz Drinu.

Drina je jedna od najjačih rijeka bosanskih i megja med Srbijom i Bosnom. Nastaje ona neka četiri sata južno od Foče iz sutoka Tare i Plive sasvim na crnogorskoj granici, kod sela Huma. Iza kratka tečaja pojačavaju je Sutjeska, Bjelava, Bistrica i Čehotina i onda ona udara ponajprije na sjeveroistok, a zatim pravcem na sjever i uvire kod Rače u Savu. Od ušća pa gore do Zvornika mogu velik komad godine da plove lagje i bosanska je zemaljska vlada uredila ovdje parobrodsku vožnju od Brčkoga na Savi do Zvornika. Na gornjoj Drini zapreču redovito brodarenje prudovi, grebenovi i brzice. Kada je nešto viša voda, mogu doduše da prolaze plitki čunovi i splavi, no neko doba godine samo velikom mukom. Već godine 1865. dala je osmanlijska vilajetska uprava proučavati, kako bi se tu najglavnije smetnje i zapreke sklonile, odredio se je za to i trošak, no posao se nije izveo i trebaće ga se tek sada latiti.

Rijeka teče krasnim i veoma zanimljivim krajem. Zato je vožnja po Drini takva osobita naslada, da je ne ćeš skoro naći. No voziti se možeš jedino na običnoj splavi, sastavljenoj od stabala, a na kakvu udobnost ne smiješ ni da pomisliš. Naša je vožnja po Drini pala u

Na splavi Drinom.

početak mjeseca rujna, kada je voda veoma niska, te nam se je put od Goražda u Ljuboviju, koji se inače računa na dva tri dana, otegao na pet dana. No taj put sa svim našim zgodama toliko nas je očarao, da svakomu putniku savjetujemo, neka se ne da s njega odvratiti.

Po predusretljivosti bosanskih oblasti dao je upravitelj kotarske ispostave u Goraždu sačiniti splav i jedne zore krenemo mi na put u društvu jednoga ljubaznoga šumarskoga pristava; moja žena kao prva evropska dama, koja je sav taj put na splavi po Drini prošla. Splav je bila sastavljena od jakih stabala i bio je na njoj od dasaka načinjen kao neki podij s dvjema klupama i stolom. Prtljagu smo spremili od vlage, koliko se je moglo, a na krmi se je veselo lepršala na jutarnjem povjetarcu crvenožuta bosanska zastava. Za opskrbu nam se je izvrsno pobrinuo hotelier Ohlela iz Goražda. Pečene patke, šunke, sirove, čitave hljebove, pivo u bocama, čitavu četu od boca s vinom, voće i nekoliko kutija s konservama spremilo nam se je za pivo i jedivo.

Tanka se je magla bila razastrla nad rijekom, kada oko 7 sati iz jutra stadosmo na splav. Obadva naša splavara, muhamedovci iz Čajniča, već su dugo bili zaposleni posljednjim dotjerivanjem i pijuckanjem crne kave. Uz srdačan rastanak s činovnicima i časnicima iz Goražda, koji su nas ispratili na rijeku, krenemo na put. Skoro da ni ne čuješ, naša je splav plovila, te se je činilo, da jedva puzimo. Najvećom pozornošću pazili su splavari na vodu. Pravi je užitak bio, kada bi med grebenovima zašli u dublju vodu, te krhka naša splav duboko zaronjivala u bijelu pjenu i visoki talasovi zapljuskavali sa sviju strana stabalje. Sve se je više ispinjalo gorje na oba brijega, većinom obraslo šumama; pogdjekada su se zapažale samotne kuće, nekoliko čapalja prohuji iznad vode, a dalje je vladala tajinstvena tišina. Kod Mušića zaori ujedared klik sa strma visa, bijela nam marama zalepršа u pozdrav, — bio je to jedan prijatelj satnik, koji nas je putom jašući ispratio dovde. Sada rijeka zakrene; zaronimo u vir, još jedno: „živio!“ i opet smo sami. Tako je trajala vožnja nekoliko sati. Oko $11^1/_2$ sati — bili smo taman na divljem romantičnom mjestu u vrletnom stijenju, iz kojega je samo pogdjegdje izbilo koje golemo drvo i nisko grmlje — grune prasak, kao da je opalio top, splav zaškripi i zapuca, ostrag se rastrgaju krepki vezovi med stabaljem, te se je činilo, kao da ćemo se i preko volje okupati u Drini. Nasukali smo se na skriven greben, ali brzo se opet krenemo. Naši splavari navale što brže mogu da opet povežu stabalje i put se nastavi.

Visoko na sljemenu u uvali javlja se selo Drabošilje. Svuda po obroncima pasu stada, a mali se pastirčići u sav glas oklikuju, da

svoje odaljenije drugove upozore na splav, koja im je neka promjena u vječitoj jednoličnosti. Sada slatko poručamo i više već jedna čaša se je uzdigla za sreću lijepe te zemlje, što se suncem obasjana prostirala na oba brijega. Stijene su često bile tako izglagjene, kao da su oblanjane i polirane; dolje ih je izlizala voda i stvorile se goleme pećine. Gdjekada bi sužavale rijeku sa sviju strana, te misliš, da si na kakvom jezeru. Kod Gradine se jave zanimljive geološke naslage. Ujedared zaore s lijevoga brijega glasni uzvici „merhaba“; zapaze se polja i kuće, džamija s munarom stoji u slikovitom položaju, a nad svim gospoduje nova žandarska vojarna. To je muhamedovsko mjesto Megjegje. Tek što smo ga prošli, kada zapadosmo. Nasjeli smo bili na prudnik i makar da su naši splavari poskakali u vodu i upeli se, da krenu splav, nije pomagalo. Ali u to evo pomoći. U Megjegju opaziše našu nevolju; jedan se musloman skine, skoči u vodu i dopliva k nama. Zaroni pod splav, jedan junački makac — i krenuo nas je s toga opasnoga mjesta. Opet uhvatimo dublju vodu; no naš pomagač nije ni čekao, da mu se zahvalimo, već je natrag otplivao na brijeg.

Blizu za Megjegjem otvara se u desnu stranu vidik u limsku dolinu. Tu uvire Lim u Drinu. Onda se uz selo Orahovce, što lijepo leži na brdu, provezosmo naskoro do Višegrada. Već se je bilo smračilo, jer mi smo za taj put trebali više već dvanaest sati. Tu nas dočeka kotarski predstojnik i još nekoliko gospode. Kako nema hotela, smjeste nas u časničku gostinsku sobu, gdje je u peći plamsala prijatna vatra, i naskoro smo sjedjeli u raspoloženom društvu u jedinoj tamošnjoj gostionici. Za sutrašnji nam je dan kotarski predstojnik navijestio svoju pratnju, jer je imao u planini službena posla. I jedan nam se natporučnik pridruži, a isto tako još i jedan žandarski stražmeštar, koji je išao u Srijem na dopust, te se je vožnjom na splavi htio da izmakne stranputici na Sarajevo.

Kada se približuješ Višegradu, veoma će te se otmjeno dojmiti. Obale uregjene kao quai, široka veličanstvena rijeka, golemi starinski most na rijeci, odma prijeko ostanci od ruševina staroga turskoga karvanseraja, uza nj vojarna, od grada sami visoki zabatovi med vršikama od drveća, za gradom uznosito sljeme s ruševinama grada Starigrada, — sve ti to obećaje zanimljivo mjesto. No u Višegradu samo čaršijska ulica ima pravi gradski značaj; tamo sada ima i lijepa uredska zgrada. Višegrad leži svojim glavnim dijelovima na obadvjema stranama Ržave, rijeke, koja u zimu i u proljeće jako nabuja, a utječe pod Višegradom u Drinu; svi su visovi i stijene okrunjene nekadanjim osmanlijskim karaulama, koje isto tako gordo gledaju prijeko u Srbiju,

kao što i karaule Javor i Zlatibor gledaju dolje na Višegrad. Nekada je Višegrad bio samo prelazno mjesto na Drini, koje su si kršćanski vladaoci osigurali tim, što su izgradili čvrstu tvrgjavu. Važnost je gradu porasla, kada su ovdje zagospodovali Osmanlije. Tada i nastade glasoviti most i karvanseraj, što sada leži razrušen, no nekada je bio veličajna zgrada s raskošnim kupkama, stanovima i stajama. I jedno je i drugo podigao Mehmed paša Sokolović, koji je kao veliki vezir spadao med najveće državnike osmanskoga carstva. Njegovo službovanje pada u godinu 979-991 p. Hidžr.; most je sagradio godine 979. Višegrad nije samo da je bio blizu njegova porodičnoga grada Sokola, nego i na velikoj vojnoj cesti, što je iz pokrajinskoga glavnoga grada išla u prijestonicu, te je bio prvo veće mjesto, u koje bi Osmanlija iz Stambula na bosanskom zemljištu dolazio. Tako su most i palača — kao što se izrazuje Hoernes — bili kao neki spomenici otadžbeničkoga ponosa, kojim je Bosanac svoju milu domaju gledao da prikaže u što ljepšem svjetlu pred gospodarom Osmanlijom. Da je tu namjeru postigao, vidimo barem po tom, što se most spominje u geografskom djelu Hadži Halfinu („Rumelija i Bosna", njemački od Hammera), napokon i po tom, da je nerazorivost te gragjevine prešla u južnim slavenskim zemljama već u poslovicu, kao što to dokazuje rečenica: „ostade kao ćuprija na Višegradu".

Most prelazi Drinu u jedanaest šiljastih lukova, koji se spram sredine znatno dižu; dug je 170, a širok 6,3 m. Razmak je u lukovima izmed 13,7 i 18,6 m. Jedan stručni sud, osnovan na temeljitim studijama, iskazuje o toj gradnji, da joj se je vrijedno diviti, i to tim više, što tadašnji graditelji, većim dijelom Dubrovčani, nijesu raspolagali onim tehničkim pomoćnim sredstvima, kojima se danas lakše ovršuju najteži radovi. Stariji je doduše most na Neretvi kod Mostara, sagragjen godine 1566., no ljepši je svakako i veličajniji drinski most u Višegradu. („Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina" [graditeljstvo u Bosni i Hercegovini], izdala zemaljska vlada, Beč 1887.) Nasred mosta, iznad klupa, što su još i danas tamo, stajala je do godine 1886. jednokatna kućica od hrastova drva. Služila je za stan stražarima na mostu, no kako je bila ruševna, morala se je ukloniti, što se napokon i radi estetskih razloga mora odobriti.

Kamen s napisom, uzidan u most, kazuje, da je most taj sagradio veliki vezir Mehmed paša Sokolović godine 979. p. Hidžr. (1571. p. Is.). Napis glasi po prevodu iz turskoga jezika ovako:

> Mehmed paša, koji se sada može sravniti s Asafom,*)
> Svojom je uzvišenom ličnošću uzveličao svijet.

*) Asaf je bio savjetnik mudroga Salamuna.

Uporabio je svoj imetak za zadužbine u slavu božiju.
Niko ne će reći, da je tako imetak u ludo potrošen.
Svega je života i zlato i srebro davao u zadužbine,
Jer je znao, da zadužbine ostavljaju lijep spomen.
Na Drini je u Bosni sagradio veličanstven most.
Razapeo je lukove nad tom rijekom,
Tom dubokom rijekom, u kojoj je voda plahovita.
Njegovi preteče ne mogoše toga sagraditi;
No božijom voljom paša to učini,
Da mu se spominje ime s poštivanjem i blagodarnošću.
Sagradio je taj most, kakvoga nema na svijetu.
Sigurno ne će niko reći, da je u ludo potrošen novac,
kada se ovako upotrebi!
Božijoj se milosti nadam, da će graditeljev
Život srećno proteći i da ga ne će nikoja nezgoda pomračiti.
Badija,*) koji je vidio, kako se je gradnja dovršila,
ispisao je tarih**),
Bog blagosovio ovu gragjevinu, ovaj divni krasni most!
979 (= 1571).

Drugi napis na mostu, sada već prilično oštećen i na nekim mjestima takav, da ga ne možeš odgonetnuti, glasi u prevodu iz turskoga jezika:

U vrijeme sultana Murata, sina sultana Selima,
odluči se dobročinac Mehmed paša
te na rijeci Drini
izgradi velik most velikom mukom pod svojom paskom.
Dao Bog, da mu gradnja bude čvrsta, a sreća njegova
života vazda vjerna,
i da njegove želje budu plodne na obadva svijeta.
. . . (nečitljivo) . . .
Takva djela . . . (nečitljivo) . . . koji se tomu dive
neka se Bogu moli za osnivača.
. . . (nečitljivo) . . . most sagradio, neka Bog blagosovi.
U vodi . . . (nečitljivo) . . . bio mu je biser kao i sedef:
Ja sam sagradio most na ovim vodama, ja Mehmed paša.
985 (= 1577).

Ruševine očinske kuće Mehmed paše Sokolovića vide se još i danas u malom seocetu Ravancima med velikom i malom Vardom nedaleko od gradića Rudoga. Kao graditelj mosta spominje se neimar Mitar ili Rade, te se uz tu gradnju vezuje silesija narodnih priča, koje se većim dijelom bave običajnom kod južnih Slavena žrtvom uz gradnju, naime uzigjavanjem živa ljudskoga stvora. Jednu od najljepših ispjevanih priča priopćuje Kosta Hörmann u svojoj knjizi „Narodne pjesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini“:

*) Badija se je zvao pjesnik ovoga hronograma.

**) Tarih označuje vrijeme. Ako se zbroje turska pismena u posljednjem stihu, dobiva se u sumu godina 979. p. Hidžr.

Višegrad.

Most u Višegradu.

„Mehmed paša tri cara dvorio,
Pa tri kule izdvorio blaga,
Pa on sio misli premišljati,
Kud će tol'ko blago dijevati:
Al će blago davat sirotinji,
Al će blago u Drinu sipati,
Al će gradit po Bosni haire.
Sve mislio na jedno smislio:
Hoću gradit po Bosni haire,
Najnaprijed na Drini ćupriju."

Odma se prihvati posla te gradi knjigu i šalje je Mitru neimaru, neka se sprema, da sagradi na Drini ćupriju. I još

„Ti povedi do trista majstora
I hiljadu djece irgatina,
Što će studen kamen dohićati."

No ta se zapovijest ne svigje Mitru neimaru, jer misli, da se ne će moći izvršiti.

„O bora mi, Soko Mehmed paša,
Koliko je polje višegradsko,
Da je tovar do tovara blaga,

Još na tovar po tri kese blaga,
Još i uz to tvojeg haznadara,
Što će brojit nebrojeno blago,
Jedva bi se gradila ćuprija."

No paša ga umiri i obeća mu, da će najamiti za ćupriju sve to nebrojeno blago. Mitar se sada laća posla, uzima do trista majstora i hiljadu djece irgatina

„Pa uzjaha vranca debeloga,
Pa eto ga gradu Višegradu.
Natjerao vranca debeloga,
Da okuša, je l' kolika Drina,
More li se graditi ćuprija.
Tamam vranac nasred vode dogje,
Pa se dalje ni maknuti ne će;
Mitar bije čizmom i mahmuzom,
A konj mu se ni maknut ne more;
Mitar bije trostrukom kandžijom,
A konj mu se ni maknut ne more."

Paša gleda s obale nezgodu Mitrovu i ne zna, šta je. Baci mu svoju hamajliju, Mitar je srećno uhvati i objesi konju oko vrata, a konj odma iskoči na suho

„I iznese bjelogorku vilu.
Rusa joj se kosa obavila
Vrancu konju oko prvih nogu,
Htjela ona da utopi Mitra
I njegova vranca debeloga,
Pa je vranac na suho iznio.
Kad to vigje Mitre neimare,
On poteže sablju od pojasa,
Da on njojzi odsiječe glavu."

Ali ona ga Bogom bratimi, neka je pusti u Butkove stijene, a dok stane graditi ćupriju, ona će mu za to pomoći. Mitar posluša i pusti je. Stane graditi ćupriju i gradi je sedam godinica, a nikako da posao odmakne. Što on u dan načini, to neka nevidiva i neznana sila po noći razori. Dodija to i paši te on vikne Mitru, kamo mu posestrima vila, što mu je obećala pomoć. Mitar vikne svoju posestrimu; ona mu se odazove, ali veli:

„Bogom brate, Mitre neimare!
Ne mogu ti na jardumu biti,
Ne dadu mi moje sestrenice."

Za to mu kaže, kako će mu stati na Drini ćuprija. Nek uhvati Stoju i Ostoju i uzida u ćupriju kulu. Mitar tako učini i nije mu se

više po noći rušilo, što u dan načini. Posao se svrši i devete godine stade na Drini ćuprija. No

„Dogje Drina mutna i pomamna,
Pomoli se vitka omorika,
Te udari u ćupriju kulu,
Te zanjiha na Drini ćuprijom."

Prepade se Mehmed paša, da se ne će oboriti ćuprija. Mitar veli, da se je to Drina pomamila, što je nije paša darovao, već neka je dariva i smiriće se. Paša naspe na ćupriju blago, uzme srebrenu lopatu i rasturi blago na sve četiri strane, — dariva premutnu Drinu. Mitar se spusti na tanke tenefe s ćuprije i sasiječe vitku omoriku. A

„Iz omore krvca udarila,
Iz omore nešto progovara:
Osta danas na Drini ćuprija,
Osta danas, osta do vijeka."

Rijeka opet mirno poteče. Kako je ćuprija sada bila gotova i nije joj više bilo nikakve opasnosti, pusti je paša svijetu, no postavi na njoj gjumruk. Lijepo se je svidjela Bosancima nova ćuprija, no gjumruk im nije bio po volji. Eto tako kiridžije, pa zapjeva:

„Oj čuješ li, Soko Mehmed paša,
Jesi čudan hair načinio,
Načinio na Drini ćupriju,
Al si malo, paša, okvario,
Što si na njoj gjumruk postavio,
Na pješaka dva b'jela dinara,
Na konjika četiri dinara;
A ko nema četiri dinara,
Skidaju mu sa konja pokrovce.
— Kad to čuo Sokó Mehmed paša,
On je pravo gjumruk oborio."

Ovdje se o žrtvovanju priča samo, da se je zazidalo dvije djevojke. U drugoj se narodnoj pjesmi spominje i samo jedna žena. Prvu ženskinju, koja se iz jutra približi gradnji, odlučiše zazidati u stup. Na nesreću bila je to baš graditeljeva žena; sve joj zapomaganje ne pomože, već je ljudi zgrabe i izvrše strašno djelo. O svima se gradovima i mostovima u zemlji pričaju slične takve priče, i još u početku sedamdesetih godina našega vijeka, kada su Trebinjci naumili sazidati most na Trebinjčici, ukradoše na dubrovačkom zemljištu mrtvo dječije tijelo, da ga uzidaju u temelj!

Na sjevernom kraju visočine, što se pruža uz Drinu i sa suprotnim okomitim obrivom Butkove stijene, visoke 700 metara, tvori uzak

tjesnac, kuda rijeka prolazi, stoji na oblom vrhuncu starinski grad Starigrad, to jest oskudni ostanci nekadanje tvrgjave višegradske. Grmljem obrasla survina i nešto niže komad zupčasta raspucana zida, to je jedino preostalo od te utvrde, po kojoj se je grad nazvao. Skoro sve su zidine, kao što se vidi, nastavci prirodnih stijena. Niže odatle ima na jednom grebenu stara kula, koju narodna priča spominje mahom s Kraljevićem Markom. Kula je okrugla, zidine su joj 1,90 m. široke, a visoka je još i danas osam metara; spram prvoga je kata uščuvana plosnica i kako u prizemlju nema zasebna ulaza, to se je onamo moralo dolaziti plosnicom. S gornjim dijelom Starigrada kula se je spajala metar širokim čvrsto izgragjenim hodnikom, kojemu se ostanci i danas vide. Kuli je bila očita namjena, da s nje bude izgled u drinsku dolinu. Niže kúlê ima nekoliko udubina u kamenu i zove to svijet „Markovo sjedalo“, „Markove stope“, a sasvim uz Drinu pokazuju tragove šarčevih kopita. Tim je tragovima od kopita prečac 30 i 35 cm., a razmak je med prednjim nogama podrug metra. Marko je po pričanju devet godina dana u toj kuli tamnovao. Kada mu napokon osvane čas, da se oslobodi, onda on — kaže priča — prolomi krov na kuli i jednim se skokom prebaci na suprotni drinski brijeg.

Još jedna ruševina, o kojoj se mnogo priča, leži nedaleko od puta u Priboj. Ako se pogje tim putom, od Višegrada deset kilometara uz vodu Ržavu, zapažaju se s onu stranu rijeke na stijeni, visokoj nekih 500 stopa, ruševni ostanci prostrane gragjevine. Pod njima, s ovu stranu rijeke, imaju temelji razorena kršćanskoga naselja i podalje temelji džamije ili kršćanske crkve. To su dobrunjske ruševine. U prvoj se polovini 15. vijeka grad Dobrunj i njegovo podgragje (suburbium sotto Dobrunj) češće spominje kao trgovačko mjesto. Kada se pojaviše Osmanlije pred tvrgjom — pripovijeda Hoernes — nalazila se je tu Jerina, žena despota Gjurgja Brankovića (1427—1455). Jerina se zagleda u vogju opsadne vojske te mu obeća, da će ga tajom pustiti u grad, ako je uzme za ženu i obrani je od dojakošnjih svojih suboraca. Osmanlija na oko privoli i samo zaište, da ga pusti u grad sa svim njegovim blagom. Na dvjesta konja unesu tajom po noći blago u grad; no kada su se zatvorila vrata, izigje iz sanduka, u kojima je tobožnje blago ležalo, dvjesta oboružanih dušmana, te oni slabu posadu gradsku svladaju, otvore grad svojima, a izdatu izdajnicu zarobe. Istorija o toj zgodi dabome da ništa ne zna. Gjuragj Branković tek se je sa šezdeset godina domogao despotije. Žena ga je njegova Jerina, grčka kneginja, preživjela i trebala je da upravlja, dok joj sinovi budu još maloljetni, no najmlagji je sin, Lazar, otrovom makne s puta. Narodne pjesme, u kojima se Jerina češće javlja, spo-

minju je veoma nemilosno i kao omraženo lice, kojemu se prišivaju svakojaka zla djela, tako i izdaja, jer je ćer svoju udala za sultana (Karadžić, II., 80 i 499). Kao otadžbina njezina spominje se Dubrovnik; njezina udaja za Gjurgja Brankovića prikazuje se kao velik narodni dogagjaj.

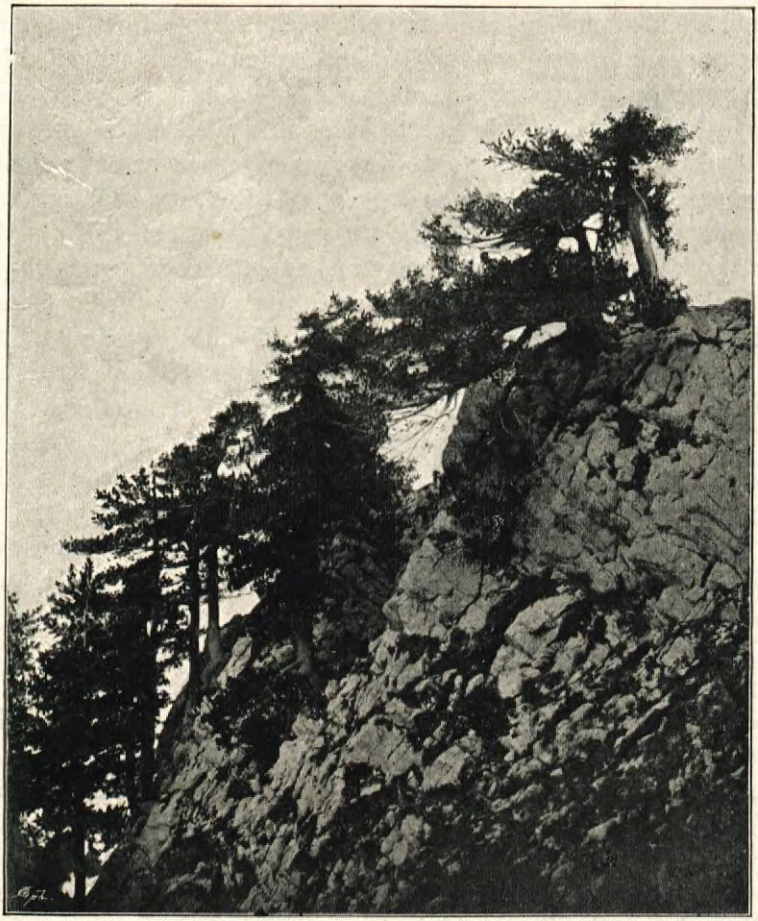

Na ograncima Crnoga Vrha.

(Pinus leucodermis.)

No iz te istorijske prošlosti trga nas živa sadašnjost, te vidimo, gdje u Višegradu svuda iz ruševina klija nov život. Dosadanji slabi promet sa Srbijom i novopazarskim pašalukom staje da se diže, i veoma je značajno za sigurnosne prilike u obadvjema pograničnim zemljama, da Srbijanac dušom odane, kada pod nogama osjeti bosansko tlo.

Za jutro smo odlučili, da dalje krenemo rijekom, ali je pljuštilo, kao da se nebo provalilo, te se ozbiljno uzmemo dogovarati, ne bi li bolje bilo, da pričekamo. Oko sedam sati bilo je, kao da se vedri, i mi se veselo krenemo. Splav naša morala je sinoć da pristane pod Starigradom, te je jutros bila došla do drinskoga mosta. Tu se ukrca naša putnička družba, koja se je znatno povećala. Već smo se nekoliko puta bili kucnuli za srećan put, kada se odjedared stane nebo nanovo mrgoditi i naigje nevrijeme, da ne može biti rgjavije. No sve je romantičniji bivao kraj. S desna i lijeva sve se više približuju stijene rijeci, priroda se je sve to više stišavala, samo gore u oblacima kružilo je nekoliko orlova. Kako nam je naš pratilac šumar pripovijedao, svuda se tu love medvjedovi i divokoze. Podrug sata od Višegrada utječe u Drinu s desne strane jak topal potok. To je Banjski potok; izvire iz jaka vrela od 28 stupnjeva R., voda mu ima ponešto slan kus, no sasvim je čista i bez ikakvoga mirisa. Vrelo je ozidano velikim kamenjem i presvogjeno starim kamenitim svodom. Udešeno je to od vajkada i svijet se iz okoliša i danas veoma pouzdaje u to ljekovito vrelo; upotrebljuju vrelo u svakoj zgodi i za kupanje i za piće. Brijeg, u kojem leži gudura s toplicom, visok je 508 metara, a zovu ga okolišni stanovnici Banjsko brdo. Po sata dalje u istoj toj guduri ima još jedno vrelo iste temperature i isto tako jako.

Visoko na brijegu javlja se muhamedovsko selo Milošević; u jednoj se uvali zapažaju orlujska gnijezda, u stijenama se vigjaju pećine, nekoje i s umjetnim zidovima. To su po narodnom pričanju stare tamnice. Tako smo se vozili po pljuskavici sate i sate. Lijevo su nam bili ogranci Crnoga vrha i 1288 m. visoke Snježnice. Onda progjemo tako zvanu Mednuluku. To je jedno od najobilnijih lovišta divljači u tom kraju, a ima i medvjedova. Iza toga stigosmo k ušću potoka Suhogadola i naskoro nam se je vožnja za taj dan dokončala. Vrijeme nikako da se poboljša, a kako naši splavari izjaviše, da ćemo kod slapa Maloga Buga morati izići, jer se može tamo dogoditi, da se i splav razbije, a oni će sami gledati prodrijeti divljom strujom, odlučimo da na Staribrod obigjemo slap. Selo to leži na ravnini, preko koje ide drinska cesta u Višegrad. Stari je to i utrven put, kojim se je pošlo valjda još za rimskih vremena, no mogu njim da prolaze samo konjanici i pješaci. Kane tu sada izgraditi cestu. Naše penjanje u Staribrod uz to lomno kamenje i po pljuskavici nije baš bilo prijatno, no naskoro nagjemo gostoljubiv zaklon u seljačkoj kući. Tako smo sjedjeli uz vatru, što je na otvorenu ongjištu gorjela u toj jedinoj velikoj odaji, što svijetu služi i za stanovanje i za spavanje i za kuhinju, a ide u visinu sve do strmoga krova, u kojem se je dimu ostavilo nekoliko rupa, da izilazi.

Divokoza na drinskim gorama.

Gudura na žepskom ušću.

Kako nije bilo nade, da će se razvedriti, odlučismo da ovdje prenoćimo. Naš je gazda bio prilično imućan čovjek i imao je dobar broj blaga, koje su mu djeca na paši čuvala. Žena njegova Ljubica bila je visoka, stasita i profil joj je bio upravo klasičan. Svakojako se je brinula, da gostima bude što bolje. Stolica nije bilo. Ljesa, što u bosanskoj kući zauzima veliko mjesto u kuhinji i stajaćoj sobi, a noću bude ležaj, sada se je isprala i pokrila novim pokrovcima domaće radnje. Tu je sjedio jedan dio društva. Drugi su se smjestili na nekom sanduku i jedino moja je žena dobila nisku klupicu, kao što je imaju cipelari. Od zaire, što smo sa sobom ponijeli, uzmemo jesti, piti i kuhati crnu kavu. Zabava je bila veoma živa, jer je iz bližnjih kuća svejednako dolazio svijet, da vidi strance. I naši splavari stigoše, te polijegaju uz vatru, koja se je golemim cjepanicama vazda podržavala. Po svim zidovima i na motkama ponad vatrom bila je povješana mokra odjeća, kabanice i pledovi. Tom se mokrom isparom nije zrak baš osobito poboljšavao. Kotarski predstojnik i natporučnik moradoše se ovdje da rastanu s nama. Služba im nije puštala, da prenoće; trebali su još tri sata u brda, dok ne stignu onamo, kuda su unaprijed poslali konje. Tako se, kolikogod nam bilo žao, moradosmo rastati s ljubaznom gospodom, te pokušamo, da si skratimo vrijeme pušenjem i pripovijedanjem. Domaćin nam donese iz bašče svježih šljiva i oraha i mi se sasvim zgodno udesimo, makar da je sva ta slika u neku ruku sjećala na bojne prilike.

Da uštedimo našu zairu za druge dane, to se dvije kokoške osude na smrt i ispeku na ražnju. Uza to se u vrućem pepelu ispeku i divni krumpiri. Kuhanje krumpira ili drugo kakvo priregjivanje bosanski seljak ne poznaje. A onda na počinak! Domaćin se pruži kraj vatre i uzme je podržavati svu noć. Na ljesi smo mi ležali redom jedan uz drugoga, dabome odjeveni i pokriveni svojim stvarima; uz vatru su hrkali naši muhamedovci splavari. A napolju je neprestance padala kiša. Meni nijesu silazila s pameti sirota djeca domaćinova, što su se na veče vratila s marvom kući, dobila tu crnih kao ugljen rezanaca, skuhanih u vodi, onda komad hljeba i nekoliko šljiva, pa hajde opet u kukuruz, da ga čuvaju od divljih svinja. Na njima su bile jedino platnene gaće i košulja, pa ćebe, satkano iz kozije vune, i ništa više. Za obranu su imali ćule. Ne da se ni opisati, kako su i ljudi i životinje u Bosni malim zadovoljni. Rijetko kada da imadu kod seljaka životinje staju; i ljeti i zimi ostaju pod vedrim nebom. Tek u novije doba počinju seljaci malo po malo graditi staje ili barem za nuždu zaklone.

Jutro nam nije svanulo, da smo se baš osobito uzradovali. Gusta

Stari most na Žepi.

se magla razastrla po brdima i uz rijeku, no barem nije padala kiša. Tako se rastadosmo sa Staribrodom, porukujemo se s domaćinom i domaćicom i uzmemo obilaziti, da dogjemo na Drinu. Naša je momčad s prtljagom skakala kao jarcevi. Bili smo oprezni, te smo uzajmili debela ćebeta, da uzmognemo, ako ustreba, podići nad sobom krov.

Naša je splav srećno bila prešla slap i u šest sati iz jutra spustimo se od Maloga Buga. Kraj je bio čaroban. Za nama su se strmo ispinjali obronci Rujnika planine, pred nama desno 1341 met. visoki Rogopek, lijevo Zlatarica i Tesla planina. A tamo na visini zapažalo se je pogdjekada u gudurama koje selo ili pojedine kuće, nad Starogorskim stijenama Razdolje, a desno u divnom položaju Donje Štitarevo. No naša vožnja potraja samo nekoliko sati i onda je opet moradosmo prekinuti. Pred nama je bio Slap, tjesnac med orijaškim stijenama, gdje je sve riječno korito osuto grebenovima. Samo uzak protok ostaje, kuda se može proći, kada voda nije niska. Ipak se često dogagja, da se splav u toj uskipljeloj pjeni razbije i da se stabalje mora hvatati daleko niz rijeku, te se opet sastavljati splav. Splavari obično puštaju ovdje splav, da ode sama, a oni udare suhim putom i obigju Slap. Velika je to prepreka brodarstvu i vlada namjerava, da digne lagumom najglavnije smetnje, što sprečavaju promet. Troška za to treba dabome prilično.

I mi moradosmo pred ušćem Žepe u Drinu na lijevom brijegu sići. Našu dojakošnju splav ostavimo tamo, dok ne dogje voda. S onu stranu Slapa već nas je očekivala druga splav sa štajerskim splavarima. U ovom su se kraju naselila dva splavara iz Štajerske; u tim neizmjernim prašumama sijeku oni gragjevno drvo i tjeraju ga na prodaju u savske krajeve, ponajviše u Šabac i Biograd. Kako nemaju veće glavnice, a za stabalje moraju šumskoj upravi da plaćaju gotovim novcem (dabome jeftino), to im je posao mučan i ne isplaćuje se osobito. Unosniji bi bio tek onda, da se izgradi velika pilana, kao što to ima u Bosni u gorskim šumama. Bosanci zovu ta dva Štajerca „Šterci“; ime to sjeća više na štajerski šterc (žganjci), nego na Štajerce, i nije baš rgjavo pogogjeno. Splavari nas dočekaju, naravski bez splavi, pred žepskim ušćem, te pošto oni izjave, da putom uz rijeku, gdje treba skakati s kamena na kamen, ne može podnipošto proći „Evropljanin“ sa svojom obućom na nogama, nije bilo drugačije, nego penji se na visinu. Strašan je to bio loman put, da je jedva za divokozu ili kozu bilo sigurna koraka. S lijeve strane stijena, s desne skoro vazda jazovi i urvine, a kamen od kiše vlažan i sklizav. Nije to bilo prijatno penjanje i kako smo docnije čuli, bilo nam je zgodnije, da smo ranije i od druguda uhvatili cestu na gori. Naši nam pratioci snažno i vješto pomogoše, da pregjemo teška mjesta. Najposlije stignemo na neku stazu, što je preostala od zidane ceste, i tu nam puče pred očima divan vidik. Usred pustoši divan kamenit most prelazi žepsku guduru u jednom jedincatom smionom luku. Dolje u dubini valja divlji gorski potok svoje bučne talasove u Drinu, a gore ti ljudska

tvorevina pokazuje, kako su nekada Turci gradili. Mehmed paša Sokolović sagradio je ovaj most, valjda u isto doba, kada i višegradski, te još i danas ide ovuda, makar kako da je rgjav jahaći put, glavna veza drinskoga pobrežja.

Na visokoj ravnini leži rasuto selo Žepa. Tu otpočinemo uz vrelo i onda se dademo na silazak uz ogranke Semeć-planine. Dobrano je vremena potrajalo, dok nijesmo stigli k novoj našoj splavi, koja se je morala istom malo udobno udesiti. Tako se najprije nekako utaborimo kraj rijeke i masno se počastimo, a sunce nas odozgora ogrije najtoplijim svojim zrakama. Tu mi zaboravismo svu muku i kuburu, što smo je u to posljednjih sati prepatili. U gorskoj i šumskoj samoći obuzme nas sreća, a smaragdni su talasovi drinski žuborili pjesmu uspavanku. Tu se rastanemo s našim splavarima iz Goražda, koji su nam još prenijeli prtljagu na novu splav i onda put pod noge pa kući. Iskazali su se oni svakojako, da ne može biti bolje, i bilo nam je u istinu žao, kada smo se s njima rastajali. Onda se ukrcamo opet na našu „lagju“ i tjeraj naprijed po šumnom talasju. Kraj je veoma zanimljiv i sjeća te tjesnaca Kazana na donjem Dunavu. Četiri se sata voziš med strmenitim stijenama, koje su na mnogim mjestima podlokane i izdubljene, da su se stvorile duboke pećine. U svoj je prirodi tišina kao u grobu, jedino jastrebovi i golemi orlovi lebde po zraku, a pogdjekada zalepršа nad vodom siva čaplja ili sjedne na koju sipinu, da bez straha otpočine. Na samim stijenama slabo ima šume, no na mnogim mjestima izniče crnobor, golemo orahovo drveće pa i bijela lipa isred stijenja, gdje ne zapažaš ničega, o šta se drže. Na visini opet gusta je šumska vegetacija, ponajviše grab, bor i glog.

Sada nam je, od ušća potoka Bausničke, s desne strane kraljevina Srbija; srbijanska je strana na daleko prilično pusta. Isprvice teče Drina sve još na sjever; lijevo joj je 1094 m. visoki Jasenovac, dalje 1246 m. visoka Zvijezda, a za Zvijezdom se ispinje Igrišnik (1518 m.). Onda se oštro upire spram rijeke Javor-planina i rijeka zakreće u velikom luku spram istoka. Bilo je već pod veče, kada smo uz visoki vrhunac Ljuticu (1243 m.) uhvatili put Klotijevcu. Na krajnjim obroncima Ljutice ima prostran podor s dvjema ruševnim stražarskim kulama. Naši splavari ne htjedoše u sumraku da pregju jedno opasno mjesto i tako mi ranije pristanemo uz brijeg. Sada je trebalo još tri četvrta sata pješačiti do financijalne vojarne u Klotijevcu. Strani putnici, koje vlada preporuči, nalaze po krajevima, gdje nema gostionica ili su samo obični hanovi, uz jeftinu cijenu noćište i opskrbu po žandarskim i financijskim vojarnama. To je pogodnost, koja zaslužuje svako priznanje, i osobito kod žandara možeš izvrsno da se smjestiš.

Na Slapu u drinskoj dolini.

Neprijatno je bilo naše penjanje s obale na visinu, no onda izigjemo na stazu, koju nijesmo više mogli izgubiti. Onda pregjemo brvinom jedan potok, a preko drugoga nijesmo mogli, dok nam nijesu iz obližnjega turskoga mlina donijeli nekoliko balvanova. Još malo i mi stigosmo, kuda smo naumili. Financijalna je vojarna bila lijepa velika zgrada na brežuljku, a vidjelo se je odande daleko po srpskom drinskom brijegu. Doček nam je bio prijateljski, sobe i postelje čiste i dobre, ali osim mlijeka ništa da dobiješ za tjelesnu okrepu. Ni kuharice nije bilo. No mi smo još imali pataka i gulaš-konserva, vina i

Veseli dani.

grožgja, tako da se je zgotovila slasna večera. Onda uzmemo odbijati dim naših izvrsnih bosanskih cigareta u hladni svježi noćni zrak, sve dok nas ne obuze san.

Sutradan iz jutra, tek što je svanulo, a mi na nogama. Po rosnim livadama i niskom džbunju spustimo se strmom stazom prilično okomito k Drini, gdje je naša splav bila već pristala uz brijeg. Jedva da smo petnaest časaka silazili. Sunce se je baš pomaljalo iza srpskih graničnih planina, kada se je naša splav krenula. Obala je ovdje

isprvice na bosanskoj strani niža nego li na srpskoj; voda slabo pada i prilično se tromo valja. Splavari su nam rgjavo noćevali, a iz jutra nijesu još dospjeli, da načine svoje žganjce, pa su se sasvim sneveselili. Ali smo ih brzo razvedrili. Naš pratilac šumar, i sam Štajerac, načini ostrag na splavi iz nekoliko kamenova za nuždu ognjište; na to ognjište bude metnuta prepolovljena prazna limena posuda, u kojoj je prije stajao petrolej, i u posudi se naloži vatra, koja odma veselo zaplamsa. Sada se jedan splavar baci na kuharsku umjetnost, pa se i njima naskoro želudac zasiti, po gotovo kada smo se litrom vina postarali, da masne žganjce bolje probave.

Srpska je strana na prvi pogled sila civilizovanija; vidi se tamo svuda zasijano i obragjeno zemljište, čak i cesta uz obalu. Sloboda od osmanlijske vlasti urodila je plodom. No ako se tu bolje zaviri, brzo se vidi, kako je varava ta srpska civilizacija i koliko više ima razloga svijet u Bosni, da bude zadovoljan sa svojim prilikama.

Za nekoliko satova vožnje stignemo u Gjurgjevac, u kojem se žandarska vojarna već iz daljine vidi. Visoko nad Gjurgjevcem leže prostrane ruševine stara grada; na srpskoj je strani u stijenama selo Vranjkovina, gdje su se nekada bavili vinogradarstvom. Nedaleko odatle, kod Pernočca, blizu uz rijeku, bave se još i danas. Tamo ima velika pilana. Kraj u obadvije strane oživljuje; bregovi se uklanjaju podalje, strme okomite urvine ponestaju, položitiji obronci učestavaju. Gdjekada se javlja na bosanskoj strani koja džamija; osobito je slikovita u seocetu Gornjim Pećima. Kod Barakovca je u rijeci greben do grebena; kako je bila voda niska, ostao je samo uzan protok, no naša splav srećno izmakne svakoj pogibiji. Uz srpski bi se brijeg bilo tu lakše voziti, no naši splavari nijesu marili onuda, jer šikane srpskih službenih organa nijesu baš osobita rijetkost. I desno je i lijevo pobrežje nisko i lijepom šumom obraslo, u Srbiji kao nastojavan park. Ovdje ugledamo prvi put u ove dane kola, koja su se dobrim kasom vozila u gradić Bajinu Baštu. Samo mjesto leži nasuprot bosanskih Skelana, ali se ne vidi, jer je nešto u stranu od rijeke. Na vodi je samo srpska karaula i jedna mehana. Na bosanskoj se je strani izgradila žandarska vojarna, a kako je ovdje prevoz, skela, — vidi se to već po imenu, — smještena je tu i financijska straža. Na polju stoji duhan, koji smo već i oko Klotijevca vigjevali.

Sada odjedared začujemo njemačku riječ; samo nije dolazila, što ne bi bilo tako začudno, s bosanske obale, već sa srpske. To je naše pratioce prepoznao neki oniski gospodin, koji se je silno razmahivao i upravo nekojim Srbima sve govorio, sjem da su pošteni. Bio je on gostioničar iz Srebrenice, koji je u drvarskom poslu ovamo došao i

Tetrjebovi u drinskim šumama.

sada se s nama iz daljine živo zabavljao. Sve su umiljatije bivale obale, ubave zelene livade prostirale su se sve do vode, dražesno drvlje, med kojim su se na srpskoj strani pogdjegdje vigjale lijepe zidane kuće, skoro te je sjećalo Švedske. Kako se je smračilo, pristanemo uz brijeg po sata vožnje niže Fakovića, gdje smo se u financijskoj vojarni nadali gostoljubivu prijamu. No na nezgodu trebalo nam je prevaliti po noći još komad puta. Po lomnom se putu uspnemo na visinu, no sada nas stigne crna pomrčina, staza se nije više vigjala, i još stane padati kiša. Mi udarimo kud Bog da, po strnjacima, uz dugačke duhanske sušnice, sve od prilike onamo, gdje je morala biti vojarna. Jedared posrnemo i preko užeta, kojima se goveda na paši vezuju o kolčiće, no opet izigjemo na široku cestu i sve se navrne na dobro. Skoro za tim bili smo pod krovom, ali smo morali da trošimo našu zairu.

Mutno svane peto jutro naše argonautske vožnje. Isprvice je po malo sipilo, ali naskoro uzme sve u šesnaest da pljušti. Slabo nam je tu bilo izgleda za prijatnu vožnju. Kao obično otpješačimo mi iz jutra k splavi i tamo uzmemo dizati kao šatru protiv kiše, što nam je i prilično pošlo za rukom. Istom oko 8 sati krenemo. Bili smo nešto snuždeni, po gotovo što nam je vino bilo na dnu i nije bilo nego da štedimo. Kraj se je u obadvije strane uravnao, vigjala su se lijepo obragjena polja, mnoge kuće, pogdjegdje crkvice nove gradnje, često su nas pozdravljali prijateljski klikovi stanovništva, a i Srbi su nam dovikivali: „srećan put!“ U rijeci se je sve to više javljalo sipina, ostrvaca i prudnika, i naši se splavari ljuto zabrinuše. Zato se je opet razvedrilo i u 10 sati zasija sunce svim sjajem. Bez nezgode pregjemo zmijske zavoje drinske kod Tegara; s lijeva nas pozdravi šumovito gorje u srebreničkom kraju, s desna visoke glavice Azbukove planine. Tako dospjesmo srećno u blizinu Voljevice, kada nam se splav ujedared nasuče na šljunku. Naši splavari skoče odma u vodu, da krenu splav, ali splav ni makac. Sada kuda ćeš, po gotovo gdje je i složan napor sviju nas putnika kroz dva sata bio utaman. Da ovako blizu svrhe ostane jalova muka, bio bi u istinu žalostan svršetak divnoj drinskoj vožnji. No drugačije nam je bilo i sugjeno, te nam i sada posluži sreća. Složimo se, da pokušamo zavrnuti splav. Dugo ni da s mjesta, onda iznenada jedan makac, stabalje zaprašti i zaškripi i polagano zaplovimo. Još nas je nekoliko manjih smetnja htjelo da zadrži, no naskoro dospijemo u plovniju vodu i iza 3 sata poslije podneva pristanemo uz obalu u Ljuboviji. Vožnja nam je usprkos niskoj vodi pošla srećno za rukom! Splav se priveže uz brijeg, jer je za sada tu morala ostati, a mi se uputimo u žandarsku vojarnu, što stoji

na malom brežuljku na cesti iz Zvornika u Srebrenicu. Tamo nas objeručke dočekaju. U lijepo nastojavanoj bašči sjedjeli smo naskoro uz pjenušavo pivo, a kuharica nam zgotovi izvrstan milanski risotto.

Ljubovija leži vanredno slikovito. Drina je tu veoma široka, a

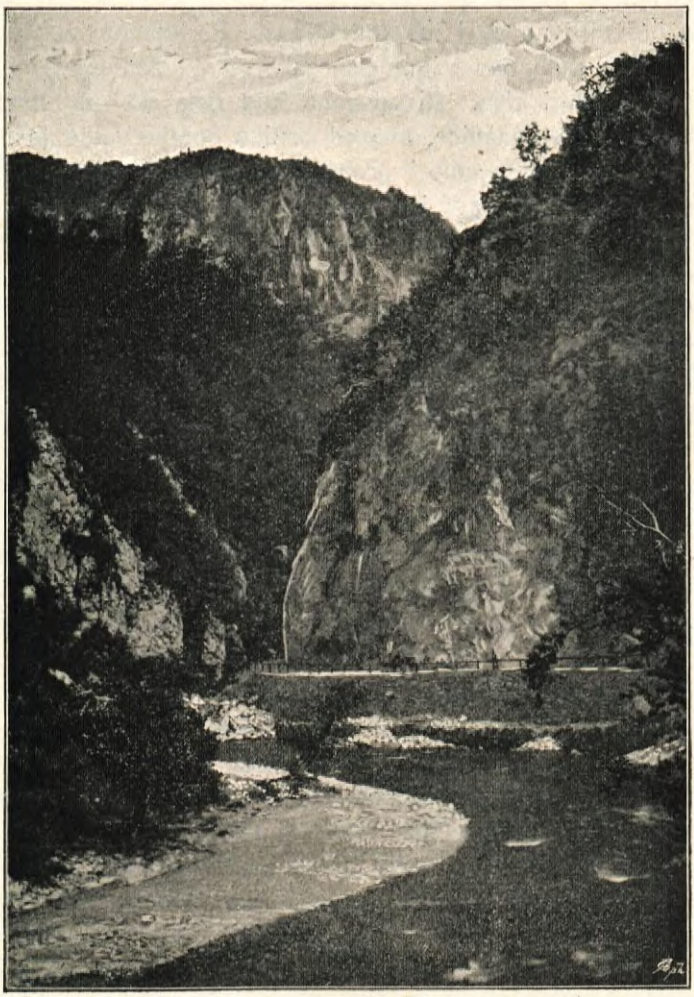

U drinskom tjesnacu.

na srpskoj obali leži u prostranoj ravnici istoimeno srpsko mjesto i pred njim stražarnica, carinara i mehana. Tu je prilično živ promet med obadvjema obalama, te se je zato i u bosanskoj Ljuboviji sagradila financijska vojarna i prostrano stovarište. U opće te se Ljubo-

vija sa svojim mnogim novim zgradama, med njima i velikim turskim hanom, doimlje kao imućno i prijatno mjesto. Mi tu ostadosmo, dok se nije stalo mračiti, onda sjednemo u kola, što smo dotle uzeli, te se brzim kasom povezemo, kuda smo ponajprije naumili — u stari rudnički grad Srebrenicu. Za dva sata stignemo onamo. Putom leži nekoliko lijepo izgragjenih prostranih sela s dućanima, kavanama, crkvama i džamijama, desno i lijevo kraj ceste obragjeno polje, djelomice duhanom zasagjeno. Šumoviti visovi, nad koje se ispinju sve to više glavice, na sve ti strane zatvaraju obzorje. Čarobno je to more samoga zelenila. Na koncu se sužuje dolina — mi smo u Srebrenici!

Stari bosanski rudnički grad.

Srebrenica je malen gorski gradić u slikovitu položaju. Vijugaju se njome Križevica i potok Čičevac. Broji nekih 1500 žitelja. Visoko nad gradom uzdiže se na trahitnom grebenu mala osmanlijska tvrgjavica i još lijep prostran sredovječni podor s dvjema kulama. Ko je taj grad sagradio, ne zna se; kako profesor dr. Jireček navodi u svojem djelu o trgovačkim cestama i rudnicima u Srbiji i Bosni za srednjega vijeka („Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters", Prag 1879.), spominje se Srebrenica prvi put godine 1376., te je onda već bila prometno trgovačko mjesto i imala je dubrovačku naseobinu. Godine 1410. osvoji je ugarsko-hrvatska vojska. Od godine 1411. do 1440. drže je Srbi, od 1440. do 1443. Osmanlije, a godine 1443 zauzmu je i opet Bosanci. No to je bilo povodom dugotrajnomu ratu med Srbijom i Bosnom za vlast nad tim važnim rudničkim gradom. Mnogo je grad prepatio u tim čestim osvajanjima. Kako je Srebrenica proizvagjala srebra, olova i bakra, nalazila se je tu od god. 1417. kovnica. Franjevački samostan, nekadanji glavni samostan svega reda, bio je usred grada. Spominje se u dubrovačkim listinama već god. 1425., a god. je 1686. razoren. Po njem se je bosanska franjevačka pokrajina nazvala „Bosna Argentina". Dubrovčana je ovdje bilo još koncem 15. vijeka. Početkom 16. vijeka rudarstvo ovdje sa-

Na čelu stranice: vinjeta na naslovu cnvangjelja iz staroga rudničkoga grada Olova od god. 1586., štampana u Mlecima u starohrvatskom jeziku.

svim ponestane. Istom godine 1881. započne rudarska udruga „Bosna“ nanovo kopati. Detaljnim proučavanjem i istraživanjem troski, što se svuda nalaze, dokazalo se je, da je kod Srebrenice postojala rasprostranjena i veoma živa rudarska radnja sa središtem u današnjem selu Gradini. To je bilo za rimskoga carskoga doba, dočim su selo Sase i grad Srebrenica bile glavne rudarske naseobine u srednjem vijeku.

Za staru se je rimsku naseobinu doznalo pukim slučajem, i to po nalascima rimskih novaca i napisa. Godine 1883. opazi rudarnik Ljudevit Pogačnik, koji je upravljao istraživanjem starih rovova na Kvarcu, da su u Gradini kod neke male vodenice zagatili jarak ižlijebljenom kamenitom okružicom, što ju je vodeničar uzeo iz rpe kamenja u blizini. Daljnjim istraživanjem nagje on odlomke napisa na kamenu. Kada su se sastavili, izišao je to žrtvenik s ovim donekle krnjatim napisom:

„I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Genio loc(i) pro salute imp(eratoris) M(arci) A(ntonii) Gor(diani) Pii Fel(icis) Aug(usti) n(ostri) . . . tus v(ir) e(gregius) proc(urator) eius devotus numini maiestatique eius.“

Kod prvih radnja, da se pregleda velika olovna troska u Gradini, nagje rudarnik godine 1884. spomenik velike arheološke vrijednosti. To je kocka od 1,14 m. visine, 0,69 m. širine i 0,45 m. debljine. Stranica, na kojoj je napis, obrubljena je jednostavnim okvirom, te ju je profesor dr. Domaszewski pročitao ovako:

„L. Domitio . . Eroti viro ex equestribus turmis egregio procuratori metallorum Pannoniorum et Delmatiorum, mirae integritatis et bonitatis M. Aur. Rusticus v. e. ducennarius amico praestantissimo.“

Kamen je dakle počasni spomenik Lucija Domitija Erota, koji je bio „procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum“. Po tom je naslovu Domitije bio vrhovni rudnički upravnik u svoj Dalmaciji i Panoniji, t. j. u današnjim zemljama Dalmaciji, Bosni i u krajevima zapadno Dunavu od ušća Tisina do Bečke šume, onda u istočnim krajevima štajerskim i kranjskim. Po tom mora Srebrenica da je za rimskoga doba bila glavno rudničko mjesto u tom prostranom kraju. No sada je trebalo da se još iznagje točan položaj rimske naseobine. Rudarska udruga „Bosna“ dala je kopati u Gradini nekoliko mjeseci i tu se naskoro naigje na temelj, koji je na nekim mjestima ležao do $2^1/_2$ m. pod zemljom. Otkriju se obrisi pravokutne zgrade, duge 51 m., a široke 19,5 m. Pročeljem je bila zgrada okrenuta spram sjevera, na južnoj je strani u sredini imala apsidu i uz nju sa svake strane

pravokutnu dogragjenu čest. Po obličju zidova moglo se je vidjeti, da se je na zapadnoj strani docnije dogragjivalo, te se je tim iskvarilo dotadanju simetriju cjelokupne gradnje. Zgrada je prostrta na površini od 910 qm. i ima tri ulaza, naime široku kapiju na sjevernom pročelju i dvoja uska vrata na južnoj strani. Daljnjim se iskapanjem nagju dva kamena s napisima i po njima se prvi put razazna ime staroga rimskoga municipija:

„Imp. Caes. M. Aurel. Severo Alexandro pio fel. invicto Aug. pont. max. trib. pot. X. pat. p. cos. I indulgentissimo principi ordo mun. Dom. d. d. p. p. dedicante Jul. Tacitiano v. e. proc. Aug. n. numini eius devotissimo et dicatisimo".

„Juliae Mamaeae Aug. matri Imp. Caes. M. Aur. Severi Alexandri pii fel. invic. Aug. et cast. et Senat. ac patr. ordo mun. Domav. d. d. p. p. dedicante Jul. Tacitiano v. e. proc. Aug. (n.) devotissimo numini eorum".

To su dva počasna kamena cara Aleksandra Severa i matere njegove Julije Mameje; digao ih je municipij Domav . . . na gradski trošak, a posvetio ih je procurator Julius Tacitianus, koji je valjda upravljao rudnicima. Pogdjegdje su se napisi na tim kamenovima docnijim oklesavanjem nešto zbrisali. Tako ih je osakatio valjda godine 235. iza pada cara Aleksandra Severa nasljednik njegov Maksim, jer su se onda po rimskom običaju rušili svi spomenici, posvećeni Aleksandru Severu. Nalazak tih dvaju kamenova bio je važan, jer se je po njima iznašlo ime municipija, koje se donde nije znalo, a bilo je valjda Domavia. Našao se je još lijepo uzdržan broncani kip Venerin, visok 12 cm., i broncani stalak njegov. Na kipu su se nalazila mjesta, gdje je još bio prigoren pijesak, kojim je kip kalupljen, a na stalku rgjavo izljevena mjesta. Po tom se je činilo, da su se obadva ta komada kao pokvarena odbacila. Rudarnik Pogačnik rasudi po svem, da je ili u toj zgradi, što se je otkrila, ili odma u blizini postojala ljevaonica ili talionica. Zapadno od glavnog ulaza naigje se na komad olova, težak 6700 gr. Na olovu je bila ubijena brojka XX. Bilo je jasno, da je to oblik, u kojem je rimska talionica u Domaviji razašiljala olovo. Brojka XX označuje valjda dvadeset rimskih funti, te je to po svoj prilici bila normalna mjera za rude. Dvadeset rimskih „libra" teže doduše samo 6549 gr., no što je onaj komad olova za 151 gr. teži, to je valjda zato, što nije točno ljeveno i što je olovo na površini oksidovalo. Dalje su se našli ovdje u velikom broju novci, koji idu do godine 340., i druge stvari, te je dokazano, da se je tu otkrio znamenit rimski rudnički grad.

Godine 1890. odredi bosanska zemaljska vlada trošak za daljnje iskapanje na Gradini, te se je tamo uzmoglo u većem opsegu raditi. Rudarskomu savjetniku Radimskomu bude povjereno, da upravlja radom. Prije svega je bilo potrebito, da se steče pregled o obimu stare rimske naseobine. Pošto je zemlja bila obragjena, moglo se je to naravski učiniti samo velikom opreznošću i strpljivošću. Na istoku i jugoistoku tako zvanoga Grada otkriju se prostrane ruševine rimskih zgrada, a na jednoj ravnini s desne strane potoka Sasa, blizu gdje se stječe s Majdanskim potokom, nagje se pravokutan prostor od 2500 četvornih metara. Na tom se prostoru stanu počesto nalaziti zidovi s rimskim mazom, izmiješanim s opekom, te se je naslutilo, da je to rimski tabor. Godine 1891. otkriju se opet ruševine u dolini Majdanskoga potoka i Sasa, te i na visu, na kojem je danas selo Gradina. Kada su se snimile sve te točke, dobio se je potpuni plan rimskoga grada Domavije.

Bilo je divno rujansko podne, kada smo se iz Srebrenice dali na vožnju u Domaviju. Put ide cestom spram Ljubovije skoro podrug sata, onda se odvaja u desnu stranu i udara pravcem med lijepo obragjenim poljima k jednomu hanu, gdje ima još nekoliko kuća. Tu moradosmo ostaviti kola te uzeti put pod noge. Isprvice pogjemo krasnim bujnim livadama, ukraj nekoliko bogumilskih stećaka, dalje uz ogranke Kvarca, svaki čas preko kojega potoka, te onda ili prelazi brvinom ili gazi potok. Nema sumnje, da je taj put u Gradinu, što traje neki sat i četvrt, prilično rgjav i nezgodan i da je nekada u staru Domaviju morala ići bolja cesta. No sam je kraj divotan; posvuda mračna bjelogorica, bujne livade i — gdje se otvara izgled — vidik na visine drinske i na srpsko granično gorje, što se tamno javlja na obzorju. Za kratko vrijeme izigjemo na zemljište te Domavije, kojoj se je svaki trag bio zatro, da je ni istorija ne spominje, te istom sada kamenje svjedoči o njezinu nekadanjem opstanku. Kada smo se uspinjali na vis k staromu taboru, pozdravi se neka mlada seljakinja s našim saputnikom, rudarskim upraviteljem Kolbom, kojega je dobro znala, te obeća, da će nam odma donijeti kave onamo, gdje su se nekada stari Rimljani odavali slatkomu neradu: na banjske ruševine. Tamo nas dočeka sadanji upravnik iskapanja, gosp. Vorliček, koji nam za tim bude stručnjačkim vodićem. Javne zgrade: kurija, tribunal, kupke sasvim su raščišćene, a „hypocaustum“ — veliko ložište — izvrsno se je uzdržao. Tako hodaš danas po ulicama staroga grada; obrise zgrada vidiš okom, no cjelinu mora da ti predoči mašta.

Kada je Domavija razorena, ne priča nikoja hronika; da se je to dogodilo iza godine 340., posvjedočuje se novcima, što su se tu

našli. Razorena je svakako do temelja, jer se slabo nalaze sitnije stvari od metala. Ili su se rimski pokrajinci svojevoljno uklonili varvarskoj navali, najprije avarskoj i docnije gotskoj, a onda su ponijeli sa sobom, štogod su mogli krenuti, osobito što su imali kovinskih stvari, — ili su ih neprijatelji silom istisli. U ovom su ih slučaju neprijatelji bez sumnje sasvim orobili i zgrade im porušili. Kako se je u Domaviji haralo, vidi se po tom, što su u kuriji svi počasni spomenici povaljeni, a donekle i razbijeni. Spomenik cara Septima Severa čak je tako raskomadan, da su mu se komadići morali pokupiti iz

Srebrenica.

raznih prostorija u zgradi. Da je tu bila silovita propast, vidi se i po mnogim no sve samim sitnim ulomcima broncanoga kipa čovječje veličine, što je stajao na stalku apside. Najglavniji rezultat, što se je postigao, sadrži se u tom, da se je dokazao opstanak i prostranstvo nepoznatoga rimskoga rudničkoga grada u Gradini, te da je tu bila tvrgjava, gornji i donji grad. Megju do sada nagjenim kamenovima s napisima, (šest ih se je na žalost našlo samo u ulomcima) nalaze se dva žrtvenika, jedan posvećen Jupitru i Junoni, a drugi Jupitru i

geniju toga mjesta, dalje šest počasnih spomenika carevima i njihovim srodnicima, dva počasna spomenika carskim prokuratorima, dva kamena, koja se tiču vodovoda i opravaka javnih kupki, i jedan grobni spomenik. Dalje su se doznala imena sedmorice visokih dostojanstvenika: Marianus Julianus, procurator Augusti; L. Domitius Eros, procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum; M. Aurelius Rusticus, ducennarius; Julius Tacitianus, procurator Augusti; C. Julius Silvanus Melanio, procurator Augusti; Valerius Super, procurator argentariarum; Aurelius Verecundus, procurator argentariarum. Domavijske nalaske, koji su sada većinom preneseni u sarajevski muzej, ide prama tomu osobita važnost, a daljnje bi iskopine mogle još čime da iznenade.

Kada su varvari prohujili nad Domavijom, vladala je stotine i stotine godina mrtva tišina na tom nekadanjem prometnom mjestu. Na ruševinama iznikne trava, izraste šuma i na koncu prekrije divljaština rudnički grad. No čak i za vremena neprestanih narodnih seoba, za kojih se je Bosna nebrojeno puta poharala, dok se na koncu ne nasele ovdje hrvatska i srpska plemena, mora da se je uščuvala predaja o rudnom blagu. Pet stotina godina pošto je Domavija propala staju bosanski banovi opet kopati na Kvarcu i oko Srebrenice. Nijesu pogodili starih mjesta, no samo je puki slučaj, da nijesu već oni otkrili Domaviju. Njemački su rudari ponajviše bili, koji su u ono sredovječno doba radili u bosanskim rudnicima. Bili su to Sasi i u imenu današnjega sela Sasa uščuvala im se je uspomena. Došli su oni nekoji iz Erdelja, a nekoji iz kraja oko Freiberga u Saskoj, barem je ostala listina, u kojoj se podjeljuju osobite povlastice rudarima, što su odande došli. Isto su tako nastale saske rudarske naseobine u Olovu, gdje se je kopalo olovo.

U to osvoje Osmanlije zemlju. Rudarstvo zaspi i sve tiše bude u lijepom kraju med Drinom i Jadrom. Čak ni ratni nemiri nijesu dodijavali tomu kraju. Ležao je postrance od velikoga vojnoga puta, a po šumama nije niko tražio ni blago ni potomke starih rudara, koji ni onako nijesu više imali skrivenih ruda. Samo troske su pričale o starom privrednom vremenu, te kada je osvanulo novo doba i Austro-Ugarska nanovo uskrsnula Bosnu, razbude se i srebrenički rudnici iz svojega petstogodišnjega sna. No izrada se nije isplaćivala; iza višegodišnjega nastojanja posao se opet obustavi i samo državna tvornica okera odbacuje dobar dobitak.

No zato je Srebrenica stekla svjetsku slavu po drugoj tekućini, što izvire iz njenih brda, — po vodi iz vrela Gubera. Bilo je rano iz jutra, kada krenusmo iz grada, da razgledamo jedan od najzanimljivijih novih zavoda u Bosni. Lijepo izgragjena cesta vodi spram juga,

sve uzbrdice, čarobnim šumskim krajem k ljekovitomu vrelu Crnomu Guberu s naravnom željezno-arsenovom vodom. Uz desnu svejednako gorski potok, lijevo zapadni obronak kvaračkih ogranaka — tako pješačiš neka $^3/_4$ sata kotlinom. Opkoljuju je sa tri strane strmine te ostavljaju med sobom malen proplanak, vanredno umiljat. Najbujnija šumska vegetacija, od mlade breze do drevne stogodišnje bukve i hrasta, zatravljuje ti oko, i sa šuštanjem šumskih orijaša miješa se tihi šapat jela i borova, iz kojih se izdaje opojan miomiris, koji te svega osvježuje. Po šumskom travlju, sasvim inako nego li drugdje u bosanskoj prašumi, obilje najljepšega cvijeća u svim bojama, od vrijesa do vladisavke. Nad tobom žarko sunce, ptičiji cvrkut sa svake grančice. A u tom se čarobnom kraju uzdižu redom zgrade, koje sačinjavaju velik lječilišni zavod. Visoko na brijegu nalazi se arsenovo vrelo,

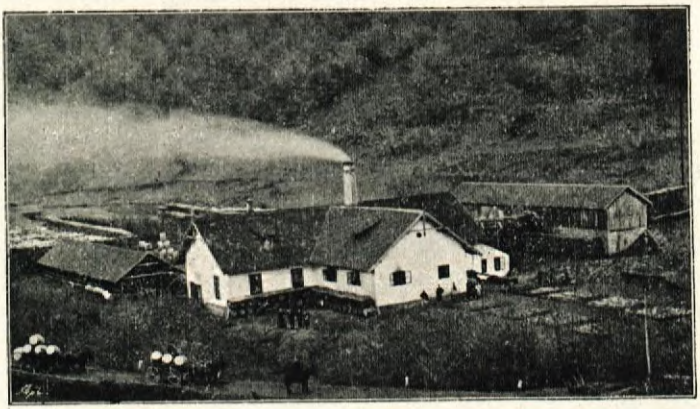

Tvornica okera u Srebrenici.

te se odande navraća u zgradu, gdje se vodom pune staklenice i razašilju po Evropi. U dugačkim dvoranama rade nebrojene domaće djevojke, žene, a i muškarci. Ovdje se samo staklenice isplakuju osobitim aparatima, tamo se ulijeva voda, svaka se staklenica točno pregledava i ako nije voda bistra kao suza, meće se u stranu. U drugoj se dvorani priljepljuju etikete, te se pakuje i na koncu se spremaju sanduci za razašiljanje. Velika je to tvornička radnja i ako se smisli, da se već danas raspačava milijun staklenica te ljekovite vode, (razašilje ju ponajviše poznata tvrtka Henrik Mattoni u Beču, Karlsbadu i Franzensbadu u sve krajeve svijeta, poglavito u Ameriku, Englesku, Dansku, Holandiju i Švedsku) lako je pogoditi, kakva budućnost još očekuje to vrelo.

Po hemijskoj analizi profesora medicinske hemije i zdravstvenoga nadsavjetnika dr. Ernesta Ludwiga u Beču ima u vodi iz Crnoga Gubera na 10.000 česti: hlornatrija 0,017, sumporastoga kalija 0,166, sumporastoga natrija 0,037, sumporastoga kalcija 0,209, sumporastoga magnezija 0,219, sumporastoga željeznoga kisca 3,734, sumporastoga mangana 0,009, sumporaste tutije 0,078, sumporastog aluminija 2,277, proste sumporne kiseline 0,093, kiseloga fosforastoga kalcija 0,010, bezvodne sičanove kiseline 0,061, bezvodne kremenikove kiseline 0,648, litija, bakrenih tragova, organskih tvari

Vrelo Crni Guber kod Srebrenice.

0,074. Svega skupa čvrstih sastojina 7,539. Upotrebljuje se voda za bolesti, koje se osnivaju na abnormnom sastavu krvi (anemija, hloroza); za slabost iza teških bolesti, dalje za malariju i groznicu, te kaheksiju za njima; za ženske bolesti i njihove posljedice; za kožne i živčane bolesti, te za nekoje nove tvorevine kao što su limfomi.

Kako je ljekovito vrelo Crni Guber već sada postiglo veliku važnost, to bi bilo još znamenitijim i Srebrenica bi postala po njem znamenitim lječilištem, kada bi se vrelo udesilo, da se i tamo pije. U tom idiličnom kraju brzo bi bolesniku ozdravilo i tijelo i duša, a

Srebrenica bi uznapredovala, kako to po svojem položaju u istinu i zaslužuje. No to je dabome još pusta mašta, jer je danas ovamo još tegotan put. Istom da se od Brčkoga na Savi izgradi željeznica u Tuzlu, a odande pokrajna željeznica u Zvornik, ili da se regulira Drina, te se uvede redovito brodarstvo do Zvornika, a još bolje do Ljubovije, mogao bi se takav plan ostvariti. Bosanska je vlada oživotvorila toliko toga, što se je pričinjalo neizvedivim, da ni tu ideju ne smatramo neostvarivom. Na jednoj samotnoj gorskoj postaji rekao nam je negdje žandar: „Bogu i našoj vladi sve je možno!“ Po našem iskustvu u Bosni i mi smo takve vjere, te želimo Srebrenici, da bude naskoro znamenitim lječilištem.

Današnji mali gradić takav je, da ti se odma srcu umiljava. Nije to samo radi slikovitoga položaja njegova, već i radi stanovništva, koje je veoma predusretljivo. Za nas se nagje divna oaza u gostionici Edbauerovoj u „kuglaškom klubu“, u kasini. Jedna je to jedina mala odaja i u veče sjede ovdje činovnici, časnici i stranci prilično zbijeni, no rijetko se gdje na takvom malom prostoru sastaje toliko dobre volje, humora, šale i uza to i uma, kao što ovdje. S pivom bi dabome moglo i bolje da bude, no kada stigne pivo iz dioničke pivare sarajevske, bude radost velika. Grad je sam lijep i čist. Odma kad ugješ, zapažaš u njem veliku bolnicu, no onda još nije imala bolesnika. Pravoslavna je crkva pristala gradnja i sila bi se bolje doimala, da na groblju oko nje nijesu grobni spomenici okićeni onim neukusnim nakitom srpske narodne trobojnice (crveno-plavo-bijelo). Slika današnjega doba upotpunjuje se još lijepim novim konakom — uredskom zgradom — te školom.

Pinus leucodermis.
(Antoine.)

U Zvornik.

Avdi beg nam je poslao svoja kola, da se odvezemo u Zvornik. Bila su to prava karuca, no zabataljena da se Bog smiluje. Zato su bili i konji i kočijaš bolji. Bilo je nekako 6¼ sati iz jutra; gusta se magla prostrla cijelim krajem i jesen već posvuda stala izbijati. Još jedan pozdrav, posljednje „s Bogom", konji potegnu i izigjemo opet na cestu. Ide se natrag u Ljuboviju istim putom, kojim smo se dovezli u Srebrenicu. Samo je danas nedjelja, te svuda vigjamo seljake i seljakinje, gdje u blagdanjoj odjeći idu u crkvu. Časom smo u Ljuboviji, — pozdravimo još gore žandarsku vojarnu i tjeraj opet dalje. Sada zasine sunce nad glavicama Azbuke, te zlatnim sjajem pozlati svu Drinu u dulj. „Drina voda zelena" kaže se u pjesmi i u istinu se Drina o jutarnjem suncu blista kao smaragd. Vožnja je ta puna naslade i gdjekada bi mislio, da si na Madagaskaru. Čitave šume paprata vigjaš po obroncima uz cestu. Nije to više ona skromna biljka, što u Njemačkoj, već čitavo drveće, čovječje visine, kao kakav ostanak iz davnih vremena. Veličajan je to prizor, koji ti se duboko u pamet uvrežuje. Onda dolaze polja, zasagjena duhanom, pa kuće na obadvjema obalama. I kako na bosanskoj strani naša kola jure lijepom cestom, idu s nama usporedo na srpskoj strani obična seljačka kola, valjda u Mali Zvornik, koji je sve do berlinskog ugovora bio u osmanlijskim rukama, — posljednje im sijelo na srpskom zemljištu.

Stanemo u Drinači, na utoku Jadra, ojačana Drinačom, u rijeku Drinu. Lijepa nas gostionica primi u svoje gostoljubivo krilo. Ovdje nagjemo, što je danas po svoj Evropi veoma moderno: „oskudne ekonome“. Turski posjednici tužili su se, da su šljivama niske cijene. Kako im se većim prirodom naknagjuju niže cijene, nijesu nam se sažalili; razgledamo to napredno mjesto, u njem i žandarsku i financijsku stražarnicu, te onda mostom preko Drinače spram Zvornika. Sve slikovitiji biva kraj; divne se stjenovite partije ukazuju s obadviju strana rijeke; svuda zelenilo, svuda šuma i voćnjaci. Sada odjedared zakreće cesta i pogled nam pade na Zvornik. Na visokoj stijeni leži stara tvrgjava, prijeteći spram srpske obale. A tamo se sa-

Bosanski muhamedovac.

svim tiho razastro Mali Zvornik i Sakar usred bašča i sa tri džamije, jedine u Srbiji sjem u Biogradu. Visoke kapije idu kroz tvrgjavu u pravi grad Zvornik, koji je iza požara skoro sasvim iznova sagragjen. Zaustavimo se pred „hotelom k gradu Beču“, upravo raskošnom zgradom. Za časak i već smo u odajama, da ni u evropskim velikim gradovima nemaš boljih. Pod je pokriven ćilimovima. Restauracija je sasvim kao u Beču, posluga je njemačka, i da ne vidiš, kada pogledaš kroz prozor na ulicu, da si u Bosni, ne bi vjerovao, da si u staroj turskoj tvrgjavi, gdje se negda ne bi bio mogao ni naskromnije smjestiti.

Zvornik ima nešto preko 3000 stanovnika, no veoma je prometno i živo to mjesto. Grad se je ispružio u dulj med strmom gorom i Drinom. Položaj mu je krasan. Na južnom je kraju, kao što smo spomenuli, prava tvrgjava, koja sasvim gospoduje nad uskim putom, te je kulama i bedemima spojena s citadelom, što se diže skoro okomito nad njom na vrhu Velavnika. Visoko je to mjesto 660 stopa i ovamo treba da se popneš, ako ćeš da se pravo naužiješ romantičnoga položaja grada Zvornika. Za legjima su ti ovdje gole brdine, preko kojih ide put u Tuzlu. Pogled ti ide preko okomitih zidina i dopire onamo u pravu tvrgjavu, što gospoduje nad uskim prolazom i odakle se niz vodu ispružio grad kao gljista. Dolje kao srebrena nit Drina, a preko nje pod srpskim brdima Mali Zvornik.

Danas su zvorničke utvrde slabo važne, no pošto su se uščuvale kako su bile u srednjem vijeku, zanimljiva su nam slika tadanjeg utvrgjivanja. Nekada je bio Zvornik ključ svega ovoga kraja. Kada su Osmanlije osvojili Bosnu, nekoliko su puta carske vojske opsijedale Zvornik. Godine 1688. zauzme ga badenski markgrof Ljudevit, 1689. opet ga osvoje Osmanlije. Godine 1717. bude ovdje general Petraš do nogu potučen. Više već 1000 momaka pogine, 300 pade u sužanjstvo, a i njih Osman paša Ćuprilija sasiječe. Iz toga je vremena ostao u zvorničkoj tvrgjavi sve do danas jedan austrijski top, koji je sada opet dopao svojemu staromu gospodaru.

Stare se priče viju oko drevnih zidina grada Zvornika. Ko poznaje bosansku istoriju i odavde motri Drinu, sjećaće se tu vazda jedne priče. Na crvenoj mramornoj ploči u zidini ima oslikana ženska spodoba i nečitljiv starobosanski napis, kojima se spominje najkrasnija vladalica zvornička Jelena, „prokleta Jelena“, kako je narod zove. Tmurna je to priča. Milena ju je Mrazovićeva u svojem „Selamu“ (Berlin, Deutsche Schriftstellergenossenschaft) obradila u noveli, koja se duboko doimlje čitaoca. Po pričanju vladala je Jelena sama samcata u gradu Zvorniku, dok su se za Bosnu još otimali ugarsko-hrvatski, srpski i bosanski vladaoci. Bila je daleko na glasu radi svoje ljepote i djevojačkoga ponosa, kojim je svakoga prosca odbijala. Tri su već brata plemenitoga Vuka Jugovića zbog zaludne ljubavi spram kneginje udarili lutati za pustolovinama, a i sam je junački Vuk Jugović stajao po svu noć na drugom brijegu drinskom i pomamno gledao preko vode na bašče bosanske Semiramide. Razastirale su se te bašče na okomitim stijenama ukraj Drine i bile su opkoljene debelim zidovima. Dan i noć se je kraljica bavila u tim baščama, a vjerni crnac Mulej, koji je stražario na vratima, nije onamo puštao nikoga osim nje. Sokolje oko Vuka Jugovića otkrije doduše visoko gore u stijeni nad

Drinom još jedna vrata, sva prekrivena divljim ružama, — no ko bi onamo dopro? Da to nije pokušao onaj nesretnik, čije je on mrtvo tijelo jedared u ranu zoru vidio, gdje pliva Drinom, a u ruci drži pupoljak od ruže? A onaj brodar tamo daleko niže tvrgjave toliko je puta imao da pokapa mrtva čovjeka, koji je baš pred smrt bio ubrao ružu!

Na jednoj gozbi kod kraljice ostavi ona junake pozvanike, neka se uz vino vesele i ode u svoju hladovitu bašču. Vuk Jugović, koji je sjedio uz kraljicu i ne mogne da srcu odoli, odšulja se za njom. Badava on njoj iskazuje žarku ljubav. Kada ga na vratima od bašče posljednji put odbija, zaklinje je Vuk, da ga barem u bašču pusti. „Ne išti to, Vuče Jugoviću“, odvraća mu kraljica prestravljena, „jer

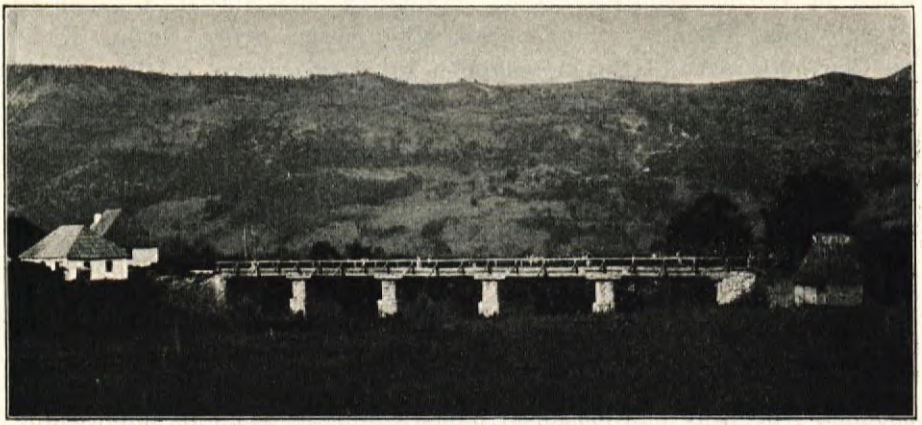

Most na Drinači.

čim ugješ, moj si i nikada me ne ćeš ostaviti, doklegod živiš!“ No Vuk ne prestaje da je moli, te se preklinje, da ništa jače ne želi, nego da bude do vijeka s njom. Ona na to duboko uzdane i tužna mu lica obeća, da će mu po volji učiniti, no neka se vrati svojim drugovima te im rekne, da ide u svijet junakovati, kao što i njegova braća . . . Srećan je i presrećan bio Vuk u čarobnoj toj bašči, jer Jelena nije više bila ni hladna ni ponosita, nego mu je svom strašću odvraćala žarku ljubav. Ali za nekoliko nedjelja stane kraljica sve rjegje dolaziti i sve na kraće vrijeme. A Vuk je bivao sve bljegjim i turobnijim u svojem samotnom sužanjstvu. Tako to potraja nekoliko mjeseci. Jedne mračne noći stane on Jelenu opet zaklinjati, da ga pusti na slobodu, no u to se začuje iz grada zveka oružja i halabuka,

Zvornik.

a Mulej sav prestravljen javi, da Vukov vjerni sluga s bijesnom četom traži svuda po gradu svojega gospodara. Naslutio je on, da ga je kraljica zasužnjila. Jelena zapovjedi, neka joj donesu mač, da izigje pred buntovnike. Vukovu pomoć ne prima, jer joj čast ne da, da joj zateknu ovdje ljubavnika. Hoće ona i to, da Vuk pobjegne. „Izigji na ova vrata!“ rekne mu i odvali golemu stijenu u zidu od bašče. U to se začuje strašan vapaj. Buntovnici su to smakli Muleja i prodrli, a u isti mah sijevne munja i rasvijeti mračnu noć. Vuk, koji je stajao već na vratima, opazi duboko pod sobom Drinu, na mnogo stotina

Zvornik, s kapije gledan.

stopa. „Jelena, jesam li ja prvi, što idem ovim putom? Jelena, ti si umorila moju braću?“ „Jesam, Vuče Jugoviću, jer sam ih se naljubila kao i drugih i tebe, dok mi se nije zgadilo.“ „Jelena, ljubavnice, sada ćeš i ti da umreš, prokleta bila!“ Divskom snagom obuhvati Vuk kraljicu. No Jelena ne će da umre sama, te oružana četa ulazi u isti mah, gdje se njih dvoje u strašnom zagrljaju ruši u Drinu....

Osim raznih dućana i nekolikih džamija nema u Zvorniku ništa osobita; samo je čar istorijskih uspomena, što ga ovija. U jednoj gostionici na drinskoj obali sjednemo na časak. Kuglali su se tu muha-

medovci, Srbi, vojnici, pa čak i Cigani! Neko opće bratimstvo, no slabo prijatna slika. Iz vojničke stražarnice začujemo majstorsko tamburanje. To je bilo ljepše; melanholične ti se melodije srcu umiljuju. Dotle se je smračilo i mi krenemo dalje. Zastanemo pred jednim turskim dvorištem, otkuda je orila cika i halabuka. Ciganska glazba, igra, pjevanje. Nekoliko časaka uzmemo slušati, kad eto mlada mu-

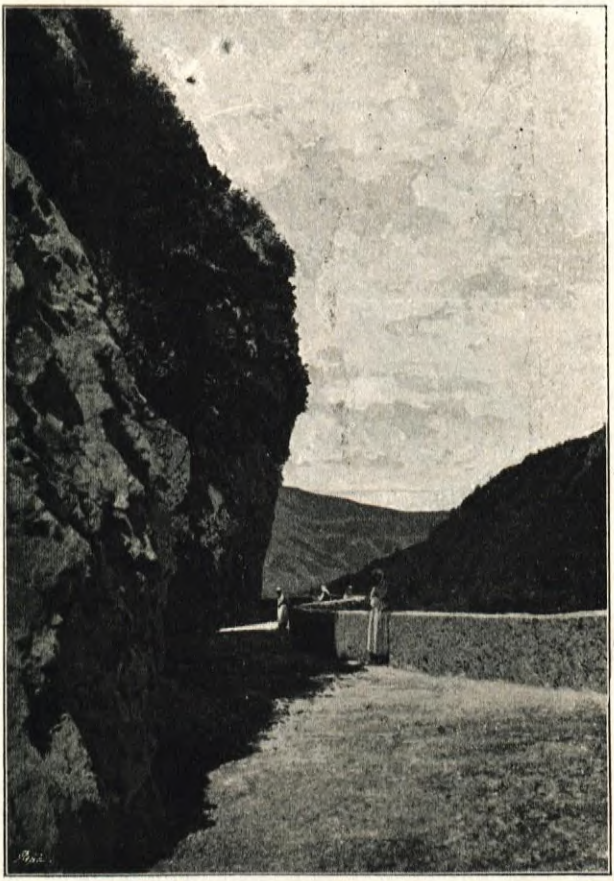

U kamenu usječena cesta kod Divića med Srebrenicom i Zvornikom.

hamedovca, veoma fino odjevena, te nas pozove, da ugjemo i s njima se proveselimo. Bila je to gozba pred turske svatove. Domaćinov sin, bogat beg, uzimao je iz brčanskoga kraja djevojku, koja mu je nosila 200 čitluka, te kako se je ovdje sastajalo blago s blagom, častili su svakoga, ko se desio. To je već takav običaj muhamedovcima, no

ovdje se je opet moglo reći, da su na gozbi bile dvije trećine Zvornika. U golemom dvorištu stajale su klupe i tu su posjedali časnici, civilisti i muhamedovci svakoga soja. To je bilo na oko mjesto za vigjenije goste, jer se je tu točilo pivo, a mladoženja je sam dvorio. Drugud po dvorištu porazmjestilo se i staro i mlado, i muško i žensko uz pivo i kavu. Pod nekom strijehom sjedjelo je na minderlucima nekoliko dostojnih staraca oko vatre, na kojoj su si sami pekli kavu. Usred dvorišta vesela družba uz ciganšku svirku zaigrala kolo, a onda udarili vojnici u čardaš. A kroz sve se društvo proturuje smiješna spodoba, čauš. Bio je to turski Ciganin, koji si je lice još ugljenom

Divić s pogledom u Srbiju.

ocrnio. Na plećima mu janjeća koža, na glavi mu šubara s dugačkim lisičjim repom, u ruci bič. Tako je uz ciku i viku jurio med svijetom ili izlazio na ulicu, gdje su mu se djeca izrugavala. Na prozorima ženskih odaja vigjale su se, koliko se već može od mušebaka, ženskinje, koje su motrile to veselje.

Takvo općenito gošćenje traje sve do onoga dana, kada se mlada u kuću dovede. Kada muhamedovac odluči da se ženi, pošlje dva svoja srodnika ili prijatelja, da mu isprose djevojku. Oni odu i kroz zatvorena vrata pitaju djevojku, hoće li da pogje za Saliha ili Mehmeda,

sina toga i toga. Naravski, da je to puka formalnost, jer su već pred tim očevi sve uglavili. Ako rekne djevojka, da hoće, otigju srodnici i svjedoci kadiji. Onamo je dotle otišao i mladoženja sa svojim imamom, te i djevojčin imam. Djevojka čeka kod kuće. Kod kadije se sada izrekne s obiju strana privola, ugovore se obveze radi izdržavanja ženina, ako bi došlo do rastave i t. d. Onda izjave obadva imama, da su mladoženja i mlada pred Bogom združeni kao Adam i Eva, kao Muhamed i Hadidža. Izjava se ta tri puta ponavlja i tim je prava sudbena ceromonija svršena. Iza toga sudačkoga vjenčanja dariva mladoženja obadva imama, pozvanike, te mladu, a ona opet mladoženju. U tom megjusobnom čašćenju šalju se i razne kućne stvari, kao na primjer ćilimovi. Darivaju se tako nekoliko dana i svršava se tim, da se mladoj pošlje kući servis. Sada napokon mlada, pošto probavi u banji nekoliko sati spremanjem, odveze se s mladoženjinim srodnicima u arabi ili u modernim no zatvorenim kolima, u gorskim krajevima na konju. Dok onda još skupa sjednu za stol i za tim imam izrekne molitvu i blagosov, dobiva mlada sva prava kao domaćica i započinje svoj tihi haremski život. Otmice, kako ih je nekada bivalo, rijetko se sada dogagjaju.

Kolo.

Idilične vožnje.

U Zvorniku najmimo kola, da nas odvezu u Vlasenicu, kuda smo sada naumili. Treba onamo šest sati. U šest sati iz jutra izvezemo se na kapiju iz starodrevnoga Zvornika i udarimo sve do Drinače istom onom cestom ukraj Drine, kojom smo se dovezli iz Srebrenice. Ondje se odvaja cesta u jadarsku dolinu i sve ide desnim brijegom rječice, koja leži u dubokom koritu. Vanredan je užitak voziti se tom cestom sve po zelenilu, kao u kakvom nenastojavanom divljem romantičnom parku. Visoke stijene stoje uz jednu stranu ceste dugo i dugo. Najedared zapažaš na strmenitoj glavici malu džamiju, koja je tamo veoma slikovito stala. Za džamijom je seoce Kušlat, no iz nizine mu se ne vidi ni jedna kuća. S te je vratolomne visine pred neku godinu dana palo dijete upravo na cestu, no za čudo nije se ništa ozlijedilo. U Novoj Kasabi, mjestu s neke četiri stotine žitelja, stanemo, da hranimo konje. Veoma lijepim novim mostom ugjemo u to prometno mjesto, koje bi se moglo nazvati duhanskim gradom. Na svim kućama vise dugački kanapi i na njima nanizano lišće. Mnogo je tu zasebnih skela podignuto, da se suši duhan. Osim stare džamije s lijepom munarom nema u mjestancu ništa osobita. U hanu se popnemo na drvenu divanhanu — drugdje bi to nazvali balkonom, ali nije sasvim podesno — i naužijemo se tamo divne kave. Ja sam u jednom dućanu bio kupio duhana i vraćao sam se baš sa šetnje po

Vinjeta na čelu stranice: nagragjena telad.

mjestu, kada dućandžija — musloman — kao bez duše doleti za mnom. Bio se je zabunio, kada je mijenjao novce, pa mi je vratio za novčić manje. Radi toga je novčića dojurio sada za mnom!

Sunce je s neba peklo kao usijano, kada smo krenuli dalje. Naši su se konji u posljednje dane prenapregli i sada nijesu htjeli drugačije nego u korak. Kočijaš ih ni dobrim ni zlim nije mogao da natjera na brži hod. Tako ni kud ni kamo, nego im pustimo po volji i uzmemo provoditi vrijeme razgledavanjem prirode. Tomu je u ovom umiljatom kraju najbolja zgoda. Za Novom Kasabom, gdje smo prešli na lijevi jadarski brijeg, raširuje se dolina, koja je sve donde uzana kotlina. Svuda se vide lijepo obragjena polja, stada na paši i pojedince kućišta ljudska. Kod Vrtoča i Jelišta mora da je nekada bila veća naseobina, jer su svuda poraštrkani golemi bogumilski stećci, no bez ikakve skulpture. Ovdje se skobimo s ciganskom družbom. Med Ciganima je bila jedna ženskinja, da si se upravo morao diviti njezinoj veličanstvenoj ljepoti i divnoj plavičastocrnoj kosi. Ponudi nam se, da nam vrača, no nama se nije dalo. Kako doznadosmo, bili su to tako zvani „Karavlasi".

U vlaseničkom kraju razlikuje svijet tri vrsti Cigana: bijele, smegje i Karavlahe. Bijeli su i smegji Cigani muhamedovci i rada se nazivlju „Turcima", no domaći ih muhamedovci ne zovu drugačije već „Ciganin" ili prezirnim imenom „Firaun". Bijeli se Cigani puštaju doduše u džamije, no smiju da budu tamo sasvim ostrag. Smegji Cigani (čergaši gurbeti) smatraju se nečistima, te ni ne smiju u džamiju. Treća su vrst istočno-pravoslavni Cigani, koji su se — kako se priča — pred nekih 100 godina doselili iz Vlaške u Bosnu i svijet ih zove kratko „srpski Cigani". Oni se sami nazivlju „Karavlasima", pod kojim se imenom u Bosni pravo razumijevaju Rumunji. Nije im po volji, da ih se krsti Ciganima, te ukazuju, koliko sve ima razlika med njima i muhamedovskim Ciganima. Osim vjere razlikuju se po tom, što Karavlasi govore med sobom rumunjski, a muhamedovski Cigani ciganski. Onda su Karavlasi uljugjeniji i čestitiji, te ih svijet bolje i mari.

U vlaseničkom kotaru nastavaju Karavlasi čitavo mjesto Purković u gojčinskoj općini u gornjoj sprečkoj dolini. Ima ih 23 kuće, a 175 duša. Spadaju istočno-pravoslavnoj parohiji lovničkoj i paroh njihov veli, da su pristojni, trijezni, mirni, marljivi i štedljivi ljudi. U vjerskim stvarima oni su u neku ruku osobiti. Rijetko zalaze u crkvu, no za krštavanje, vjenčavanje i sahranjivanje uzimaju svagda popa. Kućnu slavu, što je običajna kod Srbalja, slave i oni, i to svetu Petku. Ne pričešćuju se već mnogo godina, a kažu da zato, jer su negdje pred 30 ili 40 godina nekoji Karavlasi, koji su se u Lovnici pričestili, naglo

Divlje svinje u bijegu. Kraj Drinače.

za tim pomrli. Onih vazdanjih psovaka ne ćeš od Karavlaha čuti; kada se već ražeste, opsovaće kakvu stvar. Kod oblasti ih se rijetko vigja, a kad dogju, to je rad putnice. I poreze točno plaćaju. Žene se skoro svagda megju sobom, a mladoženja kupuje mladu u roditelja njezinih. Cijena se uglavljuje u gotovu novcu, te je veoma različita. Neki Pero

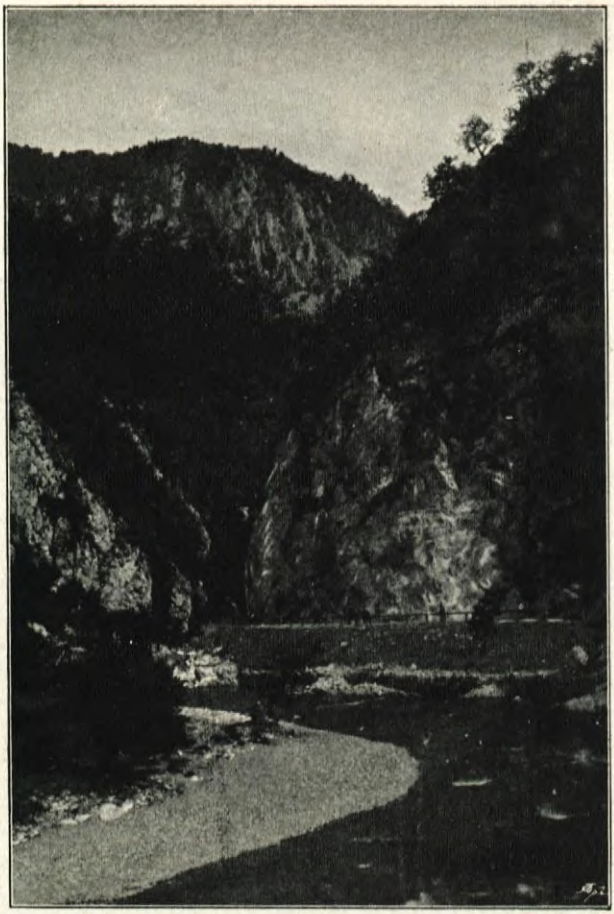

Darinkina stijena med Novom Kasabom i Drinačom.

Kostić iz Purkovića, seljak u srednju ruku, platio je za svoju ženu Todu 200 for. gotova novca. Kada odabiru ženu, paze najviše, je li vješta muževu poslu. Zato veoma rijetko uzimaju Srpkinje. O ženama im se kaže, da su čestite. Živu oni kao i drugi svijet po Bosni, neki u zadruzi, a neki kao svoji gazde. Nose se kao i drugi istočno-pra-

voslavni seljaci u gornjoj sprečkoj dolini, samo se oni, što obilaze kao svirači, odijevaju „a la franka".

Karavlasi u Purkoviću svi su od reda ratari i to kmetovi; nekoje porodice imaju i svojega posjeda. Uz poljodjelstvo i stočarstvo glavna im je privreda u drvarskoj radnji, a onda idu po svijetu kao

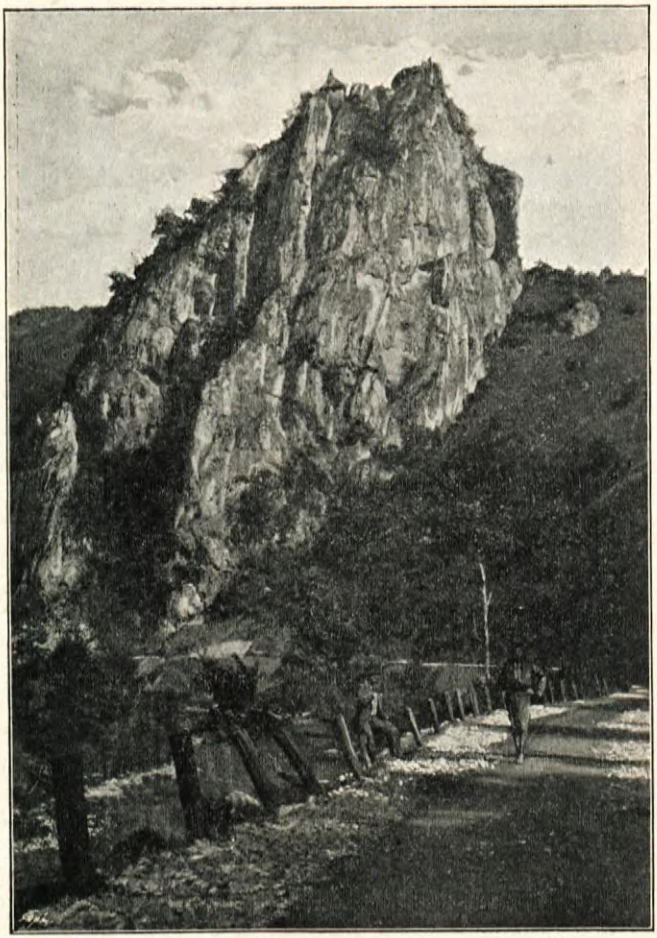

Džamija na stijeni Kušlatu med Novom Kasabom i Drinačom.

svirači, igračice ili s medvjedima. Rezuckaju svakojake stvari za seljačko a i gragjansko kućanstvo, kao što su kašike, činije, vretena, mosuri, svijećnjaci, korita, dječije stojače i druge stvari. Zimi se to po kućama izragjuje, a rade tu i ljudi i žene i djeca. Kada bude ljeto, podijeli se opet posao. Neki iz sela odu, pošto su polja obragjena,

U gorskoj šumi.

u johove šume, razapnu tamo šatre, postave vrtače, te zgotavljaju sve one stvari odma tu, gdje se povalili stablo. Drugi opet, a obično su starije žene, obilaze s gotovom robom od sela do sela te je prodaju, no rijetko za novce, već više izmjenjuju za žito, platno, vunu, maslac. Te se žene bave bajanjem i vračanjem, pa ih seoski svijet rado vigja, osobito žene i djevojke u selu. Sprave, kojima Karavlasi režu drvo, veoma su primitivne: iznajprije su tu sjekira i testera, onda neka osobita vrtača — terdžaj, gdje se kao i inače pritišće nogom, no imaju još jedan motor, a to je dugačka svježa grana, napeta u luk. Dalje se upotrebljuje još „dubač“ i „mali dubač“, kao neka sjekira skupa s čeki-

Ciganče.

ćem, onda nož za izdubljivanje drva, velike i male turpije i na koncu bosansko orugje za svaki posao — nož.

Svirkom i igrom svojom nijesu Karavlasi ravni ugarskim Ciganima. I oni doduše kao i ugarski Cigani sviraju bez nota, samo kako čuju; ali nema u njih one začudne brzine, kojom ugarski Cigani uhvate svaku melodiju, samo neka je jedared čuju. Instrumenti su im gusle, cello, a gdjekada i bubanj, koji je nalik na tamburin. Na njihovoj je glazbi jasan dojam rumunjsko-slavenskih turobnih popjevaka. Harmonija im se mahom sastoji iz terca, uz koje često dolazi oktava osnov-

noga tona. U izvornim kompozicijama ima im više izmjene u melodiji, nego li u pjesmama bosanskih seljaka, a i ritam je življi. Karavlasi sviraju sve južno-slavenske pjesme i pravi su majstori, da sviraju u kolu. Sviraju i druge komade, tako ponajprije austrijsku narodnu himnu, „szózat“, maršove, igre, čak i bečke sokačke pjesme, tek što su ih čuli — no sve to na svoj način: sve u molu, sve u tercama i s onom njihovom osobitom prikrasom, tako da njihova svirka, ako dugo potraje, može da stjera u stravu muzikalna čovjeka.

Ulica u Vlasenici.

Igra njihova, kako je pokazuju svijetu, sastoji se u jednoličnom skakutanju sve na istom mjestu. Uza to se cijelo tijelo koči, te kao da je glavno ono krepko ritmično tapkanje po zemlji. Bolje igračice izmjenjuju jednolično skakanje time, što se po gdjekada uzmu vrtjeti, ili pruže u vis obadvije ruke te zapucketaju jezikom, — to je mjesto praporaca. Gdjekada pjeva igračica i pjesmu, obično ljubavnu. Kada Kara-

vlasi sami za svoje veselje stanu igrati, zaigraju kao i bosanski seljaci kolo.

Medvjedarski zanat sada propada, kako je bosanska zemaljska vlada potpuno pravo prestala davati putnice medvjedarima. No Karavlasi znadu da obigju zakon veoma jednostavno. Izvade putnicu pod kakvomgod izlikom ili odu u strani svijet i bez putnice, nabave si tamo mladih medvjedova i dadu se na željkovano lunjanje. Jer makar da Karavlasi imaju u Puratiću svoja stalna naselja, opet ih pogdjekada spopada prirogjena Ciganima želja za lunjanjem. Bez ikojega geografskoga znanja prolaze stranim zemljama i dalekim krajevima, no opet svagda ostaju u svezi sa svojom domajom u Bosni. Jedared je „Bosanska Pošta" izvijestila, da su dvije njihove porodice i jedan vojnički obvezanik u južnoj Americi, a pred nekoliko je godina jedna stara Karavlaškinja umrla u Nizzi kao prosjakinja . . .

Vlasenica.

Putnici Cigani ostanu nam za legjima, a mi izigjemo iz plodne ravnice opet u humovit kraj, pokriven lijepom šumom. Glavica se diže nad glavicu, a mračno visoko gorje zatvara na koncu obzorje. Kraj je taj pun najdivnijih motiva za slikara i pravi raj za putnika pješaka, kojemu nije stalo jedino do dobrih krčmi i svježega piva. Cesta se u mnogobrojnim zavojima uspinje k Vlasenici, koja je već u visini od 700 metara i leži kao sakrivena u zelenilu. Malen je to gradić, koji će začarati svakoga prijatelja prirode. Takvu sliku rijetko vigjaš u Švajcarskoj i Tirolu, a sa prašumskom vegetacijom teško igdje još u Evropi, sjem na Balkanu.

Odma kako ugješ u grad, ima lijepa zgrada na kat i oko nje bašča; to je „hotel Zukovik". Ovdje nas lijepo prime, izvrsno posluže

i veoma dobro nahrane. Iza dnevne žege okrijepimo se svježim pivom. Kako su nas već čekala kola, što smo ih naručili za daljnju vožnju, razgledamo odma grad. Položaj mu je u istinu najdivniji. Ima u Vlasenici neke 2000 žitelja, od toga od prilike 1400 muhamedovaca. Potporom vladinom sagragjena im je nova džamija u mauričkom slogu. Istočno-pravoslavni imaju crkvu. Mjesto se oteže u dulj i kao u terasama ispružili su mu se pojedini dijelovi po planinskim kosinama, ponajviše zaokruženi voćnjacima. Vojarna na proplanku uz džamiju gospoduje nad gradom.

Dok smo mi izbivali, naš je kočijaš Suljo — mrki Ciganin — udesio svoja kola, što je mogao udobnije, i mi se uzmemo novom kra-

Djevojka iz Podromanje.

snom cestom u zavojima uspinjati uz tako zvanu Ploču na obronke Javor-planine. Neko su vrijeme odatle još divni vidici po svem jadarskom kraju do Zvornika, a zapadno spram Kladnja do Debeloga brda (1314 metara), umiljat i veličanstven pogled. Onda zagjemo u velebnu prašumu. Orijaške bukve ispružile se nebu pod oblake; iz njih i iz nižega drveća sastavila se guštara, da ne možeš prodrijeti. Posvuda leže povaljeni šumski orijaši. Neki su posječeni, jer se tuda gradi cesta, a druge je opet oluja srušila. Tako oni leže mahovinom prekriveni uz svoju braću, što se još koče u svoj krasoti, no iz njihova truloga stabalja izbija opet novi mladi život. Ima ovdje drva za stotine i stotine godina. Danas to još leži spokojno, dok se ovuda ne izgradi

željeznica i drveće se ne uzmogne upotrebiti i na strani. No i onda ne će se bosanske planinske šume raskrčiti, jer je to bogastvo upravo golemo. Na cesti rade kamenari i cestari; inače je sve mirno, slabo ima prometa i sve se čini, da seljaci sa svojim tovarnim blagom još i danas idu starim jahaćim putovima, kojima se tragovi pogdjegdje pojavljuju u mračnoj šumi. Ni ptičjega cvrkutanja nigdje ne čuješ, samo gdjekada znade vrana da prekine veličanstveni mir u prirodi. Sve uz uvale i urvine ide naš put, no cesta je zaštićena jakom ogradom.

Iza dva sata vožnje od Vlasenice raščisti nam se odjedared šumska guštara. Kraj se prijatno izmijeni; prostran alpinski pašnjak

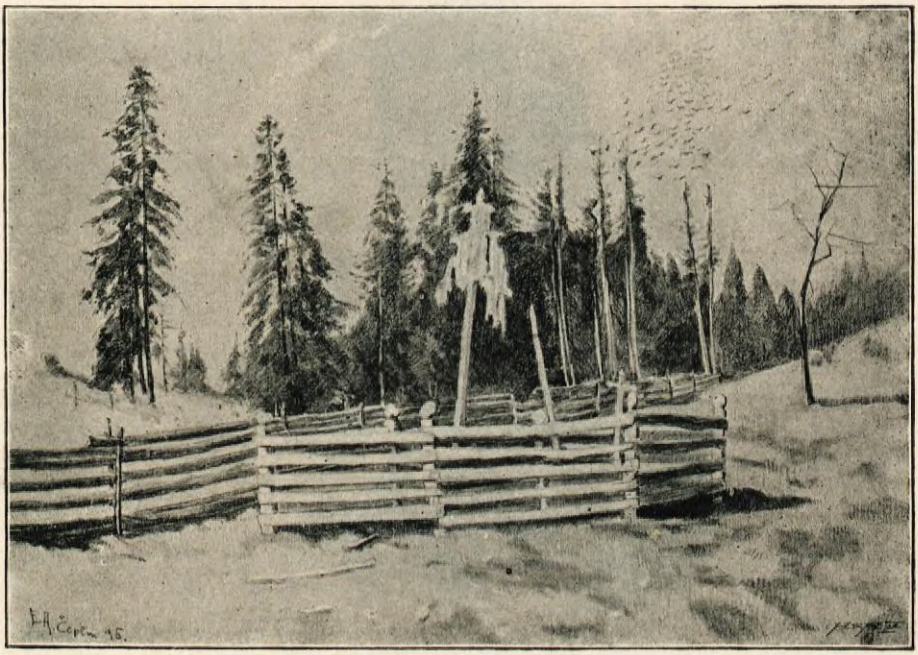

Istočno-pravoslavni grob kod hana Pijeska.

ispade nam pred oči i na paši mnogobrojna stada. Izišli smo na Kraljevu goru. Svuda leže rasijana ljudska naselja, han Napogled gostoljubivo te dozivlje, pastirčići pozdravljaju putnike veselim kliktanjem, a uz kola nas neko vrijeme poprate golemi kurjačari. Slika je to iz švajcarskih gora, umiljata kao štajerski stanarski život. Mjesto bukava dolazi ovdje crnogorica i naskoro nas opet opkoli tajanstveno šaputanje jela i borova. Golemo bi to stabalje, da mu je govora, moglo mnogo pričati o prošastim danima, dok je ovaj kraj bio još pravim

rajem razbojnicima i pustolovima; a danas se stranac čovjek sa svojom ženom sam samcat i neoružan vozi ovom divljaštinom s jednim Ciganinom i nije ga ni briga, da bi ga ko napao. Nestalo je u Bosni hajdučke romantike, žandarmerija se je postarala, da bude potpuna sigurnost! Iza vožnje od podrug sata evo opet zgrada. Na zaravanku med jelama na vjetrovitoj visini stoje tu bosanske i evropske kuće. To je han Pijesak, istoimena žandarska vojarna i šumarska kuća u visini od 1700 metara.

Naš se kočijaš smjesti u hanu, a nas veoma ljubazno dočekaju

Sokolački načelnik.

u vojarni. Kada se rekne: vojarna, ne treba odma pomišljati na vojarne po velikim gradovima, kuda mogu da stanu čitave pukovnije. Vojarna Pijesak nije ništa već jaka drvena stražarnica, no ukusno i prostrano izragjena i s raznim sporednim zgradama, stajama i t. d. i baščom, koja se je tek uzela udešavati. Zapovjednik stražmeštar, rogjen graničar, dočeka nas prijazno i sprovede nas kroz momačku odaju u gostinju sobu, odakle je bio divan vidik. Odma nam iznesu piva u bocama i za kratko vrijeme stajala nam je na stolu izvrsna večera, kakvoj se u ovoj divljaštini ni ne bi nadali. Osobito

jedna tjestenina, što ju je stara valjana kuharica nazvala „žandarskim rezancima“, bila je prava poslastica i nijesmo mogli na ino, nego da kuharici izrazimo svoje potpuno zadovoljstvo. Onda se još neko vrijeme odademo čitanju; našli smo ovdje hrvatskih zabavnih listova, lijepo uvezanih po godinama. A da se tu gaji i plemenita glazba, to su dokazivale razne tambure, povješane po zidu, i hrvatska pjesmarica Kuhačeva. Bilo nam je ovdje, da ne može biti bolje; no kada smo dobili za noć dvostruke pokrivače, vidjeli smo, da tu noći bivaju veoma hladne. San nam je bio sladak. Kada se oko pet sati probudismo, mislili smo, da smo u kakvom zimskom kraju. Po drveću i po livadama popadalo inje i sve prekrilo tankim srebrenim pokrovom. A kada se javi sunce, nestade inja i iz njega se stvori gusta rosa, koja se je sjajila i svjetlucala kao tisuće i tisuće alemova. Bilo je

Prosjakinja.

žestoko hladno, no jutarnja je šetnja u ovoj visini užitak, kakvoga velegragjanin nikada nema. Stada noćivaju pod vedrim nebom u oborima i ustaju sada iz jutra, da se nahrane. Ovdje sam osim lijepih ovaca vidio već goveda i veće sorte, koja očito nijesu bosanskoga porijekla.

Pošto smo još dobro použinali i na rastanku se srdačno porukovali s čuvarima sigurnosti u zemlji, krenemo u $6^1/_2$ sati dalje na jugozapad. Suljo nam je bio dobre volje, veoma razgovoran, a konji su lijepo kasali tim rosnim svježim krajem. Čas smo bili u šumi, čas na alpskim pašnjacima; do Mrkalja je pogdjekada bila opet prašuma s tisućama slomljenih ili povaljenih stabala. Više glavice Vraočnika planine s desne strane, a Studene gore s lijeve vigjale su se samo

ponekada. Veoma su nas se prijatno doimali oni mnogi mali protoci i potočići, — jamci plodovitosti. U hanu Haniću, gdje opet ima žandarska vojarna, stanemo na časak. Onda tjeraj dalje visokom ravninom Kopita-planine. Tu nestaje šuma. Isprva su još pojedina polja i livade, a onda prevladava krš. Svuda izviruje goli kamen, te ti često napominje staro morsko korito. Trava je rijetka, no još se ovdje njome hrane brojna stada ovaca i koza, da im se moraš čuditi, kako se zadovoljuju. Ono nekoliko kuća, na koje nailazimo, dosežu krovovima do zemlje i još je na njih povaljeno golemo kamenje. To kazuje, da vjetrovi pomamnom silom prohujuju ovom prostranom visokom ravninom.

Oko 11 sati prije podneva dospijemo u Sokolac. Veće je to mjesto i na okupu, a ima istočno-pravoslavnu crkvu i manastir. Tri kubeta na manastiru sasvim su izragjena u ruskom slogu, kao lukovice, pokrivena su limom i obojena jasnom crvenom bojom, tako da se u ovom pustom kraju vide iz velike daljine. Lijepo nas se je dojmilo, kada smo skobljivali čitave rpe djece, koja su se vraćala iz škole i redom prijazno pozdravljala strance. Uz cestu ima nekoliko gostionica i dućana.

O podne stignemo na Podromanju, gdje se nalazi sama za sebe na jednom brežuljku golema vojnička vojarna. Čitava je to tvrgjava, kako ih inače vigjaš po Hercegovini, s obranbenim kulama i debelim zidinama, da na daleko gospoduje krajem. Ovdje smo ti u starom hajdučkom kraju Romanje planine, — no izginuli su i zaboravili su se hajduci. Samo pjesme i priče pripovijedaju još o nekadanjim divljim vremenima, što su istina Bog potrajala sve do još pred petnaestak godina.

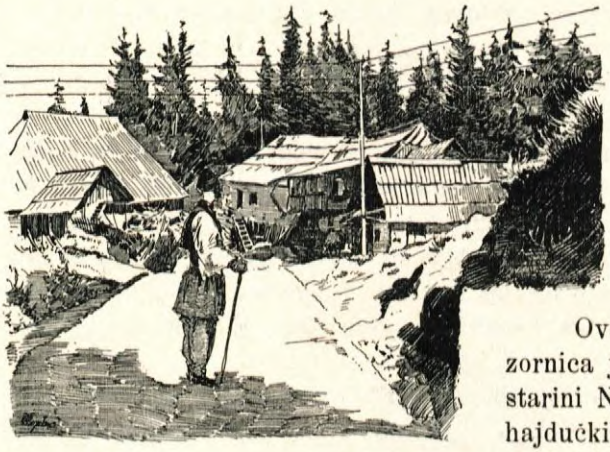

Han na Romanji planini.

Romanja
i
Glasinac.

Ovdje na toj visoravni pozornica je narodnim pjesmama o starini Novaku. Čitav je to red hajdučkih pjesama, koje su po zanimljivom opisu Ásbóthovu u njegovu djelu „Bosnien und die Hercegovina“ (Beč, Alfred Hölder) poznate danas i stranom svijetu. U prvoj pjesmi pije Novak vino kod kneza Bogosava i priča mu, sa šta je otišao u hajduke. Kada je Jerina, žena despota srpskoga Pavla Brankovića, gradila Smederevo, naredi ona Novaka u argatluk za pune tri godinice, a za pune tri godinice ne steče Novak pare ni dinara, ni na noge opanke. Onda ona nametne namet na vilajet, da pozlati kule; na svaku kuću nameće po tri litre zlata, t. j. po trista dukata. Novak ne može da plati, nego uzme budak i odbjegne u Romanju planinu. Tamo sretne turske svatove, a mladoženja ga izbije trostrukom kandžijom. Novak ubije Turčina i uzme mu po običaju tri kese blaga, sablju od pojasa i konja dorata. Otada veli,

„Romanju sam goru obiknuo,
Bolje, brate, nego moje dvore,
Jer ja čuvam druma kroz planinu,
Dočekujem Sarajlije mlade,
Te otimam i srebro i zlato
I lijepu čohu i kadifu,
Odijevam i sebe i društvo,
A kadar sam stići i uteći
I na strašnu mjestu postajati,
Ne bojim se nikoga do Boga!“

Jedared Novaku i njegovu drugu Radivoju ponestane vina i duhana. Odluče zato, da prodadu dijete Gruicu, sina Novakova. A Gruica neka onda bježi, kada mu drago. Obuku ruho trgovačko i odvedu Gruicu šeher-Sarajevu. Ljepši je Gruica od djevojke. Turkinja djevojka daje za njega dva tovara blaga, no dok ona ode, da donese blago, kupi Gruicu bula udovica za tri tovara blaga. Ljuto kune djevojka:

„Vodi roba, Džaferbegovice!
Ne bio ti ni dugo ni mnogo
Već il noćcu ili noći dvije!“

Begovica okupa Gruicu, donese mu gospodsku večeru, a onda mu prostre mekanu postelju. Iz jutra iznosi divno odijelo i oblači Gruicu. Sve je na njem od čistoga zlata i bijele svile. Samo krilo na kalpaku valja hiljadu dukata, a sablja tri careva grada. Gruica se zaželi lova u planini i begovica ga opremi s trideset Sarajlija u lov. Na Romanji sasiječe Gruica jednim udarcem slugu Huseina i pobjegne k ocu.

Kada je Novak ostario, ostavi ga Radivoj i s njim trideset hajduka, a Novak ostade sa svojim sinovima Gruicom i Tatomirom. Ali je Radivoju loša sreća: susretne ga Mehmed Arapin s trideset svojih delija, sve mu hajduke sasiječe, a njega živa uhvati. Novak izigje sa sinovima pred njih; delija nosi svaki na džidi hajdučku glavu, a pred njima vodi Mehmed Arapin svezana Radivoja. Opali Novak laka dževerdana i Arapin pade mrtav s konja. Onda oslobodi Radivoja i njih četvorica sasijeku svih trideset delija. Pita sada Novak brata Radivoja:

„O moj brate, deli Radivoje!
Što te pitam, pravo da mi kažeš:
Al je bolje trideset hajduka,
Ali starac Starina Novače?“

Jedared Bećir paša Čengić iz Zagorja napiše knjigu knezu grahovskomu, neka mu spremi trideset odaja s trideset djevojaka za pašine delije, a paši samomu neka prostre na bijeloj kuli i tamo da ostavi ćerku svoju dilber-Ikoniju. Grujo i njegovih trideset hajduka obuku se u djevojačko ruho; tako dočekaju pašu i delije i sve ih te noći pogube.

Jedino Grčiću Manojlu od Sofije grada bijeloga ne može ni Novak da doskoči. Izranio već Manojlo Radivoja, Gruju i Tatomira. I Novaku se sablja na troje salomila na Manojlovu štitu, te potjera Manojlo i njega. Bježi jadan starina Novače i dozivlje posestrimu vilu. A vila se načini djevojka i ovije se Grčiću Manojlu oko vrata, dok mu nije oči zasjenila, da Novak pogubi slijepa junaka. Ali se Novak teško poplašio, te ne smije pristupiti blizu, već se baca pernim buzdovanom i ubija

tako Grčića Manojla. Grujo sada uzima Manojlovu zaručnicu, ćerku kralja pladinskoga. No tom ženidbom ljuto nastrada. Lijepa ga Maksimija, dok je on pod šatorom sanak boravio, izdade trojici Turaka. No kada za tim Turci i Maksimija pozaspu, presiječe nejaki sin Grujin konopce na očevim rukama. Grujo sasiječe Turke, namaže ženu voskom, katranom, sumporom i brzim prahom, uvije je mekanim pamukom, polije žestokom rakijom, ukopa je do pojasa u zemlju, pa joj zapali kosu navrh glave. Ljuba mu jasnom svijećom svijetli, a on sjede piti vino hladno. Kada joj dogori do čarnih očiju, moli ga, kada ne žali ruse kose njezine, što mu je dosta ruku pretištala, neka joj žali čarne oči, što ih je junak ljubio; kada joj dogori do bijela lica, zašto ne žali bijela

Seljak muhamedovac iz Rogatice.

lica njezina, što ga u svoj krajini nema. Istom kada joj dogori do prsiju, te nejaki sin Grujin zaplače, da mu majci izgorješe prsa, što su ga odhranila, ražali se Gruji; što ostade, to je ugasio i lijepo sahranio.

. . . . . Tako je nekada putnik sa strahom i trepetom prolazio Romanjom planinom. Već su Osmanlije ovdje digli svuda karaule, da njima zaštite ceste. No hajdučke su se družbe ipak održavale i pridolazili su im politički bjegunci, koje je svijet zaklanjao i pomagao. Još godine 1882. bilo je na Romanji ustaša, no brzo im se je pomrsio račun. Danas je sve tu mirno i spokojno, svako ide bez ikakve smetnje svojim putom, a vojarna u Podromanji, straže na Glasincu i gore u

planini napominju svagda, da vlast budnim okom pazi i ne pripušta, da se povrate stare prilike.

U gostionici odma uz put stanemo o podne, da se okrijepimo. Mala je to prijatna kućica, gdje se možeš i dobro smjestiti, makar da nema mnogo mjesta. Inače se sastoji Podromanja samo iz pojedinih kuća i džamije. Kuda pogledaš, nigdje ni drvceta, — topovima iz vojarne otvoreno je široko polje za pucanje.

Od Podromanje se spram jugoistoka odvaja rogatička cesta, te udara visokom ravnicom glasinačkom, jednim od najglasovitijih arheoloških nalazišta na svijetu. Od arheološkoga kongresa u

Na iskopinama na Glasincu kod sela Sokoca.

Sarajevu godine 1894. ime je Glasinac svakamo doprlo, u svim se znanstvenim časopisima spominje, te se danas iščekuje, da nam grobovi glasinački iskažu i objasne još mnogo tajni, što se u njima kriju. U tih mnogo tisuća grobova, rasutih po polju glasinačkom, skriven je velik dio stare naše istorije. Ovdješnji nalasci sami mogu da ispune velik muzej i nema im ravnih.

I prije je ovuda svijet pričao o nekakvom velikom gradu, što je propao, o nekom velikom narodu, što je nastavao tu ravninu, gdjekada su se slučajno nalazili rijetki nakiti i novci, no sve to znalo se je samo u divljoj Romanji planini i dalje nije glas dopirao. Nijedno od

onih varvarskih plemena, što su u prvim vjekovima iza Hrista prohujila Bosnom kao oluja, ni docniji slavenski naseljenici a ni Osmanlije nijesu uznemirili u grobnom miru stare junake, što su negda na Glasincu živovali. Našemu je vremenu dosugjeno bilo, da prodre u taj

Seljačka kuća u bosanskoj šumi.

sasvim nepoznati kulturni svijet. Kada se je godine 1880. stala graditi cesta iz Sarajeva u Višegrad, to se je na visoravni glasinačkoj uzeo lako potrebiti šljunak iz bezbrojnih tamošnjih grobnih humaka.

Orlova stijena na Romanji planini.

Pri tom se je našlo mnogo starih broncanih stvari, čak i kotao na ptičju spodobu i lijep vinski vrč. Upravitelj gradnje pošlje stvari prirodoslovno-istorijskomu dvorskomu muzeju u Beč, no dalje se nije po planu kopalo, sve dok godine 1888. bosansko-hercegovačka zemaljska vlada ne odredi, da se posao poduhvati u većoj mjeri. S poslom se nije prekinulo, te je to sada stalna rubrika u znanstvenim radnjama zemaljskoga muzeja.

Glasinac je jednolična visoka ravnica, koja se kao osebujna pojava uturuje u izmjenljivi planinski kraj u srednjoj Bosni. Visočinu sačinjava golema krševita gora, visoka poprečno 900 metara, a nadvisuju je na zapadu i na jugu okomito ustrmljene stijene Romanje planine. Gorje se to spram Glasinca spušta u terasu Naromanju, a najviši mu se vrhunci veoma visoko ispinju, tako Velika stijena 1615 metara, Orlova stijena 1507 metara i Veliki vrh 1328 metara. Spram Mokroga prelazi gorje u strme stijene, kojih se na južnom kraju hva-

Han Ophogjaš na Glasincu.

taju Bogovićke stijene, te se tako stvara na Glasincu prirodna utvrda. Na jugoistok je prelaz u pračku dolinu položitiji, no i onamo idu samo tijesni klanci, dočim se na sjeveroistoku visočina rasplinjuje u onisko talasasto humlje. Samo malen dio visočine sasvim je ravan, te se i zove Ravni Glasinac, a uz njega se na sjeveru i jugoistoku hvataju omanje ravne kotlinice. Taj je kraj prekriven gustom tresetinom, a vijuga se njime tromi potok Rešetnica i brzo u kršu ponire. Samo kada padne jaka kiša ili snijeg okopni, otječe Rešetnica u prostranu uvalu med stijenama kod Pavića, što je narod zove „Megara“. Veći dio kraja je onisko talasasto humlje. Tu su prostrani pašnjaci, samo pogdjekada isprekidani jelicima, i s njih se dobiva mnogo izvrsna sijena. Kraj je kao stvoren za svijet, kojemu je stočarstvo glavno zanimanje i privreda.

U tom je Glasinac još i danas u svoj Bosni prvi, te nije ni čudo,

da se ovdje nalazi najviše i najbogatijih spomenika iz pretpovjesnoga doba. Ti se spomenici javljaju u tolikoj golemoj množini, da i svemu kraju pridaju neku osobitu sliku, te odma na prvi pogled svakomu jasno predočuju veliku razliku med nekadanjom kulturom i današnjim rasapom. Taj rasap kao da je bio nagao i slabo je zastajao. Iz rimskoga doba imamo — kako to veoma zanimljivo izvješćuje u muzej-

Seljak iz rogatičkoga kraja.

skom „Glasniku“ dr. Ćiro Truhelka — ostanke od ceste, koja je tom visočinom išla u dolinu Drinače. Cesta je ta izgragjena u trećem vijeku p. Hr. Narod priča, da ju je gradila bajna kraljica Jerina, koja je svoje podanike strašno ugnjetavala takvom rabotom. Priča bi se možda dala protumačiti time, da se je cesta u srednjem vijeku obnavljala i premetala. Cesta je to valjda ona ista, kojom su dubrovački karvani uda-

rali na Mokro i Glasinac u Zvornik. Onda nema ovdje ni osobito mnogo sredovječnih grobnih spomenika, što se nalaze po drugim krajevima, a starih sredovječnih gradova, što su po Bosni onako brojni, nema ovuda baš nikako, sjem onih u pračkoj dolini.

U sredovječnim se listinama Glasinac rijetko spominje. Profesor Konstantin Jireček našao ga je u dubrovačkim listinama iz dobe od 1404. do 1430. godine samo jedanaest puta. Po tim je vrelima bio Glasinac posjed velikoga vojvode Sandalja Hranića, koji je tu imao carinaru. Od današnjih se mjesta spominju samo Mokro i Obre. Osim toga se govori počešće i o nekoj crkvi, o kojoj Jireček iz podataka inžinira Stratimirovića sudi, da je bila na onoj stijeni Crkvini, gdje je iza okupacijonoga rata usred velikoga sredovječnoga groblja po-

Seljačka kuća na Glasincu.

dignut obelisk kao spomenik vojnicima, što su kod Senkovića pali u borbi sa četama muftije od Taslidže. U svim se listinama spominje Glasinac samo kao kraj, kojim se prolazi; za srednjega vijeka nije nikada bio kulturnim središtem, kao što se vidi da je bio za pretpovjesnih vremena. Važna ta trgovačka cesta mamila je jedino smione razbojnike i hajduke u šumovitu i kršnu Romanju planinu, a o toj smo romantici već iznijeli primjera iz narodnih pjesama. Samo za strateške je prilike ostao Glasinac svejednako znamenit kao branič med zapadnom i istočnom Bosnom, te je tako ova visočina više puta igrala istorijsku ulogu u borbama, koje su odlučivale sudbinom bosanske zemlje.

Kako se vidi po zemljištu, što smo ga opisali, visočinu je glasinačku priroda jako zaštitila. U tom je gorju siguran bio zaklon nekadanjim žiteljima, no još ga sigurnijim oni učiniše cijelim redom gradina, što su ih sustavno izgradili.*) Na svakom uzlazu, gdje se je ikako moglo, digle su se na visini gradine, tako da je od te visočine postala s vremenom čitava tvrgjava, koja je svoje žitelje pouzdano zaklanjala od dušmanskih nasrtaja. Već na Romanji planini leže na 1331 m. visokom vršku Velikoga vrha pod razrušenom turskom karaulom ostanci kule, s koje je dalek vidik u zapadnu stranu. Odavde pa sve do tjemena Kopita planine sva je sjeverna linija osuta gradinama. Tako

Čaršija u Rogatici.

*) Odma bi ovdje da spomenemo, da se dr. Hoernesu ne svigja za gradine naziv „Wallburgen“, nego „Ringwälle“, jer po njegovu sudu nijesu stari Iliri bili na takvom visokom kulturnom stepenu, da bi imali otvorenih naselja i zbjegova u spoju. Danas govori tamošnji svijet tim nasipima „gradine“ i tako ih, da ni ne zna, označuje pravije. Sada bila riječ „grad“ istoga porijekla s njemačkim „gart“ = ograda (u danskom gaard, dvor, veća stojna kuća; u engleskom yard, dvor; u latinskom hortus itd.) ili i ne bila, gradine na Glasincu nijesu valjda ništa drugoga već običajne iz prugja izgragjene ograde, kojima se je odmegjivao komad zemlje, što je u općem posjedu ili općem pašnjaku sačinjavao pojedinačko vlasništvo. To je bila kod Nijemaca „Hofstätte“, u sredovječnim njemačkim listinama „Hofreite“ ili „area“, naselje, gdje je po starinskoj uredbi pojedina porodica po svojoj volji gospodarila. Dok u dolji bude naizmjence tresetina i pašnjak, kamen i slabo obragjena oraća zemlja, a pojedinac ili pojedina porodica nema u tom zasebna vlasništva, dočim goleme guste šume i divlje strmenite planine okružuju zajedničko dobro svega plemena, te ga zaštićuju i prirodnom granicom opasavaju, stoje tamo gore u kamenitoj ogradi kolibe žiteljske, poredane u krugu oko sredine. Naselja bi se ta trebala zato i da zovu „sela u krugu“.

je tu Sabinski grad kod Šahbegovića, a drugi kod Bukovika i Paleža; velika je gradina na Pritojskoj kosi, mala kod Gradića. Njih se hvata čitav [red gradina, koje gospoduju nad ravnicom Ljuburićpoljem. Na sjevernoj i istočnoj strani doline dižu se gradine na humku Gradini, na južnom oplazu Kotarišta, nad Košuticom, a na južnoj strani gradina na Rasovači i dva nasapa na brijegu Mačima nad Starimselom. Od Košutice se kao prirodni branič pruža spram jugoistoka Kopito planina, koje se na jugu hvataju klanci Dolovi i Berek, što vode u rakitničku dolinu. Premda ovuda može da izagje na Glasinac samo onaj, ko dobro poznaje kraj, ipak ima i ovdje gradina na najvažnijim mjestima; tako na strmoj stijeni lazničkoj, onda

Vojarna u Podromanji.

južnije kod Oskoplja i med njima obadvjema mala gradina u dolji kod Praščića. Nad ulazom iz rakitničke doline na Ivanpolje gospoduju gradine kod Kovanja, dvije kod Senkovića, dvije na brijegu Kreču nad Starimselom, čvrsta gradina na Vitnju i tako zvani Hreljin grad s onu stranu tjemena Pliješa. Od Vitnja do južnoga ruba Romanje planine, do tako zvanih Bogovićkih stijena, skoro je svaki vis zapremljen gradinom; ima ih kod Buljukovine nad Bjelosalićima (velika i mala gradina), na Pliješu nad Podromanjom i na humku Gradini nedaleko od Bogovića. U tom obruču od tvrgjava nalaze se još gradine na Puhovcu, zapadno Sokocu, gdje crkva sv. Ilije stoji na razrušenoj gradini, i dvije kod Kusača.

Sve su te gradine veoma primitivno izgragjene: gdje se je radi mjesta moglo, uzela se je najjednostavnija osnova — krug, koji se je kako kada pravilnije ili nepravilnije izvagjao. Onda bi se sav prostor ogradio nasutim prugjem, kakvo se je već našlo najbliže. Koliki su ti nasapi bili, danas se po ostancima može samo od prilike da ustanovi.

Mora da te upravo iznenadi, u kolikom se broju na Glasincu nalaze gromile, tumuli. Dr. Truhelka isprva je sudio, da ih ima 20.000, ali se je točnijim istraživanjem uvjerio, da je taj broj prenizak i da ih se može računati pet puta onoliko. Po svem istočnom humovitom kraju razasute su mnogobrojne manje i veće gromile, grobište se reda jedno uz drugo. U zapadnom kraju Glasinca, t. j. na terasi Naromanji i na Ravnom Glasincu, nema gromila. Samo su dvije na ravnici južno Sokocu. No to su zemljani humci, u kojima su mnogi grobovi, ali bez darova, te po svoj prilici nijesu ni u kakvoj svezi s drugim grobištima. Zapadna je megja toga grobnoga kraja označena skoro polukružnom crtom, koja ide uz rub ravnice na sjeveroistoku, istoku i jugu. Sav taj talasasti humoviti kraj, što je okružen ovom crtom, posut je gromilama, koje u gustom redu idu do doline Knežine, Kopita planine, rakitničke i pračke doline. Izvan te zone nalaze se gromile spram sjevera samo pogdjegdje, spram jugoistoka češće i u većim rpama. Osobito ima grobišta na visinama, što okružuju rogatičku kotlinu. No skrajnji ogranci toga grobnoga polja sežu sila dalje i zapažaju se na istoku sve do Drine, a na zapadu do Bosne. Najgušće su gromile na istočnom rubu glasinačkoga polja. Što su dalje odande, sve su rjegje i manje. Po spodobi su te gromile humci, nasuti bez reda iz prugja, a naliče na plosnjate čunjeve. Po veličini su raznolični; prečac im na osnovi ide od pet do trideset i čak četrdeset metara, a na vršku od 0,4 do 4 metra. Najbrojnije su manje gromile, dočim velike stoje pojedince na vigjenijim mjestima i obično su središte pojedinih rpa gromila.

Žandarska vojarna Naromanja.

U glasinačkim gromilama leže i pokopana i spa-

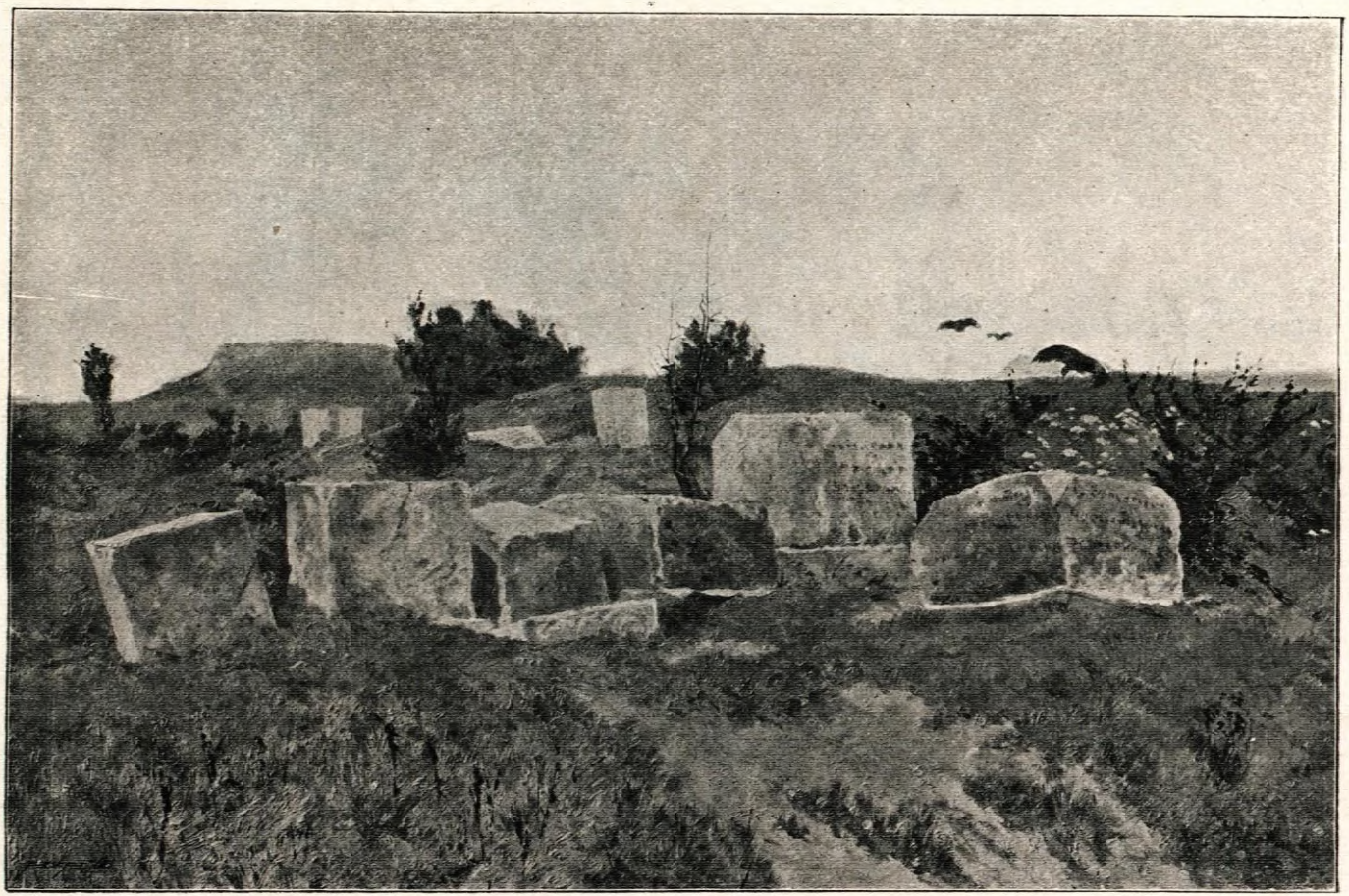

Bogumilsko groblje Vlagjevina u rogatičkom kotaru.

Na česmi u Rogatici pred abdestom.

ljena tjelesa, a često pod jednim humkom i jedno i drugo. Mrtvo tijelo ili spaljeni ostanci nijesu se nikada u zemlju zakapali, nego su se polagali na ravnu zemlju ili su se kod grobova u terase metali na kamen, kojim je grob popogjen, te se je onda na njih sasipalo kamenja, što se nagje, doklegod ne bude humak, kakav treba po običaju. Jasno je, da

su se takvim pokapanjem morali brzo satrti i kosturovi i sve drugo, što je iole lomljivo. Kosti se izlomiše, sugje i željezne se stvari razmrviše, a dobro su se uščuvale samo broncane stvari i glinene posude, koje su srećnim slučajem dospjele u rasjeline med većim kamenovima. Kosturovi leže ponajviše glavom spram istoka i nogama spram zapada, tako da je mrtvikovo lice bilo okrenuto istoku sunčanomu. Gdje su se mrtva tjelesa spaljivala, ne nalaze se nigdje ostanci u kakvoj žari ili u drugoj kojoj posudi, nego su kao i kosturovi svagda položeni na golu zemlju ili na kamenite ploče. To se dvojako sahranjivanje može možda objasniti time, da je spaljivanje bilo zasebno pravo povlaštenoga kojega staleža, na primjer vojačkoga. Da je tako, vidi se i po

Rogatički hodža.

tom, što se je kod iskapanja našlo oružja skoro u svakom grobu, gdje ima garevine, dočim se je u grobovima, gdje su kosturovi, slabijih nalazaka dobivalo, a gdje ih je opet više bilo, iskazalo se je, da su to ženski grobovi.

Nalasci se sastoje od kopalja („sibyna“ u ilirskih plemena), mačeva i noževa, buzdovana, željeznih konjskih žvala, broncanih kaciga, komada od oklopa, broncanih pojaseva, nakita, grivni, zaponaca, med njima i s dvostrukom petljom, koji su upravo tipična forma za glasinačku kulturu. To je zaponac s četverouglastom osnovom, kod koje luk prelazi u iglu, a na drugu stranu u osnovu svaki put petljom. Dalje su se našle zanimljive okrugle sponke, narukvice i prstenje, ko-

lačare i broncana dugmad, mindžuše, stakleno, emaljno i jantarovo zrnje, znamenite kamene stvari, pa i glineno posugje veoma originalne forme. Nalasci su ti u sarajevskom muzeju, te se tamo s dana na dan umnožavaju, tako da su nam kadri predočiti točnu sliku pretpovjesnih Ilira. U koje je vrijeme kultura na Glasincu bila u cvatu, o

U šumi na Romanji planini.

tom dabome učenjaci, što su se okupili na arheološkom kongresu u Sarajevu, nijesu mogli da dogju do konačne presude, a nama nije ni na kraj pameti, da bi o tom htjeli samostalno suditi. Koliko se je po posljednjim radnjama dalo rasuditi, gromile a po tom i naseobine

na Glasincu sežu od prvoga željeznoga doba preko la tène-perijode do seobe naroda. Svakako do danas se u svoj Evropi još nije našlo ovako prostrana grobnoga kraja.

Seljanin iz Mokroga.

Putom u Rogaticu i okolo Rogatice nalazi se mnogo rimskih i bogumilskih grobnih spomenika. Mommsen je već jedan opisao u svojoj zbirci, a druge su pobliže označili dr. Blau i dr. Hoernes. Med bogu-

milskim su kamenovima nekoji važni zato, što su s napisima, kojih inače rijetko na bogumilskom kamenju ima. Tako glasi jedan napis, s desna na lijevo:

„Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdi leži Vlatko Vladjević koji neimaše otca, ni mater, ni sina, ni brata niti i jednog čovjeka, osim greha.*) Obigje mnoge zemlje a kod kućje pogibe. I na njega usiječe kamen njegov vojvoda Miotoš i družina s Božijom pomoću i kneza Pavla milošću, koji pohrani Vlatka, spomenuv Boga.“

Rogatica je veoma prijatno i prometno mjesto, većim dijelom muhamedovsko. Svaki je tu čovjek pobožnjak, svaki drugi pismen ili hadžija, svaki treći hafiz (srećne pameti, t. j. koji zna kuran na pamet),

Pogled s Romanje planine spram Mokroga.

hodža ili kadija. Tu su čak i muhamedovke naučenije. No bilo bi krivo pomisliti, da se taj muhamedovski učenjački grad ništa ne brine za svjetske potrebe. Iz rogatičkoga se kotara dobivaju najbolji konji, a u pripašnim mu je stanicama zemaljska vlada osnovala uredbu, koja mu unapregjuje stočarstvo i donosi izvrstan uspjeh. Godišnja nagragjivanja (vidi sliku na str. 237) najbolje to dokazuju. Za one, koji istražuju Glasinac, Rogatica je upravo idealno boravište.

Od hana Podromanje uspinje se cesta, što ide u Sarajevo, u

*) Valjda po bogumilskom poimanju njegova žena.

mnogobrojnim zavojima na planinu. Isprvice je još krš, onda počinju guste šume. Kod hana Naromanje (1376 metara) popnemo se na bilo i stanemo se opet spuštati bezbrojnim strmim zavojima do Mokroga. Čitave sate nam je tu pred očima prostrana plodna poljana kao divna panorama. Pogdjekada stoji uz put po koje naselje. Mokro je prostrano mjesto, koje je nekada bilo važnije već danas. Odavde su nicali planinski „junaci“, no danas je tim junacima pomršen račun. No da se ne bi opet dosjetili staromu zanatu, ima tu mala posada. Do hana Dervente cesta se samo slabo uspinje i hvata se onda ceste, što ide iz Sarajeva u Goražde. Sada opet započinje strmenito penjanje u divljoj romantičnoj Miljackinoj dolini, koju već od prije znamo. Već se je bilo smračilo, kada se pod tvrgjavom uvezosmo u glavni grad bosanski. Sitni konjici Suljini sjajno su prevalili tih sto kilometara.

U sarajevskoj čaršiji.

Iz Sarajeva u Mostar.

Željeznički voz, što će da nas odveze u glavni grad junačke no krvave Hercegovine, odlazi o podne iz Sarajeva. Najprije prolazi poljem do Ilidže, onda prelazi novim željeznim mostom Željeznicu i stiže na stanicu Blažuj. Malo to mjestance leži u lijepoj dobro obragjenoj dolini, a raste neprestance, te se vigjaju nove kuće i druge gragjevine. Odma nad njim pruža visoki (1248 metara) Igman svoje šumovito tjeme nebu pod oblake. Ovdje smo se godine 1878. bavili u oči dana, kada će da se zauzme Sarajevo, no od toga su se vremena zbile goleme promjene s Bosnom i s ovim krajem. Kuda pogledaš, svuda tekovine novoga doba, živ promet. A zar nije željeznica, što danas ide na Blažuj, najveći dokaz kulturnoga napretka? Dvared prelazimo njome Zujevinu, te stižemo osam kilometara dalje u Hadžiće. Velike pilane i skladišta drva kazuju, da ovdje industrija uporabljuje šumsko blago. Mlade muhamedovske djevojčice domahuju pozdrav željezničkomu

vozu. Uz Zujevinu ide željeznica lijepo obragjenim krajem do Pazarića, dugačkoga sela s evropskim kućama za ljetovanje. Pazarić leži veoma slikovito i osobito je čaroban ovdje vidik na mrke visove Bjelašnice, gdje i danas još u šumama nalaze dobra zaklona medvjedovi i divokoze. No najveličajniji je pogled na tu gorsku kosu iz Tarčina, prve stanice za Pazarićem. Dok se stigne onamo, prevaljuje željeznica malu vodomegju i neko vrijeme vozi zupčanim tračnicama. Tarčinski okoliš ima zanimljivih partija za planinske turiste, i upravo Bjelašnica sa svojim vršcima, što se ispinju do 2063 metra, vrijedna bi bila, da se

Stanica Ivan s tunelom.

bolje istraži. Kod stanice Rasteljice započinje veliko penjanje na Ivan-planinu. Zupčana je to pruga od 15.155 metara, kojom se za pravo prelazi megjašno gorje. Uspinje se željeznica prilično strmo; u jednu su joj stranu duboke uvale, u drugu potok Korča. Kuda pogledaš, iznenagjuje te nov vidik. Tako stižemo na stanicu I v a n. Tu je vodomegja med Crnim i Jadranskim morem. Spomenploča sjeća te gradnje ove željeznice: „Posvećeno uspomeni pokojnoga gosp. Hermana Ivana Kauta, gragjevnoga nadzornika bosansko-hercegovačke državne željeznice 1891.“ Na samo bilo (1010 metara) ide sa stanice nova cesta,

Med Ivanom i Konjicem.

duga jedan kilometar. Tamo je gore naseobina Ivan, djelomice doseljenici iz južnoga Tirola. Dok se je nekada još med Mostarom i Sarajevom promet održavao tovarnom marvom, bila je ovdje važna postaja. Jaka turska karaula brinula se je za potrebitu sigurnost, a nekoliko hanova za sklonište. Sada, gdje se je izgradila cesta te s gradnjom željeznice iznikle sasvim nove gragjevine, nastala je tu mala naseobina od ljetnikovaca, gdje u divnoj bukovoj šumi nalaze ljetni gosti

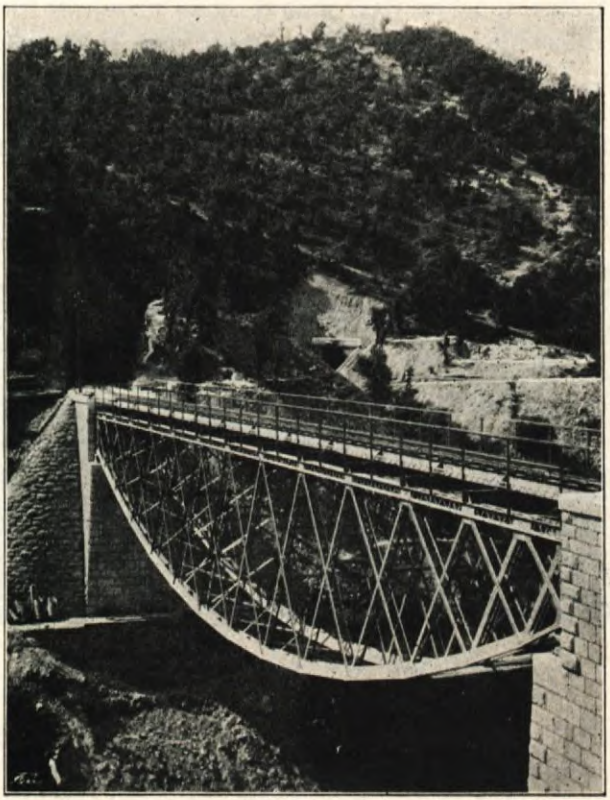

Gudura Luka.

dobar i prijatan boravak. Za turiste ima na stanici soba i dobra gostionica.

Odma čim izigje sa stanice, ulazi voz u tunel od 648 metara duljine sa slabim spuštajem od 3‰. Tu smo već u Hercegovini i čisto ti topliji zrak struji oko lica. Kako se izigje iz tunela, pada ti pogled na veoma umiljatu dolinu, opkoljenu položitim oplazovima sa zelenim livadama; kada pogledaš unatrag, tamo su visovi Ivan-planine

i strmenita dugačka stijena guste šumovite Preslice. Uz gornji tok Trešanice, koju ovdje zovu Bradina rijeka, dolazimo na stanicu Bradinu. Istoimeno malo mjestance leži u veoma slikovitom okolišu, usred hrastovih i bukovih šuma. Za okrepu ima tu mala evropska gostionica. Zanimljiv je pogled na Duboški potok s gorjem Lisinom, visokim 1743 metra.

Željeznica ulazi sada u dug tijesan prodol. Svuda vigjaš veličajne gudure, strme obronke, pa lijepe vodopade kod Donje Bradine. Prolazi se malim tunelom (103 metra), onda uz mjesto Sunje, a sada dolazi sve začudnije za začudnijim. Preko visokih kamenih mira, kroz duboke provale med stijenama, u pet tunela probijen je put. Sve se ponositije ispinju na obzorju gorostasi hercegovačkoga gorja, pred svima vazda Prenj kod Jablanice. Vegetacija je već južnija; veoma

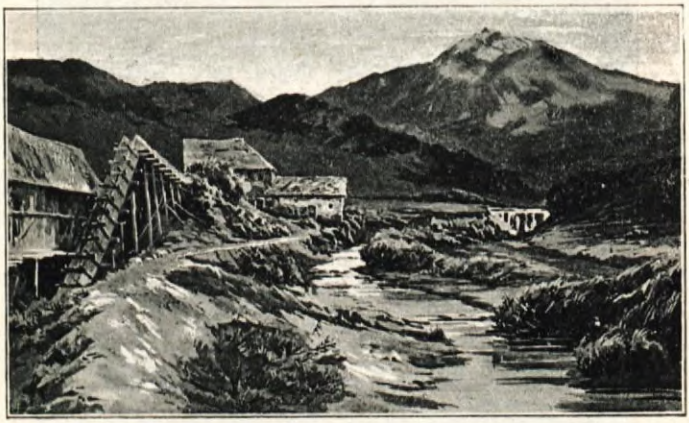

Mlin kod Konjica u Hercegovini.

se često javlja pitomi kesten. Sada opet dolazi tunel i odma za njim most osobite konstrukcije, kojim se prelazi divlji klanac Luka. Veličajan je to pogled. I sve opet nove provale med stijenama, novi tuneli. Sasvim uza stijenu i uz bezdani ponor ide željeznica, smiona tvorevina ljudskih ruku. Tako stižemo na stanicu Brgjane, gdje nam se otvara divan izgled. Vozimo se oplazom trešaničke doline, duboko je pod nama pravošnička dolja i cesta, što ide iz Mostara u Sarajevo, a pred nama snijegom prekriveni Prenj. I opet prolazimo tunelima, pa trešaničkom dolinom do stanice Podorošca, odakle s hercegovačke strane započinje uspinjanje na Ivan-planinu, neprestance zupčanim tračnicama i s usponom do 60 po sto. Tu se prelazi Trešanica; u dubokoj se rasjelini vozimo ukraj zanimljivih stjenovitih partija, s po-

gledom na romantične gudure i na planine, što se ispinju sa sviju strana. Tako ulazimo u dolinu Neretve i stižemo k gradu Konjicu.

Stanica je u stranu od mjesta i na visini, tako da je otuda lijep izgled po svem kraju. Grad Konjic leži u kotlini med visokim bregovima, na obadvjema obalama Neretve, koja ovdje u svojem dubokom lomnom koritu teče obično tako plitka, da je se ljeti može pregaziti. Gradske krajeve spaja lijep kamenit most na svodove. Kršćani kazuju, da ga je sagradio kralj Hvalimir koncem sedmoga vijeka, a muhamedovci — i pravije — da je vezir Ahmed Sokolović 1715. godine. Prostraniji zapadni kraj nastavali su prije jedino muhamedovci, no sada tamo stranci najviše prebivaju. Konjic ima danas od prilike 2000 žitelja. Nekada je bio na zlu glasu radi fanatizma svojega stanovništva, no sada tu ima mnogo stranaca, i u nekoliko gostionica („Slon", „Kralj ugarski", „Car austrijski" i osobito željeznička gostionica) sasvim ćeš se lijepo opskrbiti. Kada sam godine 1885. prenoćio jedared u Konjicu, bila je gostionica „k caru austrijskomu" po svoj Hercegovini na dobru glasu radi svoje debele gostioničarke, koju su nazivali „Schmauswaberl". A to nije bilo nikako radi ljepote gazdaričine, jer ta je ljepota bila veoma negativna, nego radi izvrsne njezine kuhinje. Mladice iz Neretve pod njenom su rukom postajale slasticama, da se je svakomu sladokuscu srce širilo od milinja. A u Neretvi se tih pastrma nalazi sva sila božija, gdjekada deset i još više kilograma teških.

Kada je Konjic pao u osmanlijske ruke, prime proganjani bogumili kao i drugdje po Bosni i Hercegovini islam i popnu se na prva mjesta. No nekoje porodice ostanu i dalje u djedovskoj vjeri i istom pred samu okupaciju pregje u Dobačanima kod Konjica posljednja tamošnja bogumilska porodica Helež na muhamedovsku vjeru. U Konjicu se je zgodilo i to, da su za ustanka godine 1878. austrijski podanici s generalnim konsulom Vasićem, pošto su protjerani iz Sarajeva, ovdje zaustavljeni te im se zaprijetilo smrću. Spaslo ih je od smrti jedino zauzimanje pratnje njihove, što im ju je dao Hadži Lojo, a osobito staranje staroga tatara Dervišage, koji tu izjavi, da ih niko ne će dirnuti, dok je njemu na ramenima glava. Tako mogoše bjegunci dalje u Metković.

Kraj je oko Konjica divlji romantični. Osobito je tu vrijedno otići na Boračko jezero, ili „jezero", kako ga svijet kraće zove. Po barometričkom mjerenju, što se je obavilo u proljeću godine 1892., leži jezero 405 metara nad Jadranskim morem u kotlini, koju omegjašuje s jedne strane Crna gora, s druge strane obronci visoke (do 1055 metara) gorske kose Tranjine (zovu je i Dolovskom stranom), napokon obronci visočine, koja se uzdiže do 860 metara i na njoj se prostrlo

selo Borci. Od grada je Konjica jezero daleko dvadeset kilometara spram jugoistoka.

Prilično dobrim jahaćim putom izlaziš iz Konjica. Najprije ćeš da se naužiješ veličajnoga pogleda u dolinu Bijele, okruženu snježnim vršcima Borašnice, Poslušnika, Motike, Ortiša, Kape i drugoga gorja, a onda započinje uzlaz na vrbaško bilo. Nešto je ostrmo, ali će se lako da uspne i jahač i pješak. Odatle ćeš starom osmanlijskom cestom, što je iz Sarajeva na Lipetu-karaulu išla u Mostar i u Nevesinje, stići na visočinu, gdje je selo Borci. Iskrčeni obronci Borašnice, po kojima je u sedamdesetim godinama neka englesko-francuska družba harala šume, te vrhunci Osopca (2026 metara), Poslušnika (1744 metra), Živnja i Crvnja omegjuju obzorje. Za neki sat stignemo na strmu ivicu visočine, odakle se Boračkí potok, što odvodi vodu s Borašnice, ruši u tijesnim gudurama i slapovima. Još nekoliko koračaja i pred očima nam se otvara divan vidik.

Na Dolovskoj strani sočno zeleno džbunje, na Crnoj gori mrke zelene šume, a po sredini u dolji tamnozeleno jezero, glatko i spokojno, pravo gorsko jezero, sasvim drugačije boje nego li druga hercegovačka jezera, kao što Place, Bak i Derjansko jezero. Strmim zavojima stignemo za neko pola sata (četiri sata hoda od Konjica) na obalu jezera. Za malu muku s putom ovdje te odštetuje prijatni hlad johovih šuma, pa tišina, što ju samo po koji ptičiji krik prekida, i pogled na spokojno jezero, jedva tiho uzbibano. Današnje je jezero samo manji i donji dio velike kotline, što se strmo spušta spram Neretve, a omegjuju je Crnagora (Jelovina), Tranjina, Oštra i Košutica. Konfiguracija dokazuje, da je isprvice sva kotlina bila ispunjena jezerom, koje je nastajalo od mnogobrojnih tamošnjih vrela i od okopnjeloga snijega s okolišnih brdina, te je tek po malo stalo otjecati u Neretvu potokom Sisticom, što se je utisnuo med Košuticu i Jelik. S vremenom je stijenje i splavljena zemlja zasula gornji dio jezera, a takva ista sudbina očekuje na žalost i sadašnje jezero. Po najnovijoj izmjeri ima jezero 26,42 hektara, najveća mu je duljina 786 metara, a najveća širina 402 metra.

Po priči, rasprostranjenoj med pravoslavnim žiteljstvom, pretvorio je sveti Sava taj kraj u jezero, da kazni svijet, što ga je rgjavo primio. Prama priči je jezero strahovito duboko i na dnu mu se vide ostanci nekadanjega lijepoga mjesta. Još i danas nazivlje svijet zalive na jezeru „kuće“, a o deblima, što se vide u dubljini, veli, da su to ostanci od kuća. No po najtočnijim izmjerama najveća dubljina ima samo 17,10 metara, poprečno 13—15 metara.

Med konjičkim se muhamedovcima o postanku Boračkoga jezera

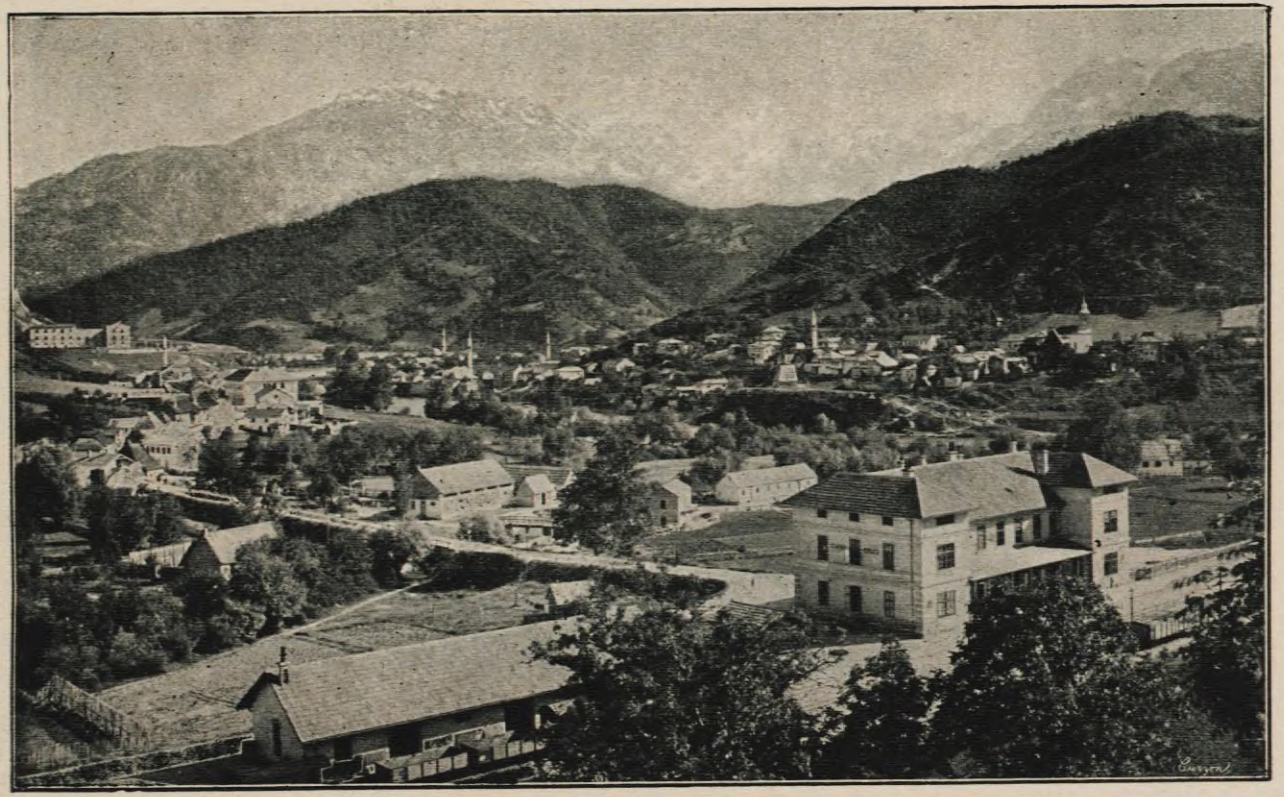

Konjic.

priča ova priča, što ju saopćuje Kosta Hörmann: U prastara vremena, dok su još sveci obilazili ovim svijetom, bio je na ovom mjestu, gdje je danas Boračko jezero, lijep gradić, no niko mu na žalost ne zna više ime. Stanovnici su u tom gradiću bili blagosovljeni svakim blagom zemaljskim, ali su bili pokvarena srca i tako škrti, da nijesu više pazili na gostoprimstvo ni na iskrenu ljubav. Ti su ih grijesi i upropastili.

Seljakinja kršćanka iz Konjica.

Po božijoj mudroj odluci dogje jedared u taj grad neki svetac i zamoli za jelo i noćište. Porugljivo ga otjeraju bogataši i niko mu ne htjede molbu uslišati. Kada se je već bio nakucao na svim vratima, dogje na kraju grada kolibi jedine sirotice, što je živjela u tom bogatom gradu. Bila je to siromašna udovica, koja nije osim svoje kućice, baštice, krave i konja ništa drugoga imala, nego samo sina

jedinca, momka u najljepšoj dobi. Majka i sin bili su Bogu odani, pobožni i milostiva srca. Siromaka putnika prime oni gostoljubivo, podijele s njim svoje siromaško jelo i dadu mu noćište. Sutradan iz jutra, kada se je svetac spremao na put, rekne on materi i sinu: „Božijom ću pomoću da kaznim ovaj grad radi grijeha njegova žiteljstva. Pokupite šta imate i otigjite iz ovoga mjesta, što je prokleto da propadne. Idite spram sjeverozapada i kada dogjete do rijeke, udarite sve uz nju. Tamo gdje vam konj prednjim desnim kopitom triput udari u zemlju, na tom se mjestu nastanite; Bog će vas tamo blagosoviti.“ Mati i sin tako i učine i časom su bili daleko od grada, a

Tjesnac na Neretvi s pogledom na Prenj.

putnik ostane kod njihove kolibe. Kada se još posljednji put obazru na svoju domaju, upropaste se od straha: uz jauk i zapomaganje stanovništva propade pred njihovim očima grad u zemlju, a iz nebrojenih vrela navre jezero i ispuni novu tu kotlinu. U isti mah im nestade svetac s vida. Tako je nastalo Boračko jezero. Mati i sin pogju dalje, sve uz rijeku Neretvu, kako im je svetac rekao. Iza nekoliko sati iznenada im konj zastane. Baka ga potjera riječima: „hajde, hajde, moj konjicu!“ — no konj ni da bi se makao s mjesta. Odjedared konj udari desnim prednjim kopitom triput u zemlju. Sada vide mati

i sin, da su došli na ono mjesto, što im je svetac označio. Tamo si sagrade kolibu, i malo za tim oženi mati sina. S dana su u dan napredovali, jer božiji je blagosov pratio porodicu. K njima se sada pridruže srodnici mladini i brzo tu nastane lijepo mjesto. Po konju, koji je kopkanjem označio mjesto, gdje će da se nasele, nazvalo se je mjesto „Konjic".

Vrijedno je preporučiti i direktan izlet iz Konjica u bijelsku dolinu, što smo ju već spomenuli. Tu se izragjuju veoma lijepe drvene

Katolikinja sa Zec-planine.

rezbarije i sprave, osobito oni sanduci, u kojima seljaci spremaju svoje haljine i vrednije stvari. Sav je kraj od Ivana do Konjica, Jablanice i Mostara pravi raj, kojemu se od srca mora zaželjeti, da ovamo stanu navrtati turiste. Nema riječi, kojima bi se mogle opisati osebujne draženi ovoga kraja.

Od Konjica ide željeznica prilično dugo dalekom ravnicom do postaje Lisičića, devet kilometara daleko. Onda opet započinje veoma

zanimljiv gorski kraj. Na ušću Neretvice u Neretvu leži na lijevoj obali selo Ostrožac s istoimenom stanicom. Po svem kraju ima mnogo bogumilskih stećaka i drugih spomenika sredovječne kulture. Ukraj kolodvora ide željezni most za koliju preko Neretve i spaja kolodvor s cestom sarajevsko-mostarskom, što odande leži usporedo sa željeznicom, no svejednako na drugoj obali rijeke. Kraj lijepih šumovitih visova, uz Idbar i Zec-planinu, još i u ljetu pokrivenu snijegom, stiže se na stanicu Ramu, pošto se još pregje Neretvica i potok Tošćanica. Ulaz u bajnu i plodovitu ramsku dolinu, koju ćemo na daljnjem putu vidjeti, zapaža se samo na časak. Ime te doline javlja se od 12. vijeka u naslovu ugarsko-hrvatskih kraljeva, dočim ga u bosanskom kraljevskom naslovu nema. Ugrima je Rama, kao kraj med Hrvatskom i Hercegovinom, bila isto, što i Bosna, zato se i nalaze u starim listinama nazivi: „Rama seu Bosna“ ili „Bosnense regnum, quod et Ramam vocamus“.

Rijeka se Rama na ulazu u dolinu prelazi željeznim mostom, onda ulazi željeznica u tjesnac, po kojem Neretva kao prava pravcata gorska rijeka buči i pjeni se u svojem kamenitom koritu; visokim se mostom prelazi krasna divlja gudura Doljanke i stiže se onda na stanicu Jablanicu.

Od Konjica do Jablanice kraj je veoma plodovit. Svuda se nalazi plemenito voće, trešnje, šljive, kestenje, orasi i osobito mnogo krušaka, no najviše divljih. I kuće su sila prijatnije nego li u južnijim hercegovačkim krajevima, gdje na selima svijet često živi kao po špiljama, jer drugačije se ni ne mogu nazvati one neumješno dignute kuće bez svake zgode. No tu su još drvene gragjevine s visokim krovovima i bijelo ili šareno obojene. Po drvenim tarabama i zelenom okolišu mislio bi da je njemačko naselje. Jablanica se sastoji iz dva dijela, Donje i Gornje Jablanice. Leži na krasnoj visokoj poljani, oko koje se ispinju gorske glavice jedna nad drugu. Na sjeverozapadu 1648 metara visoka glavica Raulje, na zapadu Trinača (2045 metara). Podalje su goleme stijene Velike Čvrsnice (najviši vrh 2227 metara) i na istoku ogromna Prenj-planina s Lupoglavom, visokim 2102 metra. To je već divlji lomni krš, pokriven snijegom sve do ljeta. Ponosita planina seže od ušća Drežanke tamo do Konjica. Spram zapada pada planina veoma strmenito, no sjeverni je oplaz položitiji i ima na njem bujnih polja i pašnjaka. Ime Prenj kažu da i označuje u starom ilirskom jeziku pašnjak.

Jablanica je pravi raj za turistu i za ljetovanje. Zemaljska je vlada dobro i pojmila zgodni položaj toga mjesta i osobito prikladne klimatske prilike, te je ovdje sagradila velik hotel s devetnaest lijepo

Na podnožju Prenja.

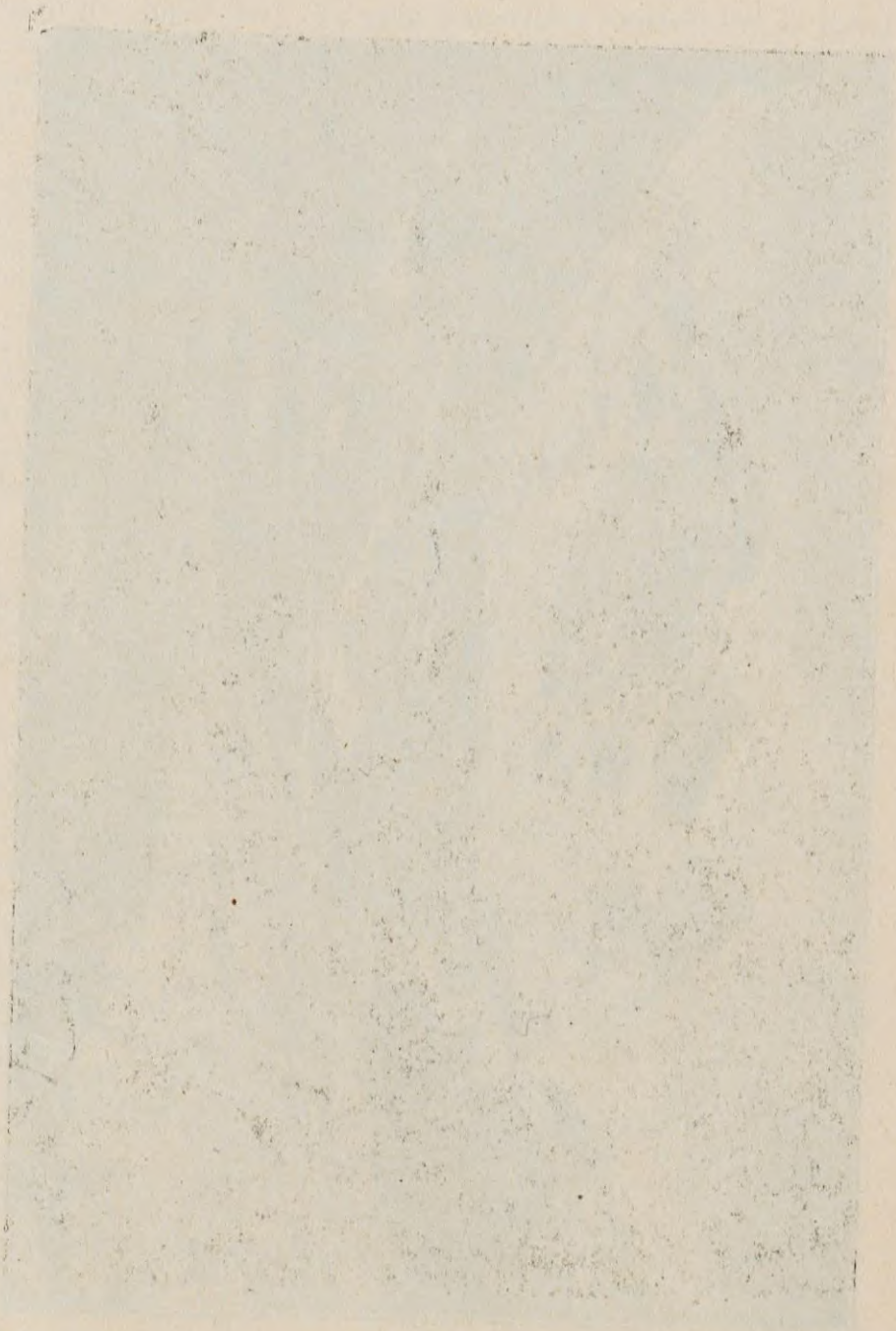

uregjenih soba, te s izvrsnim restauracijonim i društvenim prostorijama. Leži taj hotel usred divna makar još i mlada parka odma uz željezničku stanicu i od njega je na sve strane čaroban vidik. Već se danas ljeti mnogo posjećuje, a gosti iz Mostara i Sarajeva ostaju ovdje često i čitave mjesece; doživljuju se ovdje i romani i slave se zaruke, kako to odaje zapisna knjiga s onim često i smiješnim srdačnim izljevima. Turiste zalaze ovamo mnogo, osobito Danci i Francuzi iz visoke aristokracije. I na visove Prenja i Čvrsnice popeli su se već

Zemaljski hotel u Jablanici.

turiste, med njima i ravnatelj botaničkoga vrta u Berlinu dr. Engler, koji se je onamo uspeo radi botaničkog istraživanja te je u zapisnoj knjizi ispjevao oduševljenu himnu u slavu Jablanice. Lovci nalaze ovdje još obilata lova, osobito mnogo divokoza, a u prenjskom, moharničkom i drežničkom kraju ima i dosta medvjedova i sipova.

Opskrba je u „hotelu Jablanici“ uzorna, cijene je zemaljska vlada odredila te su sve redom umjerene. Oko željezničke stanice i hotela malo je po malo iznikla čitava naseobina od ljetnikovaca; to

su stanovi raznih činovnika, željezničkog inžinira, šumskoga nadzornika i t. d. Oružana zaštita smještena je u vojarni, ali od ovoga svijeta ne treba ti više nikakve zaštite. Predusretljiv je tu svijet, pa i nalazi lijepe zarade, kako je ovuda promet porastao.

Kada sam pred mnogo godina prvi put došao u Jablanicu, bilo je tu sasvim drugačije nego danas; smjestio sam se u turskom hanu, gdje je sve vrvjelo od nečisti. Godine 1885. našao sam tu velik tabor. Neka je Koruškinja držala tu gostionicu, sličniju velikoj kantini, no opet s dobrim jelom. Godine 1888., kada se je gradila željeznica, nastala je kao neka naseobina od stranaca; uz velike vojničke i radničke barake stajalo je mnogo kantina, onda pristojna gostionica, pa nekoliko kavedžija i trgovčića, čak se je i jedan češki cipelar već naselio. Godine 1894. bio je iz toga provizornoga razvitka nastao trajan razvitak. Danas je Jablanica zračno lječilište prvoga reda, koje te po mnogom sjeća švajcarskih i tirolskih ljetovališta u visokim Alpima. Kako je zgodno spojena željeznicom sa Sarajevom i Mostarom, a redovitom se diližansom po ramskoj dolini na Prozor i Bugojno hvata onamo željezničkih pruga u Jajce i Travnik-Lašvu, natkriljuje Jablanica time u daleko svoje suparnike po Tirolskoj i Švajcarskoj, te joj je osiguran velik napredak.

Stanovništvo je u Jablanici većim dijelom muhamedovsko, no osobit položaj zauzimlje Jablanica u islamu po tom, što se ovdje žene ne kriju. Već onda, kada se je uvodio islam, mora da su ovdje žene gazdovale, pa još i danas gazduju; feredžu ni jašmak ne htjedoše da uzmu, nego pridrže staru nošnju te je nose i danas. Kako muhamedovac svagda poštiva narodni običaj — adet — i smatra ga kao nekim zakonom, nije se nikada smetalo ni tim štitnicama ženskih prava u Jablanici. Misle mnogi, da su žene zato tako krepko branile staro svoje pravo, što su bile još pod živim dojmom bogumilske vjere. A da je ovdje bilo važno središte te sekte, dokazuju to mnogobrojni stećci.

Kuće domaćega svijeta izgragjene su u Jablanici većim dijelom iz crnobijelih lavinih troski i pokrivene su pločama od onoga škriljavca, što je u ovom krševitom kraju uz jursko vapno najčešći kamen. Po fantastičnim likovima i slojevima škriljavca uski se tjesnac, u kojem dolje huji Neretva, pričinja takvim, kao da su ga gradila neka nadnaravna bića. A u koritu Neretvinu moderna je tehnika izbila i izidala put za željeznicu. Malo ima u Evropi tako smionih i zanimljivih gragjevina. Kada krene željeznički voz iz Jablanice, prelazi mostom začudne željezne konstrukcije na lijevu stranu Neretve, prolazi tunel i vijuga se neko vrijeme med položitim obroncima i bučnom Neretvom,

Onda se velikim vijaduktom od pet svodova prebacuje preko doline Glogošnice, provozi se istoimenim tunelom, zavija u nekoliko velikih zavoja i skreće u prostraniju dolinu. Onda opet prolazi tunelom, provrtanim pod ograncima Prenj-planine, koja je u ovu stranu iskidana. Svuda vidiš vodopade, tako sasvim izpod ceste jako vrelo Praporac (zovu ga i vrelo Komadina), koje se s visine plaho i šumno ruši u rijeku. Sada se opet ulazi u tjesnac, dug tri kilometra. Onda se mostom prelazi opet na drugi brijeg Neretve, te se uz gudure i divne brdske krajeve stiže na stanicu Grabovicu.

Još kroz nekoliko tunela i dolaziš do čudne sutjeske, gdje misliš

Tjesnac na Neretvi.

da bi mogao rijeku preskočiti. Obala dolje na samoj rijeci pod tim strmim brdinama sastoji se iz uslojena kamena, a pokrivena je kršom. No svaka stopa zemlje, što iole vrijedi, privrijegjena je kulturi, te je s trudom i mukom ogragjena i kamenim zidovima zaštićena. Gdje je Neretvino korito više, nalaze se prirodne izdubene špilje. Nemile su na oko, no služe za staje i zatvaraju se vratima od pletera.

Med šumovitim bregovima, koji se opet jače ispinju, stižemo u Drežnicu. Za stanicom se prelazi željeznim mostom Drežanka. Na časak ti se samo otvara pogled u usku stjenovitu dolinu te rječice, u

divlji kraj, kojim se vijuga k Neretvi. Uskim puteljkom dolazi se odavde u selo Drežnicu, koje od sviju sela u zemlji ima najzasebniji položaj. Zbijeno je med strahovite stijene, visoke nekoliko tisuća stopa, da se u selu i za ljetnih dana samo po nekoliko sati vigja sunce; kada pogledaš ozgor na selo, čini ti se da leži na dnu ponora. Samo uz rječicu i jednim jedinim putom preko brda, kuda opet po zimi obično ne možeš proći, moraš da se vereš i skakućeš kao divokoza, ako ćeš u tu „dolinu sjena". Malo no veoma plodovito polje, koje rodi vinom, voćem i žitom, hrani ovdješnje stanovništvo od nekih 800 duša. Svijet je u ovoj pustoj samoći najbolje očuvao svojstva hercegovačkoga plemena. U neukom hercegovačkom svijetu, — kaže neko duhovno vrelo, — Drežničani su najneukiji, no dobri pjevači. Svijet tu misli, da kod njih ima zakopana blaga, i u istinu je godine 1867. Hasan Kumrić našao u nekoj ruševini nekoliko stotina vizantskih zlatnih novaca iz jedanaestoga vijeka. O Drežničanima se mnogo priča, tako na primjer i to, da su poklonili sultanu osobito lijepa sokola i za to ih on za vječita vremena oslobodio od svakoga poreza. Svakako je bilo nekada teško, da se u Drežnici štagod silom zadobije, te su Drežničani živjeli u blaženom spokoju i niko se nije za njih ni brinuo.

Suprot ušća Drežanke, na cesti, leži vojnička postaja han Sjenica. Ovdje se već javlja po koja smokva, koja uz granatu već kod Janjana dolazi kao obična šikara uz cestu i kao drvo, dok ti na koncu u Mostaru ne razblaži pogled najdivnija južna vegetacija. Odma za hanom Sjenicom ruši se Crno vrelo bučnim padom u Neretvu. Provedeno je ispod ceste, no opet je to veličajan vidik. Vrelo izvire na podnožju visoke stijene, u čarobnoj špilji, u kojoj ni dašak ne kreće dugih mahova, što tamo vise, ni ne talasa ni ne mreška vodu. Željeznica ide ponajviše visokim mirima; kraj se sve izmjenjuje i sve je slikovitiji i divljiji. Sav Neretvin tjesnac, što se pruža od Jablanice do stanice Raškegore, kuda sada dolazimo, očarava te svojom veličanstvenom krasotom. Sada se opet izmjenjuje slika. Rijeka teče širim koritom i kada stigneš na stanicu Vojno, otvara ti se vidik na prostranu ravninu, na kojoj leži hercegovački glavni grad. Zemlja je tu lijepo obragjena i po mnogim se naseljima vidi, da je blizu veći grad. „Bijelo polje" kažu da je nekada bilo jezero i svijet to ovuda dokazuje prilično čudnovato. Na nekoliko ivica te ravnine, kod Kuta, Suhodola, Vojnoga i Rastana, vise velike karike, obljevene olovom. Te su karike, priča se, bile za to, da se za njih vezuju lagje. Danas se to obilje vode slabo osjeća; čak i Neretva kao da hoće kod Skakala da nestane u zemlju. Tu sužuju naime stijene rijeku tako, da

Neretva u Mostaru.

se voda jedva vidi, i može se u istinu rijeka jednim odvažnim skokom preskočiti.

Bilo je već osam sati na večer, kada smo se dovezli u Mostar. Visoki bregovi s mnogim utvrdama kazuju nam, da smo u zemlji, gdje se još pred nekoliko godina nije moglo pouzdavati u mir. Svijetlo plinsko svjetlo na kolodvoru, omnibusi iz hotela, fijakeri, — u nekadanju divlju Hercegovinu ušla je kultura i civilizacija. Za nekoliko se časaka

Hotel „Narenta“ u Mostaru.

dovezosmo, gdje ćemo da odsjednemo, u zemaljski „hotel Narenta“. Divna je to zgrada i tu u veselu društvu otpočinusmo od velikog užitka, kojim smo na putu naslagjivali oči. Velika putnička družba Cookova upravo je prispjela na Metković iz Dalmacije, opet dokaz, da je i Herceg-Bosna ušla med zemlje, koje svjetski putnici posjećuju.

Čaršija u Mostaru.

Hercegovački glavni grad.

Malo ima slikovitijih mjesta od hercegovačkoga glavnoga grada. Položen med visoke gore, Podveležj i Hum, med kojima huji Neretva u dubokom lomnom koritu svojem, u svem odaje glavno sijelo ratoborna plemena. Na jugu mu je velika ravnina Bišće, na sjeveru Bijelo polje, te je bilo dosta mjesta, da se Mostar daleko rasprostre poljem, ali on opet ostade zbijen, kao da stoji za obranu. A one mnoge utvrde na visovima, što su se digle u u novije vrijeme, jošte ojačavaju ratni dojam. Kuće su sve od kamena i uz one gole planine nekako ti se pričinjaju takvima, da čim čuješ ime Hercegovina, odma pomišljaš na vječite borbe. No Mostar nema samo hercegovačko obilježje, nego i talijansko i veoma jako istočnjačko. Ta mješavina u ovoj gradskoj spodobi, k tomu sada još i evropski elemenat, tako se doimlje, da Mostar svakoga stranca začara. Uza to slikoviti pogled na lomno korito Neretvino, te spram mrtvih golih obronaka Huma najljepši kontrast u bujnoj tropskoj vegetaciji po baščama i poljima. Na stijenama se zeleni med kamenjem samo koji stručak žalfije, da ga se jedva vidi, a na polju najbujniji i najsočniji cvijet — bilinski čarobni raj . . .

Mostar je i po svojim klimatskim prilikama tropski grad. Veći dio godine žeže te na ulici pravo afričko sunce; žega bude do 40 i više stupnjeva, te je hodanje prava muka. I u veče slabo da se opo-

raviš; kada zapadne sunce, izbija iz kamenja vrućina kao iz kakve parne kupelji, a u kući moraš dobro da se čuvaš „papadača", sitnih krvoločnih moskita. Rijetko bude ovdje zima, ali kada se desi, onda je med tim kamenitim zidovima, i kako tu obično ni nema peći, dvared gora; još gora, kada s brdina divljom silom zahuji bora. No stranac, koji se smještava u izvrsnim hotelima, ne osjeća tih mostarskih osebujnosti i njemu će taj zanimljivi grad prirasti uz srce, da ga nikada ne će zaboraviti.

I u hercegovačkom glavnom gradu ima idiličnih mjesta. Kada se pregje čaršiju i stari most na Neretvi (mi ćemo se toga mosta još sjetiti), dolazi se u gradski kraj Zahumje. Ovo je tiha četvrt mostarska, bašteni kraj. Granate u cvijetu pozdravljaju te preko niskih zidova, golemi dudovi, smokve i orasi pružaju svoje granje na cestu i zasjenjuju je, iz bezbrojnoga se rascvjetanoga džbunja i cvijeća ishlapljuje opojan miris. Ovdje je pokusni vrt voćarske škole, pravi raj za svakoga vještaka; u njem ima osobito lijepa voća na niskom drveću. Odma u blizini stoji za visokim zidovima katolička crkva, nova gragjevina u obliku bazilike s detaljima u korintskom slogu. Nad glavnim vratima ima napis, da je pomoću svemogućega stvoritelja te sv. Petra i Pavla izgragjena godine 1866. dne 7. ožujka. Dobrostivi car stambulski dao je za nju mjesto i još pedeset kesa. Nešto je skupio siromašni narod, a sve su druge velike troškove skupili u inozemstvu franjevci i njihov biskup.

Istorija katoličke crkve u Mostaru prava je mučenička. Do pedesitih godina našega vijeka katolički je vikar hercegovački smio samo preodjeven ili po noći da dogje u glavni grad, da onoj šačici katolika donese duhovne okrepe. Zato je vikar fra Rafo Barišić, koji je stolovao u kolibici u Seonici, svim silama uznastojao, da doskoči tim prilikama. Stajalo ga je i teške muke i troška, dok nije svojom ustrajnošću i lukavom politikom izradio carski ferman, kojim mu se dopušta, da gradi u Mostaru biskupski dom. No muhamedovci se mostarski usprotive sultanovoj odredbi i skoče na oružje. Vikar nije odustajao od svojega prava i bili bi ga ubili, da nije pomogao vezir Ali paša. Kako muhamedovci ni za šta na svijetu ne htjedoše prodati u gradu nikakvo mjesto, gdje bi se gradilo, kupi vezir izvan grada u Vukodolu na svoje ime komad zemlje te ga onda proda vikaru za šest kesa (300 for.). Kada to začuju muhamedovci, uzbune se i zavjere se, da voliju izginuti, nego da puste nevjernika, da tamo gradi. No Barišiću dade vezir deset oružanih kavaza i med njima je on bez ikakva straha išao po gradu, pa u Vukodo, makar da su odasvud iz prozora virile puščane cijevi. U Vukodolu je sve oko njega drhtalo za

život, no on se jedini ni časak ne prestraši, nego uzme kamen i označi temelj svojemu domu. Onda zapovjedi graditelju strogim glasom carske odredbe, da se lati posla, i vrati se živ i zdrav u Seonicu, gdje ga njegovi dočekaju kao pobjedioca. Bilo je to godine 1847. Muhamedovci su bili tako ražešćeni, da je bilo opasno i za radnike, koji nijesu kod gradnje bili drugačije sigurni, ako im nije bilo oružje za pojasom ili pri ruci. No kada se je dom izgradio i Barišić onamo prenio svoje sjedište, brzo su se i izrazito opazile u Mostaru posljedice toga koraka. Prije god. 1852., kada se je vikar preselio u Mostar, bilo je u gradu jedva nekih 120 katoličkih porodica. Bili su to siromašni kmetovi i zanatlije, od kojih ni jedan nije imao ni najčednijega mjesta u čaršiji. Već godine 1867. bio je broj katoličkih porodica u Mostaru 398, a duša 1715, i rasto im je broj tako naglo, da se je naskoro morala osnovati škola.

Kapela uz biskupski dom brzo bude za katoličku općinu premalena i trebalo se je dizati u Mostaru veću katoličku crkvu. I to je načinio Barišić. Vlastodršci, kojima se je taj lukavi svećenik-političar služio, poznate su istorijske ličnosti. Ali paša Rizvanbegović-Stočević, koji je od godine 1832. do 1849. skoro neograničeno vladao u Hercegovini, pomogao se je bio slabošću portinom spram bosanskoga ustanka godine 1831. i popeo se do vezirstva u svojoj užoj otadžbini. Nevjeran ili možda samo i hladan bio je on spram narodnih i vjerskih interesa bosanskih muhamedovaca, što ih je Husein kapetan sjajno zastupao. Pristajao je tako uz reforme u carevini, no kada je postao vezirom, gledao je da državnu prevlast što može ruši. Ali osmanlijska ga lukavost nadvlada. Na gozbi u Mostaru zarobi ga Omer paša i vezir pogibe kao pravi predstavnik svojega plemena, — neki vele: od otrova, a neki: od ubojita zrna.

Iza toga nagloga pada Ali paše Rizvanbegovića-Stočevića zavlada u Mostaru Omer paša kao glavni zapovjednik carske vojske. Barišić i njega predobije, te njegovim zauzimanjem ne samo da je u Stambulu dobio dozvolu, da smije graditi crkvu, nego mu još dadu zgodno mjesto i pedeset kesa na poklon. No i sada bude mostarskim muhamedovcima krivo, da se gradi, te oni ne htjedoše pustiti, da se lomi kamen ni tu u blizini ni na kojem daljem mjestu. Na jedanaest mjesta moralo se je stati lomiti kamen i troškovi su tako strašno rasli. Zidari su bili domaći Hercegovci, većinom iz Popova polja, a graditelj je bio šest godina dana Petar Bakula, čovjek izučen na zapadu. Barišić nije više doživio, da se crkva izgradi, no djelo je njegovo napredovalo i dovršilo se. A danas se ne zna u Mostaru vjerska mržnja, i sve vjere živu tamo mirno. Odma uz katoličku crkvu

Stari most u Mostaru.

izgradio se je na ulicu ženski samostan, pa niko nije ni okom trenuo. A u tom kraju živu baš većim dijelom muhamedovci.

Dalje na našem putu uskom tihom ulicom u Zahumju sve nam se iznovice razblažuju oči onim zelenilom, što se često na turskim grobljima presvogjuje, da nastaje čitava neprolazna šikara. Neko ćemo vrijeme uz Radobolju, iz koje je voda u novom mostarskom vodovodu, onda uz silesiju malih bašča s kavom, te na posljetku skrenemo k nekoj krčmarici Kranjici, čiji je muž prije služio u Mostaru kao straž-meštar. Ovdje je bilo prilično pivo u bocama, a hladilo se je u potoku, koji je hladan kao led. Ogromni dudovi, kakvih sam rijetko vigjao, zasjenjivali su bašču i kuću. U kući su u gostinjoj sobi mnoge lastavice imale svoja gnijezda te su tamo ulijetale i izlijetale. Lijepo je to svuda na istoku, da se ne muče životinje, da se ptice ne proganjaju ni ne hvataju, a konji da se rijetko biju ili i nikako. Istina Bog da se u Bosni i Hercegovini životinje osobito ne nadgleda, no puštaju se, neka se prirodno razvijaju, i po volji je svijetu, kada napreduju. Za to je bilo često svagja s doseljenim talijanskim radnicima, koji po svojem domaćem običaju ne mogu živi da vide pticu, sjem da leži pečena na palenti. Ponukalo je to već i zemaljsku vladu, da izda odredbe protiv toga utamanjivanja. I onako su u mnogim krajevima ptice pjevačice prilično rijetke, jer ima mnogo kobaca i ti ih strašno tamane. Samo vrabaca ima svagdje, pa se hvala Bogu plaho i umnožavaju.

Kada već govorim o pticama, moram da spomenem i jedno idilično mjesto blizu staroga mosta. Tamo su velike pećine, koje je očito rijeka izlizala. U njima i u bašči uz njih otvorena je pivana, skladište sarajevske dioničke pivare. U tim je pećinama divan hlad i ni carevića-kraljevića Rudolfa nije godine 1888. mrzilo, da posjeti tu najoriginalniju pivanu. Stotine lastavica ovdje ulijetaju i izlijetaju i nije ih ni briga za svijet. Sjede mirno u svojim „odajama“. Odavde je i lijep pogled na kršno korito Neretvino, koje je u gradu upravo i najdivljije.

Najveća je znamenitost, što se u Mostaru odvajkada spominje, kameniti most na Neretvi. Mislilo se je, da su ga Rimljani izgradili, te se je ovdje i tražio rimski grad Matrix. Možda je tu u stara i prastara vremena i postojala veća naseobina, no prilično je labava misao, da se zato ime grada Mostara izvodi iz imena „Most stari“. Grad je procvao svakako istom onda, kada je Blagaj na polju Bišću propao i Mostar postao sijelom namjesnikovim. U mletačkim ratovima protiv Osmanlija Mostar je bio Osmanlijama čvrsto mjesto i opsada je tu nekoliko puta po zlu pošla.

Stari most ide preko rijeke u jednom jedincatom smionom luku od 95 stopa razmaka i 75 stopa visine. Ponosita je to gragjevina,

koja te se najjače doimlje, ako je gledaš iz korita rijeke. Uz most stoje nad svakim ulazom kule, koje skupa s mostom narod nazivlje „gradom“. Kule idu u polukrug i imaju veoma debele zidove. Prije su služile nešto kao barutane, nešto kao teške tamnice. Danas naravski da nemaju nikakve vrijednosti.

Uz stari most u Mostaru.

O postanku toga mosta različito se nagagja. Ona verzija, da su ga sagradili Rimljani, danas je zabačena. Muhamedovci tvrde, da je istom dulje vremena iza toga, kako je sultan Bajazid II. osvojio Hercegovinu, nastao most, i to za vlade velikoga sultana Sulejmana III.

Oko mosta.

godine 974. p. Hidžr., t. j. godine 1566. Kao dokaz se navodi arapski napis: „kudret kemeri“ (luk svemožnosti božije), što stoji na sredini luka. Kada se zbroje brojčane vrijednosti pojedinih pismena, izlazi po arapskom običaju godina gradnje, t. j. godina 974. (1566.) Napis se vidi samo s obala, koje su prilično daleko, pismena su stara i zbrisana, pa ih je teško danas odgonetnuti. Autentično izvješćuje o mostu turski geograf Hadži Halfa u svojem djelu „Rumelija i Bosna“:

„U Mostaru ima veoma znamenit most, sveden u jedan luk i sagragjen godine 974. Bašče leže većim dijelom s onu stranu rijeke, u dolini Radobolje, te se je prelazila nekada rijeka velikim mostom, koji je visio na lancima. Kako nije most imao stupova, ljuljao se je, da te je smrtni strah podilazio, kada si prelazio. Iza zapreme osmanlijske zamole žitelji cara Sulejmana, da im sagradi kameniti most. Sulejman pošlje graditelja Sinana, najvećega turskog arhitekta sviju vremena. Sinan razgleda i izjavi, da se ovdje ne da svesti most. Tako se odustane od nauma. Docnije se ujamči neki vješt stolar mostarski, da će naum izvesti, i most se izgradi. Ima samo jedan jedini luk s promjerom od 150 rifova, umjetna gragjevina, koja je nadišla sve graditelje na svijetu. Zid, na kojem je luk, širok je od prilike osam metara.“

O gradnji mosta pričaju pravoslavni opet onu priču o žrtvi. Neimar Rade, koga su Turci bili zarobili, otkupi se tom gradnjom na slobodu. No uz svu muku ne htjede mu poći za rukom, dok ne posluša savjet vile s Veleža i ne uzida u temelj momka i djevojku.

Turski pjesnik Derviš paša (godine 1004. p. Hidžr. vezir bosanski), Mostarac, opisuje u jednoj pjesmi Mostar, te opijeva grad i most ovako oduševljeno:

„Besprimjerna ljepota Mostara ne da se perom opisati! Ne čudi se, srce, što te je Mostar očarao. Nigdje na svem svijetu, sjem u rajskim sferama, nema takvoga balzamnoga zraka, što grudi širi, ni takve vode, što život produžuje. Ko Mostar gleda, sa svakim se časom razbugjuje na nov život! Svaki kutić u Mostaru ispu-

njuje srce novom radošću. Po svojim vodama i voćima može da se usporegjuje s Anatolijom. Svaka baštica mostarska rajska je bašča. Mostarski most sa svoje dvije kule sličan je svodu nebeskomu, po kojem zvjezdice hodaju svojim putom. No ni svod se nebeski ne može s njim usporediti, jer i njegovu veličinu nadilazi veličina svedenoga mosta. I da pretražiš sav svijet, ne ćeš nigdje naći takva života kao u Mostaru, u radionici sviju znanosti i umjetnosti. Iz Mostara nikoše veliki junaci i na maču i na peru, i prije i sada. Preda mnom moraju da zašute papige indijske, jer ja sam slavulj, koji opijeva Mostar."

Džamija u Predhumu u Mostaru.

Kada pogješ mostom, začudićeš se, kako se jako penje, u stepenicama. No kada budeš na visini, gdje je nekada — kako vele — bilo sramotno mjesto za zločince, začaraće te pogled uz rijeku i niz nju, pa dolje kao u ponor. Koliji je sada zabranjeno ovuda prolaziti, jer se pokazuju opasne pukotine u desnom istočnom stupu. Promet

ide na dva nova željezna mosta, od kojih jedan, most Franje Josipa, spaja kolodvor s gradom.

Ceste su u gradu dobre, pa i čiste, koliko to već može da bude uz onoliki jaki promet s tovarnom marvom. Cijeli karvani dolaze sa sela i donose svakojakih stvari na prodaju, veliki čoporovi ovaca i koza, koje obično tjeraju žene i uza to još na preslicu predu. Osobite ljepote — osim uzrasta — ne ćeš na tim seljakinjama vidjeti. Većinom su jako opaljene suncem, odjeća im je često prljava, no nijedna da bi bila bez srebrena novca oko vrata ili bez niza sa staklenim i jantarovim zrnjem. I na glavi nose novce, vješto obješene u kosu, koju pletu u mnogo malih kurjučića. Odjeća im je nečista, jer u mnogim gorskim krajevima nema vode, a gdje ima vode, odma ta nečistoća nestaje. Blagdanja im je odjeća svagda čista, a platno je lijepo izvezeno poznatim južno-slavenskim uzorcima. Ni ženskinje nijesu ovdje pokunjene i iz crnih im očiju sijeva južnjačka vatra. Gradsko stanovništvo nosi narodnu nošnju, u koliko se ne odijeva već a la franka. Istočno-pravoslavni imadu obično crnogorsku kapu s crnim rubom, no mjesto početnoga slova kneževa, kako je u Crnojgori običaj, izvezena je na crvenom poklopcu zlatna zvijezda. Krepki su to i stasiti ljudi, puni samosvijesti. Nema kod njih podložnosti; vidiš na njima, da su vazda spremni za slobodu se boriti. Ovdje se jasno vidi, kako su se Bosanci i Hercegovci, makar da im je isti jezik i porijeklo, razvili različito. Hercegovce nikada ne mogoše Osmanlije potpuno da podjarme, svaki se je pokušaj krvavo odbio. Uza to su prostodušni i pošteni; kao i svi brgjani nijesu do duše ni oni osobito susretljivi spram stranaca, no u svem pouzdani. Uz sadanju su vladavinu privikli, dabome sporije nego svijet u Bosni.

Džamija ima u Mostaru trideset, med njima krasna Karagjoz-džamija. Većinom su to sasvim pristale gragjevine, osobito su munare tako lijepe, da se s njima slabo koje u Turskoj mogu da sravne. Moraš da im se čudiš, kako su izidane iz velikih četvornih kamenova, kako su divno izragjeni vršci od zidova na ćenaru, otkuda mujezin okujiše. Uz česme po džamijskim haremima, gdje pet puta dnevno uzimaju abdest, stoje većinom krasni čempresovi, a groblja, koja su po starom muhamedovskom običaju odma uz džamije, sva su u bujnom zelenilu, kojemu rascvjetane granate pridodaju još življu boju, tako da ta mrtvačka pokojišta sasvim gube svoj mračni vid. U opće se oblast jako brine za uzgajanje drveća i vrtarstvo, za poboljšavanje i poljepšavanje. Nekadanje gjubrište u Zahumju, kuda je sav grad bacao smeće, pretvorila je oblast u krasan vrt, što smo ga spomenuli. Parcele, što su uz to nekadanje gjubrište, bile su donde puste i niko ih skoro nije

htio ni da kupuje, a danas su i na njima vlasnici stali saditi bašče. Osobito je vrijedno spomenuti Stefanijinu aleju, što s kolodvora vodi u polje kao strijela. Zasagjena je krasnim drvećem i divna za šetnju; desno su i lijevo čitave šume od smokava, bujna duhanska i kukuruzna polja, okružena zelenim džbunjem, a med njima svaki čas koja mala gostionica, turska kava, gdje ćeš u zelenilu divno da otpočineš.

Karagjoz-džamija u Mostaru.

Ovdje se posvakuda svjesno radi, a oni novi evropski gradski krajevi, što nastaju na južnoj strani, one mnoge nove gragjevine u starom gradu dokazuju, da ima poduzetna duha i napretka. Zgrada okružne oblasti monumentalna je gragjevina, isto tako i nova vakufska zgrada, izgragjena u mauričkom slogu, magistratska zgrada s prostorijama kotarske oblasti i viša djevojačka škola.

Viša djevojačka škola u Mostaru u neku je ruku ženska gimnazija, koja dobro služi već radi djece onih mnogih činovnika, vojaka i stranaca, ali je i domaća djeca marljivo polaze. Veoma su omiljene trgovačka škola i narodna osnovna škola. Uza to ima još i raznih vjeroispovjednih osnovnih škola. Djeci, koja polazi srpsku ili pravoslavnu školu, ne može se zavigjati; moraju da se penju na strm brijeg, koji već u obično vrijeme napominje tegotni put u nebo, a po zimi ili po oluji opasan je i za život. Škola je ta blizu pravoslavne crkve, te svećenstvo ne pristaje, da se drugamo prenese, da je ne pusti s vida i ispod nadzora. Crkva svakako veličanstveno leži na toj visini, s koje je dalek vidik po svem Mostaru. Izgragjena je u velikim dimenzijama u vizantskom slogu. Nutrina joj je okrom ikonostasa prilično gola, ali se ipak uzvišeno doimlje to prostranstvo s veličajnim svodom na golemim kamenim stupovima i s cvijetnim i lovorovim glavicama, da će se razdragati svaki prijatelj umjetnosti. Mitropolit nas dočeka u crkvi s arhimandritom i s nekoliko svećenika, te nas upozori na sve, što je znatnije. Mitropolit je bio rodom Grk i slabo je znao hrvatski. Tako se je u srpskoj crkvi dogodio originalan slučaj, da je duhovni pastir govorio turski s jednim gospodinom, koji nas je pratio. Svećenicima nije valjda baš osobito rgjavo bilo za osmanlijske vladavine, jer nose ponajviše osmanlijske dekoracije. Nego kod domaćega se svijeta vigja ovdje mnogo austrijskih redova, i nose ih s ponosom.

Za današnje stanovništvo mostarsko od 17.010 duša (godine 1885. bilo ih je samo 12.700) čaršija je prilično tijesna. U onih pet stotina dućana, što se redaju niz rijeku dolje do staroga mosta i nastavljaju se čak i prijeko, prodaju tursku robu, te razne osobite mostarske radnje; tako je na pr. ono obično glineno sugje lijepo i vrijedno ga je kupiti. U gdjekojem ćeš dućanu naći i koji nakit ili dragocjenost iz starih vremena, no te su stvari većinom već pokupovali stranci. Vrijedno je pohoditi ulicu, gdje su krojači, terzije. Tu se zgotavljaju krasne zlatom izvezene odjeće za bogate Hercegovce. Lako je sve ovdje razmotriti, jer se kao u Italiji pred svijetom na ulici radi. U čaršiji opet stoji na čistini originalna kavana, koju su stranci nazvali „Café Luft“. U malom paviljonu, otvorenu sa sviju strana, stoje u okrug klupe, u strani kave-odžak, i tu peče kavedžija upravo divnu moku.

Na sjevernom i na južnom gradskom kraju nalaze se masivno izgragjeni tabori, vojarne i barake. Svuda se je stalo saditi lijepe bašče i drveće, no na južnoj strani ne će pravo da uspijeva; tlo je suviše kamenito, a u Mostaru je toplo i slabo pada kiša. Koliko god sam

puta pohodio hercegovački glavni grad, a to je — osim kratka boravka jedared za osmanlijske vladavine — bilo četiri puta, pričinjalo mi se je svagda, da su drvca uz južni tabor sve krŽljavija, — direktna protimba onomu bujnomu zelenilu na Neretvi i Radobolji.

Blizu južnoga tabora, no već u gradu, stoji erarska duhanska tvornica. Vrijedno ju je pohoditi. Zaposleno je tu 300—400 i većih i manjih djevojčica i sijaset muškaraca. Tu se iz slavnoga hercegovačkoga duhana izragjuju cigarete. Med muškarcima ima ih od svake

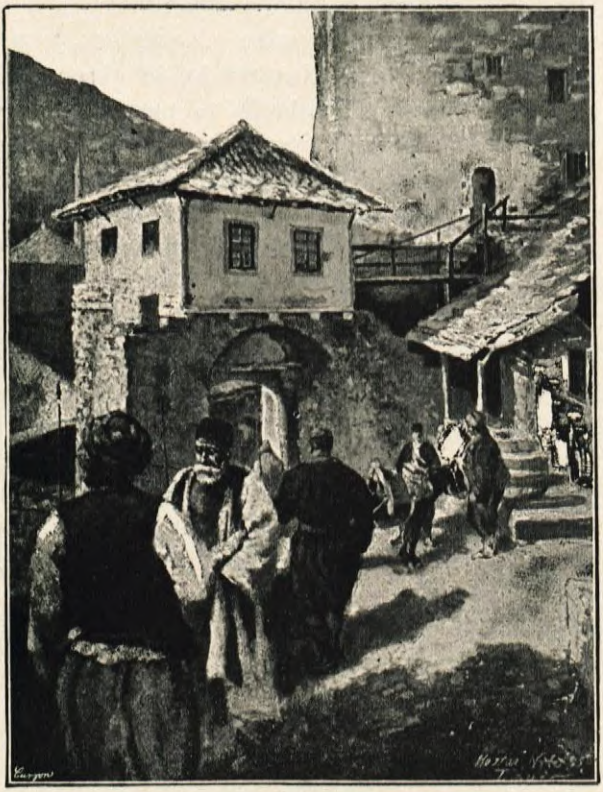

Kraj mosta u Mostaru.

vjere, med ženskinjama samo katolikinja i pravoslavnih, jer muhamedovke, koje se jave za posao, dobivaju da rade kod kuće. Zasluga je čak i za evropske prilike veoma pristojna; a one lijepe djevojačke spodobe, sve redom u slikovitoj narodnoj nošnji, s fesom na glavi, divno ti je za radom pogledati. Nekoje nose oko fesa i oko vrata novac, čak i dukate i stari osmanlijski zlatni novac. Koje to ne smažu,

nose na fesu i u kosi cvijeće. Cvijeće stoji i na svim stolovima, gdje se radi. To je takva golema razlika s radionicama u stranim tvornicama, da bi pomislio, kao da se ovdje rădi za zabavu. Te su djevojke spram tamošnjih pojmova veoma visoko plaćene i često izdržavaju svoje siromašne porodice. Kako nam je ravnatelj kazivao, nema marljivijih ni vještijih radnika ni radnica, nego ta mlagjarija, te ih se prima, koliko ih se samo javi. Tvornica se neprestance povećava, jer se duhan sve više sadi i izvoz svejednako raste.

Na cesti u Blagaj, na polju Bišću, stoji i zemaljska vinarska i voćarska stanica. To je komad od 32 hektara, zasagjen lozom i drvećem. U sredini je lijepa kuća za muljanje i kuća sa činovničkim stanovima. Loza se dobavlja samo iz krajeva, gdje nema ni traga filokseri, te se ovdje sadi nešto za prirod, a nešto za razdavanje vinogradarima. Vinogradarstvo je oko Mostara dosta znatno i rod je upravo izvrstan, no i sumnjive težine. Po onom, što smo dobili da okušamo na vinogradarskoj stanici, želimo samo, da se naskoro svi goli obronci po Hercegovini, barem svuda u mostarskom okolišu, zasade tim lozama, što rode ovakvom kapljicom.

Tu nablizu ima već na oko korist od stanice: podrumovi Riste Jelačića. Jelačić je bogat vinogradar, koji svoje nasade sve raširuje. Sina je poslao na vinogradarsku školu u Klosterneuburg (Donja Austrija), da se izuči, te je onda po njegovim planovima načinio velike podrumove i stao racijonalno baratati vinom. Pravi je užitak, kada ugješ u te visoke prostorije, gdje leže velike kace, i kada onda pogješ po podzemnim podrumovima, te samo da kušaš i da se diviš.

Vino — crno i bijelo — već se razašilje mnogo u strani svijet, čak i u Braziliju, kako nam je Jelačić ponosito pripovijedao. Cijene nijesu jeftine, no mostarsko se vino može da takmi s najboljim vrstama sviju evropskih vinskih krajeva. Stari Jelačić govori dobro talijanski, njegov sin izvrsno njemački, te se strancima može preporučiti, da ovamo zagju.

Od mostarskih je hotela erarski „hotel Narenta“ prvi, najbolji i najvredniji preporuke. Sobe su lijepe, cijene su odregjene i nijesu previsoke, restauracijone, čitaće i kavanske prostorije kao u najfinijim lokalima evropskih velikih gradova. U bašču je izgragjena veranda i

Mostarski kraj.

tu ti je divota na veče, kada stane šapat svega toga stranoga drveća, kada na tamnomodrom nebu zasija mjesec u svem sjaju i u blizini začuješ Neretvu, kako šumi. Tada ne bi mislio, da si u Hercegovini, što se je toliko vijekova potpuno pravo nazivala divljom i krvavom.

Osim erarskoga hotela ima još nekoliko domaćih svratišta, onda turskih hanova i silesija malih krčmi, gdje se toči pivo i vino, a drže ih ponajviše ljudi iz monarkije. I Dalmatinaca ima mnogo med manjim krčmarima, kao što u opće dalmatinski elemenat igra veliku ulogu u mostarskom životu. Talijanski se jezik čuje dosta u razgovoru. Njemački

se govori svagdje, i mnogi domaći svijet prilično dobro znade njemački. Ima ovdje velike volje za nauke, kao što se to osobito vidi u valjanim novim školama. Uza to i mali derani imadu tu slobodan pogled, prirogjenu uljudnost i tako sigurno vladanje, da se djeca po drugim zemljama nikako ne mogu s njima usporediti.

Okoliš mostarski obiluje zanimljivim izletima; najvrednije je preporučiti osobito lovcima Mostarsko blato, gdje se nalaze mnoge močvarne i vodene ptice. Nije pravo, da se baš zove blatom, jer makar da se i ljeti donekle isuši, opet je inače modro i bistro kao alpsko

Vinogradarska stanica kod Mostara.

jezero. Veliko je nekih trideset četvornih kilometara i stiže se onamo kolima za sat. Na kraju Stefanijine aleje odvaja se cesta k Mostarskomu blatu i uspinje se visovima uz desni brijeg Neretve u velikim zavojima na visinu. Desno je lijep izgled u dolinu Radobolje. Obronci su krševiti, samo na jednom su mjestu vanredno bujno izrasli mladi hrastovi i druga bjelogorica. Privatan je to posjed, te je ogragjen, da ne dogju koze. Po njem se najbolje vidi, da se i na kršu, osobito gdje je zaštićen od bore, može s uspjehom saditi šuma, samo ako se čuva od onih četvoronožnih dušmana svakoga mladoga drvceta. Cesta

skreće onda lijevo u dolinu i naskoro ti se otvara divan izgled na Mostarsko blato. S istočne mu je strane strma stijena, sa sjeverne opet okomite brdine, koje se gole i nenastanjene ruše u jezero. Na jugu se obala polako diže do široke šumovite gorske kose Trtra. Ovdje je divno zemljište s mnogim selima i gustim stanovništvom od osam i po tisuća duša. Rodi ovdje žito, vino, duhan i svakojako voće. U cvatu je taj kraj istom od polovice prijašnjega vijeka, a digao se je po nastojanju valije paše Kukavice, koji je otuda bio rodom. Kada

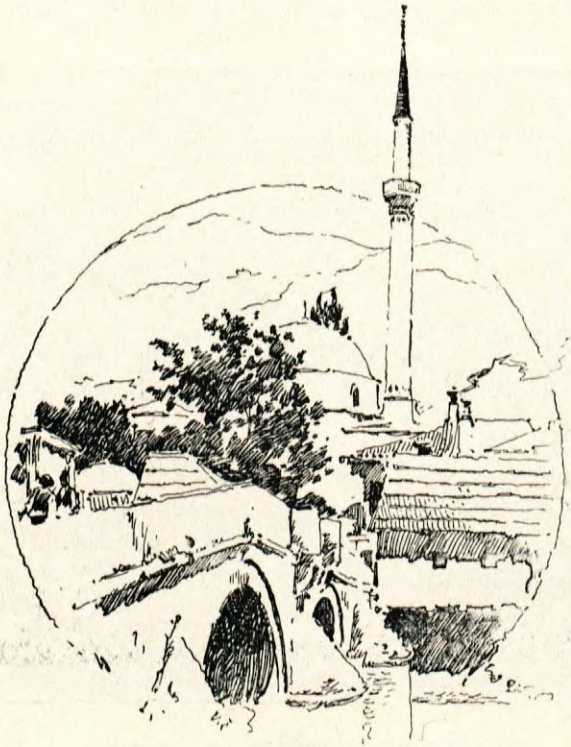

Na Neretvi u Mostaru.

se Blato nešto isuši, zapaze se na najnižem mjestu oni ponori, kojima otječe voda u Jasenicu i Radobolju. Sijaset mjesta leži oko Blata, ponajviše s katoličkim stanovništvom. Na južnoj obali stoji do duše još i sada slikovita ruševina jedne džamije, no to je u ovom kraju rijetka pojava; stoje još tri zida i munara, prepletena gustim bršljanom, no muhamedovaca je nestalo. Kažu, da ih je još u prošlom vijeku bilo mnogo, ali su od kuge izginuli. Kod sela Zvatića u blizini — pričaju u okolišu — bora je tako silna, kao što nije nigdje u svoj zemlji.

Narod to objašnjuje, da je zato, što su ovdje jedared Turci poubijali misijonare Isusovce. Selo Kraljevina, koje takodjer tu leži, kažu da se zove po grobu nekoga kralja, što je pao u borbi protiv Turaka i ovdje je zakopan, ili po Kraljeviću Marku, kojemu je sultan Blatnu župu darovao. Svuda se prepliću priča i pjesma sa zbiljom, a priča se u tom kraju vazda podržaje onim mnogim grobovima s monolitima, što se na mnogim mjestima nalaze.

Blagaj i vrelo Bune.

Da budeš u glavnom gradu hercegovačkom, pa da ne vidiš Blagaja ni vrela Bune, bila bi sramota, ako imaš i najmanje osjećaja za prirodne krasote, po gotovo, gdje se tu s njima spaja istorijski interes. Blagaj je nekada bio glavnim mjestom u zemlji, dok se je još zvala Humom i Zahumljem, a vladar je stolovao na Stjepanogradu, kojemu se još i danas uzdižu goleme ponosite ruševine na visokoj goloj stijeni, posljednjem ogranku Podveleža. Onda je, kaže narodna pjesma u Hercegovini, Mostar bio šeher, Blagaj varoš, a sada je naopako: Blagaj šeher, Mostar varoš. Blagaj je danas malo mjestance, no okoliš mu je zanimljiv, jer imaš ovdje da vidiš, što u takvoj veličajnosti možda nigdje više u Evropi ne ćeš naći, i što bi, da je u Švajcarskoj, svake godine domamilo tisuće i tisuće stranaca, — vrelo Bune.

Uzmemo jedan od onih izvrsnih mostarskih fijakera, kojima ćeš jeftino i brzo da se odvezeš, pa tjeraj iz grada ukraj južnoga tabora, velikom ravninom izmed brda i Neretve. Prolazi se erarska vinarska i voćarska stanica i podrumovi Riste Jelačića, što smo ih spomenuli, i onda pravcem u nekakav kut, gdje misliš da od brda ne ćeš nikuda moći dalje. Kraj je po obroncima s lijeve strane dobro obragjen, svuda se vide loze i prijazne kuće u zelenilu. Desno od našega puta je kamen, kao staro riječno korito. Jedino bodljike i žalfija izbijaju med

Vinjeta na čelu stranice: Hvatanje pastrma rukom, na Buni kod Blagaja.

kamenovima, da se tom oskudnom hranom ne mogu da nahrane ni ovce. Od prilike za sat zapazimo razbacane kuće blagajske i uvezemo se u tako zvanu čaršiju, gdje ima neko po tuceta dućančića i nekoliko boljih dućana. To je manji dio nekadanje hercegovačke prijestonice, a dalje ima još nova katolička crkva i nova džamija. S onu stranu

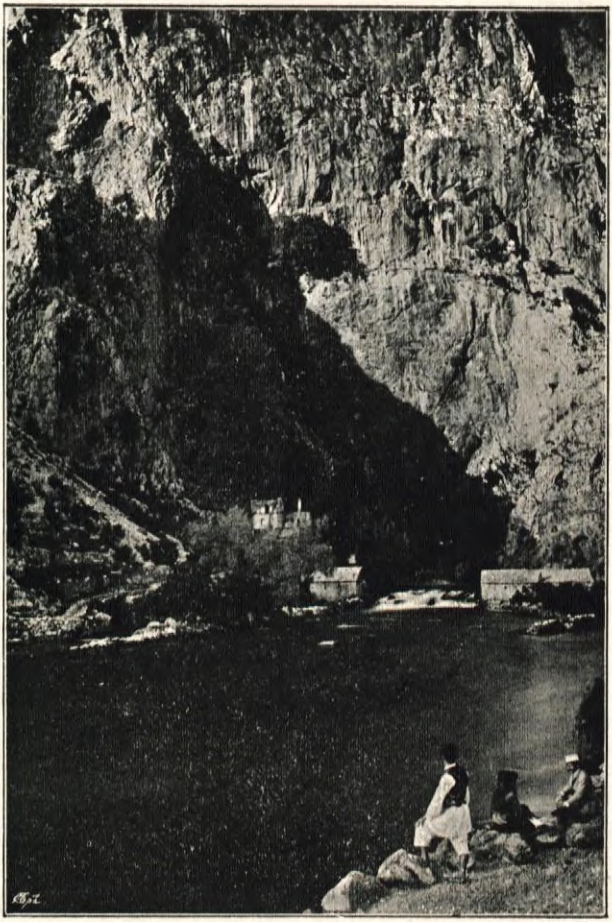

Vrelo Bune.

Bune leži drugi dio mjesta i idu onamo dva stara kamenita mosta. Od jednoga su ostali samo zidani stupovi, te je na njima načinjen drveni most. Drugi je most na svodove dobro uzdržan, te njime ide promet preko Dobrice u Bileće. Prelazi Bunu u pet lukova i na njem je ovaj turski napis:

„Jedini Bože, ti nijesi nastao, ne ćeš ni nestati. Od tebe je svaka pomoć i u tebi je svaka nada! Ovaj je most obnovila Belfa Kadina, ći Ali bega Veljagića. Bog joj oprostio grijehe i obdario je svojom milošću. Izgragjen godine 1265. (1849.) Ovaj sam most obnovila za uspomenu, da se moli molitva za mene i za moje roditelje. Ko se za mojega sina Aliju pomoli Bogu, pomolio se je i za moju dušu.“

Načelnik blagajski, sasvim poevropljen muhamedovac, kojega sam dobro poznavao još iz prijašnjih godina, dočeka posljednji put naše društvo pred nekim srpskim dućanom, gdje su nam kola imala stati, te nam se odma ponudi, da nas isprati k vrelu. Od glavne ceste, što ide dalje u Nevesinje, odvaja se malen puteljak za pješake, te se vijuga med visokom stijenom, na kojoj leži Stjepanograd, i med Bunom. Put nije nikako dotjeran, no ništa ni tegotan, a obrubljen je

Tekija na bunskom vrelu.

bujnim džbunjem granata i mrčike. Za nekih pet časaka svršava se put pod stijenama, što se strahovito penju i prevješavaju jedna nad drugu. Tu ima u rpi nekoliko zgrada i ruševina, a nad njih se nadvila unaprijed golema stijena, s koje se spuštaju sige u fantastičnim spodobama. Ponajprije ulaziš u malu džamiju, koju je razorila stijena, što se otkinula. Ali paša Rizvanbegović, moćni vezir hercegovački, digao je tu džamiju u četrdesetim godinama našega vijeka. Njegovo je djelo poništeno, kao što je i njega sultan poništio! Onda prolaziš vrata, na koja moraš lupati, da ti hodža otvori, te izlaziš na verandu. Otuda je čaroban vidik. Pogled ti ide u odaju, ogragjenu okomitim stijenama, u pećinu, svu iskićenu stalaktitima, a iz te pećine navire jakom strujom Buna, ponornica, o kojoj se misli, da izvire na Gackom

polju. Pripovijedaju, da je jedared neki čoban bacio štap u Zalomsku rijeku, a njegov otac, vodeničar u Blagaju, našao sutradan taj štap u Buni. Otac i sin smisle sada, da se okoriste tim otkrićem. Čoban stade dnevice klati po ovcu i bacati je u Zalomsku, a otac bi ovcu u Buni uhvatio. Agi, čije su ovce bile, bude začudno, šta toliko nestaju; no čoban je govorio, da ima mnogo kurjakova i da su oni ovce izjeli. Napokon uzme aga sumnjati, te dade pripaziti na čobana i jednoga ga dana zateku, gdje baca ovcu u rijeku. Sutradan ne uhvati vodeničar u Buni ovcu, već obezglavljeno tijelo svojega sina. Iste se takve priče pripovijedaju i o mnogim drugim hercegovačkim ponornicama. Često se je i nastojalo, da se iznagje savez med tim podzemnim vodama, ali se nije ni do kakvoga rezultata došlo. Ko-

Sanduci u turbetu.

tarski mi je predstojnik mostarski pripovijedao, da kane čamcem krenuti u bunsku pećinu, jer je upravo voda bila nekako niska. Šta je s tim docnije bilo, nijesam doznao. Plivajući ne može se onamo otići, jer je voda hladna kao led, pa se tu ne da ni kupati.

Voda je u Buni jasnomodra i tako bistra, da se vidi svaki kamećak na dnu i svaku pastrmu, što se tamo praćaka. Tim je veličajniji kontrast s onim mrtvim stijenama, gdje u rupama gnijezde tisuće i tisuće lastavica i golubova, te neprestance ulijetaju i izlijetaju. Sasvim u kutu te gudure ima turbe i uz njega turska kuća, gdje živi hodža, što čuva turbe. U turbetu su sanduci nekoga muhamedovskoga sveca i njegova sluge. Obadva su sanduka pokrivena prostim ćilimovima. Uz sanduke se svako veče ostavlja vrč s vodom i otirač, te

vele, da je svagda iz jutra otirač vlažan, jer svetac uzima abdest, kako je to zakon. Ne diramo, šta ko vjeruje, ali taj je svetac morao biti nekuda osobit, jer mu o duvaru visi buzdovan, a priča se, da je smakao mnogo kršćana. Ima tu i škrinjica, u koju se kupe novci za uzdrža-

Stjepanograd.

vanje groba ili pravije njegova čuvara, koji se tek bio oženio, pa će svako drage volje dati koju paru. Tim ragje, ako si, kao mi tamo, onako teferičio na verandi uz špilju, i med nama naš dosjetljivi načelnik blagajski, s kojim sam već prije devet godina jedared izjeo

janje. Bio je sada i tako ljubazan te mi je odveo ženu, da vidi harem njegova brata, trgovca, bogate kuće.

Mi smo dotle pričekali u Blagaju u jednom srpskom dućanu i onamo naručili crne kave. U kutu je na zemlji ležala dućandžijina baka, starica preko sto godina, koja se po vas dan ovdje bavi, jer tu ima svagda i da gleda i da sluša. Trgovac je služio nekada u bosanskom bataljonu, dvije je godine proživio u Beču i prilično je naučio njemački. O Beču nije mogao da se napriča i kada ga je zapitao načelnik, kolik je za pravo Beč, izvuče on iz čekmežeta plan, razastre ga kao ponjavu i rekne ponosito: „Beč je kao pola Hercegovine!"

Tegotno je uspinjanje na Stjepanograd. Moraš da se na visinu vereš po kozijim stopama, po kršu, što ti se ispod nogu odmiče. Prvi put sam se onamo uspinjao pod zrakama afričkoga sunca, u žegi od skoro 50 stupnjeva C. Bilo je to godine 1885., kada sam ovamo krenuo s dr. Makancem, izdavateljem „Bosanske Pošte", koji je docnije umro u Džidi, i s policajskim komisarom Manigodićem. Sada, u septembru, bilo je vrijeme za penjanje mnogo zgodnije. Gradske su se ruševine dobro uščuvale i veoma su prostrane. Na nekojim kamenovima u visini imaju napisi starom bosančicom. Jedan od tih napisa, kako ga je pročitao nekadanji pravoslavni mitropolita sarajevski Sava Kosanović, kazuje, da je ovdje robovao vojvoda zahumski Stjepan Kosača. Opsjeo ga je tu njegov sin. Kosača je tomu sinu preoteo bio mladu, a sin onda prešao na islam i došao s osmanlijskom vojskom, da udari na oca. Stjepan je Kosača bio vazal kralja bosanskoga Tome Ostojića, no oteo se njemu i stavio se pod vrhovnu vlast njemačkoga cara (godine 1440.) Za to dobije njemački herceški naslov i zemlja mu se otada prozove Hercegovinom. Kralj bosanski ne htjede da priznade tih novih prilika, nego sazove godine 1446. sabor u Konjic. Tamo skinu hercega Stjepana sa časti, dokle god ga kralj raški i bosanski u časti iznova ne potvrdi, a i zaištu od njega prisegu vjernosti. Sabor stvori stroge zaključke protiv bogumila; nastade novo krvavo proganjanje i herceg Stjepan, i sam bogumil, primi pod svoju zaštitu 40.000 bosanskih iseljenika. U tvrdom gradu njegovu nije ga bila ni briga za saborske zaključke, sve dok se vlastiti sin ne pobuni protiv njega. Kao sinov zarobljenik umre on godine 1466. Iza smrti njegove padne zemlja u osmanlijske ruke i ostade tako sve do godine 1878. Plodna polja opustješe, narod bude ugnjeten, dok se napokon ne uzmože dalje, te se godine 1875. i kod Blagaja javi ustaška četa. Godinu dana za tim prodru Crnogorci krstareći sve dovde i na Stjepanogradu im stadoše planinski topovi. No bili su Crnogorci preslabi, da bi smjeli udarati na Mostar, te moradoše praznih šaka da se vrate.

Tiho je i pusto danas u nekadanjem sjajnom gradu; samo koze znalično promatraju strance, što se usugjuju buniti ih u njihovoj samoći, a po zraku kruži pet golemih orlušina, kojima su gnijezda tamo negdje u nedostupnim rasjelinama nad bunskom špiljom. U ruševini

Kavedžija u Blagaju.

ima hlada pod golemim dudom; zemlja je pokrivena brdskim cvijećem i originalnim naličnim na kukuruz stabljikama biljke arum maculatum. Kada se približismo sunčanomu mjestancu uz dvije ogromne čatrnje, što su se uščuvale sve do danas, zasikće golema zmija i opet se sa-

krije u ruševinama. S grada ti pada pogled na dva kulturna djela novoga vremena: na jednoj strani na željeznicu u Metković, a na drugoj na krasnu cestu u Nevesinje.

Silazak sa Stjepanograda slabo je bio prijatan, prilično su nam bile isječene cipele, kada stigosmo na ravnicu. U Blagaju nas upozore još na novu pivaru, a onda tjeraj natrag u Mostar. Iz neke srpske krčme čuju se otegnuti melanholični zvuci sa gusala. Pjeva guslar pjesmu o Kraljeviću Marku:

Vino piju do dva pobratima
U Prilipu na bijeloj kuli.
Jedno jeste Kraljeviću Marko,
A drugo je Relja Bošnjanine.
Tu sjedoše piti vino hladno,
Dok im vino ne razgrija lica.
— — — — — — — — — —
Ja ti imam u planini vilu,
B'jelu vilu, moju posestrimu.
Dala mi je dva sokola siva,
Dala mi je dva hitra zagara
I amanet od suhoga zlata.
Održo sam toliko megdana,
Koliko je u godini dana.
Vila mi je milija od majke!
Već ako ćeš da me slušaš, Reljo,
Ti ćeš b'jelu vilu predobiti.
Uhvati je za bijele ruke
I vodi je visokom planinom
Do Pazara, b'jele kule tvoje.
Tamo ćeš se obvjenčati s njome
I još boljim postati junakom.

Sve docni; guslar još nije dovršio pjesmu, ali mi krećemo dalje, da se još u hotelu Narenti oprostimo za sada sa znancima, jer sutra ćemo na crnogorsku granicu. Za sada nam je to posljednja noć u Mostaru, ali nije posljednja na krvavom tlu lijepe Hercegovine.

Uz crnogorsku granicu.

Rano se iz jutra rastadosmo s Mostarom, da krenemo uz crnogorsku granicu, tako zvanim kordunom. Cesta ide na Blagaj, onda uz Stjepanograd pa strmo uzbrdice. Opet se tu moraš da diviš bosansko-hercegovačkoj gragjevnoj upravi, jer za Osmanlija je tu bio vratolomni jahaći put u ovu divlju goru. Sigjemo s kola i popješačimo malo, da po toj strašnoj žegi ne umaramo suviše konje. Časom nas oblije znoj, no penješ se u vis i zadune hladoviti vjetrić s Podveleža, što nam ostaje s lijeve strane. Iza uspona od po sata započinju serpentine, s jedne strane sa kamenim stupovima, da se niko ne strovali. Rastajemo se za sada s posljednjom stranačkom naseobinom; masivna je to kućica s napisom: „Wegeinräumer — cestar.“ Onda dalje divnim krajem, što se je i pravo nazivao leglom svima uzbunama. Skoro svaki ustanak protiv Osmanlija započinjao je iz Nevesinja; ustanak godine 1875. tu je nastao, kada se je stao utjerivati porez, te je tako istorijska činjenica, da se je u Nevesinju zarodio i srbijanski i ruski rat s Turcima, te da su svi nemiri na Balkanu potjecali iz ovoga „komadića Hercegovine“ ....

Kraj, što ga prolazimo, krševit je, no pokriven gustom šikarom. Pogdjegdje stoje visoki hrastovi, niski jasenovi i veoma mnogo divljih krušaka. Rascvjetane alpske biline u veoma prijatnim bojama raz-

Vinjeta na čelu stranice: vojnička pošta na granici.

blažuju ti oči. No kuda ti god pogled dopire, nigdje ljudskoga naselja, nigdje stoke na paši. Kao da je izumrla ta daleka ravnina, kuda smo se popeli i kojom ćemo još sate i sate da se vozimo, dok se cesta opet ne stane spuštati. Hladovit vjetrić duva ravninom; na jugoistoku zatvaraju obzorje crnogorske brdine, nad kojima Durmitor ponosito izdiže svoju snježnu glavicu. I mi smo već na visini od 3500 stopa, ali kako veličajno i prkosito gledaju te tvrde stijene ovamo na nas prijeko i dolje! Iza vožnje od tri sata opazimo napokon u strani samotnu kulu, izgragjenu od kamena i okruženu zidom, kako su već ovuda dizali kule begovi i age, da se obrane od hajduka i nepokornih kmetova. U svim se narodnim pjesmama u Hercegovini pjeva o „bijeloj kuli" ovoga ili onoga age, no ko bi tu pomišljao na kakav dvor ili ikakvu zgradu s osobitom udobnošću, ljuto bi se prevario. Jedna odaja dolje, jedna ili dvije u prvom katu, to ti je sve u tim plemićkim sijelima. Divlja je bila zemlja, pa i žiteljstvo po njoj i stanovi njegovi, udešeni samo za obranu na život i smrt.

Žandarska se vojarna javi u toj pustoši; patrola izigje na put i s njom ćemo skupa do Jovanovića hana, jedinoga mjesta na putu u Nevesinje, gdje ima vode. Nekoliko koliba ima još u blizini. Velika je oskudica vode. Čatrnje i vrela skoro su se presušila, no opet vidjesmo, gdje se vuku željezne cijevi za novi vodovod u Nevesinje. U hanu stanemo, a konji se nahrane i za nuždu napoje. I mi sjednemo, pa potrošimo, šta smo iz Mostara ponijeli, i ispijemo nekoliko čaša mrkoga neretvanskoga vina. Tako lijepo i spokojno sjediš u toj uvali, a još pred nekoliko godina nosio si ovuda glavu u torbi. Pošta se je tada vozila s dvostrukom vojničkom pratnjom, a isto tako i ukraj crnogorske granice.

Iza počinka od po sata krenemo dalje. Cesta se najprije uspinje a onda se u dugim serpentinama spušta. Na sjedlu Graboku (1109 metara) iznenada se izmjenjuje sva slika. Pred očima nam puca prostrana ravnica, obasjana suncem. U sredini tvrgje i utvrde, vidne u daljinu. Zar to da je ono nekadanje zloglasno N e v e s i n j e? Bujne livade, po kojima pase stoka, izmjenjuju se s pokošenim poljima; kraj te se tako spokojno doimlje kao kakvo njemačko selo u sumrak. Samo utvrde na humku uz ulaz u mjesto navrću nešto na ratoborniju sliku. Glavna ulica, koja je godine 1888. još prilično bila zapuštena, ima danas mnogo novih zgrada; mjesto nekadanje gostionice Silbersternove, koja te je sjećala galičkih seoskih stanova, ima veliki sasvim evropski „hotel Bilić" s lijepim restauracijonim prostorijama. Uz malu ruševnu džamiju izgragjena je nova džamija; druga jedna džamija stoji nešto postrance od glavne ulice i pričinja se kao kakva

osvojena utvrda. Za vjerske potrebe ima u Trebinju još i pravoslavna crkva. Najzanimljiviji je obranbeni tabor na drugom kraju Nevesinja, na putu u Gacko. Visok zid s kulama u ćoškovima i s puškarnicama okružuje vojarne, uredske zgrade, poštu, staje, čatrnje i nekoje kržljave nasade. Ovdje se vidi, da se dugo nije vjerovalo miru, no danas je tu sve mirno i spokojno.

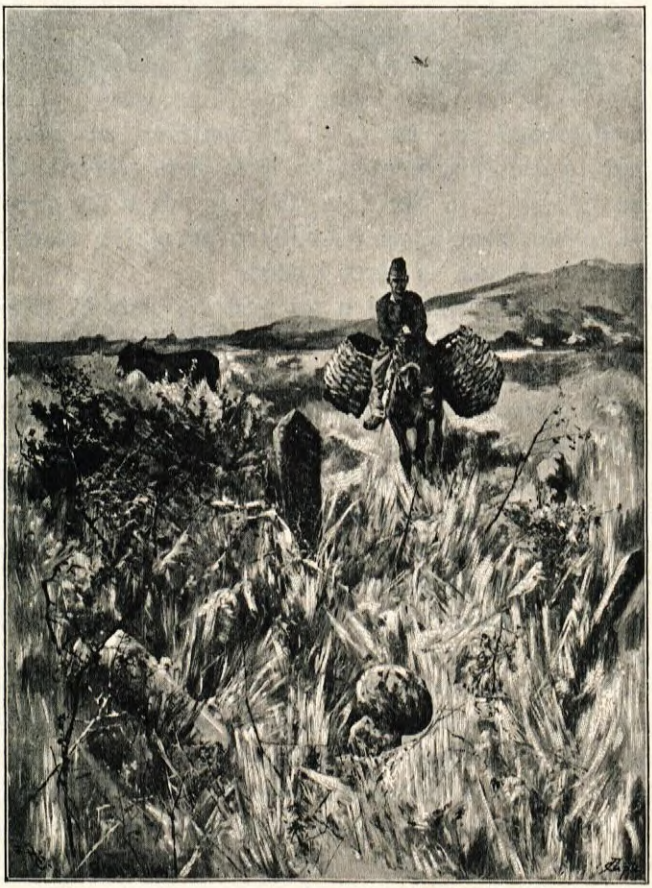

Povratak s pazara.

Sutradan iz jutra ostavimo Nevesinje, gdje nemaš ni rad čega dulje da ostaješ, pa ćemo da se odvezemo na Gacko polje. Pred šest godina prošao sam poštom istim tim putom; imali smo tada pred sobom kao kočijaša vojničkoga konduktera, oboružana revolverom, uz njega vojnika s puškom repertirkom, a ostrag na kolima još jednoga

pješaka s nabitom puškom u ruci. To je bila tadanja opreznost uz crnogorsku granicu; danas je ovuda šetnja, sigurnija nego li u nekojim berlinskim krajevima. Krasna cesta ide isprvice ravnim poljem, gdje još cvate u strnjici različak. Mnogi bogumilski stećci leže uz put. Za po sata dogjosmo u pravi gorski kraj. Lijevo je goli krš, po kojem jedva da i razaznaješ ovčije i kozije čoporove i njihove pastire, odjevene u bijela i siva odijela. Pogdjekada se javlja kržljavo šikarje. Cesta ide svejednako uz rijeku Zalomsku, što teče s desne strane. Zalomska ima duboko kameno korito, ali u taj mah ni kapi vode. S one strane rijeke, kuda ide stari jahaći put u Gacko, šumoviti su visovi s gustom bjelogoricom. I s ove strane, gdje je cesta, nestaje naskoro u nižim krajevima gola stijena, oplazovi su zeleni i često se vigjaju male šumice hrastove, jasenove, brestove i od divljih krušaka. Sate i sate nema selu ni traga, samo gdjekada vigjaš na visovima po koju kuću i katkada se pomoli izmed stijena čovjek. Samo cestari u narodnoj nošnji, sa zemaljskim grbom na fesu, pozdravljaju uljudno, kada kola prolaze. A voziš se ovom divnom cestom tako lijepo, kao da ni nijesi u Hercegovini, nego u Lombardiji. Često se od ceste odvajaju putovi; na putokazu stoji njemački napisano: u vojarnu, pa kada pogledaš onamo, vidjećeš na kojoj gorskoj glavici ili visoravni masivnu zgradu s dvjema niskim kulama na suprotnim stranama, da se razvigjuje kraj. Tih vojarni, utvrda i stražarnica ima sijaset uza svu granicu; med samim Bilećem i Trebinjem ima ih sedamnaest. Danas su slabo zaposjednute, jer davno već nema tu nikakove opasnosti. Provale iz Crnegore ne treba se više za mirna vremena bojati, no da se zgodi rat, dobro je, što se je povukao taj obruč od utvrda. Sve su stražarnice megju sobom i s većim vojničkim stanicama spojene telefonom.

Kada smo bili kod Fojničke ćuprije, ovećega mjesta na cesti i kraj Fojničke rijeke, u kojoj je barem vode bilo, udari kiša. Po onoj sparini i oskudici vode posvakuda bila je ta kiša sasvim prijatna. Već pred Fojnicom kraj je naseljeniji. Vigjaju se seoca s crkvama, a orijetka su polja brižljivo obragjena. Kraj te se doimlje kao da je Štajerska, samo crnogorske gorske glavice, što se ispinju jedna nad drugu, prevraćaju tu umiljatu sliku u uzvišenu veličanstvenu pojavu. Fojnica je dugačka ulica s nekoliko dućančića; na kraju ima opet vojarna, a u njoj i pošta. Poštar nam se nije mogao da napripovijeda, kakva je tu dosada, kada se gdjekada zimi pretrgne svaki promet, kada zapadne snijeg kao čovjek, a vuci u čoporovima zaurlaju oko kuća. No ljeti, kaže, sasvim je prijatno ovdje živjeti. Kako je taman bila nedjelja, eto zgode, da sve žiteljstvo razmotrimo u blagdanjoj odjeći. Osobito se je ženskadija tiskala oko nas, valjda radi moje žene, pa

Nevesinje i Nevesinjsko polje.

za nama nagrnula i u dućan, gdje smo pili kavu, i stala zapitkivati o svem i svačem. Nošnja im je puna zlatnih vezova, a med novcima i nakitima ženskima nalazili smo dosta vrijednih stvari. Osobito se zapažaju kod starijih ženskinja oni široki pasovi, što se inače vigjaju obično u Crnojgori, a okićeni su ahatskim pločama, te s ogromnim srebrenim kopčama. Takav je pâs često težak i funtu. Ahat je taj za čudo većim dijelom iz Obersteina na Rajni, iz oldenburških enklava, što leže u Nasavskoj.

I oko Fojnice ima po svem kraju mnogo starih grobnih spome-

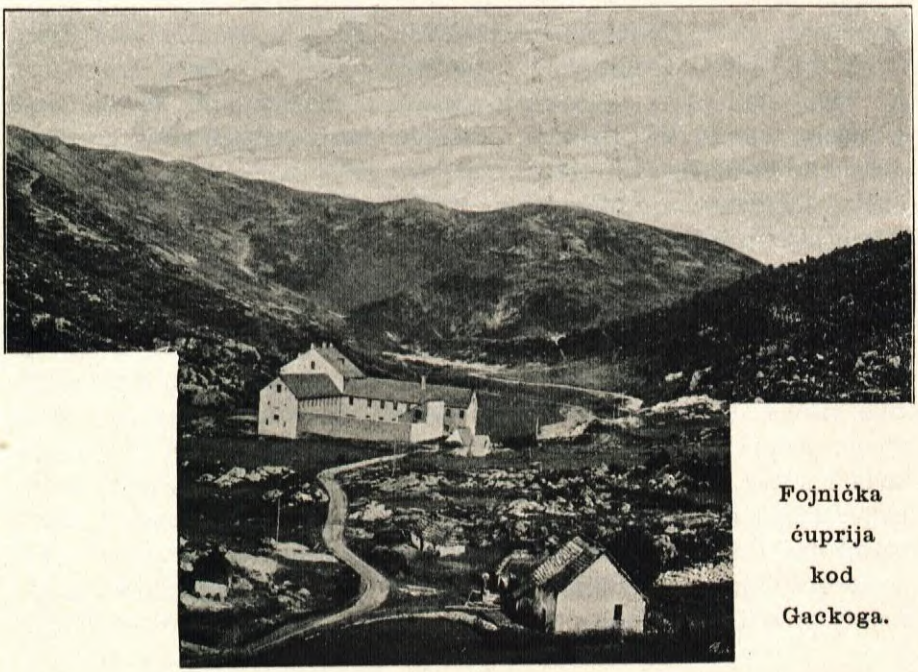

Fojnička ćuprija kod Gackoga.

nika. Uz Hercegovo vrelo, jako i nepresanjivo vrelo na lijevoj obali Fojničke rijeke kod mosta u Slivlju, kojim ide cesta, stoji tako zvana hercegova stolica, slična onoj vojvodskoj stolici u Koruškoj, na kojoj su sjedjeli vojvode, kada im se je metanisalo ili kada su sudili. Kamena stolica u Slivlju visoka je i široka 90 cm. Sjedalo je visoko samo 40 cm., naslon zavija u luk i visok je 50 cm. Tamošnji svijet priča, da je herceg Stjepan često sjedio na toj stolici, bez sumnje veoma staroj i sasvim izglagjenoj, koliko se je na njoj sjedjelo. No čini se, da je samo služila ljudima, da otpočinu uz vrelo, jer joj je sjedalo tako

nisko. Ovakih kamenih stolica ima inače, kako u „Glasniku“ saopćuje rudarski satnik V. Radimsky, u Hercegovini na više mjesta. Tako ima kod Kosova na mostarskom Bišću stolica, isklesana iz vapnjenaka, i priča se, da je na njoj herceg Stjepan Vukčić (1435—1466) često sjedio i sudio. Ta je stolica mnogo većih dimenzija nego ona prva, a ima na njoj i napis u bosančici: „Si kamin varda, čili je bio, čili je sade, čili neć(e) b(i)ti.“ Sada je ta stolica u zemaljskom muzeju u Sarajevu.

U Ključu, znamenitoj u istoriji ruševini na crničkom polju, južno od Gackoga, ima prosta kamena stolica. Zovu je „stolica kralja Sandalja“, te pričaju, da je na njoj za svojega boravka u Ključu sjedio i sudio vojvoda Sandalj Hranić († 1435.), koji je postigao bio skoro kraljevsku vlašt. Uz istočno-pravoslavnu crkvu u Osaniću kod Stoca stoje dvije takve veoma velike kamene stolice, isklesane iz stijene. Na većoj stolici ima na naslonu napis u bosančici i tu se spominje porodica Miloradovića, koja je, kako se kaže, sagradila crkvu u Osaniću. I u Bosni ima tih stolica, jer kod ruševine Vratara, u žepskoj općini a rogatičkom kotaru, stoje, kako piše dr. M. Hoernes, na najvišem mjestu brijega dvije stolice, isklesane iz stijene.

A sada da se opet vratimo k našemu putovanju. Kiša je dotle prešla i po divnom vremenu krenusmo dalje. Ulazimo u područje rijeke Mušice, što protječe visokom ravninom — Gackim poljem. Gacko je polje dugo petnaest i široko pet kilometara, a svuda ga u okolo okružuju visoka stjenovita brda, slabo zarasla šumama. Lijepo je obragjeno, ali još više ima pašnjaka. Svuda se vide čoporovi konja, goveda i ovaca, a čuvaju ih obično djeca i veliki psi kurjačari. „Gacko polje, l'jepo ti si, kad u tebi glada nema“, pjeva Mažuranić u „Smrti Smail age Čengijića“. Taj kraj u visini od tisuću metara kao da i često obistinjuje Mažuranićeve riječi, jer u jednoj hercegovačkoj narodnoj pjesmi ne će djevojka iz Kolašina da se uda u Gacko, te veli:

Ja sam čula, gdje govore ljudi
O gatačkom polju širokome.
Oko njeg su velike planine:
Jedno Ravno, a drugo Čemerno,
A treće je Golija planina.
Tamo snijeg nigda ne prestaje,
Već sve leži jedan na drugome.
Toga svata evo, mati, ne ću.

Odbija ona onda još jednoga iz Nevesinja i polazi istom za trećega u blaženi Mostar, gdje se sve zeleni.

Na Gackom polju znade snijeg gdjekada da stane padati već u oktobru, a zima godine 1894./5. ne će se skoro zaboraviti; kažu, da se je već dogagjalo te je snijeg ležao i sedam mjeseci. No to su

ipak rjegji slučajevi, dočim je nestašica ovdje već češći gost. Za to su iz Gackoga i nastale one kotarske pripomoćne zaklade, što ih je zemaljska vlada osnovala. O njihovoj velikoj koristi mi smo već ranije i opširno govorili. No o svim tim mnogobrojnim rpama velikih sredovječnih grobnih spomenika na polju gatačkom i nevesinjskom, na planinama Morinama i Batjevici, priča narod, kako su tu poginuli u zimi i snijegu čitavi karvani ili svatovi. Potresnu takvu priču nalazimo u „Svatovskom groblju u Morinama" u zbirci Koste Hörmanna „Narodne pjesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini".

Gacko ti se na prvi pogled pričinja prostranim gradom, no samo u rpi jedva ima tisuću duša. U svem polju ima naravski mnogo rasutih mjesta i pojedinih kuća, te je polje sila napučenije. Stare prilično visoke kamene kuće nijesu nikako prijatna vida. Većinom imadu dva kata, a prizemlje je kao špilja izdubeno u stijeni, te služi kao staja. Ima slamnih, drvenih i kamenih krovova; na kamenim su krovovima zabati nazupčani, a na drvene je krovove navaljeno kamenje, kao i u Alpima. U srednjem je vijeku bila ovdje naseobina, koju spominju listine, da je posjed humskih vojvoda i bosanskih kraljeva. I danas se ta naseobina vidi na onom prostranom grobištu na položitoj livadi spram rijeke, gdje se nalazi preko 200 prosto izragjenih grobnih ploča. Gacko se sada opet nazivlje poluzaboravljenim grčkim imenom „Metohija". Tako se je neko vrijeme zvalo i za Osmanlija, a danas piše na ulazu u Gacko na velikoj tabli to ime, no nikako ne će to ime da se uvrježi. Na najvišem visu gradskom, kuda se penješ pravom kaldrmom po kamenim džombama, stoji golema osmanlijska vojarna. Danas je zapuštena i ničemu ne služi, jer je vojnički tabor po sata vožnje odavde, u Avtovcu. Na vrletnim visinama vide se još i danas šančine iz onih nedavnih vremena, kada su ovdje čitave divizije osmanlijske stajale u boju protiv Crne gore, a Gacko polje bilo puno iznakaženih žrtava toga varvarskoga vojevanja.

Novo je doba veoma izmijenilo Gacko. Odma kako ugješ u Gacko, ima sasvim uz cestu moderno izgragjena kotarska bolnica, onda razne privatne zgrade, lijepa kućica inžinira Giorginija i moderni zemaljski hotel „Metohija". Zemaljska je vlada digla tu zgradu, da evropski putnici nagju prikladna zakloništa u ovom krajn, gdje prije nijesi imao kuda da se skloniš i gdje su čak i turski hanovi bili veoma rijetki. U hotelu je takogjer poštarski i brzojavni ured. Sobe su stranačke lijepo uregjene, restauracijone prostorije pristale, a uz hotel su i prostrane staje. U jednoj je sobi „kasina", gdje se činovnici, stranci na prolasku, časnici i drugi prijateljski sastaju. Tu smo s ljubaznom gospodom proživjeli veoma prijatnih časova.

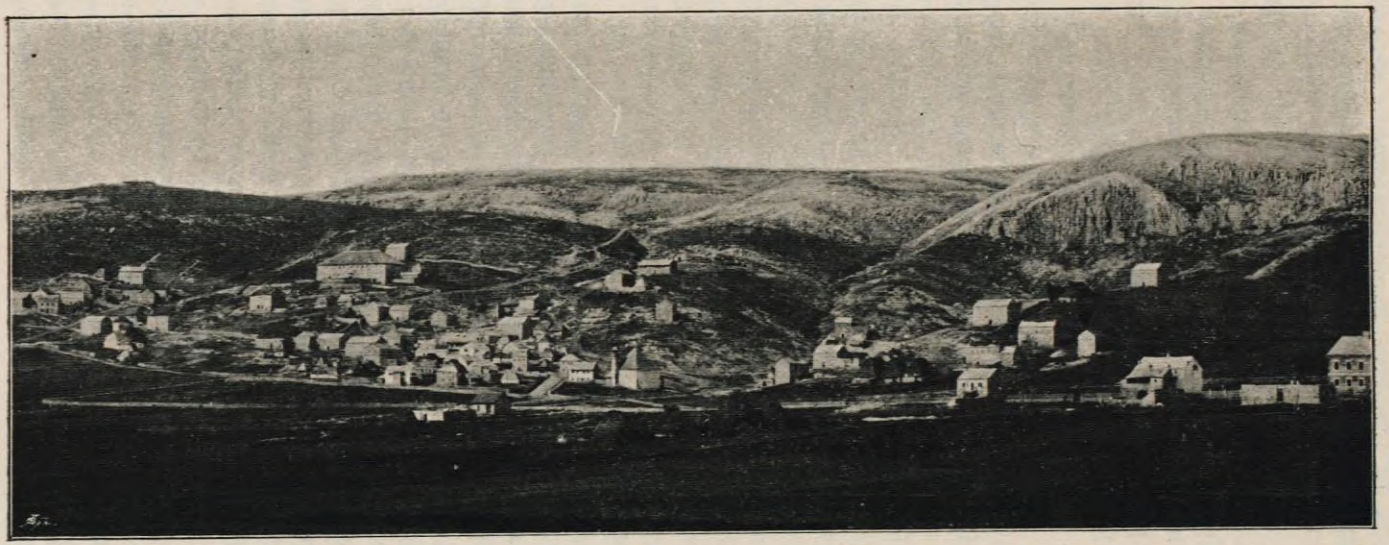

Gacko.

Razgledamo veoma lijepu zgradu kotarske oblasti i uza nju veliku nastojavanu bašču, veliku rijetkost u ovom kraju, onda poljoprivrednu stanicu, koja je uregjena kao i svi drugi zemaljski uzorni zavodi, što smo ih već opisali. Upravo su bili prispjeli iz Lipskoga Sakkovi plugovi, s kojima se je poduzimalo pokusno oranje, da se svijet navikne na nabavljanje takvih plugova i na uredno gospodarstvo. Takva zorna obuka svagda veoma koristi; wippthalski bikovi, što su dovezeni, danas su tamo na najboljem glasu i sve se više ištu, te tako domaća govegja pasmina znatno skače u cijeni. Od imućnijih gospodara čule su se ovdje čak i ovakve čudnovate riječi: „Drage se volje obvezujemo, da naše domaće volove ne ćemo godinu dana puštati na pašu, samo morate nam to zapovjediti!“ Kada im se je reklo, da se u takvim stvarima ne zapovijeda, nego da mora svaki da gleda za svojom korišću, zaklimaju oni glavama. „Šta je dobro, mora se zapovjediti, jer drugačije se čovjek ipak prevari.“ Nagragjivanje konja i goveda, što se nekoliko puta u godini obdržaje, poučavaju megjutim svijet dobro, pa oni „crnogorski sokolovi“, što dolaze u Gacko, imadu da se čude i dive, koliko dobra može narodu da učini brižna vladavina, pa makar bila i „švapska“. Nova lijepa osnovna škola pomoći će i dalje, da se sjeme napretka zasije u dušama mlagjega naraštaja, te za desetak dvadesetak godina ne će niko ni vjerovati, da je to polje orošeno krvlju i da je ovo bio od najzapuštenijih krajeva za osmanlijske vladavine . . . . .

Gacko će se polje obogatiti novim kulturnim djelom. Ljeti je ovdje prevelika suša, a u proljeću poplave. Otuda onako raznolike ljetine i počesto oskudica. Ta će se nevolja ukloniti orijaškom ustavom, kakve nema u Evropi. Jedino u Belgiji u Verviersu kažu da ima slična ustava, kojom se tvornice opskrbljuju vodom. Mušica rijeka, što Gacko polje čas orošava čas opustošuje, te onda nestaje u ponoru, ukrotiće se i moraće da služi na korist, kako ju gragjevna umjetnost namjesti. Po nalogu ministra financija Kállaya izradio je gragjevni savjetnik Passini plan za opsežan sistem dolinskih ustava i dovodnih kanala, te se već nekoliko godina radi na tom čudesnom poslu, a Evropa ni ne sluti, kakvo se to kulturno djelo u Herceg-Bosni niže uz sve dosadanje uspjehe.

Voda rijeke Mušice, koja izvire visoko tamo kod graničkoga mjesta Čemernoga, sasvim na crnogorskoj megji, uhvatiće se; na tako zvanim Klinama, dva sata sjeverno od Gackoga, dići će se ciklopski zid kao dolinska ustava i tako se stvoriti umjetno jezero, iz kojega se može puštati vodu po volji. Zidovi imadu 11.000 kubičnih metara, a izvagjaju se puzzolanskim cementom, koji se iz Napulja dovozi lagjom

u Dubrovnik, odande kolima do Gackoga, a od Gackoga na konjima do Klina. Umjetno će jezero obimati 26 hektara, a u basen će moći da stanu 2 milijuna kubičnih metara vode. Odatle se grade dva tunela, da se njima dnevno osam sati ispušta voda, što orošava Gacko polje. Svuda se grade dovodni kanali, mostovi i zapori, da se u svako doba može vodom upravljati. Reservoar se zatvara željeznim zaporima, koji se hidrauličkim motorom dižu i spuštaju. Zid je visok od temelja neka 22 metra, debeo dolje 18,7 metra, gore 4,6 metara. Donja je

Muhamedovac.

duljina 60 metara, gornja 108 metara. U luku je premjer od 60 metara. Sav taj posao (Kline leže u visini od 1030 metara i u godini se može tamo da radi samo četiri mjeseca) staje samo 320.000 for., a to se može nazvati skromnim troškom. Tada će Gačani da dobiju, što su iskali, kada su vidjeli, da se gradi basen: „sada imamo findžan, dajte još i kave!“ Tu „kavu“, vodu, što im je tako potrebita, oni će i dobiti, a odvodni kanali već paze, da je ne bude previše niti kada je ne treba. Već se danas orošuju nekoji na polu neplodni pašnjaci i do-

bilo se je sa njih za trećinu više sijena. Svega se je izvezlo sijena s Gackoga polja za 70.000 for., a najviše je kupio vojnički erar.

Takvi se poslovi izvagjaju i na Livanjskom polju u jugo-istočnoj Bosni uz dalmatinsku megju. Prostrana je to visoravan, no većim dijelom močvarna. Tu će se opet daleki krajevi otvoriti kulturi.

Kasno poslije podne dogjemo u Gackom u neku srpsku gostionicu, gdje je guslar uz gusle lagao o strahovitim srpskim junaštvima u ratu s Bugarskom. Nijesmo tu dugo sjedjeli, kad al eto žive slave

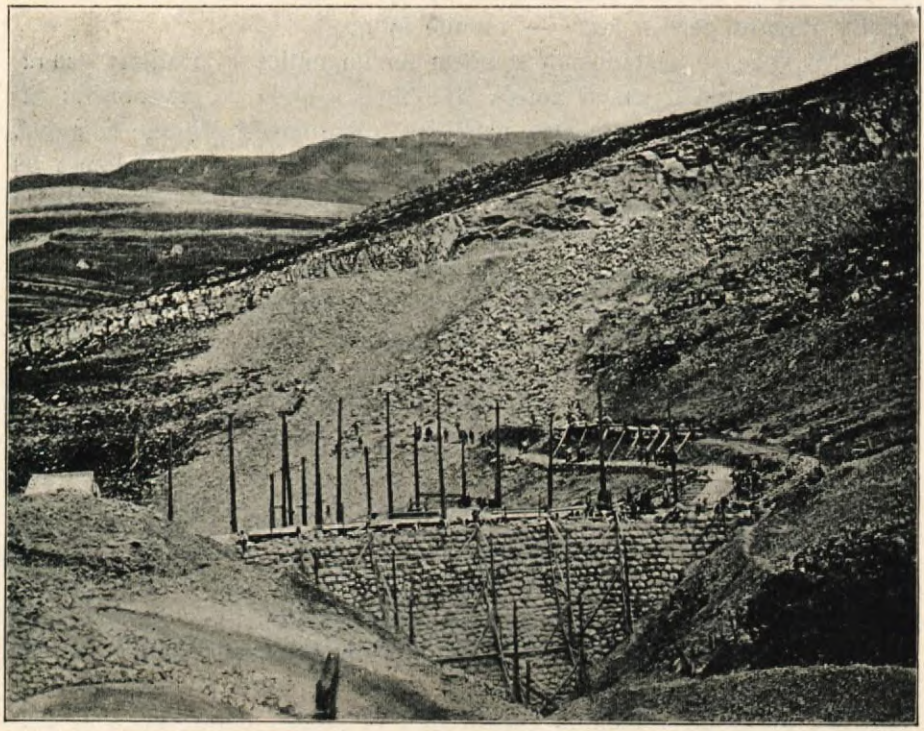

Ustava na Klinama kod Gackoga.

gatačke: stari (možda mu je osamdeset godina) ustaški vojvoda Bogdan Zimonjić. U zelenoj crnogorskoj vojvodskoj dolami, na prsima s austrijskim, ruskim, crnogorskim redovima i medaljama, u ruci s dugačkim čibukom, tako nam dogje stari taj borac za slobodu. Od rane je on mladosti vojevao s Osmanlijama. Godine 1861. junački se je borio uz Crnogorce, 1875. uz svoje zemljake, 1876. on je s Lazarom Sočicom i s hercegovačkim ustašama nekoliko dana priječio Su-

lejman paši prolaz kroz Crnugoru, dok je knez crnogorski izdavao same nespretne naloge, kojima je svojoj vojsci samo štetu nanosio. Godine 1878. borio se je Zimonjić uz svoje zemljake protiv muhamedovaca; onda ode na Cetinje, tobože povrijegjen u svojoj slavičnosti, no skoro se vrati u svoju domaju i tu sada živi o državnoj mirovini. Stara je to kršna junačina, pravi jugoslavenski junak. Još mu pod sijedim obrvama sijeva oko, još mu u oku bukti mračna vatra, kada uzme pričati o starim danima. Prošlošću se svojom ponosi. A da istoriju bolje zna, nego njegovi zemljaci, što su tu bili u krčmi, pokazao je tim, što je guslaru rekao, neka ne pjeva dalje onu junačku pjesmu protiv Bugara, jer — kaže — to nije istina.

Na veče se sastadosmo s našim novim milim prijateljima i znancima još jedared u kasini hotela Metohije, a onda se moradosmo rastati s tim mjestom, gdje smo naišli na tolike nove i prijatne dojmove. Sutrašnje jutro svane maglovito, no mi se još za rana odvezemo s još nekoliko neumorne gospode ponajprije u Avtovac. Nekadanje jadno seoce danas je već prilično mjestance. Vojnički je tabor zaseban malen grad. Visoke masivne zgrade, vojarne, staje itd. okružene su zidovima i sastavljaju velik četvorokut, u kojem su takogjer gradine i bašče. Ima ovdje časnička menaža, ima kasina, stranačke sobe, pošta — sve, što može u tim krajevima da službu olakša. Danas i nije tako tegotna, no nekada je bila za vojništvo veoma naporna. Ne samo da su morali vojnici i danju i noću ići na patrolu i obregjivati se na stražarnicama, nego ded još gradi ceste i lupaj kamenje! Kada sam se godine 1888. namjerio, da noćim u Avtovcu, slabo je tu bilo uljugjeno. Časnici od generalnoga štopa, koji su bili krenuli na naučno jahanje uz granicu u novopazarski pašaluk, zaposjeli sve stranačke sobe, pa sada traži, da se smjestiš gdjegod u kojoj od onih dviju krčama, jer drugačije se nijesu mogle nazvati. Bilo je tamo gore nego rgjavo. Ljudi nijesu bili spremljeni da ukonačivaju goste, a i sami su smatrali svoj boravak ovdje privremenim. Danas su i tu prilike bolje; kuće su pristale, čak se i zapaža kao neka čaršija.

Kogod znade išta istorije i prolazi Gackim poljem, sjetiće se Čengijića age. I stranomu su svijetu poznata njegova djela i smrt. Nekadanji ban hrvatski Ivan Mažuranić ovjekovječio je njegov život i smrt veličajnim epom. Ali ne spominje Čengijića samo kršćansko umjetno pjesništvo, koje je neprijazno tomu junaku, nego i narodne pjesme po Hercegovini pjevaju o Smail agi, a muhamedovci ga slave kao velika junaka. Veoma dobro veli dr. F. S. Krauss: „Smail agu je Mažuranić krivo i nepravedno opisao; naše su simpatije svakako uz odvažnoga neustrašivoga junaka Smail agu, a ne uz grmalje i

noćne pustaije crnogorske. Čengijić je bio pravi istiniti južni Slaven, a njegovi ubice jadna kukavna bagra.“ Kako mi je Smail agin pokojni sinovac u Sarajevu pripovijedao, to su Crnogorci, koji su svoje junaštvo ukrasili nešto i kršćanskom borbom, ubistvo Smail agino iz busije platili sa sedamnaest glava. Od njegova dvora, Čengijić-kule u Lipniku, blizu Avtovca, nema danas ni kamena na kamenu; čak i ruševina stare te kule razorena je, te je ostalo samo još rasuto kamenje i jedan razvaljeni zid. No i danas još svako će ti dijete pokazati put k Čengijić-kuli . . .

Gacko i Avtovac imadu divne grobne spomenike iz staroga kršćan-

Čemerno.

skoga doba, a dr. M. Hoernes ih je većinom opisao i naslikao. Na mnogima su uščuvane skulpture, koje gdjekada prikazuju čitave družbe lovaca, a po bogatoj se izvedbi vidi, da je Gacko polje nekada bilo gusto naseljeno, da je ovdje živjelo moćno plemstvo, koje si je moglo priuštiti raskošne umjetničke grobne spomenike. Pravih se bojnih scena na tim kamenovima rijetko nalazi, a gdje ih ima, to su obično megdani u dvoje, kako su već opjevani u junačkim narodnim pjesmama. Veoma su često oslikani konji, jer sjem oružja konj je staromu bosanskomu vitezu najveća slava i dika, kao što je sve i danas slava i

dika bosanskim bezima, potomcima starih plemićkih porodica. Naricanje za pokojnikom prikazuje se često ženskim spodobama uzdignutih ruku, na drugim se kamenovima nalazi zvijezda i polumjesec (stari zemaljski znakovi ilirski), pa i oružana ruka s odignutim mačem (grb Bosne i Primorja). Najrjegje se nalazi krst, a po tom se i opet vidi, da su to bogumilski grobovi, jer bogumili su odbacivali sve vjerske znakove.

Od Avtovca ide divlji romantični put k vrelu Mušice na sjedlo Čemerno. Put je do duše nešto dotjeran, no u ovom se kraju ni nije mogao bolje udesiti. Po zapadnjačkim bi pojmovima gornja mušička dolina bila nedostupna gorska gudura, no ovdje ti ima pravi hercegovački puteljak — čas jednom obalom, čas drugom, čas vodom, čas šikarom i sutjeskom med stijenama gore u visinu. Tamo gdje okomite hridine pristaju sasvim uz plahu rijeku i stiskaju je med sobom, put je izbijen iz stijene u širinu od dviju stopa i jedva u čovječijoj visini, tako da je presvogjen kao kakav tunel i moraš se zguriti, ako ćeš da progješ njime. Gdje je prostranije, otvaraju se goleme pećine, hladovita mjesta, gdje možeš da otpočineš i da se sit nagledaš onih visova prijeko. Onda se uspinje put kosim stijenama, po kojima su izbijene stepenice, da se konji ne isklizavaju. Za sat stiže se k samotnoj jednoj kolibi, gdje je dobro časom otpočinuti. Sasvim za božjim legjima, no u veličanstvenom kraju leži ovdje Vrba, selo od pet kuća, na podnožju visokoga (1859 metara) Lebršnika. Tjeme je Lebršniku golo, dolje ima nešto šume, a na obroncima su sočne zelene livade. Što bliže budeš podnožju Čemernoga, sve je umiljatija dolina. Visoka šuma, bjelogorica i crnogorica, potiskuje se s obadviju strana sve do vode, prekriljuje ju svojim povijušama i zasjenjuje svojim širokim krošnjama. U ovom spokojnom kraju živu idiličnim životom čitave vojske ptica pjevačica.

Tu se odjedared nagjemo pred stijenom kao pred zidom i ovdje se započinje jedan od onih putova, što se ne mogu opisati. Kao divokoze moraju konji da se penju, da skaču, da padaju, da se skližu — ako će da se popnu po tim stjenovitim stepenicama. Teškom mukom stiže se na sjedlo Čemerno i divan nenadan izgled ti je plaća, što si se putom namučio. Volujak i Sjedlo sa svojim okomitim stijenama, što se ispinju nebu pod oblake, kao da ti zatvaraju put. Najveličajniji je pogled na Volujak; tjeme mu je samo deset kilometara daleko, no rastavljeno je od Čemernoga dubokom gudurom Sutjeske. Crnogorica kao da se vere po onim strmim stijenama. Desno se ispinje Kuk planina, a za njom izdiže svoju snježnu glavicu kralj dinarskih Alpa, Durmitor. Ovdje stani pa se divi veličajnim divljim brdinama.

U tjesnacu Sutjeske.

*

Kroz tjesnac Sutjeske ide veoma zanimljiv no tegotan put u Foču, staza za pjesnike i prijatelje prirode. Tu je divljaština, neiskvarena priroda, rajski užitak za srce. Danas ide tim putom samo domaći svijet, no jedared će se ovamo namamiti turiste. Slike na str. 339 i 342 jasnije prikazuju romantiku toga kraja, nego li sve riječi.

Po Gackom polju ima i drugih lijepih krajeva, no na žalost ih uživaju skoro sami vojnici i žandari, koji su već prilično otupjeli za te krasote, što se postizavaju samo teškom mukom. Zato im se mora oprostiti, ako ih se zapita, šta je osobito vrijedno vidjeti, i oni onda odgovore: „ništa, nego sami dosadni bregovi i kamenje". No poezija ovih brdina i gudura mora da se upozna i otkrije, a ni do toga ne će više mnogo vremena proteći.

Oko Avtovca stoje na daljim visovima vojarne, a s granične stanice Berušice možeš sasvim udobno da se razgovaraš s Crnogorcima, koji s onu stranu granice imadu takogjer postaju s kapetanom na čelu. Taj im kapetan stanuje tamo u jadnoj kućarici. U Crnojgori vazda se kuburi; duga i ljuta zima veoma udi stoci i mnogo živinče ugine prije, nego li sunce zagrije zemlju i opet potjera trava. A kako je na hercegovačkoj strani nešto zgodnije podneblje, to se lako znadu izroditi svagje radi pašnjaka i granične su straže potrebite, da prepriječe svagju, čim samo nastane.

Pregjemo mostom Mušicu i rastanemo se s Avtovcem, da se dalje odvezemo k Bileću. Naskoro zapazimo s desne strane Cernicu, onda progjemo kraj Stepena, stražarnice, veoma slikovito sagragjene na visokoj stijeni. Sada dolazimo u nekadanji najzloglasniji hajdučki kraj, što se je preko Korita prostirao sve do Bileća i od vijeka se nazivao smrtnim putom, ma da je ovuda išla prastara trgovačka cesta iz Dubrovnika na Drinu. Ni za ustaških godina posljednjih dvaju decenija nije se ovomu kraju glas poboljšao. Crnogorska je granica blizu, a megju tom granicom i današnjom cestom, što se je u komadima izgradila god. 1883.—1886., leže naselja divljih Banjana, na glasu pjevača, koji su u svakom ustanku svojim pjesmama udarili prvi na Turke.

I danas se teško dolazi u taj kraj. Od Trebinja ide tegotan konjski put po kršu u banjanske visove; tu stoji na strmoj glavici stara tvrgjava Klobuk, kao orlujsko gnijezdo prilijepljena na stijene. Hajdučko to leglo bilo je poznato već u srednjem vijeku, kada su dubrovački trgovački karvani udarali velikom cestom na Bileće u Novipazar. Godine 1694. mletački proveditur kotorski prisili grad gladom, da se preda; 1806. obranio se je Klobuk od Rusa i Crnogoraca, a 1878. zauzela ga je austro-ugarska vojska, pošto ga je dulje vremena bila iz topova. Mogu onamo po strmini da uzagju jedino pješaci, pa

kada je bivala opasnost, branioci bi se na užetima spuštali niz strme stijene i skoro svagda pouticali po tom krševitom kraju. Kada je grad posljednji put zauzet, carska ga ja vojska lagumom razorila. Dosta je muke trebalo, dok se nijesu porušile vanredno tvrde zidine i kula na kapiji. Od Klobuka ide vratolomna staza uskom dolinom sjeverno do Bileća. Po strani toga puta na zemljištu crnogorskom leži u divljoj guduri manastir Kosijerevo, odakle je više puta započeo ustanak protiv Turaka.

U tjesnacu Sutjeske. Med Gackim i Foćom.

Sav taj divlji kraj s obadviju strana današnje ceste pun je istorijskih uspomena. Nedaleko od Stepena stoji stari grad Ključ u kraju, sasvim iščičkanu klisurama, na vrhu goleme stijene, da ga ni najsmionija mašta ne bi mogla ljepšega smisliti za sredovječno pustaijsko gnijezdo. Stare ruševine stoje na straži, gdje se sužuje dolina potoka Cernice, pod najzapadnijim ogrankom Baba-planine, što se ispinje do 1737 metara (Djed), — no danas je ta straža sasvim izlišna, jer niko ni ne misli da muti spokoj toga mjesta, što leži sasvim postrance od

moderne ceste. „Kralj Sandalj“, o kojem se kaže, da je ovdje stolovao, iskazao se je velikim ljubiteljem divlje romantike, jer med ono nekoliko kolibica ključkih, što su se kao lastavičja gnijezda prilijepile o gole stijene, stoji gradski podor kao orlujsko gnijezdo na vrhu klisure, a na uska gradska vrata, kojima možeš da dogješ samo s jedne strane klisure, ulaze teškom mukom i oni, koji su vješti veranju, a za nevješte je velika opasnost. No i danas su još zidine, na kojima su i puškarnice, čvrste i otporne, a počesto stoji mjesto njih i prirodna stijena. Dvorište je puno razvalina i kamenja, pokrivena visokim korovom. Zakrčen je tako i ulaz u one dvije kule, što stoje na krilu jedine dostupne strane. Po ostancima od zidova vide se pojedine odaje i šta je gdje bilo.

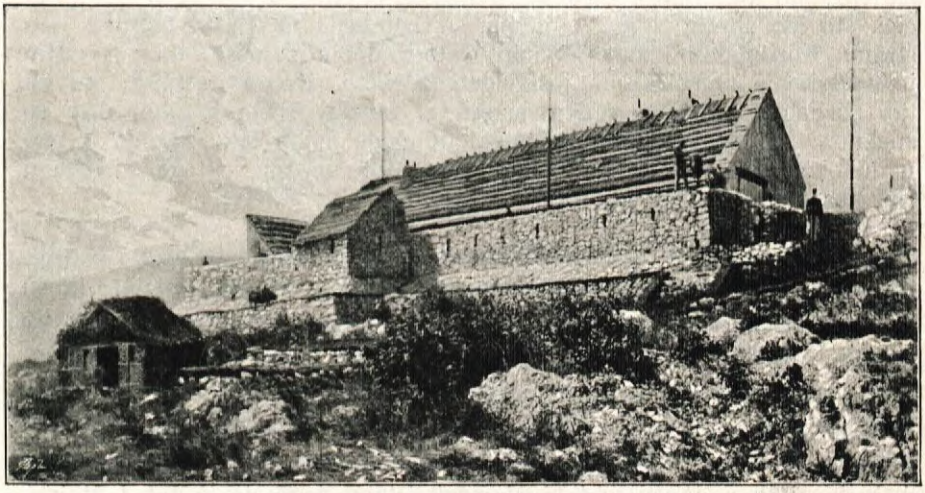

S t e p e n.

Zapadno od grada, piše Ásbóth u svojem djelu o Bosni i Hercegovini, pružaju se tri visoke stjenovite zidine, debele 2—3 metra, te se naglo svršavaju strmim obroncima. Med tim prirodnim zaštitama ležale su, kako narod pripovijeda, staje i bašče. Pod obronkom teče jak potok. Voda mu izdire naglo iz okomite gudure Baba-planine te iza kratka tečaja od 600 koračaja ponire na drugoj strani doline u ponoru. Prije nego što izbije iz Baba-planine, skuplja se voda u dubokoj prostranoj pećini. Ulaz je u pećinu nekih deset metara nad razinom doline. Kada je niska voda, prokapava voda iz pukotina i rupa u stijeni; no kada snijeg okopni ili padne jaka kiša, napuni se duboka pećina i iz njezina ždrijela navire voda u snažnim burnim strujama i stvara vodopade, da im nema blizu premca, — tako snažno izbija voda iz stijena samo u austrijskom kršu. Kada je niska voda te nestane vodo-

pada i voda se iz stijene uzme cijediti kao iz spužve, može čovjek, vješt penjanju po brdima, da se popne na onu golemu kamenu ploču, što ju je voda sasvim izgladila, — na ulaz u pećinu. No niko još nije dalje dopro u pećinu. Ozdo je puklo med stijenama duboko crno ždrijelo, a na dnu je tiha voda. Čoporovi lastavica i golubova lepršaju po toj golemoj stjenovitoj odaji. Divne su boje, kojima ju je narav iskitila. Mašina i vlaga stvaraju prave freske u onim kontrastima i nijansama od žive zelene, žute i narančaste, od nježne srebrenaste i ružičaste boje, pa tamo do onih mračnih strana i do vode, s koje se potmureno dnevno svjetlo odrazuje. Dokle seže pećina i gdje prestaje, ne da se opredijeliti, jer zadnja joj je strana sva u mraku i onamo ne možeš. Možda je voda, što se skuplja u pećini, u vezi s Gackim poljem. Isto se tako ne zna ni to, kuda otječe voda, kada nestane na drugoj strani doline. Narod traži nastavak vodama svagda tamo, gdje su se po priči javljale ljudske glave, krvava tjelesa, bačena u vodu. Ali to se priča i o Trebinjčici, što kod Bileća iznenada izbija iz stijene, a isto tako i o Opačici, što ide spram Stoca, a javlja se iznenada na Dabar-polju, s onu stranu Koritnika i Ližnika. Samo o tom nema sumnje, da na visini jedne stijene u pećini ima još jedno ždrijelo. Narod misli, da se za tim ždrijelom prostire veliko jezero u nutrini Baba-planine. Ako se snažnom rukom baci onamo kamen, odjekuje zbilja tako, kao da je pao u duboku vodu. Kada je visoka voda, otječe možda iz toga ždrijela u onu prvu pećinu, a inače samo prokapava kroz stijenu.

Svijet u Ključu živi još i danas u uspomeni na svojega „kralja Sandalja“ i priča o njem najčudnovatije priče. Tako kazuju, da je Sandalj, kada je osmanlijska vojska zauzela sav kraj unaokolo, začepio ponore, kojima otječe voda, da je sve Gacko polje. Golinjev dol vodom poplavio, te je samo još grad na visokoj stijeni stršio iz toga burnoga jezera. Tako se je Sandalj opirao svim napadajima, a bezbrojnim je brodovima i čamcima podržavao svezu s dalekim obalama. A kada si je napokon voda ipak prokrčila pod zemljom put i otekla, održao se je opsjednuti grad još tri godine dana i pao je istom iza smrti kralja Sandalja. I ovdje pripovijeda narod kao i na Bijelom polju mostarskom, da se na visokim stijenama Baba-planine nalaze još i danas željezne karike, za koje su se vezivale lagje. I u istinu je sivkasta stijena Baba-planine do neke visine tamnija i obrasla mašinom, a te se dvije česti jasno dijele vodoravnom crtom. Ne marimo se ovdje dalje upuštati u te priče, koje inače nijesu bez svake istorijske osnove, makar da grdno pretjeravaju. Gacko je polje sigurno bilo nekada jezero, samo je to bilo pred mnogo tisuća godina, no predaja se je uščuvala.

„Kralj Sandalj“ poznat je u istoriji kao jedan od najmoćnijih poglavica bogumilskih svojega vremena. Bio je sinovac Vlatku Hraniću, koji je na čelu bosanske vojske zauzeo Hrvatsku za kralja Tvrtka I.,

a godine je 1389. u zlokobnoj za Srbiju bitci na Kosovu polju zapovijedao prilično srećno bosanskom pomoćnom vojskom. Iza mnogih nutarnjih ratova i ratova s Bosnom morade napokon da prizna vrhovnu vlast sultanovu. Tim se on prilikama okoristi te se sasvim oslobodi ispod vlasti bosanskoga kralja. Godine 1418. izostane s krunidbe kralja Stjepana Ostojića, a pomoću Isak begovom, koji je tada stolovao u Vrhbosni, raširi svoj posjed na bosanskom zemljištu. Istom kada je Isak beg, koji je prvu osmanlijsku vojsku poveo iz Bosne u Hrvatsku i Ugarsku, godine 1420. pao kod Temišvara, a kralj Tvrtko II. stao ugarsko-hrvatskom pomoću uspostavljati svoj ugled u Bosni, pokloni se i Sandalj opet kralju bosanskomu te dogje k Tvrtkovoj krunidbi. Kakav je ugled uščuvao i dalje, vidi se po tom, što se je crkveni sabor u Bazelu, kada je protiv osmanlijske pogibije nastojao da ujedini kršćanstvo i osobito uzeo paziti na bosanske bogumile, godine 1433. obratio posredovanjem dubrovačke republike ne samo kralju Tvrtku, nego i Sandalju. No moćni poglavica bogumilski odbije molbu, pa se pozove i na gragjanski rat, što je tada bio uzbjesnio, a započeo ga uz osmanlijsku pomoć sin Ostojin knez Radivoj.

Vlast je Sandaljeva sezala daleko u Zetu, današnju Crnugoru, a na sjeveru do Hrvatske; konačno je on, makar i neokrunjen, vladao u istinu većim dijelom Bosne. Na vrhuncu svoje moći umre on godine 1445. Sandalj Hranić iz kuće Kosačine stvorio je Hercegovinu, makar da je istom docnije dobila svoje ime od njemačkoga cara Fridrika III. Potpunim pravom zato pripisuje priča gradu Ključu veliku važnost. Danas je tu sav život zamro; pastiri pasu svoja stada po tim samotnim livadama i velikim grobljima, gdje još grobni spomenici pričaju o nekadanjem sjajnom životu. Svagdje, u Cernici, u Radmiloviću, u Dubovcu, u Koritu i Plani, svjedoče mnogobrojni grobni spomenici s bogatom skulpturom, da je nekada velika kultura vladala u tim divljim krajevima, koji su se stotine i stotine godina spominjali samo onda, kada bi se po Goetheovim riječima gdjegod „daleko u Turskoj sudarili narodi“. A kakav mora ovdje da je bio život, kada se je moglo dizati na stotine ovako sjajnih grobnih spomenika? Tako se idući od Plane cestom odvaja u zapadnu stranu staza u Crnugoru. Za po sata silazi se u šumovitu dolinu; nad dolinom se ponosito uzdiže goli Vardar (1129 metara), na kojem je sada čvrsta utvrda. No važnost te točke bila je već i prije poznata, jer se po ostancima starih zidina vidi, da je ovdje stajala tvrgjava, a kada se je tu uzelo graditi, našlo se je grčkih i maćedonskih novaca, starih 2000 godina. No to još ni nije najzanimljivije; važna je golema nekropola, što u velikom luku od Vrbice do Trnovice, svuda sakrivena šikarom i drvećem, obuhvaća

skoro sasvim podnožje brijega. Ovdje ima arheološkoga posla za mnogo godina, kao što u opće Herceg-Bosna treba da bude poljem za znanstveno istraživanje u najbližem našem vremenu.

Iz te daleke proslosti izlazimo na našoj daljnjoj vožnji u Bileće opet u živu sadašnjost. Dospjeli smo u krvava K o r i t a, divlji krševiti kraj, u kojem su doline rijetke, no brižno obragjene. Po novim se čatrnjama vidi brižljivost vladina. Svijet, što radi po poljima, čini ti se tako tihim, kao da nije nigda planula puška u idiličnom miru ovoga kraja. Nekada su Korita bila pokrivena gustom šumom i usjevom i narod ih je opjevao u mnogim pjesmama. Danas su jadna. No oni snježni vrhunci za njima pridaju velik čar tomu kraju.

O onim mnogim grobnim spomenicima po Koritima pričaju se krvave pripovijesti. Tako je jedared neki Rišnjanin hadžija isprosio ćerku mitrovačkoga dizdara. Kada se je odande vraćao Risnu bijelome, sustiže na putu Limuna trgovca. Goni Limun hiljadu volova. Rišnjanin mu otme svijetlo oružje:

Za pojasom dvije puške male,
Sve u čisto zaljevene zlato;
O bedrici mača zelenoga;
O ramenu duga prekomorka,
I na njoj je trideset pavata,
Svaka pavta od deset dukata,
Kod nišana trideset dukata.

Limun mu se osvećuje. U Mlecima kupi novo oružje, skupi sto dvadeset drugova i odvrgne se u hajduke. Četiri godine dana čeka u Koritima, da Rišnjanin pogje po djevojku. A Rišnjanin hadžija skupi hiljadu svatova i šalje svojega brata Durmiš bega. Mirno projezdiše kroz Korita u Mitrovicu, no kada su se vraćali s djevojkom, usnije djevojka čudan san i kazuje ga Durmiš begu:

Sva Korita pritisnula tama,
A iz tame ispadoše vuci,
Sve svatove naše rastjeraše,
Tebi obje odgrizoše ruke,
Meni živoj srce iščupaše.

No Durmiš beg se ne uplaši i svatovi mirno progjoše kroz Korita ravna. Ali onda se jedan Ciganin naruga hajducima, da ne smjedoše udariti na svatove.

Udariše zile i borije,
Stade jeka bubnja i svirala,
Stade praska malijeh pušaka,
Stade vika dobrijeh junaka.

Bajo ih i Limun zasjedoše u tvrdim bogazima i na njih živu vatru oboriše.

Rastisnuše na četiri strane,
Kao vuci bijele jaganjce.

Djeveru Durmiš begu, koji je oko djevojke saklopio ruke, odsiječe Limun ruke do ramena i otme mu djevojku, pa odoše uz Kobilju glavu i stadoše piti vino, koje im služi djevojka. No Rišnjanin je hadžija pošao u susret svatovima i s ravnih Rudina začuje on puške u Koritima. Dojuri u Korita i sazna od svojega ranjenoga brata, šta se je dogodilo. Sa svojih stotinu Rišnjana vuče se hadžija od jele do jele,

Čatrnja u Hercegovini.

dok ne izigje na Kobilju glavu, gdje Bajo i Limun sjede te piju vino i rakiju. Uzme pušku Limunovu i na Limunu sastavi nišane, ali ne pogodi harambašu, nego više njega lijepu djevojku u srce.

Takvih priča ima mnogo. Vrčević, Ljubiša, Hörmann, Hoernes, Krauss i dr. pripovijedaju dosta krvavih zgoda po pjesmama ovdješnjega svijeta. Tu se je vazda krvlju baratalo i nije ni čudo, da je taj osebujni sok sve do najnovijega vremena u ovom kraju svejednako u obilju tekao. Samo mjesto Korito leži na maloj uzvisini nešto postrance od ceste. Godine 1888. bio sam tu, jer je onamo išla pošta

te smo morali tim putom. U stražarnici, nalik na turski čardak, stajala je vojska, a dalje u nekoliko baraka. U nešto boljoj jednokatnoj kamenici bio je poštanski i brzojavni ured. Uz ured je imao neki Dalmatinac kantinu i kramariju. Veliki kurjačari kao da su pomagali stražama, svakako su bili dodijeljeni četama i možda su i od njihove pasmine bili i oni bosanski ratni psi, što su u martu mjesecu 1893. kod Zvornika onako sjajno pokazali svoju ratnu vještinu. Sumorno je boravište to Korito u kamenoj pustinji. Dan je bio prilično topal, no

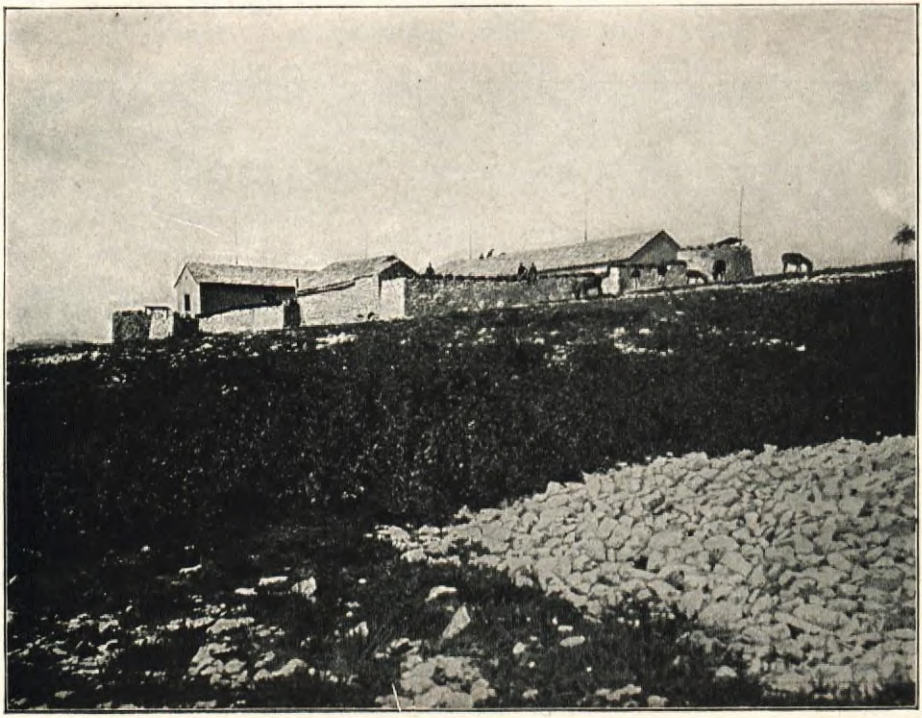

Golobrdo kod Korita.

ovdje je s graničnih brdina duhao leden vjetar. Tako kažu da je skoro svagda; zimi zapadne snijeg kao kuća, a čitavi čoporovi kurjakova zaurliču oko kuća. No ni za njih nema u ovom kraju mnogo hasne.

Sada posljednji put vidio sam u Koritu novu crkvu.

Prilično strmo silazi onda cesta na 900 metara visoki greben, u P l a n u, gdje se odvaja cesta u Stolac. Lijepa vojarna ukrasuje taj sumorni pusti krš, gdje uz najbolju volju ne ćeš zapaziti ni stručka zelenila. Bijela i siva je i stijena i polje, s kuća se čisto odrazuje

sunce. Kako nijesmo za konje mogli naći ni kapi vode, požurimo se, koliko smo samo mogli, da odemo. Nekakva krčma i uz nju kramarija ima tu do duše, no osjem rakije i mastice (tobožnje grčke rakije) nije bilo drugoga pića. Nekoliko obarenih jaja i komad hljeba bio nam je sav ručak, uz koji nam se je pridružio čitav čopor izgladnjelih kokošaka krčmarevih i petero mladih mačića. Podijelismo bratski, jer ovdje moraš da sažaljevaš svaki stvor. U Plani kažu da je prije bila u gostionici čak i stranačka soba, gdje si mogao da prenoćiš. No otkada je krčmareva žena preuzela drugu radnju u Stocu, nema ni toga konaka. Na sreću rijetko će se komu desiti, da taj konak ustreba, jer makar i kasno bilo u veče, u Bileće se svagda još može stići bez ikakve opasnosti.

Dalje na putu vidjesmo lijepe mlade šume, ponajviše hrastove i jasenove. Šumice su krasne i nema sumnje, da je sav taj kraj nekada bio šumovit. No stabalje se je bezobzirce sjeklo, za mlade nasade niko se nije brinuo, a dalje je već bila kozama briga, da ne izraste mlada šuma. Tako je opustio kraj, te su kiša i vjetrovi mogli po miloj volji i posljednji ostatak zemlje otplaknuti i odunuti, a narod spade na prosjački štap i ode ko u pastire, ko u hajduke. Da se ovdje može mnogo postići i da nije taj kraj Hercegovine osugjen, da ostane go i neplodan, vidi se po nekim šumskim partijama, što su velikim tablama označene kao „zabranjena šuma“. Tu su u najbujnijem zelenilu i mladi nasadi i staro drveće, čak i šikara, pa kako je ovuda strogo zabranjeno puštati stoku na pašu, opet će za koje doba velik dio kamene Hercegovine da se zazeleni.

Pošumljivanje krša u Bosni i Hercegovini lijepo napreduje. Naravski da se ne može ni misliti, da će se ta zadaća u skorom vremenu sasvim riješiti, jer je krš veoma raširen, a troškovi su golemi, te se pošumljivanje može poduzimati samo postepeno. Bosansko-hercegovačka šumska uprava razumijeva pod pošumljivanjem prije svega to, da se ponajprije provedu nekoje uredbe i poslovi, kojima će se kulturno tlo osigurati od pretvaranja u krš, što se u nekojim krajevima svejednako dalje i dalje rasprostranjuje. To se postizava kod šuma, koje već postoje, boljom paskom, a dalje na osobito zgodnim mjestima i pošumljivanjem krša. U tom je zemaljska vlada izradila veoma opsežan plan za župan jački kotar (u travničkom okružju), te su zabrane urodile već nekojim povoljnim plodovima.

Svijet na kršu treba do duše drva, ali ne treba dugačkoga i debeloga stabalja; sila mu je potrebitije lišće s drveća za hranu stoci, jerbo livade su i travnjaci maleni i slabo izdašni, a nema ni dosta kulturna tla, da se siju hranive biljke; a ovoj dvostrukoj potrebi drva

Korito.

i hrane za stoku može udovoljiti jedino niska ili srednja šuma. Kultura na kršu mora zato ići ponajprije za tim, da uzgaja i racijonalno njeguje takvo drveće svagdje, gdje god je tomu zgodno mjesto. Na drugim se mjestima može onda, ako bude spram sila i sredstava, stati uzgajati i visoku šumu. Na taj će se način krasna misao o kulturi krša ostvariti u onoj spodobi, kakva se već danas narodu prikazuje te on od nje iščekuje sreću i blagostanje. Da se stane u svem opsegu pošumljivati krš bez obzira na to, da je svijetu paša prijeko potrebita, ne samo da se ne bi mogao najamiti trošak, nego bi se i nagazilo na otpor, koji bi bio i opravdan te se ne bi mogao ni savladati. Zato se na takvu kulturu krša već radi političkih razloga ne može ni pomišljati.

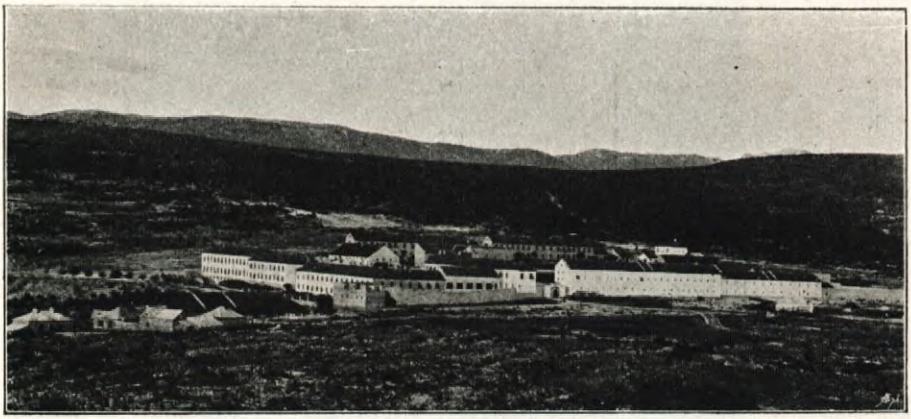

Novo Bileće.

Od Plane se cesta neprestance spušta spram kotline, u kojoj leži Bileće. Treba da obilaziš u velikom luku, dok dospiješ u grad, no ravnica oko grada veoma je umiljata, a polja su svuda bujna. Samo na svim se visovima dižu utvrde kao straža protiv Crnegore. Kod Bijele rudine bili smo u zračnoj liniji sasvim blizu Vučidola, gdje su godine 1876. Crnogorci posljednji put pobijedili Osmanlije. Bileće leži na rubu visoravni, bilećke visočine, na kojoj se uz put nalaze čitave aleje gromila i visokih kamenih spomenika. Grad nije velik, nema ni 2000 duša, ali je čist i velikim dijelom u novije doba izgragjen; muhamedovcima je na zemaljski trošak sagragjena džamija, jerbo je stara bila razorena. U Bileću je stanovništvo većim dijelom pravoslavno te nije muhamedovcima ovdje nikada bio osobito prijatan život; istom

danas mogu da dušom odanu. U sasvim dobroj gostionici „k gradu Beču“ odsjednemo i nagjemo izvrsno pivo, pristojnu opskrbu i čak i kuglanu. Kilometar od „civilnoga grada“ leži vojnički tabor „Novo Bileće“, zaseban mali gradić, opkoljen čvrstim zidinama. Od tabora i puta, što odma uza nj vodi, strmina je k guduri Trebinjčice, koja iz pećine u kršu naglo provire kao rijeka. U Bileću je ipak oskudica s vodom; istom današnjoj upravi imaju da zahvale, što im je izgradila veliku čatrnju a sada i vodovod, — dar, što se može istinito ocijeniti istom u ovim krajevima, gdje po nekoliko dana nemaš da gutneš ni kapi svježe vode.

U Novo Bileće ne mogu ulaziti civilni ljudi. Godine 1888. još su mogli. Tada smo ja i moj putni drug odsjeli u taboru, kojemu se tu

Čepelica.

ponosito izdižu zidine i iz njih čelična topovska ždrijela strahotno zure na sve strane, — pa goleme vojarne i staje. Veoma nas se je čudnovato dojmilo, da su čak i iz poštanske sobe izlazile u polje puškarnice. Časnički je zbor imao u taboru kasinu i tu se je u zajednici menažiralo. Izvan zidova bila je lijepa gostionica, gdje sam se mrkim dalmatincem krijepio nekoliko sati za daljnji put. Te gostionice danas više nema; izgragjene su same vojničke zgrade, a ima sada i nešto bašče i na visu nad vrelom Trebinjčice čak i ljetnji paviljon. Cesta ide visinom iznad strmenitoga kamenoga korita Trebinjčice, koja kod Dubrovnika opet kao ponornica Ombla utječe u more. Kraj je isprvice pusti krš s rijetkim zelenilom. Sve se strmije ispinju bregovi s obadviju strana, a desnim se obronkom vijuga cesta u bezbrojnim

serpentinama. Mostom se prelazi Čepelica, pritok Trebinjčice, gdje ima za sigurnost vojarna. Ovdje se najbliže primičemo crnogorskoj granici i dolazimo kao u neki „sveti kraj“. Spram istoka leži, no s ceste se ne vidi, manastir sv. Nikole, onda manastir Dobričevo, a nešto dalje odatle na crnogorskom zemljištu manastir sv. Ilija i Kosijerevo.

Cesta se opet penje do 604 metra na visinu, gdje je M o š k o. Malo to mjestance leži lijepo na prostranoj istoimenoj visoravni, sasvim posutoj pretpovjesnim grobovima, gromilama. Od te se visoravni

M o š k o.

širi daleko na sjeverozapad spram Ljubinja još prostranija ravnina ljubomirska, koja je već mnogo niža te živi na njoj dvanaest sela s neke podrug tisuće duša. Da je to u srednjem vijeku bio bogat kraj, vidi se po onim mnogim grobnim spomenicima s relijefima. Nedaleko od Moškoga, kod borilovićkih koliba, ide uzan put u jasensku dolinu i u Trebinje. Mnogo je preči nego li cesta, neka podrug sata, no mogu tuda samo konji i pješaci. Cesta se vijuga u dalekim zavojima uz Gljivu planinu, visoku 1228 metara. No od Moškoga dalje kraj je već prijatniji; javljaju se zelene nizine, viši džbunovi,

čak i visoko stabalje, makar i pojedince, te oko, izmoreno vječitom sivom i bijelom bojom onih golih brda, čisto se odmara na tim prijatnim slikama. Što si bliže Trebinju, to je sve ljepše obragjena dolina Trebinjčice, što se duboko dolje s lijeve strane širi i okružuje grad na daleko. Samo na sjeveru i na zapadu ustavljaju ti pogled i opet gole glavice, na kojima se uzdižu utvrde. Sve umiljatijim biva kraj; bujna duhanska polja leže med onim mnogim zavojima rijeke; širokolista smokva pruža svuda svoje kržljave grane, na granati se sjaje divni crveni cvijet, — pozdravlja te dobrodošlicom juga i sinjega mora. Svuda je bujna plodovitost, a vinova loza ovija slikovito one mnoge samotne kućice i rasuta sela, što se zapažaju. A kroza sve se vijuga kao srebrena nit Trebinjčica, koja Trebinju pridaje vid pravoga riječnoga grada.

Vrelo Trebinjčice.

Radnici u tvornici duhana u Trebinju.

U bašči Hercegovine.

Bio je već pao mračak, kada nas konji dobrim kasom dovezoše u Trebinje. Ne bi čovjek vjerovao, ali je istina, da je ovdje uvijek bilo rgjavo s ukonačivanjem stranaca. Kada sam se godine 1888. tu desio, vidio sam velik hotel „Orient“, evropski sagragjen, no zatvoren; ni za ovoga mojega boravka nije bio otvoren. Prvi put sam odsjeo u kući nekoga srpskoga trgovca, Andrije, a sada me je najvećom susretljivošću smjestio kotarski predstojnik. Sagragjen je manji hotel „Trebinje“, no još se nije otvorio. Tamo su nam se spremile sobe, da im nije ni u čem bilo zamjere.

Trebinje se sastoji iz dva dijela: iz utvrgjena grada, oko kojega teče Trebinjčica a opkoljuju ga zidine, tabije i šančevi, te iz nove varoši pod gradom, u kojoj su sada sve javne zgrade i evropske gragjevine, a najglavniji su joj dijelovi nastali istom iza okupacije. No te mnoge nove gragjevine nijesu nipošto s Trebinja zbrisale istočnjačkog i sredovječnoga čara; još je i danas Trebinje na polu talijansko, na polu tursko, a obasjano je južnim suncem. Nutarnji je grad malen i tijesan, no čist, a ulice su tihe, da ti se upravo duša smiruje. Ima u Trebinju oko 1300 stanovnika sviju vjera. Svijet živi od trgovine s Dubrovnikom, od maloga obrta, a osobito od sagjenja duhana. Duhan je pribavio Trebinju svjetski glas, kakav mu istorijska prošlost nikada

ne bi pribavila. Trebinjski duhan za cigarete ide u najfinije duhane na svijetu i najmilija je sorta sultanu. Sve ga se više sadi i opet se ne može da udovolji, koliko ga se traži, makar da se nasadi sve raširuju i da se nasagjuje svaki komadićak plodne zemlje. U duhanu i u vinogradarstvu blagostanje je ovdješnjega svijeta, koje se zapaža već u spoljašnjosti i gragjana i seljaka, u svem njihovu vladanju. U prostranoj erarskoj tvornici duhana zaposlen je velik broj radnika i radnica.

Trebinje je u srednjem vijeku bilo prvom znamenitom stanicom na tadanjem važnom trgovačkom putu, što je iz Dubrovnika vodio za petnaest dana u Niš, a za trideset dana u Carigrad. Isprvice se je nazivalo Terbunia i Travunja. Javlja se u prvim vijekovima iza Hrista, te je po Konstantinu Porfirogenetu stolovao u gradu Travunji slavenski vladar, kojemu je vlast sezala na jug do Duklje, na zapad od Kotora do Dubrovnika i na sjever preko Popova polja. Kada je propala srpska vlast na moru (godine 1355.), pade Trebinje pod humskoga bana Vojislava i time se za vijek združi s Hercegovinom i s Bosnom. Sinovac i nasljednik Vojislavljev, Nikola Altomanović, morade godine 1371. da čuva svoj posjed protiv raškoga kralja Vukašina, združena s Balšama, što su u Zeti zagospodovali; godine 1373. prepusti Travunju Gjuri Balšiću uz uvjet, da ga pomaže protiv bosanskoga kralja Tvrtka, kojemu nije htio da prizna vrhovnu vlast. No Tvrtko se združi sa srpskim knezom Lazarom, otme godine 1375. Travunju, zadrži je za sebe kao i druge krajeve i nazove se sada kraljem bosanskim, raškim i primorskim. Za Tvrtka se u Humu i Travunji uzdigne do velika ugleda porodica Sankovića, a kada je stao padati kraljevski ugled, otmu te krajeve Sankovićima Pavao Radinović i Sandalj Hranić godine 1392. Pavao Radinović zadrži Bileće, Trebinje, Klobuk i Konavle, a kada ga ubije Sandalj, održe sinovi njegovi vlast barem u Bileću i Trebinju. Uz njih igraju ulogu popovski Nikolići i trebinjski Ljubibratići. Docnije stiže Trebinje udes cijele Hercegovine i baci ga pod osmanlijsku vlast. Osmanlijama je Trebinje bilo granična stanica, koja se je morala učvrstiti radi bliske crnogorske, dubrovačke i mletačke granice, a da se zauzda stanovništvo, sagrade se bezbrojne tvrde kamene kule, koje nekoliko sati unaokolo stoje na svakom gorskom visu i gospoduju nad svakim raspućem.

Iz starih vremena ima u Trebinju kameni most, Arslanagića most, što nekih 7000 koračaja nad gradom ide preko Trebinjčice. Isto se tako zove i muhamedovsko selo od 25 kuća, što tu leži u kamenoj pustinji, a pred njim se most prebacuje preko rijeke, zbijene med strmim stijenama. Sada je kod Trebinja izgragjen novi i bliži most, što

se je započeo još za osmanlijske vladavine. Onda su Trebinjci ukrali na dubrovačkom zemljištu mrtvo dijete i uzidali ga u stup od mosta, — po starodrevnom običaju, da se uz gradnju žrtvuje.

No bolje da se iz te prošlosti vratimo u živu sadašnjost. Progjemo gradom i pred kavanom „degli signori“ popijemo kavu, pa onda poslušamo nekoje vrijeme, kako u mejtefu recituju rečenice iz kurana. Onda se dademo na razmatranje kuća, razgledamo džamiju i krenemo na kapiju u novu varoš, gdje nas se odma prijatno doimlje lijepo dr-

Gradina kod Trebinja.

veće u rpama i prostrane čistine. Velika nova škola, prava monumentalna zgrada, svraća ti pažnju. Prozori jedne odaje u prizemlju bili su otvoreni i mi uzmemo slušati. Učila se je geografija i djeca su odgovarala točno i pravilno. Kakva razlika s besmislenim vikanjem u starim turskim školama!

U Trebinju ima nova katolička i pravoslavna crkva, onda mnogo modernih privatnih zgrada, da su od njih već čitave ulice. Dućan se reda uz dućan, kavane i gostionice, knjižare, uredske zgrade — sve

je to u novom kraju, koji istina Bog obuhvaća neke česti starijih naselja. Tu je i čaršija, gdje se za jeftin novac dobiva divno voće.

Krasnu uredbu ima još taj gradski kraj, — velik nastojavan park, u čast ministra financija nazvan „Kállayevim parkom“. Krasne se aleje izmjenjuju s tratinama, svuda ima klupa, da otpočineš, a tu stoji i gostionica, da se okrijepiš. Kako je u Trebinju inače malo hlada, park je taj po onoj običajnoj žegi pravi blagosov. Naravski da je i to nova stečevina.

Nekoliko sati od Trebinja ima još jedan dokaz o brižljivosti zemaljske vlade, u ovom kraju kud i kamo važan, naime voćarska i vinogradarska stanica Lastva. Od Trebinja ide nova cesta, duga 14 kilometara, na Arslanagića most desnim brijegom Trebinjčice. Tri kilometra pred Lastvom prelazi se rijeka novim solidnim željeznim mostom; probijen je put u korjenićki kraj, na zubačku granicu. Ovdje leži u visini od 770 metara divna dolina, kao mali raj. To je Lastva, kakva je danas, no nije ona, kakva je bila još pred nekoliko godina. U ono doba, kada su bile običajne dnevne pustaijske provale iz Crnegore, živio je ovdje surov siromašan svijet, koji je svoj oskudni hljeb svagdanji iščekivao pa i dobivao od osmanlijske vlade. Kako je na granici vladala nesigurnost a narod se odvikao od rada, morala je vlada pogranično žiteljstvo da uzme kao u najam, za obranu od Crnogoraca. Za to je svijet dobivao „tain“, opskrbu u naravi, i nešto malo novaca. Od toga je svijet uzeo da živi, poljodjelstvo se je zabatalilo, a zemlja sasvim opustjela. Kada je ušla austro-ugarska vojska, prestade tain, a svijet bude upućen na svoju vlastitu zaradu; istina Bog da im se je za to prelazno doba davala potpora. No žalost za tainom nije godine i godine prestajala; oskudica u hercegovačkim pograničnim krajevima, med njima i u Lastvi, ostade postojanom rubrikom za zemaljsku upravu; za pomoć u toj nuždi trebalo je svake godine velikih materijalnih žrtava, te je sasvim polako polazilo za rukom, da se podivljalo stanovništvo priuči opet obragjivanju zemlje i urednomu gospodarstvu. Danas je na granici sasvim drugojačije i osobito Lastva, taj nekadanji siromašni i opustošeni kraj, dostojno se pridružuje ostalim kotarima, koji napreduju u gospodarstvu. Osjem prirodnih krasota, koje osobit čar pridaju Lastvi s njenom bujnom vegetacijom i obiljem vrela, u svem su kraju doline i visoravni veoma plodne. Prirod je izvrstan, a osobito krompir znade u Bijeloj gori da izraste golem i veoma je tečan.

Mnogi tragovi nekadanjega rimskoga vinogradarstva, što se nalaze u Lastvi na oplazovima uske doline, onda u Skočigrmu i u Župi, uskorili su odluku, da se na novo oživi vinogradarstvo u tom kraju,

Trebinje.

kao stvorenom za taj posao. Stručnjačko istraživanje urodilo je vanredno povoljnim plodom. Hemijska analiza tla i ispitivanje klimatskih prilika nadišlo je svaku nadu. Godine 1892. nabavi vlada 40 hektara za vinograde i voćnjake, na godinu se izgradi cesta mjesto staroga jahaćega puta, što je prije išao lijevim brijegom Trebinjčice, usporedo s putom u stari grad Klobuk, onda se uzmu graditi zgrade, i to administracijona zgrada sa stanom ekonomskoga činovnika, lagum, dug 20 metara i širok 6 metara, i pet vinogradarskih kuća, svaka za dvije porodice. Vinogradari su naseljeni iz Ugarske. Uprava je stanice povjerena Danilu Vargi, koji je donde bio upravitelj stanice u Gnojnici kod Mostara.

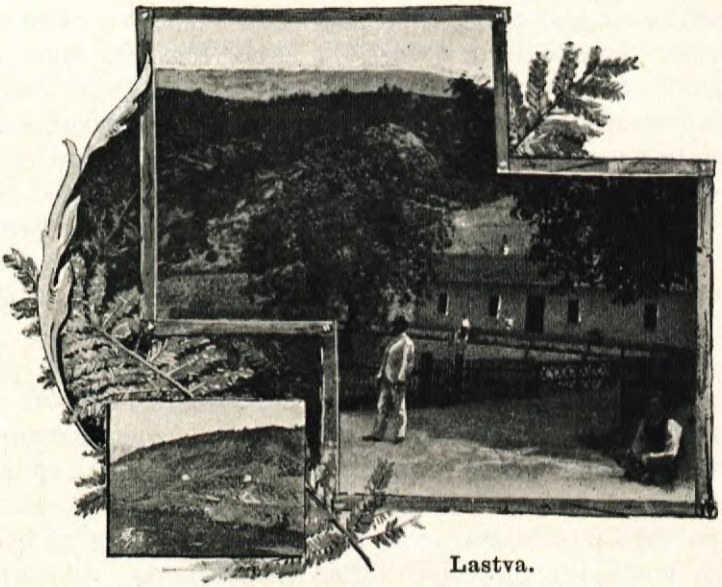

Lastva.

Kasno u jesen godine 1893. bile su gradnje troškom od 25.000 for. dovršene, a vinogradarske porodice, neke iz Tolna-županije, neke iz tokajskih planina, stigoše u Lastvu i budu smještene. Svaka porodica dobiva, kao što je rečeno, pola kuće i četvrt jutra potkućnice. Za deset godina prelaze te nekretnine u vlasništvo porodici. Osjem toga dobiva svaka porodica mjesečnu plaću od 15 for. i nadnicu od 50 nvč. za faktične radne dane. Ako ima u porodici osjem starešine jošte članova, sposobnih za rad, dobivaju po 40 nvč. nadnice. Po prvoj veoma blagoj zimi moglo se je skoro neprestance u polju raditi. Tako se je osam hektara iskrčilo i rigolovalo se je u dubinu poprečno 70 centimetara. U proljeće se je šest hektara zasadilo samom

plemenitom lozom, nešto korenjacima, nešto reznjacima, oko 60.000 komada. Ostala dva hektara okrenuta su u voćnjak. Zasagjene su same voćke prve vrsti, jabuke, kruške, trešnje, višnje, kajsije i breskve. Osjem toga su se prve godine načinili u vinogradima putovi u serpentinama u duljinu od 3000 metara, te se tuda za nuždu može i voziti. Tisuće marljivih ruku moralo je prionuti, da se dogje do takva rezultata, no već se i danas vide plodovi tomu radu. Žiteljstvu korjenićkomu namakla se je tim radovima privreda, koja je već zbrisala i posljednje tragove nekadanje oskudice u ovom kraju.

Premda se kod stvaranja državnih uzornih gospodarstva ide samo za dizanjem narodnoga blagostanja, te država ne ide za vlastitom korišću, to se ipak o Lastvi može reći, da se ovdje dobro koristi i narod i uprava. Stručnjački račun sudi o Lastvi ovako: Dok se stanica sasvim dovrši, utrošiće se na investiciju 70.000 for. Za samo vinogradarstvo opredijeljeno je 30 hektara, drugo će otići za voćnjake, a nešto za gradnje i neplodna mjesta. Ako se uzme u račun samo onaj komad, što se odregjuje samo za vinograde, to se dobiva — računa se poprečni srednji prirod po kakvoći i količini — ovakav godišnji prihod: 30 hektara vinograda s poprečnim prirodom od 40 hektolitara na hektar daje 1200 hektolitara godišnje. Ako se kao poprečna cijena za hektolitar uzme samo 18 for., izlazi godišnji prihod od 21.600 for. Ako se na troškove odbije godišnje 11.600 for., ostaje čisti godišnji dobitak od nekih 10.000 for., a to je više već 14% od uložene glavnice.

Lastva je danas već sijelo kotarske ispostave, ima narodnu osnovnu školu, koju osobito muhamedovci jako posjećuju, žandarmerijsku postaju, odio carinske i financijske straže i malu vojničku pograničnu posadu. Divno je to mjesto, izgragjeno med mirisnim baščama. Podneblje je blago i postojano, te je Lastva veoma zgodna za ljetovanje svijetu iz vrućega Trebinja. U blizini su u najnovije doba našli naslage kamenoga ugljena.

Kada već govorim o gospodarstvenim radovima zemaljske vlade, odma ću spomenuti i to, da se u Sutorini, onom jezičcu zemlje, što se je med dalmatinskim kotarima dubrovačkim i kotorskim ispružio čak do mora, a ima upravo sjeverno afričko podneblje, spremaju velike odvodne radnje, da se onaj komad, što je uz more i uz Igalo kod Erceg-Novoga, zasadi narančama i limunovima. Namisao je izvrsna. Kod Erceg-Novoga rode svi južni plodovi i bilne; aloji i smokve glušice bujaju na svim putovima i na svim zidovima, pojedine se paome nalaze u baščama, mrčika, lovor, granata, smokva stoje kao šikara, a džbunje ovija stare zidine na tvrgjavi. U sutorinskoj ravnici ima samo malo kuća; nekada je ovdje bila velika osmanlijska vojarna

i džamija, no u juliju mjesecu 1875. popale i razruše to ustaše. Otada je tu ruševina i prostrani komad zemlje uokolo ničim ne rodi. No ima i u Sutorini još drugih zaštićenih uzvišica, koje su zgodne za svaku kulturu, te je sretne ruke zemaljska vlada, da ne gubi s vida nikoji kutić u svojem dalekom području, već za svaki kraj nalazi najzgodnije gospodarstveno unapregjivanje. To je pravi i promozgani kulturni rad!

Od Trebinja se je kroz Zupce prokrćila cesta u Krivošije. Cesta ide starim ustaškim krajem i svršava se u Grabu. Onda ide put na Orijen, odakle je godine 1888. kraljević Rudolf pogledom zaokružio po Crnojgori, po Krivošijama, po moru .... Nekada! ....

Spram sjeverozapada idu iz Trebinja jahaći putovi na Popovo polje. Ceste nema, a kakvo je to polje, nezgodno bi je bilo i izgraditi. Popovo je polje jedna od nizina u južnozapadnoj Hercegovini, slična nizini uz Neretvu kod Gabele i u susjedstvu s njom. Ali opet je — kako tvrdi u muzejskom „Glasniku“ nekadanji mnogogodišnji iguman manastira Zavale na Popovu polju, Hristofor Mihajlović, — jedan od najzdravijih krajeva u svoj Hercegovini, makar da je močvarno i redovito poplavljeno, dočim se gabelska ravnica smatra najnezdravijim krajem. Spram onih visoravni s jakim mrazovima i snijegom Popovo polje ima krasnu divnu zimu, kao i primorje, a zračna struja s mora ublažuje mu i osvježuje ljetnu sparinu. Osjem toga je Popovo polje veoma plodno i rodi najrazličnijim plodinama. Ima tu mnogo vinograda, pa maslina, jabuka, šljiva, smokava, trešanja, gunja; sve vrste žita i osobito duhan uspijevaju izvrsno. Polje je na spodobu duge zavijene ruke; s jedne i s druge su mu strane visoke strme gole stijene. Kraj je taj sigurno u svoj Hercegovini najsiromašniji šumom. Na podnožju golih stijena reda se preko 20 sela s nekih 5000 duša, s pristalim kućama i skoro svako sa svojom crkvom. Polje se prostire od Tulje, najvišega sela, do Utove, najnižega sela, u duljinu od trideset kilometara, a široko je od ½ do 3 i više km. Svake je godine polje od jeseni do kraja proljeća poplavljeno i nije drugačije nego kao pravo jezero. Duboka je voda u gornjem kraju preko 15, a u donjem čak i preko 40 metara. U toj se vodi ne vigja ni humak ni šuma, ni samo jedno deblo, pa kada onda zahuji „Blatom“ vijor i visoki talasovi uzmu udarati o gole stijene, kada se onda slab priprost čunić stane bacakati po uzburkanoj vodi i muči se s divljim talasovima, dok se teškom mukom ne dočepa luke, — to ti je prizor, kakvomu bi se, kada znaš geografsku kartu, nadao do duše tu blizu na sinjem moru, ali nikako ovdje na kopnu.

Pa ipak sva ta strašna vodurina svake skoro godine u pravo vrijeme otječe i nizina se isušuje. Svu silnu vodu popije ono nekoliko po-

nora na donjem Popovu polju, a ponori je onda vode nešto u more, nešto u močvare kod Gabele. Ljeti ostaje polje sasvim bez vode, jerbo Trebinjčica, koja njime teče, u to se doba sasvim presušuje. Makar da poplava veliku štetu počinjava, ili kada u jesen prerano nastane i poništi ljetinu, ili kada u proljeće prekasno stane otjecati i zemlja se

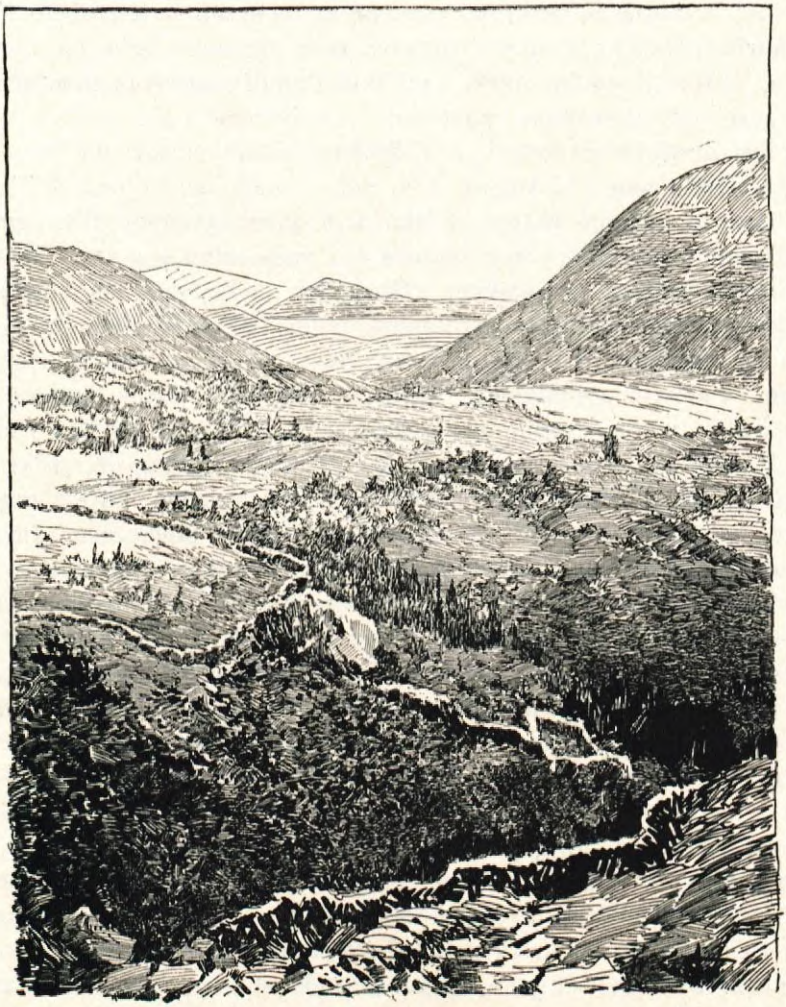

U Sutorini.

ne može za vremena obraditi, ipak je u drugu ruku pravi blagosov božiji. Mulj, što ga otaložuje poplava po svem polju, oplogjuje zemlju, da je nije nužno ni gjubriti, i u istinu se u svem Popovu polju nikada ne gjubri, osjem jedino na višim zaravancima. A ipak je tu bujna plodovitost.

Makar da zimi polje tako obiluje vodom, riba ima veoma malo i to samo od jedne vrste, naime gaovice (Leucus adspersus Heckel). Te su ribe jedva onolike kao sardele, ali veoma tuste i tečne. Love se mrežama, načinjenima od najbolje domaće svile. Kućna čeljad sama prede one veoma tanke svilene niti, što su tu potrebite, a sama i plete

Spomenik na Orijenskoj lokvi
u spomen posjete kraljevića Rudolfa.

mreže. Ribe ne dolaze iz Trebinjčice u Popovo polje, nego je njihova nastana u samom polju, pa kada stane padati voda, zavuku se i one u ponore, da ondje ostanu preko ljeta i na jesen opet izagju. Tim ribljim navadama znadu Popovljani veoma dobro da se koriste, te uz ponore ih obilno i love.

Popovo je polje veoma bogato starinama. Kod svakoga sela redom ima starinskih grobova. Svijet ih nazivlje „grčkim grobljima“, a često se misli, da su to bogumilski grobovi. No iguman Mihajlović tvrdi, da nijesu, jer se na kamenovima obično nalazi na kojem mjestu krst, a bogumili su i krst i crkve smatrali sasvim izlišnima. Osjem tih grobnih spomenika vrijedno je još spomenuti, da ima mnogo starih gromila, a dalje podor Mlječicu nad selom Poljicama, Kulu na brijegu kod Zavale, podor na Ostrogu iznad Zavale i zanimljivu pećinu kod toga sela.

O pećini Vjetrenici malo se još zna. No vrijedno je i iz daljega kraja doći te je pohoditi, kao što u opće u Hercegovini ima toliko toga, što je vrijedno razgledavati i istraživati. O Vjetrenici piše nekadanji iguman zavalski Mihajlović u sarajevskom „Glasniku“:

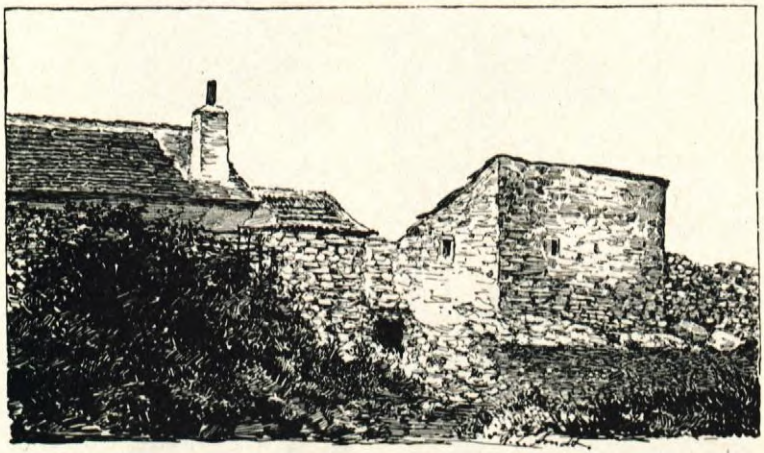

Žandarska postaja Konjsko na putu iz Lastve u Grab u Zupcima.

Vjetrenica se nalazi u selu Zavali u Popovu polju spram man. Zavale, udaljena od Ljubinja 4 sahata, a od Slanog u Dalmaciji 3 sahata. Za sada se može k njoj doći i iz Slanog i iz Ljubinja na konju lijepim putem. Vrata Vjetrenice gledaju pravo u sjever, a stoje poviše ravnice Popovog polja za jedno 40 met. tako, da blato, koje zimi pokriva Popovo polje, ne može joj nigda do vrata doprijeti. Brdo, kroz koje se njezina unutrašnjost proteže, zove se prvo Gradac, ali ovo je kao priljepak uz više brdo, zvano Klisura ili Brekovac, a ovi vrhovi spadaju megju najviša brda, koja opkoljavaju Popovo polje.

Pred Vjetrenicom se nalaze ruševine od dvora (po predanju) vojvode popa Stevana (?), od kojijeh još ima dosta zidova uzgor vrata tako, da i vrata Vjetrenice spadaju u unutrašnjost bivšeg dvora (kuće). Na vratima od Vjetrenice puše iz nutra vrlo jak i studen vjetar, i sve

je viši, u koliko je na polju viša toplota, megju tim preko zime ne puše ni malo iznutra, nego koji put tegli t. j. puše unutra. Pred njom u stijeni (živcu) ima utesano nekoliko ljudskijeh likova na konjima i pješe. Odijelo je na njima vojničko rimsko, sa pripasanim mačevima i kalpacima na glavi. Na početku ovijeh likova ima takogjer usječen jedan krst, te se može ipak držati, da su slike iz hrišćanskog doba.

Kad se uljeze kroz prva vrata, jedva 1 metar visoka, tako i široka, a duga u toj mjeri do 4 metra, onda se može čovjek ispraviti, i svijeće treba odmah užeći, jer se kroz vrata vatra ni u fenjeru ne može od vjetra goreći unijeti. Sa svijećama pogje se odavlen naprijed. Svijeće unutra mogu i bez fenjera služiti, pošto je vrlo malo vjetra i to na tješnjim mjestima, i tako idući pravo po samoj litici kroz 7 met. širine i 2 met. visine, dogje se do kapije, dovlen je 35 met. od prvih vrata. Pravac ovaj pruža se u jugoistok. Kapija, ovo su jedna divna

Obranbena vojarna u Grabu (Zupci).

samotvorna vrata od 3 met. visine i 2 met. širine, prosječena kroz sami živac. Čim se progje kroz njih, onda nastaje drukčija širina, jer i na jednu i na drugu stranu kapije imadu zakuci, a visina je ovdje 2—3 met. i tako idući dogje se na 50 met. od prvih vrata. Ovdje se treba za 1 metar popeti na više, i opet kao kroz kakova viša vrata ugje se, ali sad najedanput nagješ se na velikoj prostoriji, zvanoj „Raskrsnica“. Ovo je mjesto u Vjetrenici najšire, razumije se u koliko je do sad poznato. Iznad glave je sve sama ravna litica a tle od samijeh sitnijeh gomilica. Na ulasku na ovu širinu još ima iznutra sa jednu i drugu stranu vrata šanac, obzidan od kamena za obranu vrata. Ovdje se zbilja nalazi tragova, da su ljudi stanovali t. j. na ovom širokom raskršću, tako na pr. nalazi se komada od zemljanog posugja, ognjišta, gdje je vatra gorjela, kostiju od raznijeh životinja i t. d. Odovlen na lijevu stranu u istok jest daljnja šupljina unutrašnjosti Vjetrenice, a na desnu u jugo-

zapad pruža se jedan odjel šupljine od 50 met. dužine. U ovom odjelu nalaze ze žrvnji, bubanj i mlin. Čim se pogje sa široke raskrsnice u desni odjel, možda do 15 koračaji, već se čuju žrvnji, mala pukotina u litici blizu kraja sa lijeve strane. Kroz pukotinu vjetar izlazi napolje, ozgor je sve te se čuje hučenje, kao kad žrvnji melju, od kuda je i ovo ime dato. Idući odovlen naprijed u istom odjelu, sama litica, a tle je od gomile i zemlje, već na 30 met. daljine čuje se bubanj.*)

Idući ovako dogje se pod sami bubanj, a tu je već i kraj ovome odjelu šupljine. Dolazeći pod sami bubanj, visočiji čovjek mora se malko glavom pokloniti, ali ne bubnju, nego litici, jer je ovdje poniska. Ovdje je bubanj. Svak pažljivo sluša, kako bubnjar lijepo udara, oni pak, koji drže, da Bog i najmanje sitnice vrši, počnu se u strahu i Bogu moliti, neki opet krstiti, držeći da je tu vražje kolo, a moderni se opet stanu ovima smijati.

U litici više nas je šupljina ne potpuno okrugla, u koju može čovjek, kad se malko popne, glavu i ramena uvući. U ovoj je šupljini bubanj i ostala njegova sprava. Naravno da je svak ljubopitljiv vidjeti bubanj i bubnjara, ali se ne može dugo glavu držati od bubnjeve huke, ne može se dalje gore niti na stranu vidjeti, i ako imadu manje šortice, kroz koje dolazi glas bubnja. I zaista, ovo je najneobičniji pojav u ovoj Vjetrenici, jer bubanj nije kao mlin, da se jednak glas čuje, nego on zaista buba tako, da kroz jednu minutu može do 200 puta udariti. Njegovo bubanje nije opredijeljeno, negda se čuje, negda slabije, a brzina udaranja vazda je jednaka. Je li to sam vjetar, kako neki drže, ili se vjetar sa nečim drugim kreće, to je još nepoznato. Odovlen na desnu stranu u samom kraju nalazi se „mlin“. Ovaj je pojav kaogod i žrvnji, t. j. vjetar izdušuje nekuda napolje, te se čuje glas kao da mlin melje. Sad ćemo se vratiti na raskrsnicu, pa ćemo naprijed.

Sa raskrsnice ulazi se jugoistočnim pravcem u dônje strane Vjetrenice. Čim se prijegje širina raskrsnice, odmah se treba na više uspeti za jedan metar. Ovdje ima promaha, jer je tijesno i nisko, nema više od 1 metra visine, a dugo je u toj mjeri za 5 metara. Prošavši ovo, izagje se na pjeskovitu ravnicu, i tako idući nekoliko koraka, dogje se do prvog jezera. Dovlen je od glavnih vrata 100 metara duljine. Ovo jezero nije veliko, te u junu već presuši, a za to je mnogo lakše ovdje prijeći, kad ono presuši, jer se inače treba provući pokraj njega kroz jednu dosta malu šupljinu. Tako je pak kroz svu Vjetrenicu, zbog vode, lakše putovati pri kraju ljeta, nego li ranije.

Kad se progje ovo jezero, odmah do njega ima jedno od ljepšijeh mjesta Vjetrenice. Ima tu nekoliko nakapanih stupaca, koji su se već sastali i srasli ozgor i ozdo; ima ih i takih, koji još vise ozgor, dolje opet nekoliko samotvorno izdubljenih kamenova, u kojima vazda voda stoji. Ovdje putnici obično piju vode, potpisuju svoja imena po rečenim stupcima, zapale itd., no ovdje se obično i pasoši potpisuju za dalje putovanje, razumije se, ako se ponese sa sobom onog, što je rekao

*) Ovdje narod drži i pripovijeda, da uz bubanj vile, koje u unutrašnjosti stanuju, kolo igraju. Prosti narod ne sumnja, da ih ima u Vjetrenici, i da kad ovaj bubanj preko ljeta ne buba, predstoji u dojdućoj godini krvoproliće (rat). Bar po tome mi ovdje znamo jednu godinu naprijed, hoće li ili ne će biti rata.

car David, da razveseljava srce čovjeku, a uz to ovdje i po koja pjesma zgodno zaori, premda to bude i više puta kroz Vjetrenicu.

Pošavši otalen, neko izmegju stupaca a neko i pokraj njih, ide se opet pješčastom ravnicom za 40 met. duljine, dok se dogje kao u kraj. Sad treba malo na lijevu stranu, gdje ugješ kao kroz vrata, tu treba malko glavu prikloniti, pošto je ovdje zakon vrlo strog, bez poklona se unutra ne može, ili bi morao glavu razbiti, i to bez obzira na to, kakog je zvanja putnik.

Kroz ova vrata dogje se za 5—6 metara uz gomilu, koja se je ozgor nasula. Sad se dogje pod tako zvane „Čejreke". Ovo je mjesto vrlo visoko nad glavom, te se gore u visini vide različiti mosuri, plosnati i obli, t. j. kao čejreci (četvrtina od brava), pa za to je ovo mjesto i nazvano tijem imenom. Odovlen pogje se k jugu, za 30 met. duljine sve samom liticom, a sad se pred očima ukaže kao kakva velika jama. Ovdje opet treba saći niz gomilu za 10 met. niz brdo u jamu. Onda smo na tako zvanim „pjatima". Dovlen je od glavnih vrata uprav 200 met. duljine.

Na ovom je mjestu ljepše nego igdje u Vjetrenici, jer pomaže pećina, te se glas raznosi kao u kakvom veličanstvenom hramu. Nasred ove prostorije podiže se jedan kamen, za tri metra visok, na koji se može lasno s jedne strane čovjek popeti, i ovo je opet kao kakva predikaonica u hramu. Putnici koji put vide na ovoj predikaonici kojega od svojih drugova, gdje uz čašu čita molitvu za sretno dalje putovanje. Pjatima zove se ovo mjesto zato, što ovdje ima mnogo samotvorih, po tlima priraslih sudova, kao „pijati" (tanjiri), koje je, razumije se, voda učinila. Odovlen naprijed cijela unutrašnjost, u koliko je dojako poznata, ide sve malko na više, a to se već i po tome vidi, jer se poznaje, da voda kroz svu Vjetrenicu dovlen preko zime teče, a ovdje je u kraju od istočne strane ovog prostora jedna jama, u koju se voda zalijeva i po svoj prilici izvire odmah niže Vjetrenice pri kraju polja, u Lukavcu. Ovo je živa voda, te je i preko ljeta vazda ima. Posred ovog prostora ima jedan breščić od 2—3 met. visine, uza nj stoji pomenuti kamen (predikaonica), a za ovim breščićem, na lijevu ruku, leži možda najveće jezero u Vjetrenici, koje je dugo do 100 metara. Od „pjata" naprijed prema unutrašnjosti Vjetrenice skreće put na jugozapad. Odovlen pogje se desnom stranom pokraj jezera, a ono leži s lijeve strane. Ide se gotovo sve naljevenom liticom. Ovdje je svuda velika visina i širina. Kad se progje jezero, sad uz njegovu lijevu stranu ima jedan mali odjel od 30 met. dužine. U njemu se ne može vidjeti ništa nego sve sam naljeven kamen svuda, i dolje i gore.

Pošavši dalje glavnom šupljinom, opet za 100 metara duljine, većinom ti je pod nogama gola zemlja. Širina i visina sve je velika, osobito nema ništa. Pošavši opet za 100 metara sve samom ruševinom, koju preko zime voda kotrlja, dogje se na 500 metara od glavnih vrata. Ovdje ima lijepih stupaca, koji kao da rastu iz zemlje, te su najsličniji turskijem nišanima po groblju. Iza ovijeh stupčića ima jedan odjel od 100 metara duljine, i to s desne strane, kome se pravac pruža uporedo s glavnom šupljinom, pa zato se ovaj odjel i sastaje poslije 100 metara opet u glavnu šupljinu. Ali se baš ne bi moglo prijeći kroz njega u

glavnu šupljinu, jer nakraj njega ima velika dubina, u kojoj se dolje vidi voda, te se zato ovuda ne može prijeći. Kad se pogje od 500 met., ili malijeh stupčića, ide se za 100 met. negdje gomilom, negdje liticom, a negdje i zemljom, dok se dogje do 600 met. od glavnih vrata. Malo prije 600 met. treba se spuštati niz liticu za 5 met., pa opet odmah uz brdo uz gomilu za 7 met. Ovdje je na desnu stranu ona jama, koja se lijepo može vidjeti, te ju spomenuh na kraju odjela od 100 met. Sad smo na 600 met. od prvijeh vrata, i ovdje je visina od kojijeh 10 met. Stoprv prošle godine idući ovuda primjetih, da se i ovdje čuje huka vjetra, ali gore u visini vidim malenu šupljinu, i po huci uvjerih se, da kroz nju vjetar nekuda odušuje.

Vrijedno je u Zavali pohoditi i pravoslavni manastir, na Ostrogu, na lijevom brijegu Trebinjčice. Leži sedamdeset metara nad dolinom, u kojoj je rijeka, te je ljeti odande veoma krasan izgled po dolini, a zimi, kada talasovi „Popovskoga blata“ stanu udarati u stijene pod manastirom, tu ti je kao na obali morskoj. Manastir je izgragjen na klisuri, a manastirska je crkva pod tom klisurom skoro sasvim u pećini kao što i mnoge druge pravoslavne crkve na balkanskom poluostrovu. Divlja je to i čudna gragjevina, udešena za obranu. Na manastirskom pečatu stoji godina 1271. U crkvi ima još nekoliko priličnih ikona, a u manastirskoj knjižnici starih štampanih i pisanih crkvenih knjiga, fermana, fetvi i povelja iz 16. i 17. vijeka, sve u turskom i hrvatskom jeziku. U tom zanimljivom kraju stoje još dalje ruševine stare crkve i staroga grada Klisure.

Na Popovu polju živu skoro sami kršćani, većim dijelom katolici. Drugi ih Hercegovci smatraju do duše radinima i vještima, ali slabim junacima. A ipak su se za posljednjih ustanaka pod Lukom Vukalovićem i godine 1875. i Popovljani junački držali. Osmanlijske čete, što su iz Kleka maršírale u Trebinje, nijesu istina Bog one godine spriječili u putu, kako se je od njih iščekivalo, te tako glavni tabor ustaški, manastir Duži, padne i ustaše budu razbijeni. No zato je s Popova polja katolički svećenik don Ivan Musić, koji se je s dobrovoljcima junački borio uz austrijsku vojsku, kod Stoca se odlikovao te stekao ratnu medalju i red Franje Josipa. Popovljani su izvrsni gragjevni radnici i za domove i za vodogradnje, te u svojem poslu ne obilaze samo Bosnom i Hercegovinom, nego i po dalekom svijetu, Misirom, Amerikom, i zaragjuju tamo novaca. Većinom se lijepo pomognu i onda to ne bude s gorega ni njihovim zemljacima u otadžbini. Volja za putovanje valjda im je otuda, što je more blizu a i vide dosta primjera kod dalmatinskoga primorskoga žiteljstva.

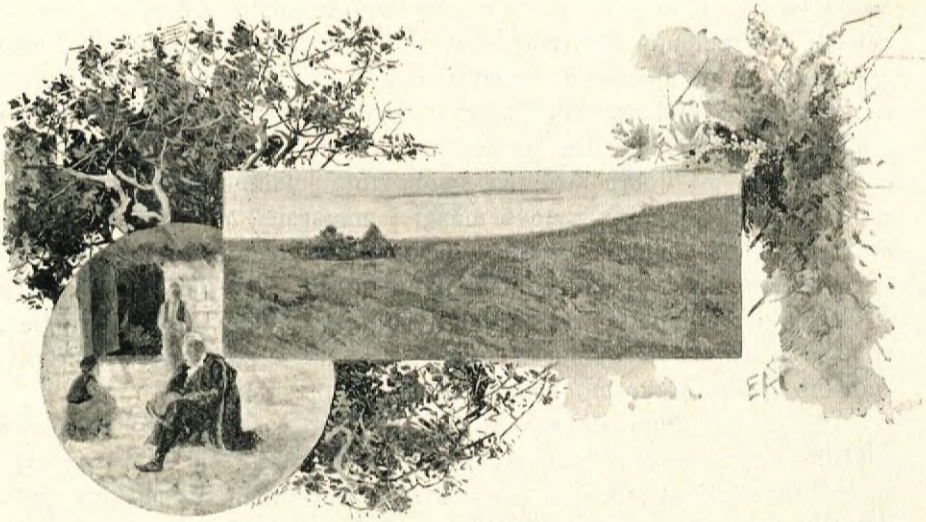

Dalmacijom u dolinu Neretve.

Simprese me pozdravljaju. U Trebinju, tako blizu mora, sav se zaželim sinjega mora i Dubrovnika, kojemu je istorija onako ispletena s istorijom Bosne i Hercegovine. U ovo nekoliko decenija često sam bivao u Dubrovniku i podulje tamo ostajao. No nijesam sada kanio da iz Dubrovnika udarim natrag u Hercegovinu najkraćim putom k ušću Neretve, morem na parobrodu, nego odlučim, da i iz Dubrovnika krenem suhim putom uz more i da pohodim enklavu Klek, kuda rijetko ko zalazi. Kola sam uzeo još u Mostaru pa njima se vozio uz crnogorsku granicu, — najmio sam ih, dokle ih hoću i u koju stranu hoću, uz taj jedini uvjet, da se njima dovezem opet u Mostar. Tako naredim kočijašu, da bude u sat u podne spreman, pa ćemo u Dubrovnik, staru hrvatsku Atinu. Nije to najzgodnije vrijeme za putovanje po ovim krajevima, no bilo je već kasnije doba u godini — konac septembra — te žega nije bila više strahovita, a na visini brda, što smo ih morali preći, nadali smo se svježemu povjetarcu s mora.

Sela Mustaci i Gomiljani, odma uz Trebinje, već su i danas sasvim drugačija nego pred nekoliko godina, kada su bila kao kakve ruševine. Svuda su kuće opravljene, na novo sagragjene ili okrečene;

Vinjeta na čelu stranice: hercegovački krš.

bašče su po talijanskom običaju okružene kamenim zidovima i sve se zelene, a iz zelenila se izrazito ističe srebrenasto lišće uljikino. Nešto postrance od puta opazimo prostrane ruševine manastira Tvrdoša, što su ga godine 1693. razorili Turci. Po njima se vidi, da je bila ogromna gragjevina. Novim mostom, uz koji stoji čvrsta kula, prelazimo Trebinjčicu. Kraj je još dobro naseljen, svuda stoje pojedine kuće, a svuda je život od onih dugačkih redova mazgi i magaraca, što dolaze iz Dubrovnika ili se onamo vraćaju. Većinom idu seljakinje iz dubrovačkoga kotara u svojoj ukusnoj slikovitoj nošnji. Vraćaju se s pazara iz Trebinja i idu putom uz smijeh i brbljariju. Jedna lijepa djevojčica, koja se je valjda već umorila, zamoli nas, da je povezemo. Rado pristanemo i tako stekosmo veselu i razgovornu suputnicu.

Ne ide se dugo obragjenim krajem i eto krša. Po maloj šumici vidiš još, da se radi o racijonalnom pošumljivanju, no onda nestaje svega zelenila i oko nas su divlje veličajne brdine. Sama siva gola orijaška brda oko nas i na brdima svuda karaule. Izbrojali smo ih uz cestu osamnaest.

Sve neprijatnijim biva kraj; cesta se strmo uspinje na razmegjje Hercegovine i Dalmacije. U dubljini dolje, u nekojim dolinama, leže samotna kućišta, što se jedva i zapažaju uz sivo stijenje. Sve se privigja spaljenim i pustim; svakako je to najžalosniji kraj u svoj zemlji, Na Gluhoj smokvi ima žandarska vojarna; uz nju stoji nekoliko kuća, početak ljudskoga naselja. Ovdje se pregledavaju putnice, pa tjeraj dalje. Uspinjemo se na najviše tjeme. Uz cestu stoji financijska stražarnica, onda nekoliko jadnih krčmi. A nad njima se uzdiže tvrgjava Drijeno, poznata radi smione dinamitske navale Miroslava Hubmajera za ustanka godine 1875. Sada se ondje sjaju bosanske uniforme; s vrletne visine gledaju vojnici na daleko sinje more, što ti ovdje puca pred razdraganim očima.

Imamo do duše još dosta da se vozimo, dok se po tim beskrajnim okukama ne spustimo k Dubrovniku, no naskoro se zapaža umiljata brenska dolina, straga zatvorena golim stijenama; — tamo leži Cavtat, što su ga utemeljili bjegunci iz Epidaura. Progjemo kraj tvrgje Karine, onda uz Brgat, već u Dalmaciji. Vegetacija je uz cestu bujna i južna, lovor, čempres, smokva i aloj obrubljuju put, topal vlažan uzduh ovijava ti lice. Tu je nekadanje ostrovo kraljevića Rudolfa, divni Lokrum s tihim gajevima i krasnim nasadama, nad njim tvrgjava Srgj, — a dok se zakrene, eno na desnoj strani pod nama Sv. Jakov, gdje paome dižu svoju krošnje nebu pod oblake. Još malo i ulazimo u divni Dubrovnik, taj komad Afrike u austrijskoj monarkiji, biser sinjega mora. Da si mi zdravo, vječito krasno sinje more!

Ime Dubrovnik od vijeka je čarobno zvučilo u mojim ušima. Privigjalo mi se je cvijeće i mirisovi, visoke gole planine i na njihovu podnožju tropska vegetacija, pa uza sve šušanj morski. S tugom u srcu rastajao sam se svagda s tim veličajnim krajem, i dok umrem, želio bih samo da mi bude mjesto na dubrovačkom groblju, oko groba aloji, vrh glave mrka pinija, a preda mnom tamno modro more, što svaku bolju nosi u daljinu . . . .

U februaru, dok svuda svijet sniva zimskim snom, u proljeću i u jeseni, čak i u zimi Dubrovnik je divno boravište. Kajsije, bademi, breskve ishlapljuju svoj miris, limunovo i narančovo drveće posuto je zlatnim teretom, a iz zelenoga lišća, što ovija i grad i okoliš, sjaju se grimizne granate, blista srebrenasti jasmin i mrčika, nježna ružičasta boja divljega oleandra, grimizni, bijeli i modri pitomi oleander. Plavi cvjetovi ružmarinova džbunja pozdravljaju putnika, orijaške paome pomahuju ponosito svojim pernatim krošnjama, a na golemim strukovima — kao na drveću — ljuljaju se plodovi velikih aloja, nalik na zvona. Opojan je miris po svem kraju, a kada pogledaš na istok, vigjaš stjenovite obronke, što dijele Hercegovinu i Dalmaciju, a jedva da po njima raste rijetka žalfija. No i na tim su se golim obroncima nekada uzdizale mračne hrastove šume. Po dubravama se je Dubrovnik i prozvao tako. Više već tisuću godina živio je Dubrovnik kao slobodna republika, dok i tu starodrevnu i slavnu državu ne podjarmiše čete moćnoga Korzikanca, a vjerolomni maršal Marmont ne dobije za to naslov vojvode dubrovačkoga: „duc de Raguse.“

Nizza i Mentone, Monte Carlo i Monaco nemaju takvoga čarobnog okoliša, kao što Dubrovnik i Hercegovina za njim. Ovdje istina Bog nema igračnice, no stranci iz njemačkih zemalja idu na Rivieru većinom ipak za to, da ozdrave, a ne da igraju. Ti ljudi ni ne sanjaju, da ima još krajeva, gdje možeš da otpočineš od muke i truda, da se odmoriš od duševnoga rada, a da ti ne isisaju krv. No Dalmaciju se slabo zna i svijet sve još ragje putuje u Italiju, na Rajnu, u Švajcarsku, nego da jedared razgleda tu divnu zemlju, koja uz Bosnu sačinjava prelaz k istoku. A kakav je tek boravak za zimu — taj Dubrovnik! Kada ti je čak na Bosporu snijeg do koljena, a u najjužnijim zapadnim tako zvanim klimatskim lječilištima mora svijet da sjedi uz peć, u ovoj ti evropskoj Africi cvate drveće u svoj krasoti, snijegu nema na moru ni traga, a bura nikada ne bjesni onako, kao što u Carigradu ledena sjeverna bura, što s ruskih stepa duva preko Crnoga mora i od nje se voda u bunarima smrzava.

Da se je južna Dalmacija zanemarila, krive su dosta i prijašnje austrijske vladavine skupa sa narodnim zastupstvom. Mnogi svijet ne

može da snosi vožnju po moru, makar da je tu vožnju „Lloyd“ krasno udesio. A direktnoj željezničkoj svezi s monarkijom nema tu ni traga ni glasa. Krnjata ona željeznica Spljet-Šibenik-Knin-Siverić nikomu pod božjom kapom ne koristi, pa dok se ne izgradi željeznica barem od Beča do Spljeta, ne će se razbuditi iz današnjega mrtvila ova mjesta, što ih je već priroda stvorila za klimatska lječilišta. Vrijedno je ovdje spomenuti, da se je godine 1895. osnovalo u Beču dioničko društvo, koje je u Dubrovniku sagradilo nov velik hotel; taj se je hotel početkom godine 1897. otvorio i već se sada jako posjećuje.

I opet je bila bosanska zemaljska vlada, koja je pomogla i Dal-

U Trstenu.

maciji time, što je od Mostara izgradila željeznicu u Metković i tako preko Broda, Sarajeva i Mostara stvorila direktnu svezu med monarkijom i južnim dijelom Jadranskoga mora. Još će se važnija sveza s morem postići, dok se željeznica, što od Lašve (stanice na pruzi brodsko-sarajevskoj) ide na Travnik i Donji Vakuf u Bugojno, izgradi na Županjac do Aržana na dalmatinskoj megji i austrijska ju vlada odande nastavi do Spljeta. No dok se u Bosni neumorno snuje i radi, dotle u austrijskim zastupničkim kućama ubijaju skupocjeno vrijeme u odborima, komisijama i sjednicama carevinskoga vijeća kojekakvim besposlicama. Gdje bi već danas bila Dalmacija, da je i ona pod bosanskom

upravom! A Bosna je istom dvadeset godina slobodna od osmanlijskoga jarma i morala je da preskoči četiri vijeka kulturnoga nerada!

Ove se misli namiću i same svakomu, ko valjano poznaje prilike ovih zemalja, pa dogje iz Herceg-Bosne u Dalmaciju. Kaže se do duše s pjesnikom, da je „politička pjesma ružna pjesma“, no kako da je ne zapjevaš u ovom kraju, gdje sav razvoj narodne snage, sve blagostanje u zemlji ovisi o politici . . . . .

No da se opet vratimo našemu putu. Ne ćemo dalje da govorimo o Dubrovniku ni o njegovoj istorijskoj prošlosti; djelo je ovo posvećeno naprednoj susjednoj zemlji i njojzi ne ćemo da otimamo mjesto.

Dobro se smjestimo u hotelu „Lokrumu“ i prijatno proboravimo veče. Iz jutra dalje kopnom. Kroz predgragje Pile, gdje stoje divni ljetnikovci, udarimo u Gruž, morsku luku dubrovačku. Svuda ti je pred očima more, krasno drveće i rastline u skupinama, a na šumovitom poluostrovu tu su vojničke zgrade, morske kupelji i palače dubrovačkoga plemstva. Veliki „hotel Petka“ u Gružu sagragjen je tek u najnovije doba; stara gostionica Pavlovićeva naspram pristaništa Lloydovih parobroda nije valjda bila više dovoljna za putnike. Kad carinare pozdravimo orijašku platanu, što zasjenjuje sav trg, a onda krenemo dalje u dolinu Omble. Sasvim pred Gružem na ulazu u luku, gdje stoji hrid Daksa s velikim svjetionikom (tu se priča ista onakva priča kao i ona o Heri i Leandru) utječe ta hercegovačka ponornica u more kao golem morski zaliv. Ombla je, kako se misli, nastavak Trebinjčice, a izvire širokom strujom direktno ispod stijena tamo straga u romantičnoj dolini, te tjera velik mlin i pilanu i odma je plovna za veće brodove.

Kraj ušća Omble u more, blizu Kabogine palače, moradosmo stati, da se skelom prevezemo preko rijeke i da se povezemo dalje, sve u dogledu mora. Na Zaton, lijevo od nas ostrov Koločep i Lopud, a za njima Mljet, progjemo divnim krajevima, med bujnim baščama, po kojima su rasuti slikoviti ljetnikovci, u Trsteno, stari posjed konta Gozza, znamenit radi svojih tisućljetnih platana, pod kojima mogu da u hladu taboruju čitave pukovnije. Trsteno je možda jedno od najzanimljivijih mjesta u svoj Dalmaciji, a i park konta Gozza vrijedno je pohoditi.

Kako smo se nekoliko sati vozili uz brdo i niz brdo, konji nam se pošteno izmoriše. Zato ih pustimo, da otpočinu, a mi ćemo da se okrijepimo. Imaju tu dvije gostionice, priproste, no možeš da dobiješ piva, vina, izvrsne šunke i sira. Onda se u hladu pod platanama uzmemo odmarati, koliko smo već mogli od znaličnoga svijeta. Još komadić puta lijepa je cesta, a tada nastaje strahota. Cesta je izvrsna,

izgradio ju je početkom ovoga vijeka maršal Marmont, i u lijepom je redu. No kako sav promet ide morem, slabo se svijet po njoj vozi. Šljunak kao da je istom nasut i samo uska mrka linija izgažena je med strašnim kamenjem, kuda udaraju pješaci ili tovarna marva. Put se u beskrajnim okukama vijuga oko svakoga zaliva, penje se na visoravan i opet odma silazi u nizinu, pa za koji časak tjeraj opet u vis. Pod žarkim sunčanim zrakama, da nigdje nema ni traga hladu, naši su konji tromo stupali. Dok se je još more vigjalo, bio je za ljude put još i snosan, no onda nastade pusti krš, kamena pustinja, da je takve tužne nigdje u Hercegovini nema. Kuda god pogledaš, sam sivi kamen, more kamenova i med njima kržljavo džbunje borovičino i žalfija. Ni glasa u toj mrtvoj tišini, ni stoke ni živa ljudska stvora! Tako sate i sate. Kola se zbog šljunka voze u korak. A nigdje ni kapi vode! Naigjosmo do duše u toj Sahari na samotnu kuću, — cestarska kuća i gostionica ujedno, Ruda, — no okrom nova vina ništa da dobiješ, pa ni za skupe novce ne mogosmo da dobijemo za konje ni kapi vode. Tako pogjemo uz sto muka dalje cestom, dok u nekoj nizini ne zapazimo lijepe ogragjene njive i ne susretnemo nekoliko pastirčića. „Znate li, gdje tu ima vode?“ zapitamo. „Tamo je u bašči čatrnja.“ Hvala Bogu, uzradujemo se, — eto konca nevolji. Riječima i novcem nakanimo jednoga derana, da odvede na čatrnju konje, koji su se morali ispregnuti. No tu se odjedared iza nekoga zida pomoli tobožnji vlasnik čatrnje te uzme odrešito prosvjedovati, da se konje poji „njegovom“ vodom. Momci odgovore, da je voda svačija u ovom kraju; no na koncu konca svagja se opet ne bi svršila u našu korist, da se nijesmo odlučili te i tomu poštenjakoviću platili. Konji pogju vratolomnom stranputicom čitava po sata i napoje se, a mi vidjesmo, da bi za one novce skoro dobili bili i isto toliko vina.

I opet dalje uzbrdice i nizbrdice. Gledamo da samo stignemo na hercegovačko zemljište, jer u Neumu znamo da se možemo pristojno smjestiti. No već se uzme smrkavati, a do Kleka treba još nekoliko sati. Konji nam se iskrvavili i ne mogu dalje, kočijaš psuje u svim jezicima, čak već i njemački, koliko je naučio u Mostaru, — a nama se grlo isušilo. Tada zapazimo samu kuću uz cestu. Cestarska je to kuća, gdje se prodaje čak i duhan i cigare. Časom se odlučimo. Tek što stadoše kola, eto stare žene, koja se čitave mjesece nije valjda mila. „Možemo li ovdje prenoćiti? Imaš li sobu i staju?“ Odgovori nam po volji i tako se za tu noć kurtališemo svake brige. Kroz dvije prostorije kao špilje provede nas žena u sobu, koja je bila prilična, no tako zvana postelja i zgnjetena slama u njoj nijesu bile ni za ležaj divljem zvjeretu, a pokrivač, što je bio na postelji, odma bacimo u

drugu sobu. Odma udesimo krevet našim pokrovcima, šta se bolje moglo. A šta nam je još nojca dosudila, to bogovi znadu. U toj je sobi stajao još i pisaći sto i sat budnik! Sin je gazdaričin bio takogjer i poštar te otuda ta raskoš u dalmatinsku kolibu. Noviput zove se kuća i okoliš.

Kako su se konji nekako smjestili, izmirimo se i mi sa sudbinom i stanemo piti mrko vino iz jedine boce i jedine čaše, što tu ima. Da pomognemo u nezgodi i da ne oštetimo druge goste, uzmemo

Neumska luka (u Kleku).

svoje boce i čaše. Gostiju se dosta okupi, cestarskih radnika, seljaka, — i na skoro je sjedjela cijela skupština pod vedrim nebom, na kojem su se zvijezde blistale u svem sjaju. Sad udri pitaj i odgovaraj. Ko ne zna prilike u ovim zemljama, pa bi nas vidio u ovoj družbi i u toj kamenoj pustinji, mislio bi, da smo dospjeli med hajduke. A onamo tim čestitim ljudima nije bilo ni na kraj pameti, da nas poharaju. Briga ih je samo bila — i to su veoma diskretno činili — da udovolje svojoj znaličnosti, te su našega kočijaša svejednako potajice

ispitivali sve točnije i točnije. Uza to je boca išla redom iz ruke u ruku, nagju se i gusle i zapjevaju se stare junačke pjesme, što onako krvavo zvuče i ovdje te se pod vedrim nebom u samoći još jače doimlju.

Krčmarica nam je zaklala i skuhala kokošku. Donese nam onda još kukuruzna hljeba i vina. Sve je bilo dobro; gazda se vrati te on i jedna gladna mačka pridruže se nama. Poštar i cestar bio je inače sasvim naobražen čovjek za ovaj kraj, znao je čitati i pisati i imao je čak i artije za pisma sa svojim imenom. Čemu to? ne zna se. Noć ću najbolje da prešutim; kada je zasinula zora na prozorčiće naše, izigjemo i začudimo se, gdje je kočijaš već upregao konje i čeka. Sasvim se je skunjio i samo veli, da treba brže u Hercegovinu. Još ispijemo crnu kavu, koja je i ovdje dobra, pa se pozdravimo i tjeraj u „tursku zemlju". Tako ovdje još i danas zovu Hercegovinu, a Klek je još svejednako dalmatinskomu seljaku „Turska".

Sat se povezemo pravcem i eto nas u tom mnogo spominjanom krajiću, što je bio povodom mnogim diplomatskim notama. Taj je Klek nekada Dubrovnik odstupio porti, da zabije klin med sobom i mletačkim zemljištem, te je tako porta jedino Klekom mogla s mora da baci vojsku u Hercegovinu.

Neum je jedino znatno mjesto na Kleku. Iz jadranskoga mora ide med poluostrovom Pelješcem i uščem Neretve morski rukav u stonski kanal i iz toga opet ide ogranak u tako zvani klečki zaliv. Veoma je to vrijedna prirodna luka; nije široka, no duboka, i Hercegovina bi po njoj mogla da zauzme lijep položaj i na Jadranskom moru. Posljednji sam put bio u Neumu godine 1880., kada je sve još bilo u zarogjaju, no tada su već stajale vojničke zgrade, koje Neumu pridaju neku važnost. Lijepe su se gradnje dizale, a i privremene gostionice su bile dobre. To je danas bez sumnje sve još bolje. Put je naš išao desno ukraj Neuma, koji ostaje duboko dolje na obali morskoj. Vidjeli smo same utvrde i svuda nove ceste. Nije s gorega spomenuti ni to, da je cesta odma bolja, čim se pregje granica; nema više krupnoga šljunka, cesta je bila utrta i mjesto koraka moglo se je udariti u dobar kas. Na visini nad Neumom rašljaju se ceste; jedna ide k moru, a pregjašnja turska cesta, što se pravcem penje na brdo, danas je napuštena te je izgragjena nova cesta, koja se u lakim okukama uspinje onamo. Na tom se raskršću rastanemo s Jadranskim morem. Još bacimo oko na Pelješac i Korčulu i pozdravimo sunašce, što pozlaćuje gorske visove tamo na istoku, kuda sada krećemo.

Put nam je posred gorske pustinje. Nema tu ni drveta ni džbuna, jedva da se pomalja i najskromnija biljčica, — kao da će da se obi-

stini ona rečenica, da ne raste trava, kuda tursko kopito udari. Sasvim ispremiješani ispinju se visovi i gorske glavice jedna nad drugu, svaka u drugoj nijansi, no samo od najčišćega bjelila do najtamnje sive boje. Komu je baš po volji siva boja, ovdje bi mogao točno da prouči boju pruskih časničkih kabanica. Ovakve skale sivih boja nema nigdje više na svijetu. Samotan se vrabac javi, i taj je zalutao ovamo, a čim se hrani, ne bi ti znao reći ni bog Aegir, gospodar morski, koji se možda već i ovdje u bliskom moru otima za vlast sa starim prokušanim Nep-

Divlje patke, kod Metkovića.

tunom. No odjedared se na brdima pomole neke spodobe, — žive živcate ovce, koje su valjda privikle uz kamenu hranu. A kako je uzvišena i veličajna ova pustoš, kako se čovjek osjeća sitnim u toj samoći! No i nju je već savladao i izgradio njome krasnu cestu. Taj bih ja kraj upravo preporučio svakomu putniku i slikaru; kontrasti ti ovdje dolaze sve redom.

Samo podrug sata i cesta se spušta u močvarno područje Neretvine delte i potočića Misline. Uz jednu su stranu još svejednako

visoki bregovi, a uz lijevi obronak prostrana ravnica, pogdjegdje i obragjena, no većinom močvara, po kojoj se zeleni leće, a unaokolo visok šaš, sita i dalje trska. Uz cestu leže sela, izgragjena sasvim na talijanski način, kuće opletene smokvama i lozama, a pred kućama čitavi snopovi suhe trske, pa već i slama u plastovima. Onda učestavaju polja. Tu je pirinač. Razdijeljena su u četvorine, prokopane su jaruge za vodu, tako da je sve polje vazda pod vodom. A gdje je pirinač, tamo je i malarija, te je sva ova prostrana Neretvina delta, u koliko se je i jako okoristila regulacijom, opet jedan od najnezdravijih krajeva u Evropi. Kod jednoga sela stoji močvara kao čitavo jezero. Na čunu, sačinjenu iz jednoga debla, prelaze na polja prijeko. Svijet tu vodu i pije, pa nije ni čudo, da gubi zdravlje. A opet kako je kraj plodovit! Svi južni plodovi rastu u obilju, na kukuruzu bude klip debeo, da se ne možeš prečuditi, bujna je vinova loza, uz svaki se zid privija smokva, — bio bi to pravi mali raj, da nije tropsko podneblje i da se na blijedim uskim licima ovdješnjega svijeta ne čita boljetica. Ima mjesta, nalik na koji crnački grad u srednjoj Africi: uz svaku kamenicu visok plast sijena i slame, lijepo zaokružen kao kuća kojega unjamveškoga starešine. Tako pregjosmo najviše dobrim putom Bačulu, Mislinje, Obradović, Čeletin, Medar, Glavu. Lijevo nam ostade norinska kula, a još nešto u vis i eto nas na prostranoj ravnici, gdje teče „regulirana Neretva“, koja je ipak još vazda svojeglava. Dovezosmo se u Metković, što se je nekada smatrao prognaničkim mjestom i nazivao „austrijskom Sibirijom“. Gostionica ima dosta i mi se u jednoj od njih na nekoliko sati usidrimo.

Sada je trebalo birati: ili željeznicom u Mostar ili kolima? Svakako ćemo još do veče stići, pa kako sam željezničku prugu već poznavao, a kočijaš nam je i tako morao onamo, to nije bila odluka teška, po gotovo gdje je bilo krasno vrijeme. Tri sata odmora, a onda tjeraj u Gabelu!

Ovdje smo u kraju, znamenitu u istoriji. Još kada su stari Grci naselili te obale i utemeljili Epidaur, skrene im se pažnja na ušće Neretvino, kuda je jedini zgodni ulaz u potonji kraj, dočim su svuda drugdje visoke planine i teško ih je prelaziti. Rimljani se takvih zapreka nijesu do duše plašili, no opet su uvigjali, šta Neretva vrijedi, te je za njihova vremena bio ovdje povrh delte velik rimski grad Narona, koji je docnije propao u vidskim močvarama. U srednjem vijeku propadoše mnogobrojne rimske ceste u okolnom kraju i samo Neretva uščuva svoju važnost u trgovini dubrovačkoj i mletačkoj. Kao što danas u Africi, nastadoše tada na delti mnoge faktorije i mala trgovačka zborišta, no tu je bilo i kubure s nezvanim gostima. Nekoliko

vijekova bili su Neretvani najstrašniji gusari na Jadranskom moru. Naselja su im bila uz more po planinama izmed Makarske i Neretve, gdje su im stajali gradovi, i Duvnopolje u nutrini; dalje ostrovi Mljet, Korčula, Brač i Hvar. Kada su napokon ukroćeni, uzme se na rijeci

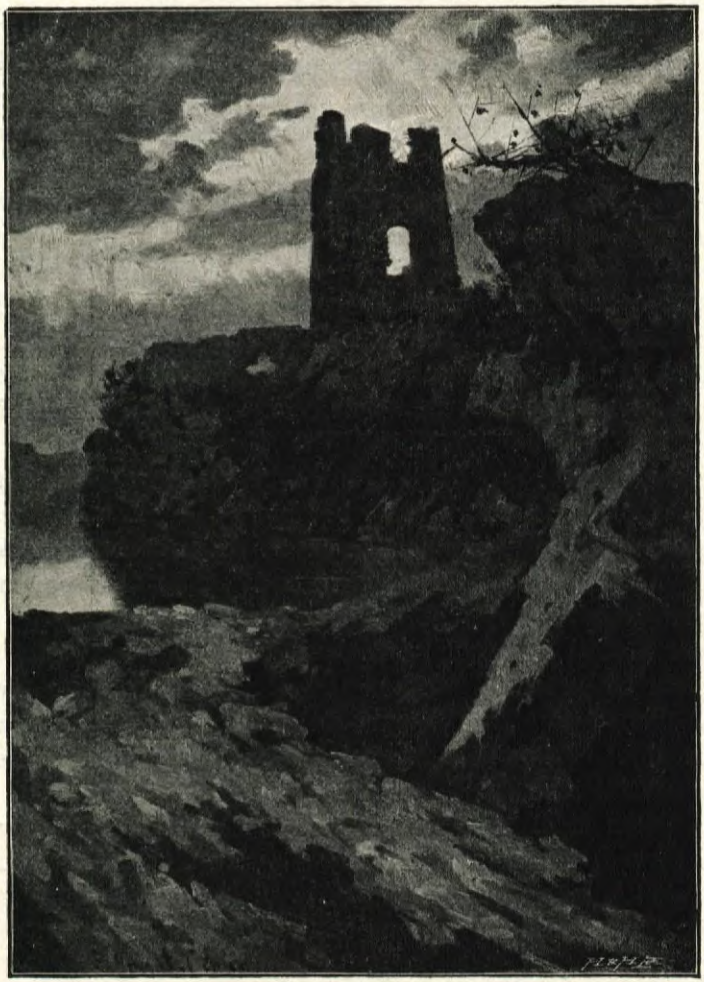

Podor kod Metkovića.

razvijati živahna trgovina; no delta se u te vijekove sve dalje stane pretvarati u močvare, rijeka si je krčila nove putove, te tako bude regulacija prijeko potrebita. Austrijska ju je vlada u sedamdesetim i osamdesetim godinama našega vijeka i provela, no sumnja se, da će

popravci istrajati, barem tvrde u Metkoviću ljudi, koji motre poriječje, da sve treba nova posla. No nešto se je regulacijom svakako postiglo: veoma mnogo plodovita zemljišta, koje je prije bilo močvara, a i sa zdravljem je nešto okrenulo na bolje. Osobito Metković danas je već na dobru glasu.

Metković leži slikovito na ulazu u veliku hercegovačku ravnicu. Za njim brda, posred ravnice široka rijeka — kao kakav primorski grad; sreća, te mu bosanska vlada izgradi i željeznicu. Kako sada nijesam išao željeznicom u Mostar, a godine sam 1885. u juniju mjesecu bio kod otvaranja ove pruge, ovdje ću da dometnem barem ondašnji svoj opis.

Željeznička pruga Mostar-Metković duga je 43 kilometra, dovršena je za deset mjeseci, uskih je tračnica, te ju je pod upravom natporučnika Strobla od željezničke pukovnije izgradilo gragjevno poduzetništvo baruna Schwarza. To su gola data, a vrijedno im je još primetnuti, da je gradnja stajala 1,700.000 for. Od Metkovića se stiže na granicu za nekoliko časaka; vlak se vozi ravnicom, uz koju su s obadviju strana brda, krševita do duše, no ipak s više vegetacije, nego li dalmatinske brdine. Polja su divno obragjena, na njima je žito, duhan, vinova loza. Sve bujno raste. Putovi su zasjenjeni golemim smokvama i voćem; smokve rastu bez broja i divlje, kao čitavi gajevi. Svuda se sjaji crvenim cvijetom granata, kuda samo pogledaš. I visoko još na obroncima vidiš taj divni cvijet, gdje sa zelenilom livada i s drugim cvijećem sastavlja divan ćilim.

Vlak prolazi gabelskim tunelom, te ukraj razvaljenih šančeva stare mletačke granične tvrgjave Gabele, prelazi rijeku Trebižat i stiže na stanicu Čapljinu. Mjesto to leži u lijepu kraju, a nastavaju ga većim dijelom katolici. Za kolodvorom imaju tu sada veliki duhanski magazini i mnogo se je evropskih zgrada izgradilo. U Neretvi se hvata toliko jegulja, da je osnovana tvornica ribljih konserva. Od Čapljine te vodi moderna cesta za dva sata u Ljubuški, grad u krasnu amfiteatralnu položaju, nastanjen većim dijelom muhamedovcima (3989 stanovnika). Nad gradom stoje na vrhu visoke stijene ruševine starinskoga grada, o kojem vele, da ga je izgradio herceg Stjepan u znak srdačne ljubavi za ženu svoju. Svijet i danas još zove kulu „Erceguša“. Blizu Čapljine ima i lijep vodopad.

Za Čapljinom se zastaje u Dretelju. Tu započinje krš. Željeznica se vozi obronkom, a desno joj je Neretva, kojoj je korito ovuda veoma kamenito. Vegetacija je vazda južna kao i prije, zemlja je sve obragjenija, na njivama rade hercegovački seljaci u svakovrsnoj odjeći. Uz crvene marame i saruke katoličke vidiš u muhamedovaca fes ili

Luka u Metkoviću na Neretvi.

bijeložuti i cvijećem išarani saruk. S drugu stranu rijeke zapaža se stari Počitelj; kada ga pogledaš: pravo hajdučko gnijezdo, visoko u stijenama sagragjeno, a okruženo bedemovima i kulama. U tera-

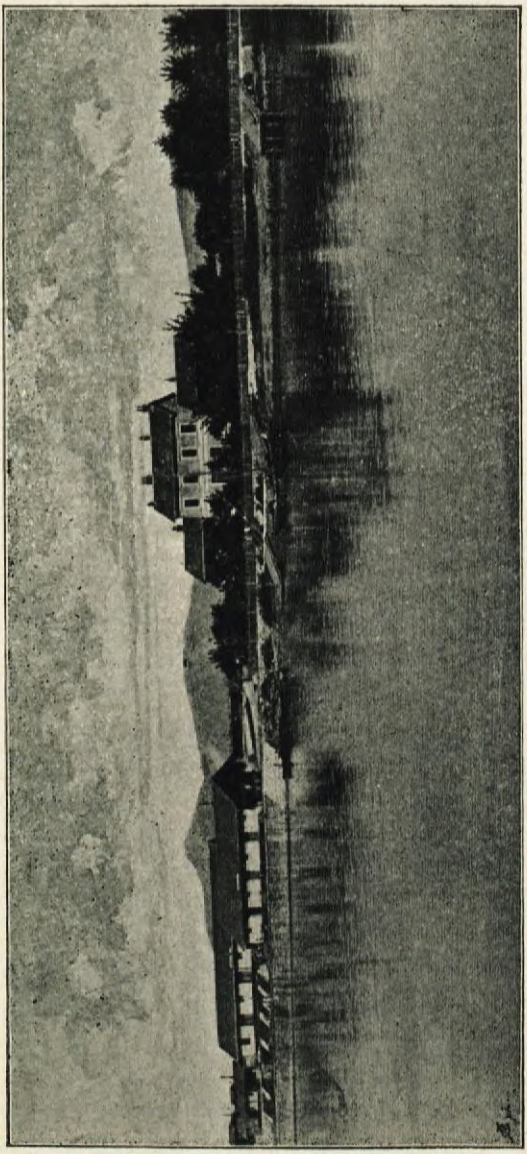

Kolodvor u Metkoviću.

sama se penju kuće uz brdo. U sredini grada diže se divna gragjevina, džamija s kubetom, a uz nju na osami visok čempres. A nada svim razvaljena utvrda. Još se prolazi postaja Krušević, te se dolazi

na stanicu Žitomislić. Pogled je ovamo dražestan. Usred krasne južne vegetacije, opkoljen parkom, leži u dolini znameniti pravoslavni manastir Žitomislić, što ga je godine 1585. utemeljila porodica Miloradovića. Široko njegovo pročelje i bogata fasada vide se daleko. Odma uz željezničku stanicu nalazi se nekoliko velikih stećaka s krstovima. Odavde pa sve do Bune otegao se je tjesnac, kojim teče Neretva. Istom Buna, nasuprot uviru rijeke Bune u Neretvu, leži opet u plodnoj ravnici. Tomu ćemo se mjestu još bliže svratiti na putu kolima. Vlak prelazi duboki potok Jasenicu, bučnu brzicu, i ulazi u veliku ravnicu mostarsku, Bišće polje. Desno se vigja Blagaj i Stjepangrad, pa obronci Podveleža. Lijevo su goli strmeniti visovi Huma, a ostrag, kao u rasjelini med stijenama sakriven, — Mostar, u kojem stranca na željeznici već dočekuje pravi civilizovani život.

Kolima smo sada dospjeli za sedam sati u hercegovački glavni grad. Za Metkovićem se prolazi carinska stanica, koja tu stoji odma uz na polu razvaljenu graničnu kulu; to je zemljište Stare Gabele, koja nam leži lijevo na rijeci med močvarama i poljima. Tu je negda bila mletačka carina suprot Turaka i tada je mjesto ovo bilo svakako znatnije nego li danas. Dovde je i Neretva svagda bila plovna. Gradić je izgragjen zaklonito, u uvali med dvama brežuljcima, na kojima imaju razvaljene utvrde. Priča se, — tako piše dr. M. Hoernes — da je utvrde sagradio sultan Sulejman godine 1558. od kamenja dviju razrušenih crkava i da su nazvane „sedd i islâm“, zapor islama. Kada je koncem 17. vijeka buknuo veliki turski rat, onda glavni namjesnik mletački Delfino navali s jakom vojskom na Gabelu i vještom je akcijom zauzme. Time je mletačka republika, kako se veli u savremenu vrelu, dobila komad plodne zemlje, te stekla ulaz u donju Hercegovinu i u ostali dio Bosne. Teško osjetiše Osmanlije taj gubitak i pokušaju odma u prvim mjesecima za tim, da opet preotmu svoj „zapor“. No istom po mletačkom traktatu karlovačkoga mira (godine 1699.) padne im opet u ruke. Tako bude lav iz bijela mramora s napisom: „Pax tibi Marce, evangelista meus!“ s glavne kapije gradske zbačen onamo, gdje još i danas leži, dvije crkve, što ih je Delfino opravio, opet budu razrušene, a dvije druge prevraćene u džamije. Jednu od onih prvih crkava Gabeljaci god. 1855./6. oprave i posvete za župnu crkvu. Na glavnom oltaru u njoj vidi se grobna ploča i grb porodice Santića. Po službenom popisu žiteljstva u Bosni i Hercegovini imala je Gabela 1. maja 1885. 626 katolika, 218 pravoslavnih, 8 muhamedovaca; godine 1895. bilo je u njoj 960 duša.

Odatle se vozimo svejednako plodovitim krajem sve do Tasovčića. Putom prelazimo Krupu i divlju Bregovu, što dolazi od Stoca.

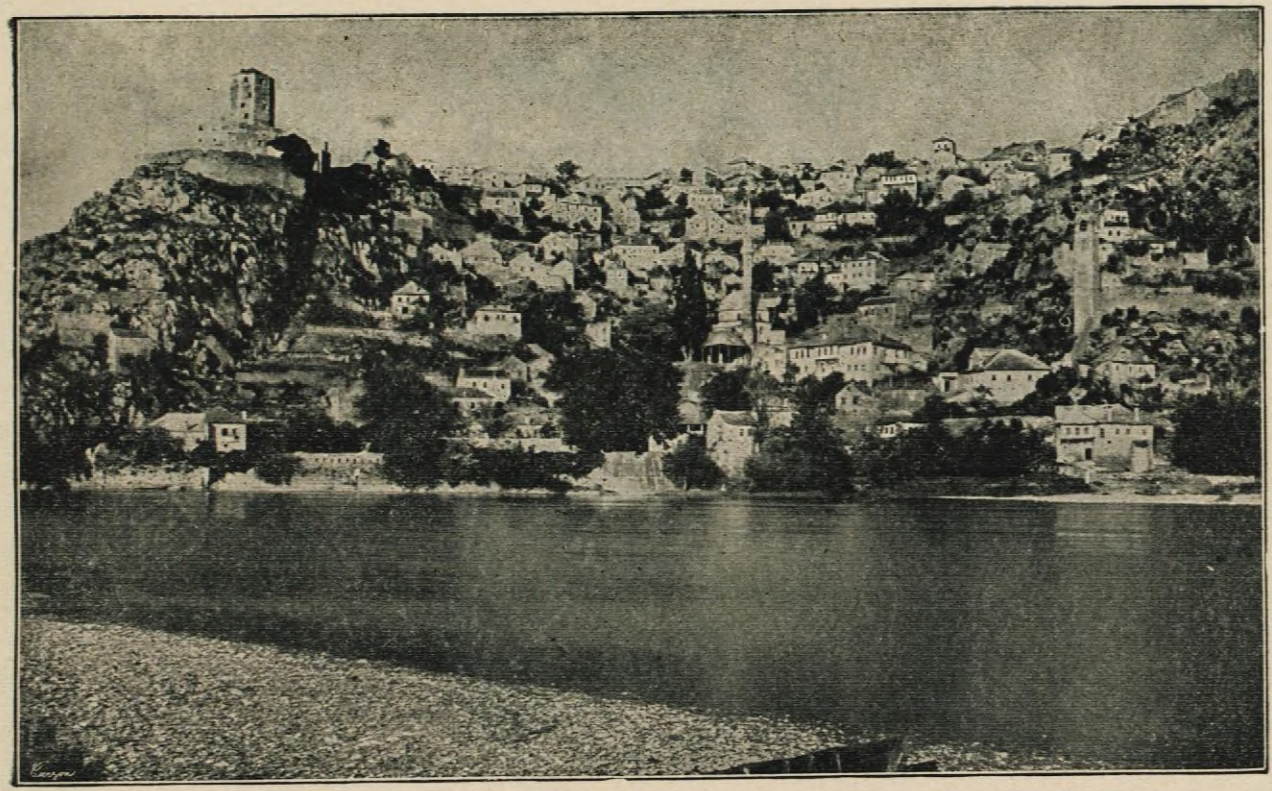

Počitelj.

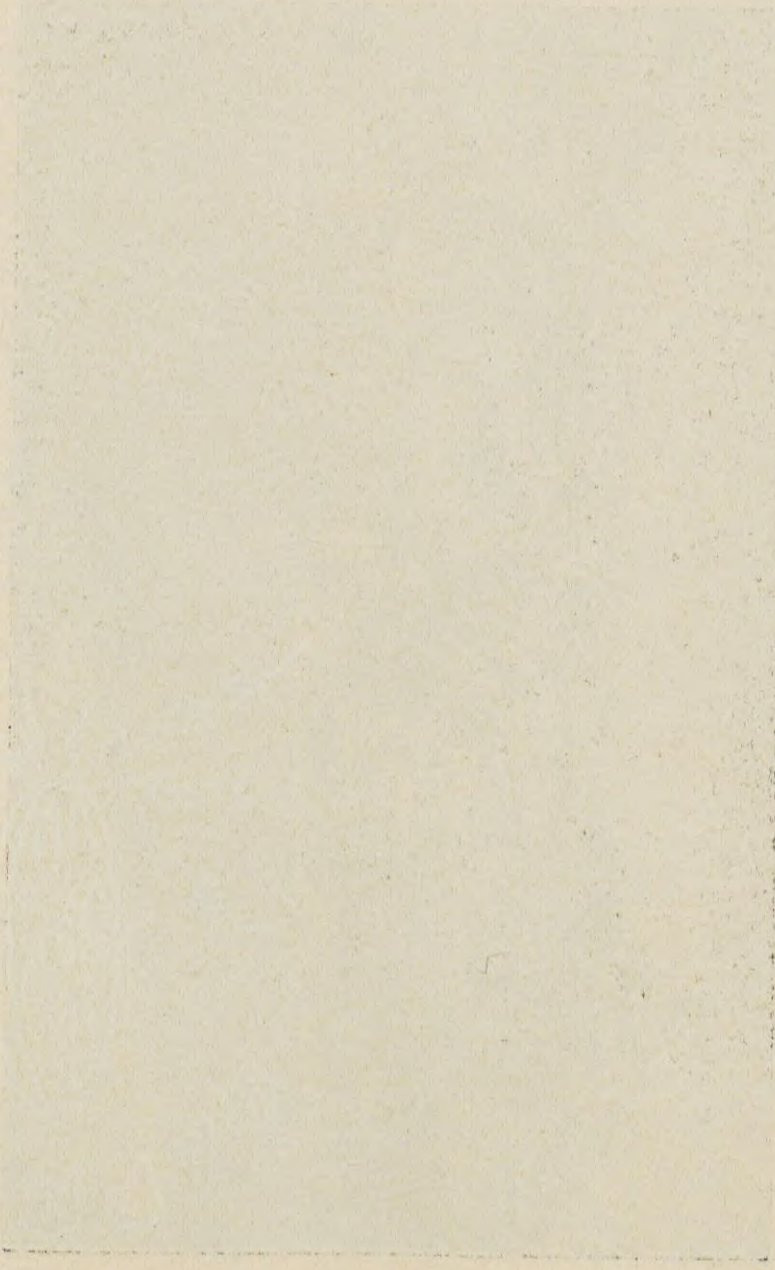

U stranu od nove ceste, na starom putu, ima kameni most na svodovima, sada u osami. U Tasovčiću, veoma imućnu mjestu, odma nas na kraju sela pozdravi novo doba — nova osnovna škola. Blizu škole leži sasvim u zelenilu groblje, koje sjajno svjedoči o ovdješnjoj vjerskoj snošljivosti. Uz muhamedovske nišane stoje katolički krstovi i med

Na cesti u Čapljini.

svima leže velike ploče bogumilskih grobova. Kod jedne kavane sjednemo časkom pod velikim dudom, med muhamedovskim zemljovlasnicima, koji su se hvalili posljednjom ljetinom, pa uz to naravski i svim drugim prilikama. Kada im spomenuh novu školu, odgovore, da je to pravi blagosov; i njihova djeca neka budu pametna kao i „Švabe".

Kraj je ovaj divno obragjen; golema duhanska polja i krasni vinogradi idu ravnicom, dokle možeš okom da segneš, sve do Neretve. Za Tasovčićem dogjemo do lijepa hrastika, koji je zaštićen poznatim napisom: „zabranjena šuma“. Malo za tim stignemo u Domanović, važno mjesto, gdje se ceste skrštavaju. Ovdje ide desno cesta u Stolac,

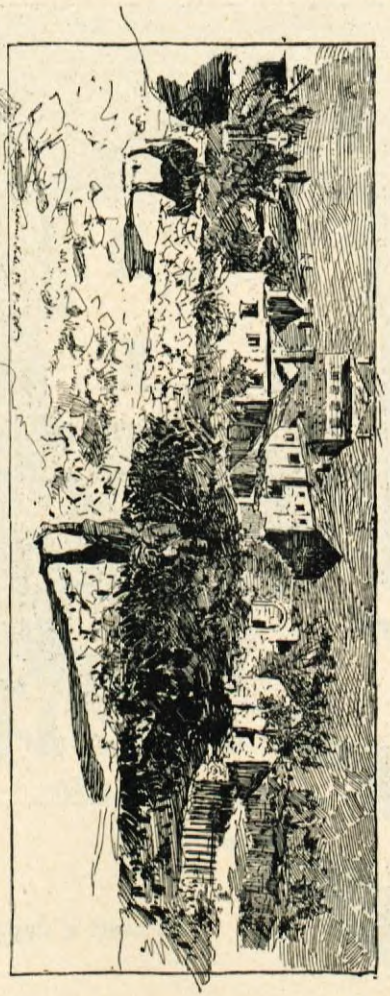

Čapljina, pogled s Neretve.

slavno u istoriji sjedište Rizvanbegovića, grad sa starim spomenicima i znamenitim bogumilskim grobljem. Preko Neretve ima prevoz u Čapljinu. Domanović se sastoji iz dugačke ulice, pune krčmica, kavanica i dućančića, koji svi žive od prolaznoga prometa, ponajviše od ovdješnjega vojništva. Sagragjena je tu velika pješačka vojarna, u kojoj se nalazi jedan bosanski bataljun. Zgodna šumarska kuća sjeća te pošum-

ljivanja krša, na koje ćemo dalje putom naskoro opet naići. I sve iznovice duhanska polja, velika stada, a na poljanama lijepe kuće. Osobito u Bivoljem brdu pade mi u oči turski ljetnikovac, prostran i u krasnom slogu izgragjen. Cesta se penje i spušta, svejednako uz obronke Dubrave, dok na posljetku ne sigje na Bišće polje, kojemu smo okoliš već nekoliko puta opisali. Pred Bunom viri već i opet

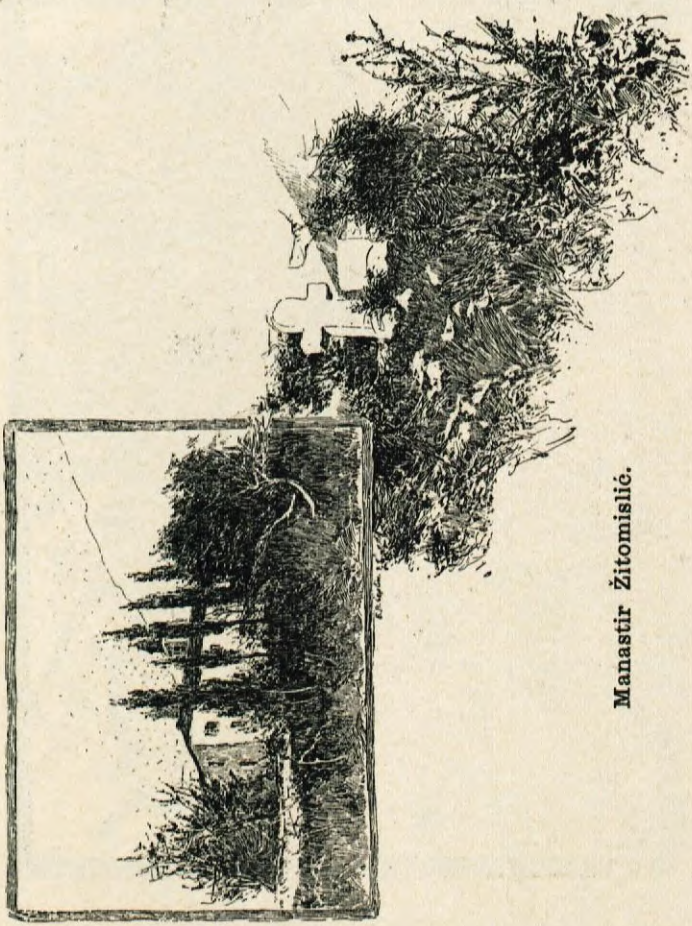

Manastir Žitomislić.

preko plotova smokva i uljika, a u lijepom tom prostranom mjestu stoje svuda pristale kamene kuće, moderne gradnje za ljetovanje.

Buna je znamenito mjesto u istoriji. Da je znatno bilo već u staro doba, vidi se po golemom mostu, što tu u devet kamenih svodova ide preko Bune, no proslavilo se je istom pod posljednjim gospodarom hercegovačkim, Ali pašom Rizvanbegovićem. Stolovao je

on u staroj svojoj kuli u Stocu, te je, kao što smo već spomenuli, za ustanka bosanskoga plemstva pod Husein kapetanom Gradaščevićem godine 1831. ostao sultanu vjernim i za to dobio hercegovačko vežirstvo. Tu se on učini skoro neovisnim i uzme nastojati, da svoju zemlju digne do materijalnoga blagostanja. U dolini Neretvinoj i oko Ljubuškoga zavede kulturu pirinča, stane saditi uljiku i štititi vino-

Hrast u Žitomisliću.

gradarstvo, pa i širiti svilogojstvo. U Buni si sagradi lijep dvor i džamiju. Sultanove je zapovijesti slušao, kako ga je bila volja. Kada godine 1849. bukne opet u Bosni plemićki ustanak, pristane i on uz svoje suplemenjake begove i okrutno se ponese spram kršćana. Isprvice ga posluži sreća, no onda se javi osvetnik povrijegjenoga ugleda sultanova, Omer paša. Tanad i vješala uspostaviše u Bosni red, a onda

Bogumilsko groblje kod Stoca.

se Omer paša i Skender paša primakoše Hercegovini. Ali paša Rizvan-begović kao lukav čovjek ne usprotivi se možnomu smiritelju, nekadanjemu graničarskomu stražmeštru Mihajlu Latasu, nego to pusti svojim ljudima, a sam zasjedne tobože bezbrižan u svojem gradu Stocu. Omer paša razbije ustaše i ugje u Mostar. Sada eto i Ali paše u Bunu, da pregovara. Velikim počastima dočeka Omer paša vezira;

Prevoz na Neretvi.

pozove ga na objed u Mostar, a lukavi se Hercegovac dade zaluditi. Dok on ode u Mostar, ugju osmanlijske čete u Bunu i Stolac i objave, da je vezir svrgnut i da je zarobljenik Omer pašin. I sada ga stigne usud. Staroga Ali pašu, koji je od starosti jedva hodao (pripovijeda domaći pisac), odvuku na most na Neretvi i tamo ga posade na magarca. Tako ga na magarcu odvede Omer paša u Krajinu, kuda je

išao na ustaše. Ali paša se razbjesni, što ga sramote, i plane na serdar-ekrema (maršala): „Šta me mučiš? I ti si vlah i vlaški sin! Otkuda smiješ da to sa mnom činiš? Da sam digao oružje na sultana, ne bi ti bio vrijedan, da ovako sa mnom postupaš, kao da si me u

Počinak. Motiv iz Gabele.

bitci zarobio, sve da si triput serdar-ekrem. Pošlji me bolje, vlaše nečisti, pred padišaha, neka mi sudi, a nemoj me sramotiti u starosti.“ Omer paša se poboja, jer Ali paša je imao kod sultana mnogo prijatelja, kojima je iz Hercegovine slao silne novce. Tako uzme Omer

paša premišljavati, dok ne smisli sve na jedno, da je bolje Ali pašu maknuti sa svijeta. I tako noću u dva sata puče puška i Omer paši se javi, da je slučajno opalila i tane prošlo Ali paši kroz glavu. Tako poginu Ali paša Rizvanbegović dne 20. marta 1851.

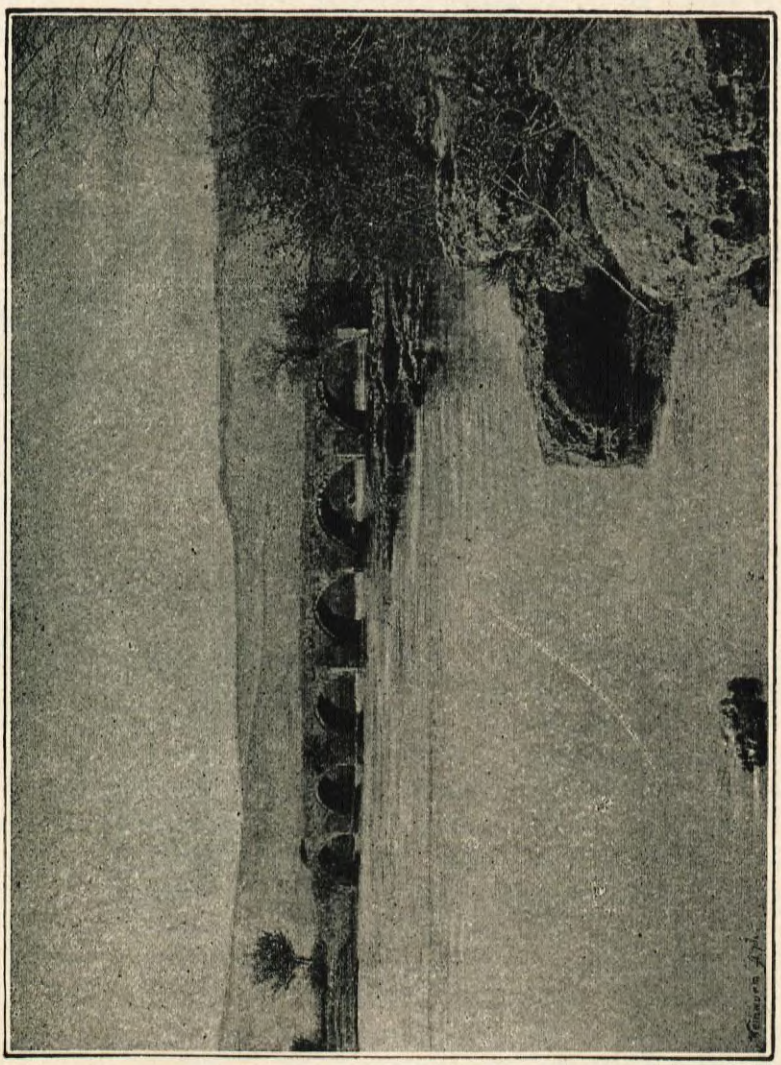

Kosorska ćuprija, rimski most na Buni, blizu Blagaja.

Je li to bilo baš ovako ili nije, ne znamo, no istina je, da Ali paše nije više bilo. Njegov posjed bude konfiskovan, zgrade razrušene .... Kada u Buni sjediš pred gostionicom na mostu i pijuckaš izvrsno bijelo vino iz gostioničareva vinograda, možeš oko da baciš

na stari posjed Ali pašin, gdje u ponositim ruševinama leži usred zelenila. A zapitaš li kojega starijega čovjeka za Ali pašu, kazaće ti: „Gospodaru, bio je za Hercegovinu kao herceg Stjepan.“

Prilično smo se zadržali u Buni i zvijezde su već bile iskočile na nebo, kada krenusmo dalje dalekim Bišćem poljem. Satove i satove je pust i go taj kraj, dok i ovdje ne svane gospodarstveno uskrsnuće. Za sada je to jedino bogata riznica arheologizima. Oštar se je vjetar bio uzdigao i uzvitlao guste oblake prašine, te smo bili blaženi, kada stigosmo u Mostar i opet u gostoljubive prostorije hotela „Narenta“.

Konačna vinjeta: stari pečat iz Vida (Narona), iz 15. vijeka.

Ramskom dolinom u Jajce.

Željeznica nas sutradan iz jutra odveze u Jablanicu, otkuda smo kanili diližansom, što vozi dvared u nedjelji, ponedjeljkom i petkom, krenuti u stari kraljevski grad Jajce. Put ima 122 kilometra, a prevaljuje se na izmjenjivanim konjima za dan. (Sada ide diližansa samo do Bugojna, a odande ima željeznica u Jajce.) U Jablanici se u zemaljskom hotelu izvrsno smjestismo i uzmemo toga dana obilaziti po divnom ovom kraju, jer smo istom sutradan trebali kolima krenuti dalje.

U šest sati iz jutra stajala nam je pred vratima diližansa s četiri konja. Mi smo si osigurali obadva spoljašnja mjesta za kočijašem, da uzmognemo na tenane promatrati kraj. I nutrašnja su kola bila puna puncata. Kraj je bio prekriven tankom maglom i prilično je bilo hladno. Cesta ide uz željeznicu spram sjevera do blizu stanice Rame, onda zavija oštro na sjeverozapad i drži se od ušća Rame u Neretvu

svejednako Rame i ramske doline. Tu smo usred visokoga gorja. Samo kao nit protegla se nova cesta uz obronke Bačine planine, a desno uz nju duboko riječno korito. No nije taj kraj pust ni samotan; na visovima su lijepe šume, u dolini obragjena polja, a prijeko na obroncima čak i vinogradi. Svuda ima rasijanih kuća. Onda se put sužuje.

Ulaz u ramsku dolinu.

Pod Gračaničkom se stijenom otvara odma uz cestu golema špilja, u kojoj sa svoda vise sige kao čejreci i svijet ju i zove tako. Sada se javlja ogromna stijena Baba, zanimljivi sklop Klokovačkih stijena nad Ustramom, te napokon prelazimo rijeku mostom, koji se je onda baš gradio. Radnici su konačili u otvorenim barakama uz rijeku, — pri-

lično zračno noćište, — i grijali su se sada uz vatru. Sunce nikako da sine, svejednako je pošteno hladno. Stanovništvo je u ramskoj do-

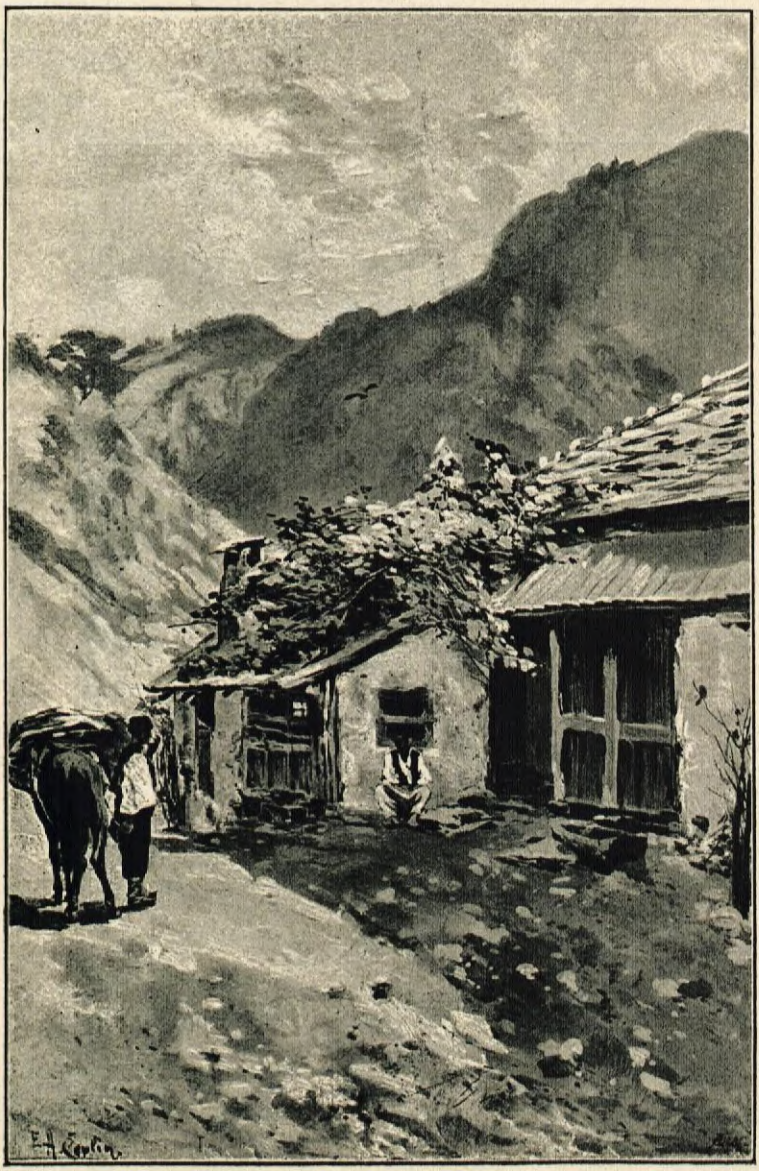

Seferov han u ramskoj dolini.

lini većim dijelom katoličko i tako zapazimo odjedared desno uz cestu malu crkvu i novi pristali župni dom, no nekuda suviše iskićen samim

krstovima. Na obroncima još ima pitomih kestenova, a odroni spram ceste veoma su praktično osigurani vrbljacima. U zakukama se uspinjemo na visinu od 700 metara; tu da se nadivimo maloj gorskoj rječici Ljuku i njegovu krasnu vodopadu. Odma za tim evo nam originalna prizora. U Prozoru je bila vojnička stavnja i momčad se sada

Seljak iz prozorskoga kraja u ramskoj dolini.

vozi na dugim kolima, strpana kao vreće, s vojničkom pratnjom i uz pjesmu i ciku. Bila je to osobita slika, po gotovo gdje se je po odjeći moglo raspoznati, da su se tu bratski izmiješale sve vjere.

U Prozoru, gradiću s 1000 stanovnika, ponajviše muhamedovaca, staje se i mijenjaju se konji. U Krausovoj se gostionici okrijepimo te nagjemo i prijatno društvo. Tu smo se istom upoznali s

U ramskoj dolini.

našim suputnicima: sudbenim vijećnikom, liječnikom i trgovcem iz Mostara. Prva su dvojica bili Česi, liječnik prozorski isto tako, pa još i jedan činovnik, — najedared se u tom mjestancu okupila čitava češka naseobina. Okrom starinskoga grada, što se slikovito ispinje nad Prozorom i o njem se pričaju priče o svakojakim kraljevima i kraljicama,

Djevojka iz Prozora.

isto kao i o drugim bosanskim mjestima, nema u Prozoru ništa osobita, no ovdje se tkaju dobri obični ćilimovi i rodi šljiva.

Neko vrijeme ide cesta lijepo obragjenom dolinom, a onda se u beskrajnim okukama penje na sjedlo Makljen (1123 metra). Kuda god za uspinjanja pogledaš, same plodne njive, lijepa naselja, visovi,

što se izdižu jedan nad drugim i sve u jasnijim bojama nestaju na obzorju. No gore, na visini Makljena, pogled je veličajan. Kao pano-

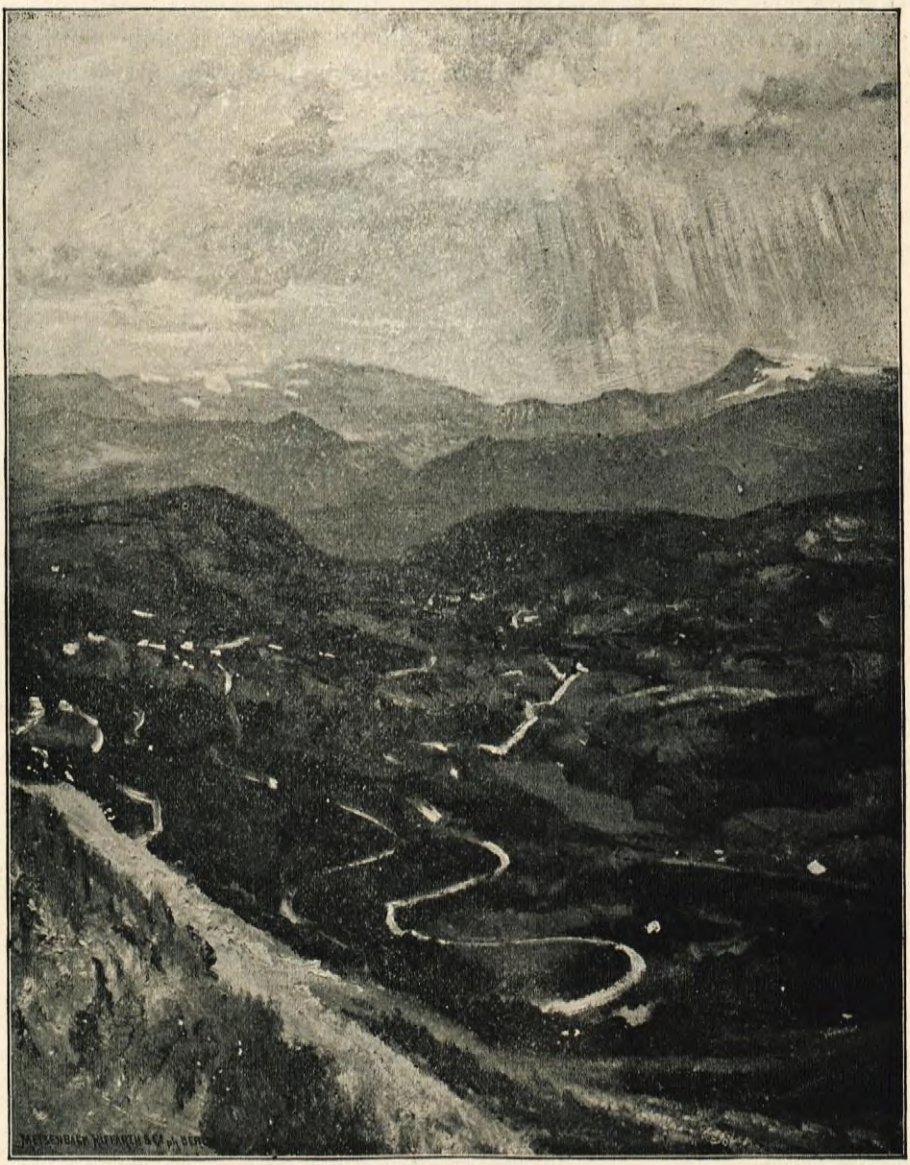

Na sjedlu Makljenu.

rama razastro ti se je pred začaranim očima velik dio hercegovačkoga gorja. Na zapadu sjedlo Vran-Risovac, tri bila visoke (2260 me-

Prozor.

tara) Čvrsnice, a podalje Muharnica i Sovića planina. A sprijeda, taman pred tobom, orijaške stijene strmovitoga Prenja, koje ni s kojega dostupnoga mjesta ne ćeš vidjeti u ovoj čarobnoj krasoti. Svuda je na višim bilima ležao snijeg, — bila je to veličanstvena slika, da se

Franjevac. Motiv iz ramske doline kod Prozora.

ne da opisati. A svejednako vidiš u dolini vijugastu cestu i duboko dolje Prozor i razrušeni grad.

Tu smo u visokoj šumi. Lijepe cestarske kuće i han stoje usred

veličajne prirode, da se putnik ipak nekako može zbrinuti. Sve se cesta spušta i opet u mnogim okukama ide krasnom šumom, presijeca guduru Terlicu, te dolazi u Gornji Vakuf, otegnut muhamedovski gradić sa 1719 stanovnika. Jedino, što je ovdje vrijedno vidjeti, stara je turska kula s puškarnicama i tri džamije. No u Gornjem je Vakufu sijelo umjetne kućne industrije. Ovdje se zgotavljaju najbolji kaveni mlinovi, tako bogato i ukusno išarani arabeskama, kako to ni na kojem drugom mjestu nijesam vidio. Za noževe se prave ovdje izvrsno kucane korice. Dok su se mijenjali konji, stanemo u nekoj srpskoj gostionici i tu sada nastade trgovanje i cjenkanje. U čast vakufskih

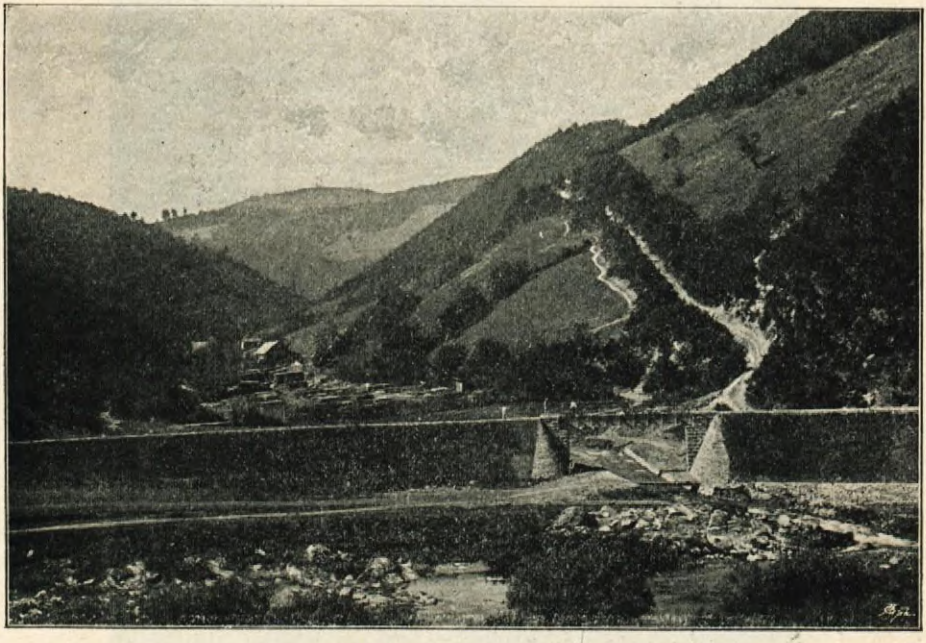

Na željeznici kod Donjega Vakufa.

bičakčija i pirindžija mora se reći, da se drže stalne cijene i da vole dalje kretati sa svojom robom, nego da ju jeftinije rasprodaju. U okolišnim gorama ima željezne i bakrene rude, te su je kopali već i Rimljani. Kažu, da su Rimljani ovdje rovali čak i za zlatom.

Do Bugojna ide cesta svejednako ravnicom i med žitnim poljima. Bugojno je gradić, znamenit poradi toga, jer se ovdje za sada svršava željeznica, što od Lašve ide na Travnik ovamo i treba da se produži do dalmatinske granice. Ima jedva 1000 stanovnika, od toga nekih 400 katolika, a ipak je ovdje najveća katolička crkva u Bosni,

Bugojno.

Donji Vakuf.

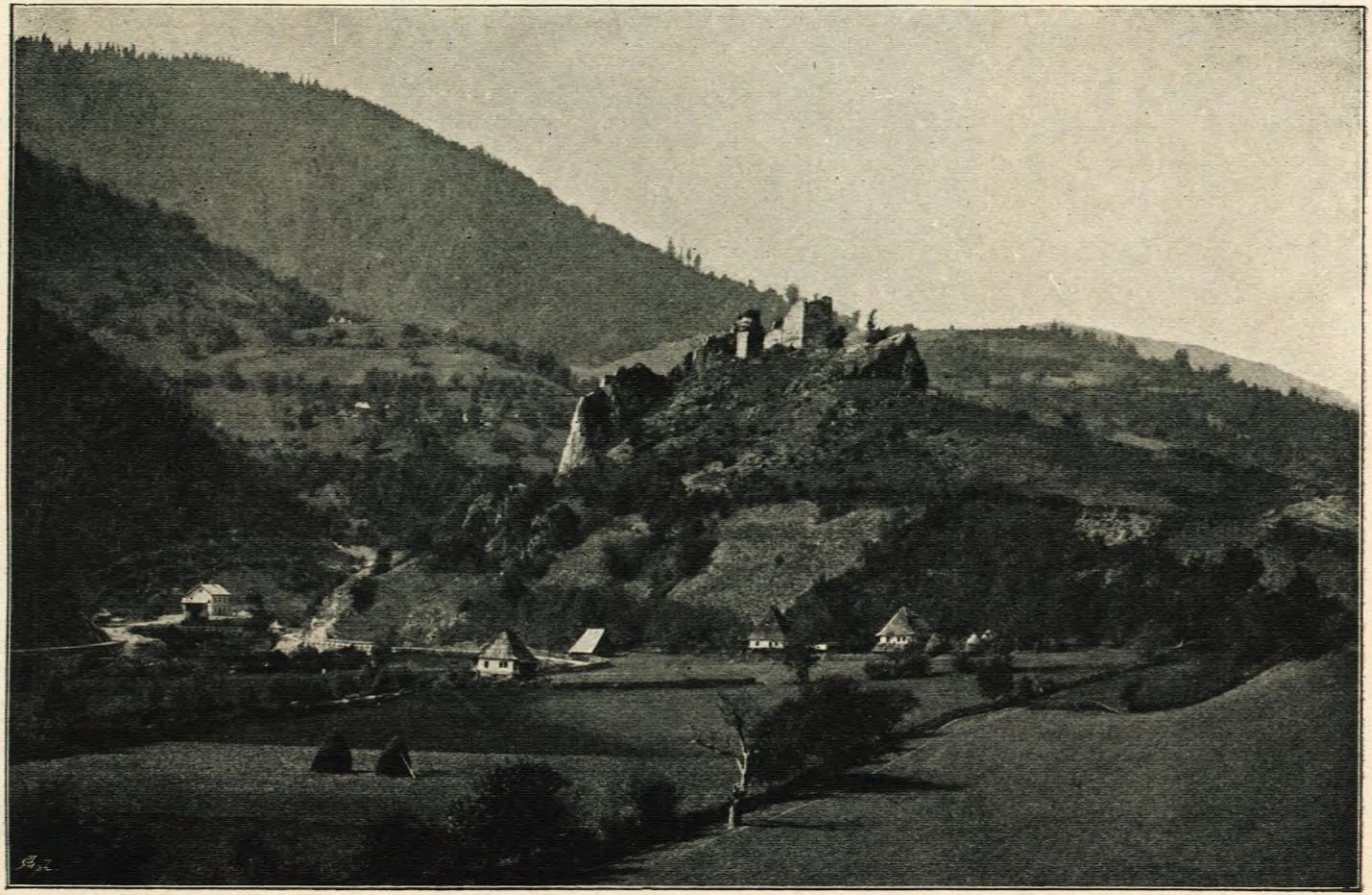

Vijenac kod Jajca.

— samo ako se u unutrašnjosti dovrši. Kada se je godine 1879. prigodom srebrenoga pira cara i kralja Franje Josipa obdržavao ovdje banket, pokrene jedan franjevac misao, da se u Bugojnu sagradi katolička crkva, i ta se namisao primi. Novac se je otada skupljao po Austro-Ugarskoj. U Bugojnu ima nekoliko priličnih svratišta i mnogo evropskih zgrada, čak i pristalih ljetnikovaca.

Cesta ide, sve na dogledu željeznice, ravnicom u Donji Vakuf. Svuda se vide muslomanska naselja usred lijepo obragjenih polja. Ravnica uz Vrbas, duga 27 kilometara, što se proteže južno do Gornjega Vakufa, zove se Skoplje, a svojina je bogatih begova, koji

Med Donjim Vakufom i Babinim potokom.

se uz poljodjelstvo bave mnogo stočarstvom i konjarstvom. Gorski se ogranci sve više približuju željezničkoj pruzi i cesti; lijevo se na visini zapaža stara tvrgjava Prusac, koja se je najdulje održala od osmanlijske navale, onda se otvara lijep pogled u Privničku dolinu. Još se pregje Privnica i u Donjem smo Vakufu; prostrani kolodvor stoji pred njim. Starim kamenim mostom dovezemo se u prostrani grad i stanemo pred Hellerovim hotelom. Gradić je veoma živahan, makar da ima samo 2342 stanovnika, većinom muslomana. Ima nekoliko lijepih džamija, a nasuprot uredskoj zgradi stoji medresa ponad vrelom. Zgrada je na kat, a pod njom je basen bistre iz-

vorvode. Jedna od najljepših i najmodernijih zgrada je nova osnovna škola.

Odma za Donjim Vakufom sužuje se vrbaška dolina i nastaje tjesnac. Cesta ostaje rijeci uz desnu stranu, a nova željeznička pruga u Jajce ide lijevom obalom. Obadvije su strane lijepo obrasle šumom i veoma romantične. Kod 25. kilometarskog stupca stoji desno zanimljiv bogumilski stećak; na stećku isklesana savinuta ruka i u ruci krst. Pod rukom se vidi polumjesec. Krasan je pogled s ceste na željeznicu, koja ostaje vazda uz rijeku. Vrbas je ovdje divlja gorska bujica. Svuda se mostovi i propusti vide jasno med zelenim stijenjem; no najljepše su tuda cestarske kuće, što su u pristalom švicarskom slogu izgragjene po šumama kao ljetnikovci. Pogdjekada idu drveni mostovi preko rijeke, jerbo s lijeve su strane naselja, sela i hanovi, pa su tamo nastale i provizorne naseobine željezničkih radnika, koje naravski opet nestaju, kako je željeznica pošla. Za stanicom Babinim selom sve se jače rijeka sužuje; kod stanice Vijenca uspinju se na desnoj strani na visu od 1035 metara ruševine grada Vijenca. Stijena, na kojoj je grad, stoji na megji triju dolina i bila je nekada veoma važnom strateškom točkom. Cesta obilazi skoro oko cijele stijene. Dolina je sve uža, obronci na brdima sve šumovitiji. Prolaze se dva tunela, duga 150 metara i 75 metara, a onda se na jednom zavoju ceste otvara veličanstven pogled. Pred nama je sredovječna gorska tvrgjava. Visoke zidine, djelomice razvaljene, vuku se visovima, uza njih stoje goleme kule, a kuće se rasule po stijenama. To je tvrgjava jajačka, stari romantični kraljevski grad. Cesta se združuje s travničkom cestom, prelazi rijeku mostom, dugim 55 metara, te uz veliki vodopad Plive, ukraj uspjenjene i bučne vode, ulazi na sredovječnu kapiju u grad. Tamo se udobno smjestimo u „Grand Hotel“-u, što ga je sagradila zemaljska vlada.

Kraljevski grad Jajce.

Jajce je po svojoj istorijskoj prošlosti i po arheološkim nalascima jedan od najzanimljivijih gradova u Bosni i Hercegovini, a po svojem divnom položaju na sutoku Plive i Vrbasa te izgragjeno djelomice na samotnom gorskom visu jedno od najslikovitijih mjesta, vrijedno da se pohodi i puno romantike za svakoga stranca. Da se shvati znamenitost grada Jajca i da mu se razumiju gragjevine, moraćemo se pobliže svratiti na njegovu istoriju, do danas više puta obragjivanu. Najtočnije i stručnjački opisao ju je kustos bosansko-hercegovačkoga

Početna vinjeta: stara kapija i kava u Jajcu.

zemaljskoga muzeja dr. Ćiro Truhelka, te njegova ćemo se djelca o „istoriji i znamenitostima jajačkim“ (Sarajevo 1888.) ovdje i držati.

Kada je grad utemeljen, ne zna se točno. Već car Konstantin Porfirogenet spominje kraj Plivu u ono doba, kada su Franci pod vogjom svojim Kocilinom istjerani iz Ilirije; ta je Pliva uz deset drugih župa sastavljala docniju kraljevinu Hrvatsku. U dvanaestom se vijeku bosanski ban i hrvatski kralj otimaju za taj kraj. Kašnje se Pliva u bosanskoj istoriji ne spominje; istom početkom petnaestoga vijeka, kada je pala pod vlast možnoga velikaša Hrvoje, ulazi u javni život. Kako Klaić u svojoj povjesti Bosne veli, Hrvoja se je već godine 1404. nazivao „vojvoda dolnjih kraj“, a tim se je razumijevao kraj uz Plivu. Kada je pao u razmiricu s bosanskim kraljem Ostojom i pridružio se ugarsko-hrvatskomu kralju Sigismundu, potvrdi ga Sigismund godine 1411. u posjedu i tako dospije taj kraj na kratko vrijeme pod vrhovnu vlast ugarsko-hrvatsku. U to doba nastadoše na stjenovitom jezičcu zemlje med Plivom i Vrbasom prvi početci grada Jajca, gdje se Hrvoja na dugo vrijeme ustoliči. Ima iz godine 1411. i 1412. spisa, datiranih iz Jajca. Grad Jajce natkrili brzo skoro sve gradove bosanske. Bude banskim sjedištem i u toj časti godine 1459. jedna povelja kralja Stjepana Tomaševića spominje Radivoja Jablanovića, a i sam je Stjepan Tomašević, kada je stupio na prijesto, odabrao Jajce za prijestonicu, tako da suvremeni povjesničar Laonikos Halkokondilas nazivlje Jajce glavnim gradom bosankim. Za burnih vremena, što zahujiše nad Bosnom, Jajce je bilo jednom od najvažnijih strateških točaka. Godine 1463. stiže zemlju nevolja od Osmanlija. Kada je velika vojska Mehmeda II. el Fatiha prešla bosansku granicu, pobjegne kralj Stjepan Tomašević iz tvrdoga grada Bobovca u Jajce, a Bobovac ostavi vojvodi Radaku, da ga brani. No Radak izdade grad i Bobovac pade u ruke sultanu, koji Radaku plati izdaju time, da ga dade baciti sa stijene. Za kraljem pošlje sultan u potjeru Mahmud pašu i dvadeset tisuća lakih konjanika. Mahmud pregje Vrbas i javi se pred Jajcem, no tu dočuje, da je kralj već otišao. Najprije se je bio sklonio u bliskoj tvrgjavi Sokolu, a onda smisli, da je tu nesiguran, te pobjegne u tvrdi grad Ključ na Sani, da se nekoliko dana odmara. Mahmud paša pošlje malu četu pod Omer begom Turhanoglijom pod Ključ. Dogje do suraza i Omer beg morade uzmaći, a posada se zatvori u gradu. Omer beg nije ni sanjao, da mu je bosanski kralj, koga se toliko traži, u najbližoj blizini, te htjede da od nekojih seljaka, koje je zarobio, sazna za njegov boravak. No oni ništa ne izdadoše i Omer beg ih pošlje Mahmud paši. Kako Konstantinović piše, odao je kralja neki Bosanac

za kolač; čini se to nevjerojatnim, ali za ono je doba u Bosni moglo biti. Kada je Mahmud paša dočuo, gdje je kralj, digne svoje konjanike i udari tijesnim klancima na Ključ. Na Sani je bio veoma loš most, no on se ne poboja, da njime pregje, te se uzme spremati na opsadu. No makar da mu je vojska bila velika, slabo je bilo nade, da će uspjeti. Grad je Ključ sagragjen na okomitim stijenama, a podnožje mu oplakuje rijeka Sana. Sa tri strane ne možeš mu nikako prići, a nad onim strmim usponom, što ide s južne gradske strane, gospoduje jaka kula, što se diže na strmoj stijeni Babakaji i znatno nadvisuje tvrgjavu. Osjem toga su bila još dvoja vrata na zaklapanje načinjena nad okomitim rasjelinama u stijeni. Jedna su vrata izlazila na Sanu i tuda se je donosila u grad voda, a na druga se je vrata moglo u skrajnjoj nuždi uteći. Modernoj strategiji ne bi grad mnogo smetao, jer ga se sa Zelenbrijega s druge strane Sane lako može topom dohvatiti, no po onim makar i oskudnim ostancima vidi se, da je Ključ bio nepredobiv u ona vremena, gdje se je u boj izlazilo s teškim nespretnim topovima, a gdjekada su se, da ne bude tegotnoga prevažanja, istom na bojištu ljevali, kao što je to bilo kod druge opsade Jajca.

Mahmud paša nije imao sa sobom nikakvih topova, te je uvigjao, da sa svojih dvadeset tisuća lakih konjanika ne može udarati na stijene. Nije se mogao laćati ni toga, da posadu gladom izmori, jerbo dulja opsada nije bila spram ratnoga programa. Za to pokuša, da kralja nagovaranjem skloni na predaju. Obeća mu sve i svašta, pa kada mu je i pismeno dao svoju zakletvu, da će se i njemu i njegovu stricu i sinovcu poštediti život, te da će mu sultan mjesto Bosne dati drugu zemlju, isto takvu, predade se kralj. S posadom i gragjanstvom učini Mahmud paša prama načelu, kojega se je njegova vojska vjerno držala kod sviju osvajanja donde. Trećina bude razdijeljena med znatnije ljude u pašinoj pratnji i uzeta u janjičare, drugu trećinu odvuku u Carigrad, da se nasele predgragja, koja su još bila pusta, a treći najsiromašniji dio pučanstva ostave u gradu. U gradu Ordžaju blizu Jajca zarobi Mahmud paša još i kraljeva strica Radivoja i onda se vrati sa svojim plijenom k Jajcu, kuda je dotle već bio stigao sultan Mehmed el Fatih i stao opsijedati grad. Čim je posada vidjela, da je kralj zarobljen, predade se.

Kada je Mahmud paša sa svojim zarobljenicima došao k Jajcu, obraduje se sultan, no nije mu bilo po volji, što je paša obećao kralju. No ipak nije mogao da olako pregje preko zakletve, kojom se je obvezao jedan od najboljih mu vojskovogja. Da se ne ogriješi o savjest, obrati se sultan k ulemi i jedan od onih pobožnih učenjaka, što ih je

sultan svagda sa sobom na vojsku vodio, iznese sultanu fetvu, kojom se je odlučila kraljeva sudbina. Ima nekoliko verzija, kako je ta fetva bila osnovana. Jedna ima verzija u „Tarihi-diari“, po kojoj se je fetvom ukazivalo na neku raniju zakletvu sultanovu, da će kralja pogubiti, ako ga dobije u ruke, a tom se zakletvom uništuje docnija zakletva vezirova. Po drugoj verziji, što je usvaja Hammer-Purgstall, osnivala se je fetva na toj čudnoj misli, da gospodar nije vezan držati se obećanja svojega sluge, ako sluga nije bio ovlašten, da što obeća. Obadvije su verzije bile dovoljne, da odluče životom kraljevim. Sultanu je bilo sada još jedino do toga, da se okoristi nevoljom zarobljenikovom. Kojekakvim obećanjima zaludi kralja i nagovori ga, da zapovjedi svim svojim gradovima, neka se bez otpora predadu

Rasjelina u stijeni pred Jajcem.

Osmanlijama. Tako pade više nego sedamdeset tvrdih gradova osvajaču u šake. No kada je sultanu Mehmedu ovako brzo pošlo za rukom osvojiti Bosnu, odluči on da svrši i s kraljem. Dozove ga preda se, a kralj, koji je slutio, da ga očekuje ista onakva sudbina kao i cara trapezuntskoga, kneza atinskoga i mitilenskoga, ponese sa sobom zakletvu Mahmud pašinu, da se, ako ustreba, na nju pozove.

No slaba mu je od toga korist bila, jer mu je bila odregjena smrt. Na Carevu polju kod Jajca — a ne, kako se prije mislilo, kod Bilaja ili čak kod Blagaja — odsiječe šejh Ali Bestami Stjepanu Tomaševiću glavu, pošto su mu još živu, kako se priča, oderali kožu. Kada je kralj smaknut, odredi sultan (tako piše Ibrahim beg Bagašić

u „Glasniku zem. muzeja“), da ne bude nikakve sumnje o njegovoj smrti, neka se fetva doslovce ukleše na gradskoj kapiji jajačkoj. Tamo je stajala sve do ustaških bojeva u drugoj polovini našega vijeka. Sadržaj joj se ne spominje ni u „Taddžut-tevarih“-u ni u „Mir-atićajinat“-u niti u drugim turskim povjesnicama, koje pišu o Bosni, nego se je uščuvao samo usmeno. A glasi: „El mumin la juldagu min džuhrin merretejni“, t. j. pravovjernika ne će dvared guja ugristi. Time hoće da se rekne, da je kralj izdavao, kada je već bio pod okriljem sultanovim, pa da se opravda, što je smaknut.

Grob se kraljev dugo nije znao, makar da je narod nazivao jedno mjesto na Humu nikako drugačije nego „kraljevski grob“ i makar da se je uščuvala čak i priča o kraljevoj sahrani. Sultan je, kažu, naredio jednoj janjičarskoj četi, neka mrtvo tijelo tako pokopa, da se mjesto, gdje je grob, vidi iz grada, a grob sâm da se ne vidi niti s groba grad. Oni krenu s tijelom na Hum i jedan je janjičar nosio pred njima visok barjak. Sultan je gledao za njima i kada su mu janjičari nestali s očiju i samo se još vidio vršak od barjaka, dade im znak, da stanu i da na tom mjestu, gdje su stali, pokopaju kralja.

Na taj se je priprosti opis dr. Truhelka oslonio, da nagje grob kraljev i — srećno mu to pogje i za rukom! U juniju 1888. izigje trup posljednjega kralja bosanskoga iz groba i nagje dostojni počinak u franjevačkoj crkvi jajačkoj.

Na desnoj strani Vrbasa, nasuprot veličanstvenomu vodopadu Plive, uzdiže se prilično strm humak, ozdo stijena, a svršava se nepravilnim zaravankom, što ga sa jugoistočne strane okružuje strmenita gora Hum. Ako pogješ putom, što ide na stari vrbaški most iz Jajca u Podhum, doći ćeš na onom zaravanku do jednoga mjesta, odakle je spram sjevera divan pogled na Carevo polje. Spram jugoistoka se dižu vapnene stijene Huma, a spram zapada ima na kraju zaravanka mala uzvisina, da se ne vidi Jajce. Na tom mjestu, sasvim uz put, bila je prosta kamena ploča, koju su svi seljaci ovuda nazivali „kraljevski grob“. Ploča je široka od prilike 1 metar, duga 1,8 m., prosto isklesana, a ne vide se na njoj nikakvi tragovi nikakvomu uresu ni napisu. Samo na gornjoj strani, ali ne po sredini, nalazi se jednostavan krst. Krst je veoma primitivan, a urezan je 1 centimetar duboko i to sasvim nezgodnim orugjem. Na njegovoj se izdubini slabije vidi upliv vremena nego li na drugim čestima ploča, a to dokazuje, da je krst docnije urezan, u spomen pokojniku. U dubini od nekih 80 centimetara naašlo se oveće kamenje, koje je pokrivalo grob u svu duž. Kada se je kamenje uklonilo i još se malo raskopalo, jave se kosti od lubanje, kako se je očekivalo, na zapadnom kraju groba. Raščisti se

cijela lubanja, no kada se je vadila, raspadne se u komade, makar da se je jako pazilo. Povod je bio taj, što je trup bio pokriven najprije velikim kamenovima, koji su na lubanji prouzročili nekoliko raspuklina i ugnječili prsa. Tek s vremenom se je od prokapale vode otaložila vlažna ilovača na kosturu, pa se ispunile rupe med kamenovima i šupljine u kosturu. Daljim traženjem nagjene su i ostale česti kostura. Kostur je bio glavom okrenut k zapadu, a nogama k istoku, samo je glava bila rastavljena s tijelom i položena nakrivo na prsa, i to tako, da je lijevo lice bilo okrenuto gore, a lubanja ležala na desnoj čeljusnoj i ušnoj česti. Kamenovi, što su pobacani na trup, ugnječili su i razmrvili prsa, ruke su bile skrštene na prsima, a lijeva je ruka pod teretom, što je na njoj ležao, tako ležala, da joj se je lakat iskrenuo gore. Noge su bile u prirodnom položaju, samo lijevo je stegno prelomljeno. Gornji je dio kosti bio normalan, no kada dalje do uloma, a kost se ne sastavlja u istom pravcu, nego nekih 8 centimetara desno, uz desno stegno.

Po položaju kostura nema sumnje, da su nagjeni ostanci umorena čovjeka, koji je obezglavljen, izmrcvaren i go sahranjen, go za to, jer se nije našlo nikakvo dugme, kopča ili druga koja stvar, koja bi sjećala odjeće. Samo jedan zavinuti komad željeza našao se je kod nogu i točnim istraživanjem se je utvrdilo, da je to luk od lokota te da je bio bez svake sumnje na okovima. Dalje su se 10 centimetara nad prsima, gdje su se ruke skrštavale, našla dva sitna ugarska srebrena novca kralja Ljudevita Velikoga, a ti su se novci u 15. vijeku u Bosni mnogo upotrebljavali. Sve se to slaže sa sudbinom kralja Stjepana Tomaševića, a ima još i drugih dokaza za identičnost. Kosti, što su nagjene, od čovjeka su u najboljoj muževnoj dobi i oniska, kakav je Stjepan Tomašević i bio. Osjem toga pokazuje oblik lubanje silnu sličnost s lubanjom na obadvjema kraljevim slikama. Jedna slika, u Štrosmajerovoj galeriji u Zagrebu, prikazuje kralja, kako mu se u snu prikazuje Isus, te je svakako slikana za njegova života. Druga je slika, u Sutjesci, docnija i prikazuje ono isto. Na obadvjema se vigja dugoljasto i dolje ušiljeno lice s izbočenom bradom, visokim lijepo izvedenim čelom, sasvim spram onakve lubanje, kakva je nagjena u „kraljevskom grobu“. Profil jedne i druge slike slaže se sa lubanjom — i opet dokaz o identičnosti i dokaz tomu, da predaja, makar da joj mašta pomaže i pogoduje, ipak svagda ima istorijsku pozadinu, pozitivnu osnovu, na kojoj su je narodni duh i vijekovi izgradili.

Kada je propala bosanska kraljevina, udari na Osmanlije kralj ugarsko-hrvatski. U mjesecu oktobru 1463. javi se Matija Korvin pred Jajcem i stane opsijedati grad. Domaći svijet, što ga je sultan ostavio

u gradu, junački pomogne Matiji, osvoji jednu kulu i strgne s njezina vrška turski barjak. Posada se od toga poplaši, napusti donju varoš i zatvori se u grad, a kralj Matija ugje iza opsade od sama četiri dana u donju varoš. No morao je još osam nedjelja da opsijeda, dok nije posadu u tvrgjavi prisilio na predaju. Kada je Jajce zauzeto, lako

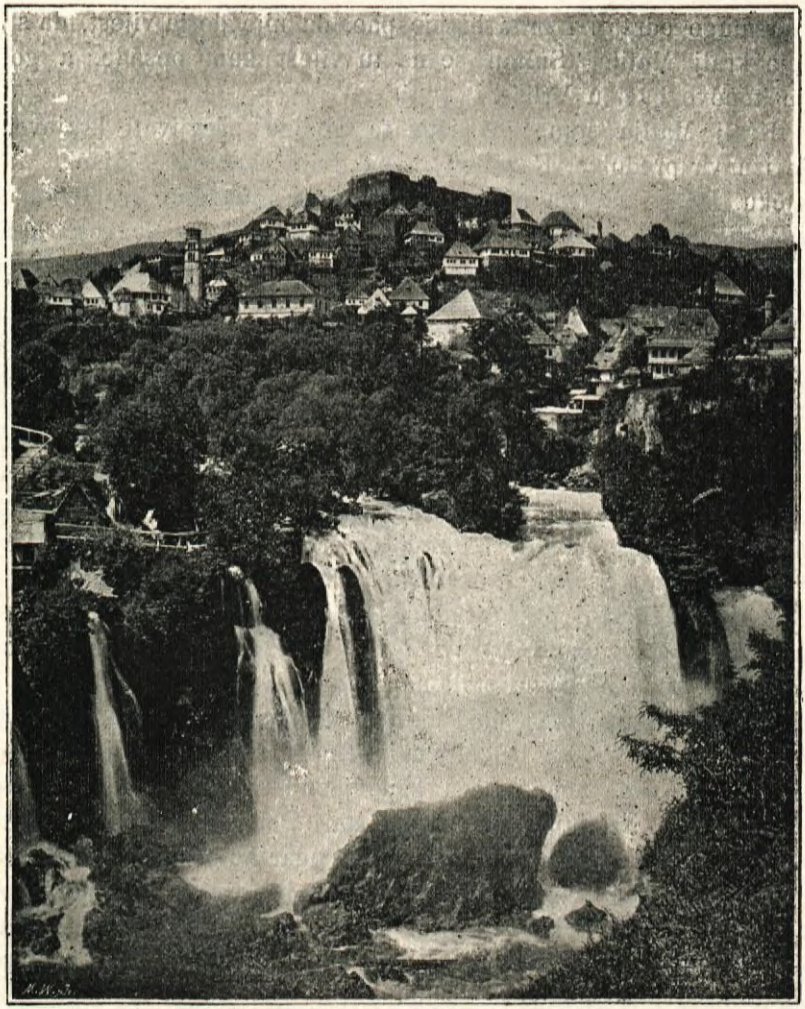

Jajce i pad Plive.

je bilo okolicu oteti Osmanlijama i tako padoše krajevi Usora i Donji kraj sa 26 gradova pod vlast ugarsko-hrvatskoga kralja. Godine 1464. digne sultan novu vojsku od 30.000 momaka i krene pred Jajce. Pred gradom uzme ljevati goleme topove i stane iz njih biti Jajce. Vojsku

razdijeli na tri dijela i stane za tri dana svaki dan nove čete slati u vatru. S obadviju je strana borba bila očajna i natjecali su se u junaštvu. Jedan se Osmanlija popne čak na opkop, uzagje na kulu i već da će barjak da strgne s tvrgjave, kada ga u tom spriječi jedan od kraljevih pratilaca. Turčin ga se uhvati i obadvojica se sruše s visine. Mirko Zapolja, koji je obranom upravljao, ne bi se nikako bio mogao dugo održati i grad bi bio pao, da nije došla vijest, da se približuje kralj Matija. Sultan se na tu vijest kani opsade, a goleme svoje topove baci u Vrbas.

Kralj Matija stane još iste te godine uregjivati krajeve, što ih je iznova predobio. Razdijeli ih na dvije banovine, jajačku i srebreničku. Da se sačuva u Bosni spomen na nekadanju kraljevinu, imenuje Matija godine 1472. bana mačvanskoga Nikolu Iločkoga kraljem bosanskim. Jajce bude glavnim gradom i pred njegovim se zidinama odigrava od sada pune 64 godine istorija bosanska. Svejednako dovode Mehmed i Bajazit osmanlijsku vojsku pred Jajce, no sve im navale budu odbijene. Iza smrti Nikole Iločkoga nije više niko imenovan bosanskim kraljem. Sin se Nikolin nazivlje u jednoj listini iz godine 1492. samo „dux Bosnae“. No banovi su vladali Bosnom i nadalje. Banom je jajačkim bio od godine 1499.—1501. grof Berislavić, a za njim Baćan, Ladislav Kanižaj i Ivan Bebek. Onda dogjoše Bartol, prior vranski, Gjuro Zthresemley i Petar Keglević. Iza smrti kralja Matije uzmu se na brzo ponavljati osmanlijski nasrtaji na Jajce. Godine 1500. javi se sultan Bajazit pred gradom, ali bude ljuto pobijen. No docnije se obrana gradska uzme sve više i više zanemarivati, tako da su Osmanlije u tim godinama stali napredovati i zauzimati sve jedan kraj za drugim. Godine 1520. sandžak-bezi srbijanski i bosanski žestoko zaokupe krajeve, što su još bili u kršćanskim rukama. Zvornik, gospodar Drine, pade nemarnošću zapovjednikovom, a pade i Tešanj, ključ za Usoru. No Jajce ne napusti stari Petar Keglević i jajačka je obrana posljednji sjajni spomen o vlasti ugarsko-hrvatskih vladalaca u Bosni. Kada je pao Zvornik i Tešanj, pregje beglerbeg bosanski, Ferhad paša, sa 15.000 momaka Savu, ali ga vojvode Pavao Tomori, Jakov Bánffy, Franjo Radó, Ivan Kállay i Stjepan Bardy do nogu pobiju, te i sâm Ferhad paša pogine. Nasljednik njegov Usref paša odluči da sapere tu sramotu, te krene s epirskim pašom Sinanom i pašama biogradskim i smederevskim, da opet opsjednu Jajce. Neko su ga vrijeme badava opsijedali, a onda se učini, kao da će da se kane jalova posla. No Petar Keglević doznade, da je to samo varka, a Osmanlije da su se sakrili u šumama i gudurama i tamo dan i noć grade ljestve za opsadu. Keglević sada uzme još pozornije paziti, a jedan dio svoje

vojske pošlje u šume u zasjedu, dok im se topom ne da znak za navalu. No smisli još jednu lukavštinu. Kako je bilo u oči sveca, skupi djevojke i žene i naredi im, da izigju pred grad i tamo da na Carevu polju pjevaju i igraju kao i u mirno doba. Noću izigju iz zasjede Osmanlije s ljestvama za opsadu. Kada se približe gradu, začuju gusle i pjevanje, opaze junačke žene, gdje po mjesečini igraju. Uz toliku bezbrižnost i oni se okane brige, izmiješaju se i pobacaju ljestve, da navale ne na grad nego na žene. U taj mah grune top, Petar Keglević provali iz grada, vojska udari iz zasjede na Osmanlije, žene i djevojke latiše se oružja i Osmanlije budu svi mahom sasječeni.

Stara kapija u Jajcu.

Naskoro se javi nova vojska pred Jajcem. Grad bude sa sviju strana opkoljen i podrugu godinu opsagjivan. Na dvije strane metne Gazi Usref paša lagume i stade obasipati grad neprestanom vatrom iz topova. Svi putovi i prolazi u okolici budu zaposjednuti, tako da je bio spriječen saobraćaj s ostalim svijetom. Bilo je to tim strašnije, što je živeža u gradu bilo samo još nešto. Do tada se je u Jajcu dobivao svjež živež nekako svake četvrti godine, a sada progje podruga godina i nije se moglo ni pomišljati, da se iz prijeka dobavi svježe zaire. Kralj je Ljudevit naredio do duše godine 1520., da se to učini, i taj je posao megju inima povjeren banovima Franji Baćanu i Tahiju,

te junačkomu inače Mijatu Töröku, no niko se od njih ne usudi prihvatiti se tako opasna posla. Osmanlije su bili zaposjeli sve tvrgjice u okolišu, a janjičarske su čete krstarile cijelim krajem i sprečavale seljaštvo, da obragjuje zemlju. Brzo se jave prvi znaci glada, koji se je u gradu još i jače stao osjećati. Glad zavlada tako, da je mnogi u gradu ostavio i ženu i djecu te tajom pobjegao, da se na život i smrt predade Osmanlijama.

Hrabri je branilac jajački uvigjao, da je Jajce propalo, ako ne bude skore pomoći. Za to pošlje na sreću božiju nekoga Juru Mrsića, da traži pomoći. Mrsiću pogje za rukom, da se prošulja kroz osmanlijske straže i da stigne u Budim. Tamo on pred kraljem i pred okupljenim staležima opiše jarkim bojama nevolju u Jajcu. Pripovjedi im, da je sav živež potrošen i da nema više ni konjskoga mesa. Jedna mati, koju je glad dotjerao do ludila, bacila je svoje rogjeno dijete u Vrbas, da ga ne gleda u mukama gladne smrti. Mrsićevo se pripovijedanje duboko dojmi sviju, a osobito kneza Krste Frankopana, koji se ponudi, da će opsjednutomu gradu odnijeti hrane i džebane. Dotle se je Petar Keglević sa svojom hrabrom momčadijom besprimjernim junaštvom odupirao dvojakomu dušmaninu — Osmanliji i gladu — u sjajni dokaz, da je i u ovo doba političkoga rasula bilo Leonidina junaštva. Od onoga, što se je Frankopanu obećavalo, dvije se trećine do duše ne ispuniše, ali to njega ne smete u žarkoj želji, da opsjednuti grad spase. U proljeću godine 1525. krene se on. Po izvještaju, što ga je on sâm poslao svojemu prijatelju, mletačkomu duždu Dandolu, možemo da njegov pohod točno opišemo.

Dne 18. aprila ostavi s malom vojskom, što mu ju je kralj dao, grad Budim i krene u Hrvatsku, da tamo vojsku popuni. Dne 29. aprila izdade kralj zapovijed hrvatskim banovima Baćanu i Karloviću, da skupe vojsku i da se pridruže Frankopanu. Dotle je Frankopan u Zdencima kod Broda i u Sloboštini u belovarskoj županiji skupio vojsku, dobro se opskrbio hranom i municijom i nije se dao smesti u svojoj smjeloj nakani, makar da su ga odvraćali. Osobito su obadva bana nastojala, da mu nakanu izbiju iz glave. Na Frankopanovu je ekspediciju bila obraćena sva pažnja ne samo cijele Hrvatske i Ugarske, kojima je to bilo životno pitanje, nego i pažnja sve Evrope, a papa Klement obeća svakomu, ko joj se pridruži, isti onaj oprost, što se uz jubileje daje hodočasnicima, koji dolaze u Rim. U juniju mjesecu bila je vojska skupljena na Savi. Bilo je u svem jedva više od 6000 momaka, 4000 konjanika i 2000 pješaka, a sjem obadvojice banova pridružiše se Frankopanu najhrabriji velikaši hrvatski i ugarski. Nalazimo med njima nekoliko srodnika Frankopanovih, kne-

zove Jurja Blagaja, Ivana Zrinskoga, pa Petra Kružića, Jurja Orlovića, a kao zastupnika priora vranskoga, Matije Barača, Franju Tahija.

Dne 7. junija pregje vojska kod Svinjara Savu na čamcima, što ih je po nalogu kraljevu izgradio Désházy. Kada je u Jajce stigla vijest o prelazu, krene Usref paša sa 15.000 momaka na kršćansku vojsku. Dne 9. junija, prvoga dana u pohodu, naigje Frankopan na tvrgjavu, zauzme je na juriš i izravna sa zemljom. Dalje naigju na prve predstraže osmanlijske. Vojska je Frankopanova bila izvržena neprestanim navalama, a pred veče dogje do okršaja, u kojem je osobito Franjo Tahi stajao u živoj vatri. O sumraku se javi i glavna

Gradska kapija u Jajcu.

sila osmanlijska i obadvije se vojske utabore za noć, odijeljene samo uzanom dolinom. Pred zoru se osmanlijska vojska digne i krene spram Jajca, da pretekne kršćane, da se onda razdijeli u dvije česti, te ako uzmogne, da kršćansku vojsku za sobom napadne s jedne i s druge strane i tako je uništi. Dne 10. junija iz jutra nastadoše u istinu žestoki bojevi i kršćani teškom mukom stigoše na veče u Bočac. Uz neprestane okršaje s Osmanlijama stigoše 11. junija u blizinu Jajca. Frankopan dade Petru Kružiću mučan nalog, da se s malom četom probije kroz osmanlijski kordon i odnese živež u grad, a on će se

sâm, ako ustreba, upustiti u bitku s Osmanlijama, da im odvrati pozornost od kretanja Kružićeva.

Frankopan se i Tahi u istinu puste s Osmanlijama u boj. Bitka je bila žestoka i dugo neodlučna. Dotle je Kružiću bilo pošlo za rukom, da prodre u grad, gdje ga očajna posada dočeka silnim veseljem. Tamo on ostavi živež i opet se vrati. Sumnjalo se je, da će mu to uspjeti i da će mu ostati glava na ramenima. No kada on uz Petra Keglevića i druge junake od jajačke posade ugje u bitku, opet se kršćanska vojska razjunači i Frankopan sjajno pobijedi. Istvánfi pripovijeda, da je Sinan paša ubijen na bijegu, da su svi osmanlijski topovi oteti i postavljeni u tvrgjavi, a dragocjeni čador Gazi Usref pašin sa šezdeset barjakova i mnogim vrijednim stvarima pade u ruke Frankopanu, koji ih pošlje kralju u Budim.

Iz izvještaja Frankopanova duždu Dandolu saznajemo, da mu je vojska, pošto je svoju zadaću tako sjajno riješila, milju daleko od Jajca prenoćila i sutradan krenula natrag. Baćan i Tahi smatrali su zgodnijim, da se tiho krene najpouzdanijim putom natrag, jer i pobijegjena vojska osmanlijska još je opasna, te predlože, da se udari mnogo sigurnijim putom na Kamengrad. No Frankopan izjavi ponosito, da će odvesti svoju vojsku istim putom, kojim ju je i doveo, pa makar kako taj put bio opasan. I u istinu on uz neprestane okršaje pregje dne 12. julija Savu.

Jajačka pobjeda, to junačko djelo Frankopanovo i Keglevićevo, koje je Frankopanu pribavilo od kralja Ljudevita časno ime „regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae specialis tutor atque protector", pomogla je na žalost samo toliko, da je samrtno izdisanje grada Jajca produljila na tri godine dana. Dne 5. avgusta 1826. dogje do kobne bitke kod Mohača. Iza te bitke, kojom je Ugarska i Hrvatska propala, obuzme takva strava sve kršćanstvo, da se nije moglo ni pomišljati na iole krepči otpor protiv osmanlijskih navala. Dok se je s Ferdinandom, nasljednikom kralja Ljudevita, otimao Zapolja za prijesto te po Ugarskoj se i Hrvatskoj razbuktali bezkrajni gragjanski ratovi, osmanlijska je moć sve više i više rasla. Sada kucne i za vezira Gazi Usref pašu čas, da sapere sramotu od godine 1524. Hrabri branilac jajački Petar Kegljević bio je već jako ostario i zaželio se mira, te predade grad kralju Ferdinandu. Kralj metne u grad Stjepana Grbonoga i Kozianera s njemačkom posadom, koja je bila sasvim nevična osmanlijskomu ratovanju. Kada se je godine 1527. javila pred Jajcem združena vojska Usref pašina i srbijanskoga vezira Mehmeda Jahioglije, izdrži grad samo deset dana opsadu, a onda Grbonog i Kozianer predadu grad Osmanlijama na volju, uz uvjet, da ih žive

puste. Time pade posljednji komad Bosne u osmanlijske ruke. Vezir stade zauzimati grad za gradom, pa kada je i branilac banjalučki, Andrija Radulović, napustio obranu, zapalio grad i uzmakao preko Save, postadoše Osmanlije gospodarima svega bosanskoga kraljevstva. Propade kraljevina i Jajce pade iz nekadanjega sjaja u zaborav. Istom iza stotina i stotina godina, u avgustu 1878., opet se stadoše boriti oko Jajca. Opet su bili isti oni protivnici. U tjesnacu plivskom stadoše muhamedovski bezi protiv austro-ugarske vojske pod vojvodom Vilimom Württenbergom. Borili su se kao lavovi, no budu odlučno potučeni i 7. avgusta Jajce zaposjednuto za vijek.

Čim dogješ u Jajce, pohodićeš tvrgjavu, zanimljivu tolikom svojom istorijskom prošlošću. Odatle je divan pogled po svem kraju. Daleko ti na zapad ide oko po čarobnom Jezeru, što se prostire pod okomitom stijenom. Jezerca padaju u kataraktima jedno u drugo, a obrubljena su sa sjevera golim ravnim stijenama, s juga brdima s bujnim šumama; iz brda se ispinju vršci Otomaljskoga i Oštroga brda, a kod posljednjega vodopada vršci Zaskoga polja i na njima stare ruševine i kuće u malim rpama. Suprot ovih vršaka stoji na goloj stijeni samotna mala džamijica milska. Spram sjevera, s onu stranu strmog obronka, kojim se dovršuje gradski brijeg, prostiru se uz duboki Vrbas na obadvjema visokim obalama plodovite poljane; med njima je na lijevoj strani i ono Kraljevo polje, što smo ga u priči o Kegleviću spomenuli, da su na tom polju igrale djevojke. Bliže, sasvim pod gradom i ukraj puta, što ide u grad, uzdiže se malen humak kao piramida i oko njega stoje turska groblja. Na tom je humku nekada bio — veli se — ljetnikovac starih kraljeva. Odma uz put leže grobovi porodice Kulinovića, a nešto niže pojedine turske kuće, kojima odavde vidiš u dvorište. Na desnoj strani niz Vrbas ima mnogo sela, ponajviše vakufskih zemalja, što ih je Usref beg zavještao u svojinu Begovoj džamiji u Sarajevu. Spram jugoistoka prostire se na položitom obronku stara varoš, okružena Vrbasom, Plivom i gradskim zidinama, što se s grada spuštaju k rijekama. U zidinama, što se spuštaju k Plivi, uzdiže se Banjalučka kapija, a iz zidina spram Vrbasa Travnička kapija sa svodom, na kojem se nalazi golema kula. Spram istoka se opet diže visoki vršak Hum, gdje je bio grob posljednjega kralja bosanskoga, a za Humom se vidi samo kao plava crta na dalekom svodu nebeskom Vlašić, najviša gora u srednjoj Bosni.

Neizrecivo je lijep pogled, ako svrneš okom i gradu. Izgragjen je na nevisoku humku, koji se spram Plive i Vrbasa strmo ruši. Samo mahala Volujak na sjeverozapadnoj strani nešto je jednoličnija položaja. Na istoku je mahala Kozluk na posljednjim ograncima Huma. Svuda

se vide turske drvene zgrade, kao lastavičja gnijezda polijepljene uz brdo, slabe i ruševne, a opet tako slikovite, da se tu nalazi sijaset umjetničkih motiva. A u svoj toj zbrki varoškoj uzdižu se munare, nove evropske zgrade, pokrivene cigljom, u ravnici franjevački samostan i crkva, — sve to, kada gledaš s visine, čarobna cjelovita slika.

No da skrenemo i gradu. Vrijedno ga je bliže ogledati. Ni danas nije sasvim zaboravljen ni zapušten, jer tu je smještena mala posada. Grad je osnovao, kako smo već spomenuli, vojvoda Hrvoja, ali se je docnijim dogradnjama grad toliko izmijenio, da mu osnovni oblik nije ostao onaj prijašnji. Najstarije su se utvrde sastojale iz same akropole. Danas je tamo pusto, a gdje su prije bile prostrane gragjevine, stoji sada samo nekoliko zgrada, dignutih za nuždu u vojničke svrhe. Zidine su se na nekim mjestima uzdržale, kakve su nekada bile, osobito na plivskoj strani. Izgragjene su od pravilnoga i dobro oragjenoga četvornoga kamenja, docnije dogradnje već nijesu tako savršene, a novije su i sasvim proste. Kako je muzejski kustos dr. Truhelka istražio, gornja zidina ima u osnovi nepravilan dugoljast ovalan oblik, na nekim je mjestima viša nego deset metara, no po onom, što se je uščuvalo, nigdje se ne nalazi da bi bila kula, koja je u prijašnja vremena bila glavnim dijelom svake utvrde. Samo na sjevernoj strani, na Volujak, imaju ostanci od tabije, ali ta je tabija bila osmanlijska. U grad ide s plivske strane kapija, a druga kapija ide na protivnu stranu u mahalu Volujak, što leži izvan gradskih zidina. Uz plivsku kapiju, nekoliko koračaja lijevo, nalaze se ostanci od kapije, okrunjene grbom. Kapija je ta danas zazidana. Stupovi su sa spoljašnje strane bogato išarani, a na profilu se vidi sustav od poprečnih izdubina i okruglih uzvisina, koji postepeno opada. Taj se profil bez ikakvoga srednjega člana nastavlja na plosnatom luku, što spaja stupove. Nad portalom ima polje, okruženo šiljatim lučićima i dvama malim stupovima razdijeljeno u tri dijela. Srednji je dio ukrašen grbom. Pred kapijom je prije bila četverokutna mala prednja zgrada, ali je razvaljena i vide joj se jedino još temelji. Mnogi su tvrdili, da je to bila kapela, a pod onim grbom da je bio grob bosanskoga kralja Tvrtka I. No ta je misao danas oborena. Sva osnova te zgrade, koliko se vidi, nije nikako slična osnovi kapele. Biće svakako da je istom iz osmanlijskih vremena, jer to se jasno vidi po prostom četvornom kamenju; dalje se nad kapijom jasno opaža lijep gornjega kata i tragovi od greda, te se time dokazuje, da je zgrada bila na kat, a to teško da je bivalo kod kapela.

Da to nije Tvrtkov grobni spomenik, jasno je već po tom, što je Tvrtko umro godine 1391., a Jajce je utemeljio Hrvoja istom po-

četkom 15. vijeka. Nema sumnje, da je ovo kapija, a Osmanlije su docnije uz nju dogradili prednju zgradu, da bude stražarnica. Kasnije je ta zgradica porušena, kapija zazidana, a nekoliko koračaja odatle u desnu stranu sagragjena druga gradska kapija, što ide na Plivu. Na grbu se nad kapijom vidi liljanova kruna u tri šiljka; nad njom je šljem, a na šljemu je opet onakva ista kruna. Liljanova kita, što je uz šljem kao agrafa, te mantija, što pada niz grb, nespretno su načinjene, a nabori su prosto udešeni. Grb se taj smatra Tvrtkovim,

Medvjedkula u Jajcu.

no pogrešno. Liljanova je kruna grb, koji su upotrebljavali svi kraljevi bosanski, samo su ga ponešto mijenjali. Tako na pr. nalazimo na novcima Tvrtka I. pod liljanovom krunom svagda slovo T, a nikada samu krunu, — dokaz, da se je Tvrtko služio krunom i svojim početnim slovom kao grbom. Samo na jednom novcu kralja Tomaša stoji kao grb samo kruna; na novcima Stjepana Tomaševića tako je većim dijelom i samo se na nekojim novcima pod liljanovom krunom nalazi zrno bisera. Kako se je kralj Tomaš rijetko bavio u Jajcu, a možda

i nikada nije bivao tu, dočim je Stjepan Tomašević ovdje stolovao, ne ćemo valjda pogriješiti, ako reknemo, da je ono njegov grb.

Jedna od najstarijih dogradnja uz tvrgjavu okrugla je kula na južnoj strani, znatno u nižem položaju. Od nje se je uščuvao samo jedan kat. Izgragjena je prosto nad obronom, a opasana čvrstim zidinama. Ovo je ona kula, što je prva pala u ruke Matiji Korvinu, te je on odatle upravljao opsadom. S te su se stijene musloman i kršćanin, kako smo već pripovjedili, srušili u ponor u otimanju za barjak. Docnije je kula služila kao zatvor i svijet ju i sada zove „hapsahana". Još je jedna kasnija dogradnja sahat-kula, nekoliko stotina koračaja od one prve kule i u istoj visini s njom. Četverouglasta je to prosta gragjevina, od koje se je uščuvao samo jedan kat. Pod njom je bio prolaz. Obadvije su kule bile megju sobom i s tvrgjavom spojene zidinama, kojima se ostanci danas slabo vide med kućama. Na tom mjestu, gdje je sahat-kula i gdje je kuća Sulejman bega Džabića, stajala je kraljevska palača, gragjevina, kojoj razaznajemo gragjevni slog po mnogim ostancima, uzidanima u tvrgjavi u zidove. Ti su ostanci krasni, po slogu i pomno izragjeni detalji u mletačkoj gotici, što je cvala koncem 14. vijeka. Kada motriš te ulomke, skoro bi pomislio, da si ih već vidio na kojoj palači mletačkoj. Po njima se može suditi, da je kraljevska palača bila spram tadašnjih bosanskih prilika monumentalna zgrada.

Med tim je ulomcima vrijedno spomenuti: dvije gotske glavice od stupova, lijepo izragjene te s akantom i ružicama na zavojitom abaku. Te se glavice nalaze na blizu na komadu vijenca s lijepim profilom, s plastično izgragjenim usukanim tracima i zupcima ispod njih, a uzidane su u zid desno od kapije u priličnoj visini. Odma tu ima sličan komad vijenca, a drugi je komad nekoliko koračaja u desnu stranu vertikalno uzidan. U tvrgjavi ima uzidan u barutani odlomak od podnožja arkade. Profili obadvaju začetaka od lûka lijepo su raščlanjeni i gore ukrašeni dvostrukim redom zubaca, što se izmjenjuju kao na šahovoj daski. Med lukovima ima probijena ružica, kakva se često nalazi na arkadama mletačkih palača, i s obadviju strana uz nju malena uzvisito isklesana zvijezda. Nad vratima barutane imaju još dvije brižno izragjene glavice od stupova, a podalje stup s izbočinama i glavicama, koje pokazuju sličan motiv. Napokon ima u stubama, što idu na najgornju terasu u tvrgjavi, ulomak lijepo profilirana komada od podnožja zida.

Po tim bi se ostancima uz nešto truda mogao rekonstruisati dekorativni gragjevni motiv palače, no oblik i objam palače ne da se otkriti, jer se je obličje temelja docnijim gradnjama sasvim zbrisalo

i samo se još po pripovijedanju znade mjesto, gdje je palača stajala. Osmanlije se ne zadovoljiše spomenutim raširivanjem jajačkih utvrda, nego pogjoše s utvrgjivanjem i dalje, makar da se time grad nije jače učvrstio. Od okrugle kule bude uz strmu stijenu s plivske strane povučen zid, a skoro pararelno s tim zidom još jedan zid s tabije; obadva ta zida idu na Vrbas, kojemu je lijeva obala od vapnenih stijena nedostupna. Tako se je utvrdio i onaj kraj gradski, što se prostire na jezičcu med Vrbasom i Plivom. Zidina ta ima na ulazima dvije kule, spojene prilično širokom nepravilnom cestom, današnjom cestom Franje Josipa.

No Jajce se nazivlje i gradom evangjeliste Luke! Po crkvenoj istoriji umro je do duše Luka u Tebi u Beotiji i njegovo je mrtvo tijelo na zapovijest cara carigradskoga Konstantina preneseno u Carigrad, no u Jajcu se priča, da je sv. Luka živio i slikao u Jajcu, da je tu umro i da mu je mrtvo tijelo prodano Mlečanima. Sto koračaja niže hapsahane stoji pravi talijanski „campanile", koji mora da je pripadao kojoj crkvi. Crkvu tu, posvećenu sv. Luki, prevratiše Osmanlije, kada su zauzeli Jajce, u džamiju, no iza požara ju napustiše. Danas se vide samo još goli zidovi, a i na tornju ima pukotina. Toranj je podignut na četiri visoka masivna zida, na kojima se u svakom nalazi uzan dugoljast prozor, a na tim su zidovima dignuta tri kata. Prozori su u katovima na svim stranama razdijeljeni po dvama stupovima, koji su spojeni lukovima u tri dijela, u donjim su katovima lijepo uščuvani, a u gornjima zazidani. U nutarnji je crkveni zid uzidan starokršćanski grobni spomenik, koji po plastičnoj izradi pripada rimskoj umjetnosti, kada je propadala, a po simboličnim motivima najranijoj dobi kršćanstva. Ploča je ukrašena okvirom, kojemu je glavni motiv grožgje, što se na starokršćanskim skulpturama veoma često nalazi. U taj je okvir gore uklesan okrugao hljeb, dolje vrč za vino, a u sredini su dvije proste ružice.

O crkvi sv. Luke pripovijeda priča, da se je crkva nazvala po moćima evangjeliste Luke, što ih je kralju Stjepanu Tomaševiću žena njegova Mara, ći srpskoga despota, donijela u miraz, te su ovdje pohranjene. To je već priličnije, nego kada se veli, da je Luka živio u Jajcu. Kada su Osmanlije zauzeli Carigrad, pripovijeda se, da su moći prenesene u grad Rogos u zemlji plemića S. Mauritiusa, ali se ne zna, kako su prenesene. Kada je i taj grad pao Osmanlijama u ruke, zadobiju oni i moći svetačke i oni su ih sa strahopočitanjem čuvali. Despot Gjuragj Branković dočuje, da su te dragocjene moći u osmanlijskim rukama, te im ponudi za njih 30.000 dukata. Osmanlije prime ponudu i despot prenese moći u Smederevo. Kada je kralj Stjepan Tomaš

naumio, da Osmanlijama predade Smederevo, dospiju moći u Telzach (?), a kada se ni taj grad nije mogao da održi, budu prenesene u Jajce. To su data, što ih vojvoda spljetski Andrija Veniero po nalogu mletačke republike dne 15. septembra 1463. javlja duždu, te veli, da je to doznao od kraljice bosanske, od Nikole Čivatovića, Ivana Babića i Ivana Kučića. Kada je godine 1463. osmanlijska vojska udarila na Jajce i kralj se dao u bijeg, gledao je svako, da spasi, što može, te franjevci uzmu svečevo tijelo, da ga prenesu u Dubrovnik. No kada ga na konju Klešićevu htjedoše da prenesu preko granice, spriječi ih vojvoda Ivaniš Vlatković, pristaša kraljice Mare. Dubrovčani su u moćima sv. Luke gledali paladij, koji će ih očuvati od Turaka, pa makar da moći nijesu pomogle u Jajcu, ipak im je bilo veoma stalo do toga, da ih dobiju. Dne 13. julija 1463. piše dubrovačko vijeće Ivanišu i moli ga, da propusti moći, te se ujedno šalje poslanik Nikola Marin Gundulić, da s Ivanišem lično ugovara. No Ivaniš je postupak franjevački u toj stvari smatrao samovoljnim, jer moći nijesu bile crkvena svojina, nego krunska, te je njima mogao raspolagati jedino kralj i poslije njegove smrti kraljica Mara. Za to ih on zaplijeni i po nalogu kraljičinu otpremi u Mletke. Tamo ponude republici, da ih kupi. No mletačko vijeće nije smatralo moći tako vrijednima i ne htjede da pristane. Tako budu prenesene u samostan Santa Justina u Padovi. Veli se, da su tamošnji franjevci, zapitani, da li su te moći prave, sumnjali o tom, makar da je kardinal nicejski Visarijon za njih se zauzimao i dokazima podupirao vjeru, kojom su Bosanci u moći vjerovali. Na to naredi dužd Christoforo Moro vojvodi spljetskomu Venieru, neka se obavijesti, jesu li moći prave. Kraljica Mara navodi drastičan argumenat za pravoću, no slab dokaz; piše ona Ivanišu Vlatkoviću: „Che 'l signor despoth Zeorzi ed signor despoth Lazaro non ze stadi tal inteletto, che havesse dato tanti ducati non sapiando di certo: utrum fosse s. Luca o no.“ (Gospodar despot Gjuragj i gospodar despot Lazar bili su suviše pametni, da bi dali toliko dukata, kada ne bi pouzdano znali, je li to sv. Luka ili nije.) Ravnodušnost, kojom se je republika u ovoj stvari vladala, razljuti tako kraljicu, da je naložila Ivanišu, neka prekine pregovore i moći joj vrati. Kako se je ozlojedila na Mlečane, vidi se veoma jasno po riječima, kojima svršava pismo: „Makar da Talijane ne poznajem tako dobro kao vi, ipak mogu reći, da je signoria do duše velika i mudra, no veoma škrta, ma da je bogata.“ Maru je uza to vodila ipak i druga namjera, jer je u kralju ugarsko-hrvatskom Matiji našla moćima kupca, koji joj je za njih obećavao „in perpetuum“ tri ili četiri grada. Kada Mlečani doznadoše za toga suparnika, ne htjedoše popustiti i kao da su bili

voljniji, da moći kupe. No jesu li ih napokon kupili i po koju cijenu, ne zna se. Samo se još i danas u stonoj crkvi sv. Marka u Mlecima pokazuju, te se tamo štuju i te moći i jedna slika Bogorodičina, što ju je Luka sâm naslikao. Svakako je to cjenkanje za svetačke moći žalosna slika za dobu osmanlijskih ratova.

Nedaleko tornja sv. Luke i odma na podnožju stijene, na kojoj je jajačka tvrgjava, ima na polu sakriven pod džbunjem ulaz, kojim se niz nekoliko stepenica dolazi u jednu od najoriginalnijih gragjevina u Bosni, u hram u stijeni. Pukovnik Gustav Bancalari prvi je godine 1887. u bečkoj smotri „Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik" podrobnije opisao „katakombe jajačke" i priopćio njihov plan po pla-

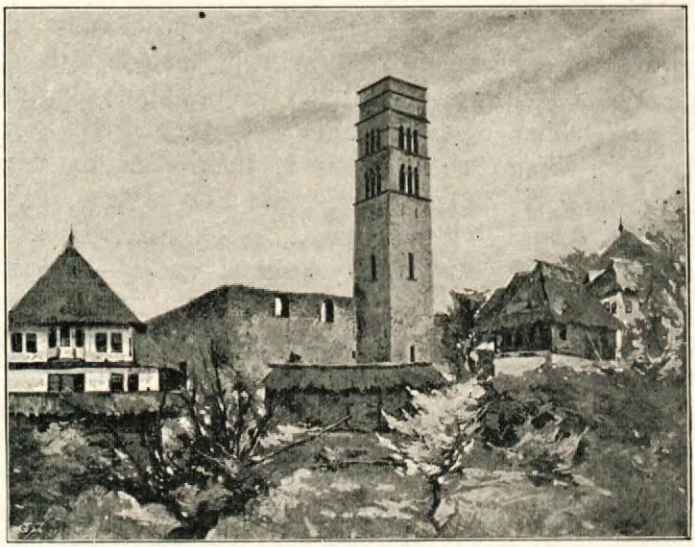

Toranj sv. Luke u Jajcu.

novima tadanjega majora u ženijskom štopu Reisa. Otada ih je po službenom nalogu istraživao dr. Ć. Truhelka i njegova ćemo se opisa u glavnom držati.

Da se katakombe, koje se je dugo vremena smatralo podzemnim grobnicama bosanskih kraljeva, smije pohoditi, dobiva se dozvola kod kotarske oblasti. Čuvar te onamo prati. Sigješ niz nekoliko stepenica i onda ulaziš na mala željezna vrata u tijesno predvorje toga podzemnoga hrama (jer to je hram), a odatle idu šira vrata u nutarnje prostorije. Zidovi su crni i doimlju te se u istinu tužno kao stan mrtvački. Sav je hram golemom mukom istesan iz žive stijene. Svijet ga ne zove „katakombe", s kojima je istovjetan jedino po podzemnom položaju

i po materijalu, nego turskom riječju „halvat“, t. j. soba. Poznate katakombe rimske, napuljske itd. mreže su tijesnih, zamršenih, razgranjenih, na duljinu od više kilometara raširenih hodnika, koji se samo mjestimice proširiše u pomanje odaje, dok nam katakomba u Jajcu prikazuje cijelu jedinstvenu arhitektoničnu zgradu, kršćanski hram sa svim sastavinama. U tom naliči na stare indijske hramove, koji su takogjer istesani iz žive stijene. Zanimljivo je kod te zgrade, u koju se jamačno silno muke i rada potrošilo, da joj u starim povjesnim spomenicima nema nigdje traga ni spomena, a tradicija o postanju te gorostasne zgrade vremenom se sasvim izgubila. Razgledamo li potanko ovu gradnju, opet ne ćemo naći pouzdanih podataka, da je pripišemo ovoj ili onoj umjetničkoj epohi, pa da joj vrijeme postanja bar približno odredimo. Najveća je neprilika u tom poslu ta, što nigdje nema traga gragjevnim ornamentima i drugim potankostima, kao što su stupovi, glavice itd. Za to moramo da svu pozornost obratimo osnovi gradnje, no i tu ima takogjer mnoga nesuglasja.

Što je taj hram istesan u stijeni, time sjeća na prva stoljeća kršćanstva, gdje se je kršćanstvo i pod zemlju krilo, da se ukloni progonstvima. Cijela osnova zgrade, njena razdioba, a osobito činjenica, da se pod njom nalazi još druga manja — kripta — ponukala bi nas opet, da je pripišemo romanskomu stilu, dakle početku srednjega vijeka, ali ćemo opet u svodovlju naći oblika gotskih, koji jamačno tek pod kraj srednjega vijeka ugjoše u običaj. U ostalom ti gotski oblici — u šiljak svedeni svodovi — u ovom nam slučaju ne bi ni bili pouzdanim pomagalom s razloga toga, što oblik šiljatoga luka nije noviji, već vrlo star, dapače stariji od obloga, jer ga nalazimo već na starim babilonskim gragjevinama, a i u promijenjenom obliku u Mikeni. Samo konstrukcija toga šiljatoga luka, kako je nalazimo na gotskim gragjevnim spomenicima, izum je i značajno obilježje toga stila, a u našem slučaju ne možemo oblik i konstrukciju ni razdvojiti. O potonjoj ne može biti ni govora, jer svodovlje nije zidano, u njem nije naslagan pravilnim redom kamen na kamenu, već je sve istesano iz jedne goleme stijene. Ipak pravilnost tih lukova i svjesna im primjena nuka na mnijenje, da se taj oblik osniva na oduljoj gragjevnoj tradiciji. Ta neizvjesnost i nestašica svakoga pismenoga spomenika bijaše razlogom, da se do sada niko nije usudio da izvjesno sudi o postanju te zgrade.

Tada se pred nekoliko godina naigje na skulpture, koje su bile krečom prekrivene i vremenom tako pocrnile, da nije bilo skoro razlike sa stijenom. Tik do vrata vide se obrisi ljudske spodobe, kojoj su noge utonule u zemlju. U desnici je čovjeku koplje, a u ljevici

balčak golema maća. Nasuprot toj figuri, s lijeve strane vrata, ima heraldička slika. Golema kaciga po obliku iz konca XIV. i prve polovine XV. vijeka, na tjemenu joj štit, s kojega se spušta niz zatiok kacige odjeća. Po vrh štita ruka i u njoj golem mač. Kroz cijelu tu pukotinu prodrla je stanac poširoka pukotina, zazidana kamenom i krečom. Taj grob bijaše klesar tek započeo. Označio je tek konture, pa je morao, prije nego li ga plastično izradi, posao prekinuti.

Jedini velikaš, koji je u bosanskoj istoriji imao veliku riječ i koji je na grbu nosio ruku s mačem, bio je veliki vojvoda bosanski i herceg spljetski Hrvoja. S desne strane vrata nalazi se dopuna. Tu je isto tako započeo kipar da kleše drugu kompoziciju, jamačno ženu, kako drži u ljevici liljan, drugi Hrvojin simbol. Taj je grb razbistrio pitanje o postanju katakombe, jer po njem doznajemo, da im je utemeljitelj bio Hrvoja. Iz istorije znamo, da je župa Dolnji kraj, a u njoj je i Jajce bilo, pripadala Hrvoji, koji se već u godini 1404. nazivlje „vojvoda dolnjih kraj“, a kada se je s bosanskim krajem Ostojom zavadio te pristao uz ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda, potvrdio mu je i ovaj god. 1411. posjed te župe. Te iste godine bijaše Hrvoja u Jajcu, valjda da se združi s ugarsko-hrvatskom vojskom, što je pošla dolinom Bosne protiv Ostoje. Dne 27. aprila 1411. izdao je Hrvoja u Jajcu onu listinu, kojom nalaže svojim Spljećanima, da se odmetnu od Ostoje, a 2. marta 1412. izdao je u Jajcu drugu listinu, kojom dariva kraljici Katarini kuću, što ju je dobio od dubrovačkoga vijeća.

Ne mislimo, da je Hrvoja, koji je u Spljetu ostavio toliko umjetnih zgrada, htio u katakombama stvoriti nešto originalna. Ta starokršćanska ideja ne bi bila na mjestu u ono vrijeme, kada se je kultura renesanse počela već pomaljati i u dalmatinskom primorju. Sva je prilika, da je tu nekada bila naravna pećina, koju pretvoriše u crkvicu, a kada je Hrvoja došao u Jajce, naumio je možda da je proširi i umjetnije izradi, pa tako je dobila ta zgrada današnje svoje obličje. Koja je svrha tomu hramu bila, o tom ne može biti sumnje: one bilo gotove, bilo započete rake u stijeni, a prije svega kripta pod samom crkvom jasno nam svjedoče, da je to imala biti grobnica; možda ju je Hrvoja načinio za sebe i za svoju porodicu. Tradicija priča, da je to grobnica bosanskih kraljeva, no mi znamo, da nijedan od njih, osjem posljednjega, nije u Jajcu umro. Ostoja je bio krvni dušmanin Hrvojin, kralj je Toma poginuo od ubojničke ruke na Bilajskom polju, a Stjepanu Tomaševiću nije sudbina ni kršćanski grob dosudila; istom godine 1888. našao je grob u samom Jajcu!

U ostalom crkva nije dovršena, a o sudbini joj se dalje malo

zna. Jajčani vele, da su tu bile tamnice; za Omer pašine se vojne sakriše ondje žene i djeca pred ratnom olujom, a kada je god. 1878. austro-ugarska vojska ušla u grad, pretvori neki muhamedovac katakombe u podrum, gdje je pivo točio. Tek u novije se je doba svrnula pažnja na taj vrijedni spomenik, koji je sada pročišćen i uregjen jedan od najzanimljivijih gragjevnih spomenika, što će ih stranac ugledati u Bosni.

Crkva je razdijeljena posve pravilno kao sve starije crkve romanskoga sloga. Glavne su joj sastavine: nartex (predvorje), baptisterij sa krstionicama, sama crkva, kojom se upopriječio sanktuarij ili prezbiterij, i oltar. Nartex je uska prostorija, 2·18 m. širine, 5·50 m. duljine, svedena gore na badnjasti čemer, bez ikakva arhitektonskoga uresa. Samo s lijeve i desne strane crkvenih vrata uklesani su opisani grbovi. Ta prostorija nije sva iz žive stijene istesana, već je sa dvije strane, gdje je trebalo, ozidana kamenom. Na tijesna i niska, na čemer svedena vrata, koja se nalaze nasred debela zida, ulazi se u crkvu. Prvi joj dio proširio se s lijeva i desna te se s obje strane završuje u dvije panjege, gore svedene. U desnom je uglu istesana od kamena klupa, a u njoj su urezane tri okrugle jame, gdje bijahu nekoć smještene posude sa svetom vodom. Taj je baptisterij širok 7.50 m., odnosno 9.50 m., a dug 2.05 m. Glavni dio crkve, koji slijedi za baptisterijem, uži je i razmjerno kratak (2·90 × 4·60 m.). S lijeve i desne mu strane isklesan je u stijeni obli niski čemer, oko 1·20 m. dubok, u dnu te izdubine urezan je u zid dvostruki krst, s obje mu strane mjesec i sunce. Taj čemer pokriva jedno 2 m. duboku raku. Lijeva je raka iskopana sasvim, a desna je tek započeta i jedva 10 cm. pod patos iskopana. Te dvije rake zapremaju cijelu dužinu pobočnih zidova same crkve, koja se prama prezbiteriju znatno raširuje. Oba se pobočna zida završuju tu u niz pilova, koji se prema prezbiteriju razmiču. Prezbiterij je uzak, ali dug (2·94 × 10·66 m.), te se popriječio preko crkve kao krilo u krsta. S lijeve strane sanktuarija imadu u pobočnom zidu usječena mala niska vrata. Kroz tijesni hodnik ulazi se tu u malu odajicu, 1 m. široku, 2 m. dugu, a pošto je i tu dno do neke dubljine iskopano, valjda je i tu imala biti raka. Simetrički imala se je jamačno i s desne strane iskopati slična raka, ali tu su tek označena i slabo iskopana vrata. Dno crkve zaprema niski široki oltar. Na prostranu i poduboku apsidu, pod kojom se imao smjestiti žrtvenik, savio se šiljati gotski lûk, a s lijeve i desne strane oltara dva su slična lûka, samo manja. Te maljušne izbice jamačno nijesu bili žrtvenici, već su ondje imali kod obreda sjedjeti viši svećenici. Desna je dovršena, te ima osjem lûka u pročelju s lijeve i desne strane po jedan prozor, dočim je lijeva panjega tek na prosto prorezana i nedovršena. Na lijevom dnu prezbiterija opet je u stijenu usječena panjega, kao i u baptisteriju, od koje se time razlikuje, da joj prednju polu prikriva niski široki čemer, a dno manji šiljati svod. S desne je strane započeta ista takva panjega, ali tek je jedno 20 cm. duboko izvagjena stijena, pa je posao ostao nedovršen. S obje strane oltara iskopan je tijesan hodnik, koji se malo savio oko njega, a onda ostao nedovršen. Bez sumnje imao je taj hodnik

opasati oltar, te je tako ovaj imao stajati osamljen, opasan korom, kako je to običajno u svih crkava romanskoga stila. U dnu toga kora imala bi doći polukružna konha, kojom završuje crkva.

Kako se razabire iz toga kratkog opisa, crkva nije dovršena, a ni osnova joj nije do kraja provedena. Nekoliko koračaja od ulaza, skoro nasred crkve, nalazi se u podu četverokutna jama, a niz nju ćeš proći preko nekoliko strmih stepenica u kriptu. To je tijesna niska izba, 3·92 m. duga, 4·22 m. široka, 1·90 do 2·20 m. visoka, nepravilno istesana, a cijelu joj sredinu zaprema golemi iz stanca istesani žrtvenik, koji je dosegao do čemera, te ondje s njime srastao. U onoj ploči, koja se nad žrtvenikom osovila, prorezan je opet onaj dvostruki krst s mjesecom i suncem — simboli mrtvačkoga kulta — koje već vidjesmo i iznad raka u gornjoj crkvi. Kripta bijaše glavna čest te crkve, a u njoj su se služili u srednjem vijeku mrtvački obredi.

Već je gore u onom mraku i zadušljivom dimu zubalja mučno opstati, ali tu dolje atmosfera tako je mutna, da čovjeku otima dah i sapu. S umjetničkoga se gledišta ne može ocjenjivati tu gradnju, jer nema nikakovoga umjetničkoga nakita. Tama, koja te obuhvata u tim prostorijama, dim, što se kadi iz zubalja i svijeća, koje ti putom svijete, otimlju ti dah; nesigurno čustvo, da ti se glava dotječe skoro onoga svoda, istesana iz živca kamena, nad kojim stoji silni teret cijeloga brda, čudno će te se dojmiti, kada ugješ u taj hram; — a baš takvih tjekobnih osjećaja htjelo se je, da se budi u crkvi posvećenoj smrti i vječnom pokoju. Svaki ako nije okorio u materijalizmu, sa štovanjem će gledati taj spomenik, a ako i nijesu istinite sve romantične priče o uznicima, koji su ondje stradali, o proganjanom kršćanstvu, koje se ondje krilo, o kraljevima, koji su tu našli vječni pokoj, što su svakom posjetniku u prvi tren na umu, ipak je to zanimljiv spomenik bosanske prošlosti.

Jajce i okoliš u sadašnje doba.

I tako izlazimo iz tmine na svjetlo, iz starinske kršćanske crkve u kršćansku crkvu današnjega doba. Nedjelja je, te makar da je kišovito i ulice se po gradu prevratile u veliku baru, došlo je dosta seoskoga svijeta, da u gradu kupuje i da bude na službi božijoj. Sam grad Jajce ima po popisu stanovništva od godine 1895. 3929 katolika, 1644 muhamedovca, 245 pravoslavnih i 57 jevreja. I mnogo su sela u okolici katolička, te su ovdje franjevci katoličtvo moćno održali. Za svijetom dogjemo čaršijom u novu franjevačku crkvu, što sa samostanom sačinjava velik kompleks. Silesijom uskih uličica, vazda po izgaženim stepenicama, silazimo dolje, dok ne dospijemo na koncu na ravnicu, gdje su crkva i samostan. Crkva je veoma prostrana i visoka. Ima samo nekoliko redova klupa, prilično je bez nakita, a slikarije joj jako te sjećaju Turske, no još više vjernici u crkvi. Mogao bi pomisliti, da si u džamiji. Osjem nas je tu bila samo još jedna gospogja evropski odjevena, inače sav svijet u domaćoj nošnji, a od toga najmanje tri četvrtine seljaka. Čuče, kleče ili sjede podvijenih nogu na golom podu crkvenom, neki metnuli poda se ćilim, drugi odjeću, a treći torbu; crveni saruk, što ga katolički seljaci najviše nose, svi su poskidali i tu vigjaš osobitu sliku. Skoro sve su glave obrijane kao i kod muslomana, samo u sredini je ostavljen dugačak perčin, koji raščupan pada niz legja ili je i lijepo ščešljan u pletenicu. Smiješana Turska i Kitaj! Još je veća sličnost s muhamedovstvom, kada svećenik kod podizanja uzdigne kalež i svi se vjernici čelom dotaknu samoga poda, a kod blagosova pruže ruke u vis i raširenih prstiju segnu njima za uši, sasvim kao i muslomani u džamiji. Očito je, da je taj običaj preostao još iz dobe osmanlijskoga gospodstva.

Pred oltarom je stajao franjevac srednjih godina, snažna simpatična pojava, te je govorio plamenitu propovijed o odanosti svetoj vjeri i o prednostima katoličtva. Moglo bi se dosta prigovarati argumentaciji njegovoj i prejakomu naglašavanju jedine spasonosne vjere u zemlji, gdje su razne vjere izmiješane, pa za osmanlijskoga se doba takva propovijed sigurno ne bi ni izrekla, nu govor mu je bio zanimljiv i po načinu, kojim je govorio, i po gromkom glasu fratrovu i po plamnom ushitu, što mu je iz riječi izvirao.

Mekteb u Jajcu.

Kada se je svršila služba, potražim franjevca, da zamolim dozvolu te smijem razgledati lijes kralja Stjepana Tomaševića. Fratar me primi na vratima sakristije i krepko mi stisne desnicu kao staru znancu. Obradovalo ga je, kada sam mu izjavio priznanje radi lijepe propovijedi. Posljednji kralj bosanski našao je pokojište, otkada je izišao iz kamenitoga groba na Humu, uz desni zid crkveni, u sredini

glavne lagje. Na visoku katafalku počiva umoreni kralj Stjepan u staklenu lijesu. Kostur je opet sastavljen i glava opet smještena na pravom mjestu. Natpis u hrvatskom jeziku označuje mu ime, godinu smrti i dan, kada je nagjen, u juniju 1888. Crno-žutim pokrovom obično je pokriven lijes i kostur.

No kada izigjosmo iz crkve, vidjesmo opet nešto crkvenoga srednjega vijeka. Na crkvenim je vratima klečala lijepa zdrava seoska djevojka, sva crvena od stida, i gorko plakala. Već mi je prije bila pala u oči, no sada istom saznam, da je ta djevojka zgriješila i mora da se kaje javno na crkvenim vratima, pred očima sviju, što ulaze i izlaze. To je sramoćenje izbrisalo dobar dojam, što sam ga inače imao o franjevcima u Jajcu, te ništa ne bih jače želio, nego da oblast zabrani takve kazne.

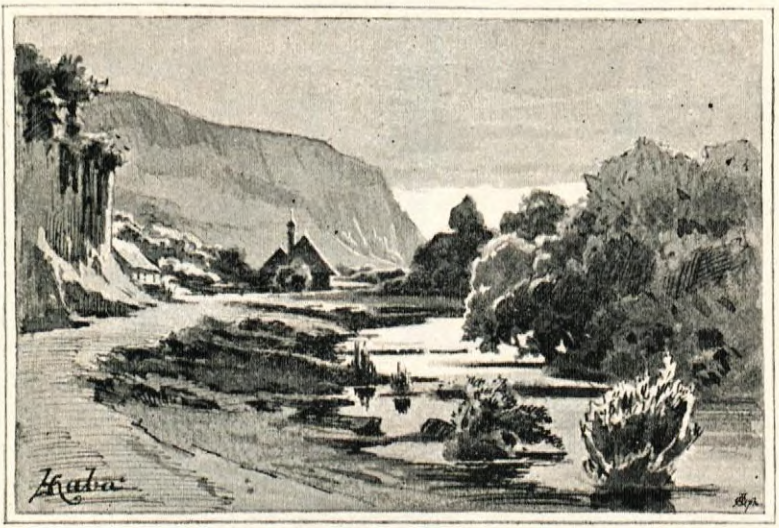

Kozluk, predgragje jajačko.

Malo prije sam spomenuo, kako katolici nose kosu. No ima kod njih još jedna zanimljiva pojava, što je možeš promatrati, ako se poslije mise umiješaš med žene i djevojke. Sve su one tetovirane, većinom na razdrljenim prsima, na podlakticama, na rukama, pa čak i na čelu. Osobito pada to u oči u Jajcu, jer tu ne vigjaš u crkvi skoro nijedne ženskinje bez toga čudnoga modroga nakita.

Kako dr. Leopold Glück saopćuje u sarajevskom muzejskom „Glasniku“, tetoviranje u katolika tim više pada u oči, što se svijet drugih vjera u Bosni i Hercegovini mnogo rjegje tetovira, skoro i nikako. Niti kod muhamedovkinja u Čelebiću u foćanskom kotaru, niti uz Ne-

Ljubljana

retvu i oko Kulen-Vakufa, gdje se muslomanke ne kriju, niti kod drugih muslomanki, koje je kao liječnik vidio u lice i golih ruku, nije dr. Glück naišao na tetoviranje. I kod pravoslavnih se žene mnogo rjegje tetoviraju, nego kod katolika, i to samo u krajevima, gdje su izmiješani s katolicima. Njihova tetoviranja nijesu ni onako razgranjena ni onako bogato iskićena kao kod katolikinja. Muškarci se mnogo rjegje tetoviraju, a i od njih najviše katolici. Kod muškaraca je naznatniji znak krst, no bez nakita. Kod pravoslavnih je Glück našao tetoviranja samo kod mlagjih muškaraca, koji su služili kod bosanske žandarmerije ili u vojsci. No kod njih se ne nalazi više toliko krst, koliko srce i kruna, sidro, početna slova imena i prezimena, godine itd. Čak se je i dvoglavi orao našao kod nekoga bivšega trenskoga vojnika. I kod nekadanjih osmanlijskih vojnika nalazi se gdjekada na ruci nad laktom tetovirana sablja ili polumjesec sa zvijezdom.

Tetoviranje nije bilo kod starih Slavena u običaju. Da je to nešto izmijenjen ostanak iz pretkršćanskih vremena, tomu se ne nalazi dokaza ni u slavenskoj drevnoj povjesti, niti je danas kod drugih Slavena, čak i kod seljačkoga svijeta, tetoviranje osobito rasprostranjeno. Prama tomu teško da je taj običaj u Bosni stariji od osmanlijske invazije. Vidi se već po tom, što je tetoviranje običajno samo kod jedne vjere, makar da je narod usprkos raznih vjera životom i običajima jedan te isti. Da je tetoviranje stari običaj, bilo bi za njega i zasebno ime. A ono se zove jedino „križ nabocati“. Po imenu se već vidi, da je običaj docnije nastao. Dr. Glück objašnjuje to ovako: U posljednje doba kraljestva bila je do duše bogumilstvo prividno istisnula katolička vjera, no nije još prešla bila narodu u krv. Bogumilstvo je u Bosni suviše dugo gospodovalo i predugo je bilo vjeroispovješću i bogatašima i siromacima, da bi za kratko vrijeme moglo nestati narodu iz pameti i iz srca. Mnogi su i samo spoljašnjim načinom i preko volje primili katoličku vjeru, a u srcu ostali vjerni staroj „bosanskoj“ vjeri. Kada su Osmanlije poplavili balkanski poluotok, u svim državama, što su ih redom zauzeli, nigdje nije narod u tolikom broju primio islam, kao što u Bosni. Za to se samo sobom razumije, da su katolički svećenici, čim se je vrijeme iole stišalo, iz petnih žila nastojali, da prepriječe daljnje otpadanje od katoličke vjere. Pošto je muslomanu krst kao oznaka kršćanstva protivan, stalo je bilo katoličkim svećenicima do toga, da katolici nose na tijelu na vidljivu mjestu krst i da im tako bude teže prelaziti na islam. Ako je htio katolik da promijeni vjeru, morao je prije svega da zbriže s kože krst, a to prilično boli, jer se mora poništiti koža sve do dubljih slojeva korija. Kako nije svako stvoren, da podnosi teške boli, jamačno su mnogi već

i porad toga odustajali od odlučna koraka. Ako bi se ipak koji usprkos svemu tomu odlučio, da promijeni vjeru, to bi ga vidljive i raširene brazgotine, što bi ostale, kada bi se zbrisalo tetoviranje, odavale na nezgodan način, da je poturica. Običaj, da se tetoviraju ponajviše u nedjelje i blagdane poslije mise i blizu crkve, donekle i potvrgjuje ovakvo nagagjanje o začetku tetoviranja u Bosni.

Na padu Plive.

Poznata je stvar, da je med mornarima, vojnicima, radnicima itd. čak i u najkulturnijim državama tetoviranje veoma uobičajeno. „Tinte“ se zgotavljaju iz rastopina od karmina, cinobera, indiga, ugljenova ili puščana praha. Koža se na onom mjestu, gdje će se teto-

Jezero i turistički paviljon.

virati, napne i risarija se tankom iglom na gusto izbocka, onda se izbockano mjesto „tintom“ nariba i poveže. U nekim se krajevima igla umoči u tintu i tako se njom tetovira; tako je kraći posao. U Bosni se tinte drugačije zgotavljaju, od murećefa ili od čagji, a i od baruta, no to rijetko. Zapali se luž; smola, što kaplje, skupi se u findžan, te se s njom izmiješa i čagj, što se za izgaranja skupi na limenoj pločici. Sada se koža napne i ona se crna smjesa šiljastim drvcetom snese na kožu onako, kakva se već risarija želi, i onda se bocka iglom, koja je skoro do vrha omotana koncem, sve dok ne udari krv. Bocka se naravski sasvim nagusto. Tetovirano se mjesto sada poveže i iza tri se dana opere. Kako se u Bosni samo crne tinte uzimaju za tetoviranje, to je svuda ista boja, i to modra, nešto zelenkasta. Tetoviranjem se bave ponajviše stare žene. Uzroci, poradi kojih je nastalo tetoviranje, nestali su do duše, no u čovjeku je nagon, da oponaša i da se pridržaje običaja, pa će se tako to nakažavanje tijela kod katolika u Bosni i Hercegovini još dugo održati.

Inače nema u Jajcu ništa znamenita; tijesno je to mjesto, koje se do duše po malo poevropljuje, no ipak još prevladava istočno obličje. Tim mu je slikovitija cjelokupna slika, te ako izuzmemo uredske i školske zgrade, ne bi Jajcu ni željeli, da mu se spoljašnjost izmijeni. Zemaljski „Grand hôtel“ na divnom je mjestu. Kada iz jedaće sobe izigješ na terasu u bašči, duboko je dolje pod tobom Vrbas i voda mu je od bliskih vodopada vazda uzburkana. Suprotna je obala isprana u bizarnim oblicima. Ni ne slutimo, kakve su čudne tvorevine pod nama, jer terasa se nalazi nad špiljom, što se od vodopada prostire lijevom obalom skoro do vrbaškoga mosta.

Najznatnija je prirodna ljepota u Jajcu pad Plive. Na starodrevnu travničku kapiju, odma blizu hotela, i preko dugačkoga drvenoga mosta dolazimo u donju varoš, odakle je lijep pogled na vapnene tvorevine ua obalama. Brzo zapažaš vodu, gdje kao oblak od prašine leti u vis i gromorno ti ori u ušima grmljavina od vode, što se tu sljeva. Pliva je stijenama, što iz nje proviruju i nad nju se nadvješavaju, razdijeljena u nekih deset rukava i ruši se iz visine od trideset metara zaglušnom bukom u Vrbas, koji je ovdje duboko uvaljen, a iz uvale odskakuje opet bijela pjena od visoke stijene u visinu. Sva ta silna voda vrije i pjeni se i u divnim se bojama preljeva, kada na nju sine sunce i bezbrojne se kapljice, što kao rosa vise na travi, zasjaju kao tisuće i tisuće alemova i smaragda.

Na cesti, što ide gore uz Vrbas, ima, kada pregješ rijeku drvenim mostom izmed mlinova, jedna terasa nešto nad vodopadom. To je „Rudolfov izgled“, podignut u čast pokojnomu nasljedniku. Dobrim

stepenicama uspinješ se do paviljona nad vodopadima. Za paviljonom ima napis u stijeni: „Sagradio god. 1887. pionirski odio 2. bataljuna nadvojvode Ernsta br. 4.“ Ovo je najljepše mjesto na padu Plive. Ovdje iz blizine osobito se golemom čini sva ta sila vode, što se ruši i huči kao grmljavina. Sve se redom vidi, kako se voda svaljuje, šumi i kako se opet uzdiže kao stup i kao oblak prašine. Vidimo, kako divljom silom udara o golemu stijenu, što se je, vele, tek pred nekoliko decenija otkinula s visine, te kako od stijene opet odskakuje. Dolje k padu ide dobar put, a za istočnim dijelom u prostranu pećinu. Zaglušnom se bukom ruši pred nama voda, a s mašine, što pećinu pokriva kao prirodna tapeta, neprestance sipi sitna kišica. Ako uz tursko groblje progjemo cestom spram istoka, vidjećemo, da presijeca naslagu gusta vapnenjaka, u kojem imaju pogdjegdje male pećine sa sigama čudna oblika. Na povratku se svratimo u gradski park, što leži visoko nad rijekom i istom se udešava, a onda se progjemo predgragjem Kozlukom, dok nas kiša ne otjera kući.

Četvrtkom i nedjeljom ide diližansa u divno Jezero, deset kilometara daleko od Jajca, i stiže onamo za podrug sata. Kraj, kojim tu prolazimo, pravo se nazivlje najljepšim u Bosni. Iz Jajca se izlazi na travničku kapiju i onda cestom uz lijevu plivsku obalu. Riječno je korito posuto stijenama i hridima, preko kojih se Pliva u cijelom nizu padova pjeni i šumi i žuri se, da se strmoglavi u Vrbas. Sav je kraj šumovit i krasno ti zelenilo ugagja oku. Tako dolazimo u Jezero, turski Gjölhisar, na plivskim jezerima. Selo leži med prastarim golemim drvećem, da ga ni najsmionija mašta ne bi u ljepšem položaju smislila. U uskoj dolini, med visokim šumovitim brdima, razastrlo se je tako zvano donje jezero, tamnozeleno kao pravo alpsko jezero. Na visokoj se stijeni vidi razrušena stara tvrgjava Zaskopolje. Na kraju toga jezera ruši se opet u krasnim kaskadama preko široka reda stijena gornje jezero, što takogjer nastaje iz Plive, a dugo je $3^1/_2$ kilometra i široko preko 600 metara. Širok jezičac dijeli obadva jezera, u kojima se odrazuje mračna Porica i najviši joj vrh Otomalj. Na ovom ponajljepšem mjestu u plivskom kraju stadoše dne 7. augusta 1878. ustaše protiv austro-ugarske vojske, ali budu do nogu potučeni.

Selo Jezero, „bosanski Mleci“, kako je negda dobro nazvano, čarobno je mjesto za ljetovanje. Leži u najzapadnijem kutu jezera na desnoj plivskoj obali, a ima svega, što treba muhamedovcu: svježe vode, lijepa vidika, zelena drveća i idilična mira. Svega toga ovdje ima, te onih 600 stanovnika jezerskih, što ovuda žive, a nekoji i u veoma lijepim turskim kućama, živuju u divoti. Sada im do duše stranci ponešto uzbunjuju tišinu. No mnogi su dani u nedjelji sasvim njihovi,

pa mogu da se voze na čamcima i pecaju ribe, da u trski na gornjem jezeru love divlje patke, kako ih je volja. No da se mogne ovdje noćivati i dulje ostajati, sagradila je zemaljska vlada turistički paviljon. Ključ je kod kafedžije Latifa Kaspera. Ni k njemu nije s gorega skrenuti. Ima tamo slatka mira, pa prave moke i nargile.

Dalji je izlet iz Jajca, na cio dan, put k plivskim vrelima, kuda možeš odma, kada i u Jezero. Ima tu puta 35 kilometara, od toga 31. km. kolima, a 4 km. na konju uz Plivu. Na podnožju visokih golih stijena, što sve jednolično strmo opadaju, izvire Pliva jakom strujom iz golemih pećina, a iz nekolikih ponornica. Plaho se ruše vode, pjene se u bjelini ili se mračno zelene u svojim kamenitim koritima, tjeraju mnoge primitivne potočare i drmaju brvima, što vode preko njih. Kada se sjedinjuju, smiruju se. Tri četvrti sata niže vrela desno su uz rijeku stijene; opet šumi u tjesnacu i za sat evo prvoga vodopada, a za njim do Jezera još dva druga. A svuda brda, šume i grmlje, čarobna slika!

Konačna vinjeta: pečat samostana Labostina u Duvnu.

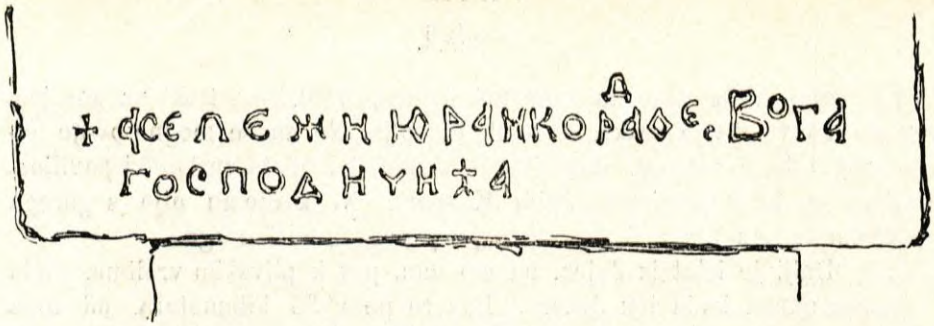

Od Lašve na Travnik u Jajce.

U Jajce se iz stranoga svijeta veoma udobno dolazi svakojim putom. Već smo opisali put na Metković, Mostar i Jablanicu u Jajce. Otada je izgragjena željeznica iz Bugojna na Donji Vakuf u Jajce, te je sveza još brža i lakša. Sa sjevera ide željeznica iz Jajca na Sisak i Dobrlin u Banjuluku, a odande si poštom ili diližansom za dan u Jajcu. Ko opet bosanskom željeznicom ugje u Bosnu, lako mu je od stanice Lašve cijelu prugu preko Travnika preći željeznicom. Za to ću, prije nego što stanem opisivati putovanje iz Jajca u sjevernu Bosnu, svratiti se na travnički put, kojim sam nekada prolazio na konju, docnije na kolima, a na posljetku čestimice i željeznicom.

Brodsko-sarajevsku željeznicu ostavljamo u Lašvi. Iznad ušća rječice Lašve u Bosnu leži stanica u idiličnoj šumskoj samoći. Željeznica, što odvaja u Travnik, ulazi odma u usku dolinu Lašve. Moralo joj se je na desnoj obali u brdu izbiti put, dočim cesta ide lijevom stranom. Divan je kraj, svuda šumovit, no mrtav. Tek u Busovači, gdje stižemo na cestu brodsko-sarajevsku, evo opet života. Ima tu nešto željezarstva, inače slabo obrta, no za to je razvijeno poljodjelstvo.

Najbliža je stanica Han Kumpanija ili Vitez. Ovdje se od brodsko-sarajevske ceste odjeljuje travnička cesta i na tom je raskršću nastala čitava naseobina. Tvrtka Rüdgers iz Beča radi ovdje drvo. Nagomilana su čitava brda hrastovih podnica za željeznice i drvenih ploča iz bliskih šuma. Vlak se vozi ravnicom, što se prostire do sela Viteza. Prešao je Lašvu i ide uz cestu. Desno nam je golema Vjetrenica, a

---

Vinjeta na čelu stranice: starobosanski napis kod Kaoštica: „Ase leži Juraj kod Radoje, svoga gospodičića.“

Travnik.

pred nama visoka (1919 metara) Vlašić-planina, većim dijelom pokrivena snijegom. Stignemo u Han Bijelu, gdje ulazimo u ravnicu. S desne strane zapažamo samostan Gučjugoru, devet kilometara od nas, jedno od glavnih sijela bosanskoga franjevačkoga reda, godine 1857. iznovice izgragjeno. Vazda lijepo obragjenom plodnom ravnicom stižemo napokon u Dolac, koji se već smatra predgragjem travničkim, a tri kilometra za tim (cijela pruga ima 30 kilometara) u Travnik, nekadanje sijelo bosanskih vezira, što se odjedared pojavljuje u uskom tjesnacu Lašve i zadivljuje te svojim položajem.

Travniku s njegova 6804 stanovnika ne bi dabome danas rekao, da je nekad imao političko znamenovanje. U glavnoj ulici stoje izmiješane nove evropske zgrade i klimave drvenjare iz turskih vremena, a posvuda se promaljaju bašče i svu sliku osvježuju. Ako hoćeš da se pravo nagledaš Travnika, treba da uzagješ na koji od onih mnogih visova oko grada i u gradu; onda vigjaš duge redove kuća na desnoj obali Lašve, u rasjelini Gratovine skoro sasvim sakriven kraj gradski s kubetima i munarama, a na lijevoj strani, na strmoj goloj stijeni Vlašića, staru tvrgjavu, kao kakav sredovječni grad s masivnim zidinama i kulama, no po pravom osmanlijskom običaju zapuštenu. Oko nje je pravi muhamedovski kraj. Na visinama obadviju obala vide se svuda u zelenilu ljetnjikovci, za njima spram sjevera i istoka brda i brda, spram juga položitiji obronci i mračne šume. S visa Tarabovca s južne strane gradske čaroban je pogled u zoru. Tu se sjaji i odsijeva sa svih tih metalnih krovova na džamijama i munarama, odrazuje se jako svjetlo s novih zgrada, izgragjenih čestimice u mauričkom slogu u bosanskim bojama, crveno i žuto. Uza to svagda mračna pozadina, stijene Vlašić-planine.

Nije lako opisati istočnjački grad; opis nije nikada ni nalik na zbilju, a bosanski su gradovi većim dijelom odabrali takve položaje, da ih ni najbolji slikar ne bi ljepše smislio. Istina Bog u starim mahalama u uskim vijugastim ulicama, sa strahovitim taracom, s dubokim rupama med kamenjem, tu ti je često prava grozota. A ipak, kada baciš oko po kućama, zapažaš mnogi zanimljivi detalj, mnogo šta lijepo izrezuckana u drvu, takve fino izragjene mušebake pred haremskim prozorima, da ti se mašta živo uzbugjuje.

Kada je Travnik utemeljen, ne zna se. Vele, da je ovdje bio grad Lašva na lijevoj strani rijeke Lašve, u blizini današnjega sela Putačeva. Kako dr. M. Hoernes piše, u ovoj su se uskoj dolini, gdje danas leži grad, još za turskih vremena nalazili pašnjaci, gajevi i bašče, a to nagovještava i ime „Travnik“. Onda se, no ne zna se, kada, presele Turci iz Lašve na to mjesto, a svoje domove u ravnici

puste, da propadnu. To mišljenje ima svakako istorijsku osnovu, jer ima veoma zanimljiva hronika o bosanskim zgodama od nekoga franjevca, koji se izrično nazivlje fra Nikola Lašvanin. U listinama se Travnik prvi put spominje godine 1503. U drugoj polovini 15. vijeka, kada je južna Bosna bila već sva u osmanlijskim rukama, osmanlijske su vojske, kada su se kretale na osvajanje tvrgjava u sjevernoj Bosni, što su još bile u ugarsko-hrvatskoj vlasti, mnogo prolazile ovuda, gdje je danas Travnik, te u to doba mora da je Lašva razorena ili da se je grad preselio. Kako Ásbóth veli, ima dokaza, da je na zemljištu današnjega sela Putačeva, gdje se misli, da je stajala Lašva, bio u rimsko doba i u docnijem srednjem vijeku znatan grad. Rimske se starine nalaze po svem kraju. Jedna od tih starina, koja se sada nalazi u bečkom Belvederu, osobito je zanimljiva za to, što se na njoj vidi prelaz od starinskoga kiparstva, koje je već propadalo, k onomu staromu slavenskomu klesarstvu, što nam se je uščuvalo u bogumilskim grobnim spomenicima. U Travniku se samom čuva zanimljiv rimski kamen, nagjen kod podrunićkoga hana, deset kilometara cestom spram Jajca. Kamen je 0,8 m. visok, 0,57 širok, 0,19 debeo. Na rubu je iskićen bršljanovim i vinovim lišćem. Napis mu je objavio dr. Hoernes u „Arch. Epigr. Mitth. IV.“, a glasi:

„Ultima clauserunt Parcarum stamina filo
Principii miserandi diem, quem, gloria(m) nisi,
Avus adque pater puerum dedere (p)raeclara(e)
Milita(e) patruoque suo iunxere fovendum,
Cum primum pulchra lanugine sumeret annos,
Spectantes magnum patriae columenque futurum,
Heu miseri, gloriari sibi lactamque senectam,
Crudele(m) luctum domui Ravenna remisit,
Hoc miseros titulo proprium signasse dolorem.“

Naskoro za tim, kako je utemeljen grad, pregje sijelo bosanskih vezira iz Sarajeva u Travnik, valjda za to, da veziri budu bliže sjevernoga kraja, gdje se je još svejednako ratovalo. Službeni im je naziv i ostao: „vezir ugarskih zemalja“. Kada je Husein kapetan Gradaščević godine 1830. digao bosansko plemstvo na ustanak, bude i Travnik zauzet, a vezir se morade teško pokoriti. Kada je za drugoga velikoga muhamedovskog ustanka god. 1840.—1850. Omer paša osvojio Sarajevo, slomi on tamošnju oligarhiju, te prenese sijelo valijino ili vezirevo u Sarajevo; tako izgubi Travnik dosadanju svoju važnost. Sada ga je željeznica pridružila svjetskomu prometu, te već tu i ima nekoliko novih poduzeća, makar i u skromnim granicama. Zemaljska je vlada digla tvornicu duhana, osnovala trgovačku školu i sagradila krasnu medresu i džamiju za muhamedovske gjake.

Sa stare tvrgjave, gdje se još može stanovati, lijep je pogled na grad. Za tvrgjavom se iz koritaste doline ruši s prilične visine jako vrelo, Šumeć. Dugo je vremena tjeralo tvornicu koža, no danas kožara ne radi, nema iz monarhije poduzetna duha i glavnice; sve treba i mora da čini vlada, makar da je u Bosni upravo za privatna poduzeća široko polje. U glavnoj je ulici lijepi nekadanji konak valijin, danas sijelo okružne oblasti, sa zgodnim vrtom, onda kotarski ured, trgovačka škola, samostan milosrdnih sestara, „hotel k caru

Nova medresa u Travniku.

austrijskomu“, velika džamija, i med njima razasuti turbeti vezirski, većim dijelom lijepo iskićeni mauzoleji s hodajama od stupova i kubetima, kao čitave kuće. Osobito je vrijedno spomenuti ovdješnji isusovački kolegij i novu katoličku crkvu. Prije je ovdje bilo samo u Dolcu nekih 2000 katolika, te seminar i katolička crkva, no danas se Travnik moćno razvija kao katoličko središte. Franjevci, koji su nekada jedini u Bosni na katoličkom vjerskom polju radili, jako su se odupirali, da dogju Isusovci; otkada je isusovački red pripušten u

Bosnu, udario je glavno sijelo u Travniku. Novi je isusovački kolegij jedna od najvećih i najljepših zgrada u gradu, dvokatna gragjevina u prostranom dvorištu, igralištu za gjake. Uz brdo se penje bašča, novo zasagjena, od koje će s vremenom da bude voćnjak. Zgrada ima lice samostansko. Prizemne su prostorije radionice svakovrsnih zanatlija, koji rade ponajprije za potrebu mnogobrojnih ukućana, profesora i pitomaca. I velika kuhinja leži ovdje dolje. U prvom su i u drugom katu lijepe i svijetle učevne sobe i velike dvorane. Bogato je opremljen fizikalni kabinet; i prirodoslovne su zbirke vrijedne, osobito opsežni herbarij, makar da nije onakav, kao u sarajevskom ze-

Livno, na rijeci.

maljskom muzeju. Ima još i izvrsna zoološka zbirka i zbirka minerala. Gimnazijska svjedodžba zrelosti ovlašćuje na prelaz na svako austrijsko, ugarsko i hrvatsko sveučilište, te se mora reći, da se gimnazija može podičiti lijepim uspjesima. Učenici su joj većim dijelom katolici, no i pogdjekoji istočno-pravoslavni i mnogi jevreji.

Prijatno je mjesto u Travniku na istočnom kraju kavana „Dervent". To je mjesto za turski ćeif, zasjenjeno gustim drvećem, okruženo potokom. Ovdje je boravio carević i kraljević Rudolf i pio izvrsnu kavu. S poštivanjem čuva domaćin još i danas findžan za spomen na pokojnoga nasljednika habsburške monarhije.

Dva su puta do sada vodila iz Travnika u Jajce; poštanski put preko Komara na Donji Vakuf (70 km. od Jajca) i cesta preko Karaule gore krasnim šumskim krajem, kraća za 20 km. Obadva su puta u zanimljivu kraju, ali strani će putnik danas rijetko njima udariti, kada može udobno da putuje željeznicom. Dne 14. oktobra 1894. otvorena je pruga Travnik-Donji-Vakuf-Bugojno; od Donjega se Vakufa odvaja pruga u Jajce, koja će se jedared protegnuti do Banjeluke. Od Bugojna će se željeznica protegnuti na Županjac do Aržana na dalmatinskoj granici, gdje će se priključiti državnoj željeznici u Dal-

Planinsko gospodarstvo na Krugu planini kod Livna.

maciji i tako spojiti Bosnu sa spljetskom lukom. Time će se priklopiti općemu prometu i visoravan livanjska; gospodarstvene uredbe tamošnje, što ih je osnovala zemaljska vlada, zavrijedile su već sada veliku pažnju: poljoprivredna stanica u Livnu i planinsko gospodarstvo na Krugu planini, što ih donosimo u slici. Vodogradnje na Livanjskom polju spomenuli smo kod opisivanja vodogradnji na Gackom polju.

Poljoprivredna stanica u Livnu osnovana je godine 1888. Kako

Poljoprivredna stanica Livno.

smo spomenuli, spojeno je sa stanicom, kao i sa stanicama u Gackom i Ilidži, planinsko gospodarstvo sa stokom i ovcama, a uvedeno je i u poučne i u privredne svrhe moderno mljekarstvo. U Livnu se osobito mnogo proizvagja sira, u novije doba i roqueforta. Za tu fabrikaciju ima stanica potrebite podrumove u prirodnim kraškim pećinama, veoma prikladnima u te svrhe. Biće zanimljivo, da se ovdje u opće osvrnemo na poljoprivredne stanice u Bosni i Hercegovini po najnovijim podacima. Stanice te zapremaju areal od prilike od 4000 hektara; od toga je po prilici 3000 hektara visoka planina. Na stanicama se u većem opsegu goje ove pasmine goveda, ovaca i svinja: u Livnu möllthalska goveda i ostfriške ovce, onda elektoral-ovce i persijske ovce, te berkshirske svinje; u Gackom wippthalska goveda, ostfriške ovce i berkshirske svinje; u Modriću goveda ugarske pustarske pasmine i berkshirske svinje; u Ilidži-Butmiru möllthalska goveda, hampshirske vitoroge ovce (Romaszkan-ovce) i persijske ovce. Ostfriške se ovce i ukrštavaju s domaćom pasminom. Da se govedarstvo u većem opsegu poboljša, postavljeni su na zgodnim mjestima inorodni importirani zemaljski bikovi za pripašu, te su se prama pripašnim područjima, u koja je zemlja razdijeljena, uporabili dijelom ugarski, dijelom möllthalski ili wippthalski pripašni bikovi, koji na besplatnu uporabu domaćih stočara stoje pod državnom kontrolom i njegom. Uza to se provagja uvoz inorodnih krava za pripašu po narudžbi i na račun domaćih stočara; krave se naručuju posredovanjem vladinim, a kupcima se kupovnina pozajmljuje uz otplatu u godišnjim obrocima. I konjogojstvu je povećana velika pažnja. Već godine 1884. smješteno je u Hercegovini pet plemenitih pastuha za pripašu, dar cara i kralja Franje Josipa. Od toga je vremena znatno porasao broj pripašnih pastuha, ponajviše kupovanjem arapske pasmine iz kr. ug. državne ždrepčane u Bábolni, tako da danas ima na raspolaganje 92 komada pastuha (od tih je 4 importirano iz Sirije), koji se u pripašnoj sezoni iz zemaljske pastuharne u Sarajevu i iz podružnica u Mostaru i Travniku razdijele u 61 pripašnu stanicu. Osim toga se nalazi u ždrepčanama još 15 komada s otoka Cipra importiranih magaraca-pastuha, koji se ponajviše u Hercegovini rabe za rasplogjivanje mazgi. Dalje ima u ergeli poljoprivredne stanice u Ilidži 11 kobila i 4 ždrebeta. Daljnja je uredba na gospodarstvenom polju ustrajanje tako zvanih u z o r n i h s e l j a č k i h g o s p o d a r s t v a. Pojedina se seljačka gospodarstva po uputi i pod neprestanom paskom gospodarstvenoga stručnjaka poljoprivredne stanice, u čijem se području gospodarstvo nalazi, prama sredstvima samoga seljaka racijonalno upravljaju. Seljaka pomaže stanica i materijalno: daje mu izvrsnog usjevnoga sje-

menja, a i manje novčane svote za preudešavanje staja i drugih gospodarskih zgrada. Takvih uzornih seljačkih gospodarstva ima sada u livanjskom, gatačkom i gradaškom kotaru. Skoro u isto doba, kada se je stala uvagjati kultura šećerne repe u sjevernoj Bosni (bliže smo podatke iznijeli, kada smo govorili o tvornici šećera u Usori), uzelo se je uvagjati, odnosno unapregjivati sagjenje krumpira u južnoj Hercegovini, naročito u bilećkom i trebinjskom kotaru. Dobavljene su velike množine krumpira iz Ugarske i Slavonije, te su za sjeme razdijeljene. Docnije se je sjeme vlastite produkcije, te sjeme, što se je dobilo kulturom na poljoprivrednim stanicama u Gackom i Livnu,

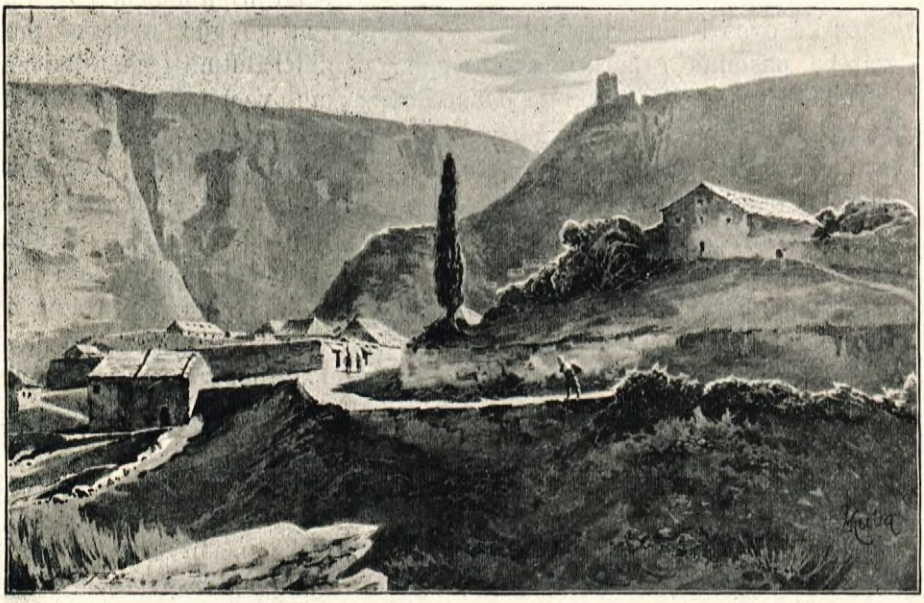

Livno, na vrelu.

dijelilo i stanovništvu u livanjskom i bugojanskom kotaru i u području kupreške ispostave. Dalje su se davale narodu znatne množine gornjougarskog i škotsko-češkoga ječmenoga sjemenja. Šta se čini za dizanje vinogradarstva i voćarstva, spomenuli smo na drugim mjestima. Vrijedno je istaknuti nastojanje zemaljske vlade, da se digne svilogojstvo. Uregjeno je 17 dudara i razdijeljeno je 250.000 dudovih mladica.

Od Travnika vozi željeznica (41 km. do Bugojna) krasnim gorskim krajem uz stanice Turbet i Goleš u vis na Komar. To je pruga za visoke gradnje; željezni mostovi, vodovodi, prokopi sve se izmjenjuju. Preko Komara (1217 m.) penje se željeznica zupčanim sustavom, kao

i na mostarsko-sarajevskoj pruzi preko Ivan-planine. Preko samoga se vrha Komar ne prelazi, nego je probijen golemim tunelom. 278 metara iza stanice Komara stiže se na stanicu Oborce, gdje prestaju zupci. Željeznica se spušta svejednako 15%, vozi plodnom, dobro obragjenom dolinom, koja se mjestimice i sužuje, i stiže iza 6 km. vožnje po dolini do prvih kuća u Donjem Vakufu. Presijeca jedan dio gradski, onda prelazi glavnu ulicu i mostom, dugim 45 metara, rijeku Vrbas, te dolazi na stanicu Donji Vakuf. Odavde se vozi nasapom, visokim dva do tri metra, ravnicom Skopljem, što smo je već opisali kod vožnje kolima, i stiže na postaju Kopčić. Po ravnim vrbaškim obalama vidiš

Stanica Oborci s Komarom.

desno koprivničku dolinu i tvrgjavu Prusac. Pred nama se izdižu tri golema brda, do sredine ljeta pokrivena snijegom, lijevo Vranica (2000 m.), desno Raduša (1800 m.) i dalje spram jugozapada Stožer (1600 m.). Šest km. dalje ulazi vlak, svejednako visokim nasapom, u stanicu Bugojno.

Ogranak željeznički iz Donjega Vakufa u Jajce zakreće odma za stanicom u oštrom luku u vrbašku dolinu, koja se ovdje sužuje. Ide svejednako lijevom stranom uz rijeku, ponajviše po strminama, a često je kod naglih zavoja kamenom podzidan. Uz Vrbas se drži i pravcem i penjanjem. Na trideset od prilike kilometara uspinje se

poprečno pet metara na 1000 metara. Tri km. pred Jajcem staje se jako penjati. To je za to, jer se je stanica u Jajcu mogla jedino smjestiti u plivskoj dolini, koja je viša od Vrbasa. Željeznica pridodaje jajačkim osebujnostima još po koju novu sliku. Tako ima po prilici kilometar pred gradom rasjelina u stijeni i strme joj crvene vršike strše pravo u vis. Pričinja se kao golema škrbotina, kroz koju iz daljine vigjaš staru kraljevsku kulu kao u okviru. Odma pred Plivom ima velika uvala u vapnenjaku, kao da je ispiljena u kamenu, a za njom se mahom stiže na visoki plivski most, koji svojom željeznom konstrukcijom nov ures pridodaje nesravnjivoj gradskoj slici.

Vrbaškom dolinom u Banjuluku.

Davnašnji je glavni put iz Jajca u Banjuluku išao dalekim zavojem svejednako strmim visinama, na Varcar-Vakuf i Han Čagjavicu, divljom visoravni Dobrnje planine, pa dolje u drugi po broju žiteljstva bosanski grad. Bio je do duše i u vrbaškoj dolini puteljak, no dr. Blau veli o tom puteljku još na početku sedamdesetih godina, da je tako slabo utrven i teško prolazan, da još nikoji putnik nije njime udario. Toj nestašici kraćega i dobra puta doskočila je zemaljska vlada bosanska brzo i temeljito i običajnom svojom odlučnošću; uz Vrbas dade u stijenama izbiti novu cestu, — uz druge fenomenalne cestogradnje u Bosni vještačka radnja prvoga reda, kojom je otvoren putniku nov kraj, pun nesravnjivih divota.

Kiša nije u Jajcu još bila prestala, kada smo se s jednim muhamedovcem, koji je imao laka evropska karuca, uzeli pogagjati, da nas novom cestom odveze u Banjuluku. Iskao je mnogo, no onda spusti na 18 for., pa da nas odveze. Dozvolu od oblasti, da smijemo novom cestom, imali smo u džepu; znali smo, da željezni most kod Karanovca nije još gotov, no da se kola mogu cestom prevesti preko Vrbasa. Tako se u zoru rastanemo s „Grand hôtel"-om jajačkim i sjedosmo u kola, koja je naš musloman ponosito nazivao kočijom. Za kočijaša nam dade jednoga svojega slugu, koji je bio odrapan i slabo se je činio pouzdanim, ali se je putom lijepo iskazao.

Tek što smo zavrnuli na cestu na lijevoj vrbaškoj obali, već se pomoli i sunce te obasja zlatnim sjajem starodrevno romantično

Jajce, s onim vršcima i bedemima. Neopisiv pogled. Rijeku pregjosmo privremenim drvenim mostom, koji je sada zamijenjen željeznim mostom, dugim 47 metara. Starinska franjevačka crkvica, Podmiljača, stoji blizu ceste, prava slika zapuštenosti i primoranoga sakrivanja za nekadanjih osmanlijskih vremena. Nekoliko kilometara ide cesta desnom obalom, svejednako divnim gorskim krajem, dok se najposlije ne dospije u divlji tjesnac med stijenama. Stijena Greben presvogjuje uspjenjenu rijeku, svuda se ispinju strmi obronci, većim dijelom šumoviti, i skoro zatvaraju tjesnac. Opet prelazimo Vrbas i ulazimo direktno u tunel, dug 36 metara, koji se vijuga i svršava se na cesti

Na cesti jajačko-banjalučkoj. (Pred tunelom.)

na lijevoj obali. Tu smo u uskoj kotlini divlje krasote. Naskoro evo opet tunel, 44 metra dug, probijen kroz Vlasinje stijene. Kako se vidi, bilo je veoma mučno provesti ovuda cestu. Uz zelenu kao smaragd rijeku, što buči i u uskom se kamenom koritu pjeni, obronci su s obadviju strana strmi i gustom šumom prekriveni, ponajviše crnogoricom, no takogjer hrastovima i orasima. „Bijele stijene“ obilazimo na šporu, visoku 30 metara; odroni i opuzi su podzidani i utvrgjeni. Cesta je ponajviše izbijena iz kamena živca, a šumski orijaši, što su uz lagumanje popadali, leže još na strmini uz rijeku. Nekoliko puta vidjesmo

Na cesti jajačko-banjalučkoj.

Na cesti u vrbaškoj dolini.

na rijeci proste potočare, a oko njih nigdje ni žive duše ni da zapaziš k njima ikakav prohodan put. Na šumskim su čistinama ležale razrušene radničke drvenjare, kuda se je sklanjao svijet, zaposlen za gradnje ceste.

S desne strane utječe u Vrbas divlja gorska bujica Ugar. Kada smo mu prelazili ušće, pade nam pogled u uzan tjesnac med stijenama, gdje vele da ima mnogo divokoza. S lijeve strane evo odma uvire još jedna rječica. Onamo se širi lijepa dolina sa zelenim livadama, a uzak put ide k zapadu. To je Crna rijeka, uz koju ima obalom jahaći put u Varcar-Vakuf. Naskoro za tim izigje cesta na veći

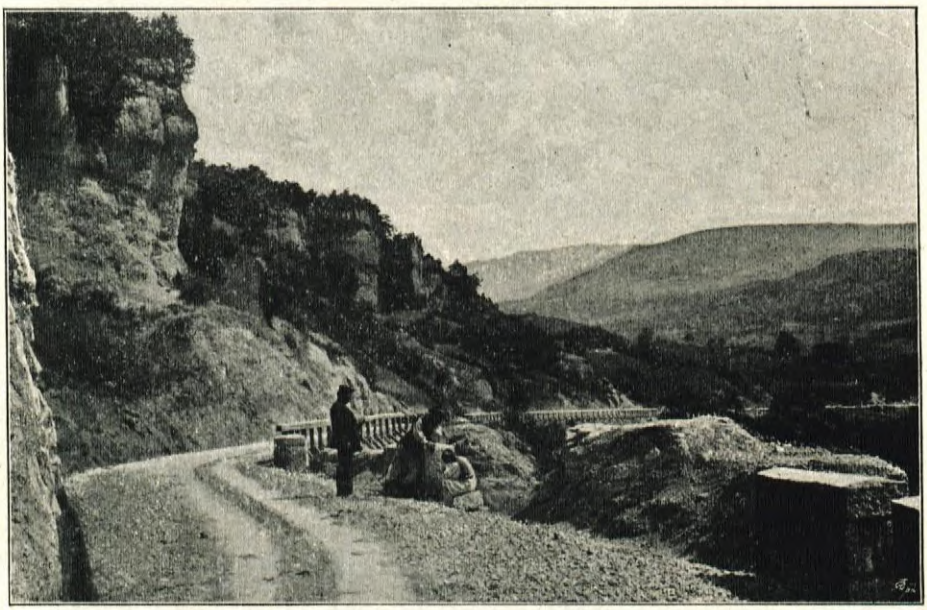

Na cesti u vrbaškoj dolini.

čistac, na prilično prostranu ravnicu, no ta je ravnica samo s one strane Vrbasa. Uz nekoliko novih kuća i ukraj lijepa bunara dalje eto nas u Bočac. Lijevo nekoliko turskih kuća i han, desno opet turske kuće u šljivicima i med orasima, a pred nama na strmoj hridi golema starinska ruševina s lijepo uščuvanom okruglom kulom, te s predgradnjom sasvim na vrbaškoj obali i na protivnoj strani. Uz ruševine stoji mala džamija, u dolini i na polojima opet kuće i mala crkvica, bijelo okrečena. Ta je crkvica sagragjena na ostancima starokršćanske bazilike. U hanu stanemo, da nahranimo konje, no nije tu

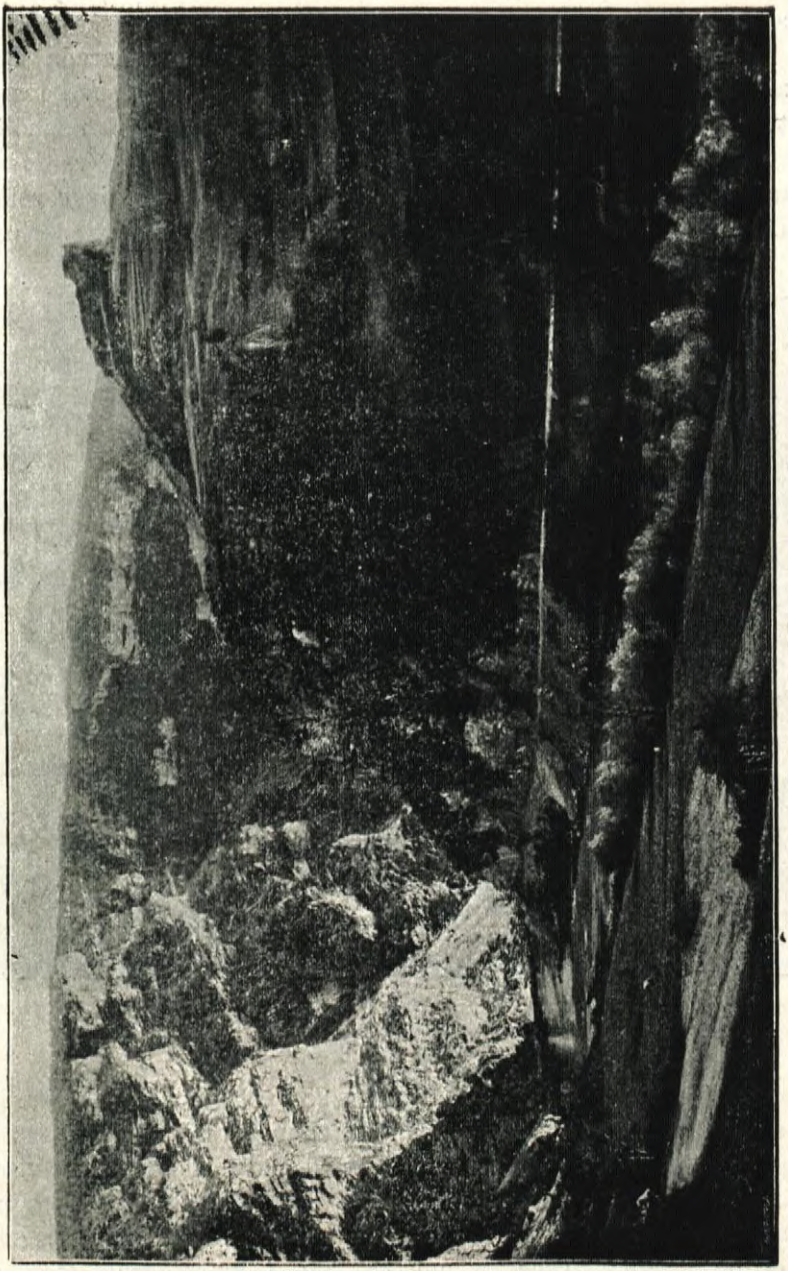

Na cesti u vrbaškoj dolini.

bilo ni sijena, a kamo li kave. No neki starac aga dade nam i jedno i drugo, pa nam donese još i svježih oraha. Sada je tamo gostionica za zajutrak.

Sat otpočinemo, a onda dalje kroz tjesnac kod grada Bočca ugjemo u prostranu dolinu, Agino selo, gdje se vidi bogato poljodjelstvo, a onda opet u divlji šumski i gorski kraj, no pun umiljatih slika. Rijetka šuma krasnih bukava pokriva obronke sve gore do vrha. Iz šuma se sjaji lišće bijele lipe, koja se pogdjegdje javlja u velikom broju. Ima tu i graba i crnograba (Ostrya carpinifolia), svega izvješana

Grad Krupa.

plodovima. Tanka, naduvana, nalik na vrč kožica njihova, što ovija plod, pričinja te ovješene rese sličnima hmeljovoj resi. Prije nego što izigjošmo iz te tijesne doline, zapazimo visoko nad sobom na visokoj vršici Manjače goleme ruševine staroga grada Krupe. Dobro uščuvani bedemovi prislanjaju se na okomite stijene i idu cijelim obronkom sasvim do rijeke. Krupa je nekada, kao i mnogi drugi stari gradovi, potpuno zatvarala dolinu. Odatle dolazimo na široku ravnicu, lijepe livade, gdje stada pasu. Pred nama je slikovito selo, Krupa,

Ruševina Krupa sa sjevera.

nastanjeno većim dijelom istočno-pravoslavnim stanovnicima. U Krupi je lijep čardak bega Gjumišića iz Banjeluke. Sunce sija divnom jasnoćom, zrak je da ne može biti svježiji ni čišći, tako da udarimo komad puta pješice, praćeni cvrkutanjem ptica, koje su inače ovuda prilično rijetke.

Sada ulazimo u guduru Tijesno; takve divlje romantike rijetko ima u Bosni, a ovako osebujne i na malo mjesta u visokim Alpama. Nad ulaskom u tjesnac gospoduju s vrha čitava stjenovita labirinta ruševine Zvečaja grada; pravo hajdučko gnijezdo mora da je to nekada bilo. Vele, da je ovdje stolovao u 15. vijeku vojvoda Hrvoja. Sa svjetla dolazimo u mističan sumrak. Vrbas je sasvim stisnut, a na nekih 15 metara visine nad njim ide nova cesta. Izbijena je svuda iz okomitoga kamena živca i tu su otvorene mnoge prostrane špilje. S obronaka često presjenjuju put golemi orasi, a pogdjegdje se divlja loza spušta. Desno, s onu stranu Vrbasa, visoko je gorje. Dokle ti oko dopire, strše u oblake stijene i na njima stoji vita crnogorica i pogdjekoja bukva. Med klisurama domuju goleme orlušine i pet ih je krstarilo nad uskom dolinom. Ko da ih ovdje i smeta i proganja, kada ne možeš ni sanjati, da se popneš do onih visina i njihovih gnijezda, pa sve da i pogodiš orla metkom, ne bi ga dohitio! Pogledaš li dolje u Vrbas, neopisiv ti je prizor. Rijeka ti je stisnuta jedva na kojih deset metara i kao da će da rasprsne svoje korito. Pjeni se i buči, vrije i baca pjenu visoko uz obale, dušmane svoje, kojima istom tisućljetnom mukom izlizuje tvrdinu. A baš tu, kuda vazda udara bijela pjena, stoji cvijeće, tu je modri zvončić, veoma čest u Bosni, a gdje je stijena razprsnuta, buja novo bilje, mlagja sa žutkastobijelim cvjetovima. A na gornjem rubu obale ishlapljuje skrižalina svoj omamni miris.

Tri je kilometra duga gudura Tijesno, najveličajniji dio na svem tom putu od 72 kilometra. Onda se odjedared tjesnac proširuje i kuda okom segneš, samo zeleno humlje, plodne poljane, sela i stanovi, a med njima se vijuga Vrbas, ovdje već upitomljen. Zaustavimo se u Karanovcu, gdje je gragjevna inspekcija ove ceste digla radničke kuće i kantine. Odjelni inžinjer Herda, koji je upravljao gradnjom, dočeka nas i pobrine se, da nam se kola prevezu preko Vrbasa. Privremena skela, što je onda bila, slabo je bila zgodna za ovakvu koliju i prilično je vremena ustrebalo, dok su se kola natjerala na skelu. Konji i kočijaš preplivaju rijeku. A nekoliko je metara od nas stajao veliki novi željezni most, koji se je neumorno izgragjivao i dovršavao. Danas je već davno svaka zapreka uklonjena i lijepim se kasom vozi diližansa med Banjalukom i Jajcem po vrbaškoj cesti, koja se po lijepom

Klanac Tijesno na cesti jajačko-banjalučkoj.

Zvečaj.

i veličajnom kraju može da sravni s cestom Via mala. I kada još čuješ, da je na tu gradnju trebalo samo podrug godine, moraćeš gragjevnoj upravi najveće priznanje odati.

Posljednjih 14 km. od Karanovca do Banjeluke već su stari put. Mi ih prevalismo po večernjem hladu. Svuda sela, polja, stada, seljaci

Na cesti u vrbaškoj dolini.

na konjima i pješice, u pjesmi i u razgovoru, sve odmorno. U Novomselu, selu sa četiri džamije, što su ga tek u sedamdesetim godinama naselili srbijanski iseljenici muslomani, baš je mujezin učio akšam, kada se provezosmo. Onda opet pregjemo na drugu obalu, te je onim dugim

banjalučkim predgragjima, zelenim Gornjim šeherom i čitavim prostranim gradom još prilično potrajalo, dok nijesmo dospjeli u „hôtel Bosnu“, gdje odsjedosmo. Opet je stala promicati kiša, no rgjavo nam vrijeme nije iskvarilo lijepoga dana. Bila je to, što se tiče ljepote kraja, jedna od najvrednijih i najprijatnijih vožnja na bosanskom zemljištu.

Banjaluka.

Banjaluka je prelaz od istoka k zapadu, a ipak je to pravi bosanski grad, makar da tu vigjaš mnogo evropštine i poluevropštine. Putnici, koji dolaze iz Hrvatske željeznicom u Banjuluku, prvi put će ovdje zagledati bosansko živovanje; ovdje će ih se primati prvi dojmovi, dok već ne prodru dalje u nutrašnjost, da tamo razvide, šta je sve u zemlji zanimljiva. Banjaluka je velik trgovački grad. Godine 1885. imala je oko 12.000 stanovnika, med njima 7.000 muhamedovaca, a do 1895. godine je narasla na 14.789. S „Evropom“ (na balkanskom se poluostrvu pa i u Bosni nazivlje Evropom sve druge zemlje u našem dijelu svijeta, a sebe se pribraja k istoku) bila je Banjaluka već dugo pred okupacijom spojena željeznicom dobrlinsko-banjalučkom. Željeznica ta nije do duše bila spojena ni s kojom hrvatskom prugom, jer je pruga kostajničko-sisačka istom dugo iza okupacije izgragjena, no promet je s granicom bio olakšan i skraćen, te se je skoro činilo, da će Bosna preteći vojničku krajinu. Tako za osmanlijskih vremena; nije mi ni na kraj pameti, da danas sravnjivam, nego samo konstatujem, kakve su prilike u Bosni, a susjedne zemlje ne diram. Željeznica ta u Banjuluku, izgragjena s normalnim tračnicama, trebala se je produžiti u Sarajevo i na Sjenicu u novopazarskom sandžaku u Mitrovicu, da se tamo spoji sa željeznicom,

Vinjeta na čelu stranice: u banjalučkom parku.

Banjaluka.

koja bi išla do Soluna, no ostade krnjata; osmanlijsko: „javaš, javaš“ (polagacki) sprečavalo je svaki napredak i daljnju gradnju; ni novaca nije bilo i tako je ustanak godine 1875. tadašnjoj željezničkoj upravi (društvo otomanskih željeznica sa sijelom u Njemačkoj) došao baš u pravi čas. Ustanak je omogućio, da se u januaru 1876. obustavi promet, koji se i onako nije isplaćivao, te trava preraste tračnice, što su Bosnu trebale da spoje sa svijetom. Istom god. 1878. iza okupacije obnovi vojnička uprava promet na toj željeznici te ga i danas uzdržaje u spoju s ugarskim državnim željeznicama.

No još za osmanlijskih je vremena dolazio strani svijet kao neka svježa struja ovamo u Banjaluku. Bila je ovdje vazda austro-ugarska naseobina i s njom vicekonsul. U mišljenju odlučne muslomanske vlastele nije to dabome ništa mijenjalo; oni ostadoše odijeljeni i tek za posljednja podruga decenija stali su se prihvaćati drugih nazora. Tako se Banjaluka već i po samoj svojoj osnovi dijeli u pravi muslomanski, u mješoviti i u sasvim evropski grad. Ta se razdioba izražava u svem živovanju i djelovanju. Prama tomu je čak i položaj gradskih krajeva. Grad leži na južnom okrajku trokutne posavske ravnice, duge 40 km. i na sjeveru široke 30 km., kojoj protječe Vrbas istočni dio, a zapadnim dijelom ide cesta na Gradišku u Slavoniju. Novi evropski kraj i jedna čest mješovitoga gradskoga kraja leže još u ravnici, a prave su muhamedovske mahale zbijene med brdima, što se pružaju s obadviju strana Vrbasa i blizu grada se sužuju kao klanci. Banjaluka može da se podiči svojim položajem, jerbo leži veoma zgodno za trgovinu i promet, no i osobito slikovito.

Najljepši je pogled na Banjuluku, kada dolaziš sa sjevera ravnicom. Daleko se pred gradom već vide na obzorju munare; na podnožju jednoga brda zapaža se trapistički samostan Marija Zvijezda s golemim zgradama, a dok dalje zakrene put, eto ti svega grada pred očima. S triju strana okružen brdima kao velikim polumjesecom, presječen šumnim Vrbasom, na kojem ima nekoliko mostova, divno ti se grad prikazuje u prostranoj ravnici. Iz daljine se i muhamedovske kuće, okružene baščama i drvećem, pričinjaju lijepima i umiljatima, no iz blizine su mnoge prilično jadne. Ko željeznicom dogje, dospijeva najprije u evropski kraj. Nema tomu davno, što je željeznička stanica bila daleko pred gradom, u Trnu, gdje ima samo nekoliko kuća. Ondje je, vele arheolozi, stajao stari grad prije osmanlijske okupacije. Sada ima u gradu velik kolodvor, odma za hotelom „Bosna“. Na kraju grada stoji uz široku cestu, što je prelazi željeznica, vojnička bolnica s mnogim sporednim zgradama, a oko nje nove bujne bašče; putovi su svuda obrubljeni drvećem. Dalje je veliki vojnički tabor s barakama

i vojarnama, i opet s baščama. Svaka baraka ima svoj povrteljnjak, svuda lijepo obragjen. Kao što su radile rimske legije, morala je i u Bosni vojska da osvaja, naseljuje i kultivira. Uz izgragjivanje cesta i zgrada (prije nego što je civilna uprava mogla da se prihvati posla) morale su se zasnivati bašče, jer bi drugačije menaža bila veoma jednolična. Sada već svaki vojnik znade da si sadi salatu i kupus, a Bosanci su se siti načudili, kako je vojska vješta. No samo se je malo domaćega svijeta povelo za vojnicima, te da se stanu baviti unosnim baščovanstvom; to oni prepuštaju „Švabama“ u njemačkim naseobinama

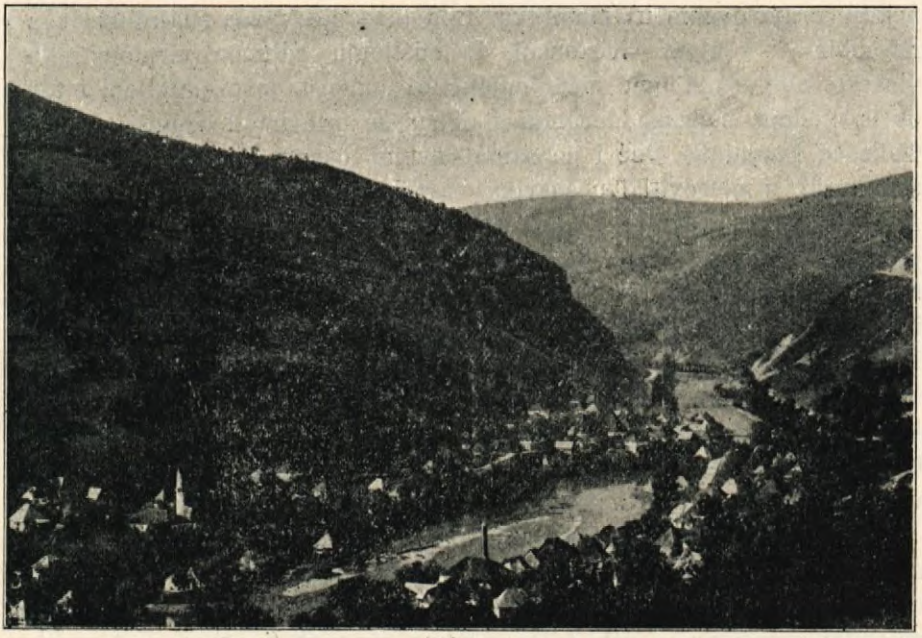

Banjaluka, kraj uz Vrbas.

na gradiščanskoj cesti i Bugarima, što su se naselili na desnoj obali Vrbasa blizu ciganske mahale te imaju divne bašče, u kojima su uveli i ono svoje domaće orošivanje velikim točkovima, što zahvaćaju u vodu.

Od baraka dalje dolaziš k velikoj vrbaškoj vojarni, što je ostala iz osmanlijskih vremena, a sada je obnovljena. Osobito konjske su staje prostrane i čiste. Velika uredska zgrada na nekoliko katova završuje taj četverokut, a onda se dolazi u jednu od najljepših nasada banjalučkih, u Rudolfov park. To je i park i šumica, gdje se nalaze

razne zgrade za vojničko-erarske potrebe, časnički stanovi itd. Velike široke ceste, obrubljene lipama, platanama i drugim drvećem, presijecaju park, a uz njih idu pješački putovi s rascvjetanom živicom. Lijehe sa cvijećem i mlada crnogorica još i prijatnijim i umiljatijim čine sav dojam. Na vježbalištu — prostranoj livadi, gdje bi mogla čitava vojska stati — stoji spomenik vojnicima, što su poginuli dne 14. augusta od izdajničkog napadaja. Spomenik je sagragjen kao polupiramida iz četvornoga kamenja, a na njem je željezna ploča s napisom.

Sjeverni ti se banjalučki kraj po svojoj veoma širokoj cesti i po prostranim putovima pričinja kao kakav grad u slavonskoj krajini. U tom je kraju nova katolička crkva, onda „hotel Bosna“ s velikim gostioničkim i kavanskim prostorijama (ima još u Banjaluci „hotel Austrija“, „Prukner“ i još mnogo drugih svratišta), istočno-pravoslavna škola u nekadanjoj velikoj osmanlijskoj vojarni, mnogo dućana i privatnih zgrada imućnih hrišćana i stranaca. Onda započinje pravo trgovačko središte gradsko, čaršija s niskim kućama i drvenim dućanima, u kojima se po starom običaju prodaje roba. Bio je upravo sajamski dan, kada sam tu posljednji put bio, pa je svuda bila silna gužva i guranje, cjenkanje i trgovanje, zadah od pečena mesa, crvena i bijela luka. A kako je nekoliko dana padala kiša, propadao si nogama po blatu. Uličice su u čaršiji uske, rgjavo taracane i veoma prljave. Pogdjekada prošmugne kroz svjetinu plašljivo i koji pas bez gazde (prava štafaža istoka, no ovdje ih već malo ima) te onjuška stranca, kao da moli koji zalogaj za svoje izgladnjelo tijelo.

U čaršiji imaš sit da se nagledaš. Već one raznolike odjeće na kupcima! Nigdje ne ćeš vidjeti toliko lijepo i šareno vezenih haljina, košulja, pregača, kao na seljakinjama, što dolaze u Banjuluku. Dražesni se uzorci izmjenjuju svejednako i u takvim raznoličnim bojama, kakve se južnije od Bosne ne javljaju tako izrazito. Uza to je kosa raznoliko počešljana, a glave svakojako pokrivene i iskićene zlatnim i srebrenim nakitom, što ga samo možeš da smisliš. Običajni novčani nakit, ponajviše ukusno smješten, a onda ta vesela nasmijana lica, ma da i nijesu sva redom lijepa, — to ti je slika, koja te mora razvedriti. Muškarci se dabome ne nose baš tako, da bi bilo osobito lijepo, i dosta su slični nošnjom seljacima u Hrvatskoj i Slavoniji. No oni uče, rade, oslobagjaju se kmetstva i sve više postaju slobodnjacima, pa ih moramo sa štovanjem da spomenemo. Bio je jevrejski svetac i dućani su domaćih jevreja, španjola, bili pozatvarani. Svuda su im se po ulicama šetale žene u bogatim sjajnim haljinama. Većinom su lijepe spodobe, lijepa lica, krasnih očiju i samosvjesna držanja. One su naj-

oprečnija pojava spram muhamedovskih žena, što se plašljive i zamotane šuljaju vazda uz kuće, kao da su od klase parija, gdje ipak muhamedovci i danas s potpunim pravom stoje na odličnu i sasvim osiguranu položaju, makar da nijesu više nad zakonom.

Banjaluka je star grad. Rimske kupelji dokazuju, da je ovdje bila naseobina, možda „Castra", što su po Peutingerovoj tabli stajala na rijeci Urbanu. Pouzdano se zna, da je cesta, izgragjena od Salone na Jadranskom moru preko Dalmacije u Panoniju, išla na „Ad Fines" i „Servitium" u današnju Bosansku Gradišku (Berbir) na Savi. To je i put, kojim su udarili Avari, kada su provalili u rimsku državu i opustošili Bosnu, — što su docnije Goti još temeljitije počinili. Za vrijeme bosanskih kraljeva Banjaluka je slabo bila znamenita; bila je to samo tvrgjava med Berbirom i Jajcem; istom Osmanlije spoznaše važnost položaja i stvoriše tu znatniji grad. Mnogo je bojeva i bitaka vidjela Banjaluka u svojoj ravnici i pred zidinama svoje tvrgjave. God. 1527., 1688., 1737. vojevala je ovdje austro-ugarska vojska s Turcima. Odavde je potekao i najznačajniji pokret, što ga je bilo med bosanskim muhamedovcima. Još početkom ovoga vijeka u srpskom ustanku pod Karagjorgjem i docnije god. 1815. pod Milošem Obrenovićem borili su se junački bosanski bezi i age za portu. No tek što je pukao glas, da sultan naumljuje osloboditi srbijansku raju i da se je čak upustio u pregovore s ustašama, bosanski se janjičari pod Ali begom Vidaićem, kapetanom zvorničkim, latiše oružja, da se opru tomu miru. Tek god. 1821. uguši tu bunu energični Dželaledin paša, koji u jednoj noći dade sasjeći trideset glavnih begova. No kada god. 1826. dočuji bezi, da su u Stambulu sasječeni janjičari, opet se pobune na čelu s Ali begom Vidaićem, a tadašnji bosanski vezir Hadži Mustafa paša morade pobjeći iz Travnika, kada je htio da objavi ferman, kojim se dokidaju janjičari, i da oglasi vjersku ravnopravnost. Nasljednik njegov, energični Abdurahman paša, uguši ustanak opet samim ubijanjem i velikim krvoprolićem. U to bukne rusko-turski rat god. 1828. i 1829. Rusi su stajali u Drinopolju i sultan Mahmud II. stade se ozbiljno prihvaćati evropskih reforama. Reforme su trebale da prodru i u bosanske brdine, gdje je gnijezdio najoporiji stari turski duh. No bosansko plemstvo nije bilo voljno da se pokori gjaurima i „gjaur-sultanu." Opet zaori bojni poklič i Husein kapetan Gradaščević okupi ustaše u Banjuluku. „Zmaj od Bosne" razvije zeleni barjak, osvoji svu Bosnu, krene s 40.000 momaka na Kosovo polje, zauzme sve gradove čak do Bugarske, te da nije prevejani veliki vezir Rešid paša raspalio razdor med Bosancima i Arbanasima, dopro bi Husein kapetan i do Carigrada. Tako se moradoše Bosanci vratiti (pokret smo taj već opisali), a Husein kapetan prebjegne u Osijek; docnije

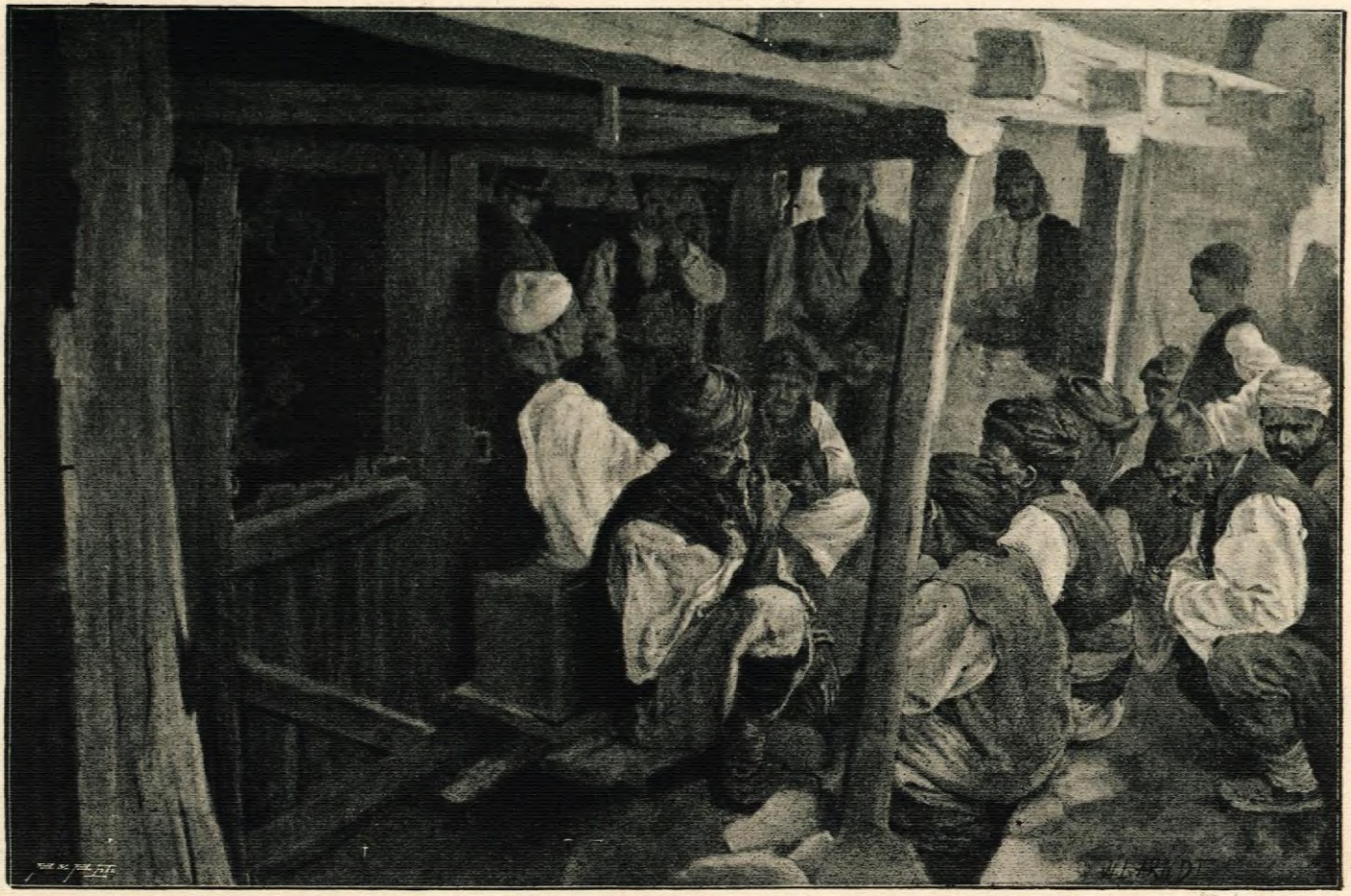

Pred dućanom.

bude pomilovan i pregje prijeko, no bude odveden u Trapezunt, gdje je i umro. No uza sve krvoproliće prkosno bosansko plemstvo god. 1849. i opet skoči na oružje; nije htjelo da kršćanima prizna ravnopravnost. Omer paša, nakadanji graničarski stražmeštar bjegunac, koji je u Banjaluci primio islam, uguši ustanak krvavom okrutnošću, pa i u Banjaluci poletješe glave sa ramena. Značajno je, da su uz granicu muhamedovci nekada bili najfanatičniji. Šamac, Brčko, Kostajnica i Banjaluka najbolje to dokazuju, te su 13. augusta 1878. Banjalučani posljednji put se iskazali kao stari buntovnici....

A sada k tvrgjavi! Tamo, gdje s istoka Ponir, a sa zapada Lauš stiskuje bučni Vrbas, gdje izlazi Vrbas iz uskoga stjenovitoga tjesnaca šumovitih brda, — tamo započinje grad. Med Ponirom s istoka i Laušom sa zapada leži uska duga ravnica, kojom Vrbas još neko vrijeme teče sasvim uz Ponir, dok ne uvre u nj potok Vrbanja, što se ruši sa sjeveroistočnoga poloja gorskoga; onda se raširuje Vrbas u velikoj savskoj ravnici. Dok još teče pod Ponirom, utječe u nj potok Crkvina sa zapada s Lauša, upravo tamo, gdje se ravnica jače proširuje. S onu stranu Crkvine, med njezinom desnom i Vrbasovom lijevom obalom, u kutu med tim dvjema vodama, prislonjen uz Lauš leži stari grad s tvrgjavom i velikom džamijom. Tvrgjava je s polja na polu razrušena, ali se uzdržaje, što se više može, jer su u njoj mnoge vojničke zgrade, magazini za odore i krevete, zatvori, barutana itd. Za posadu ima i časnička i vojnička kantina. Upravo idilično je mjesto časnički vrt, sasvim uz zidinu spram Vrbasa. Sjenovito mjesto s bujnom vegetacijom. Našao sam tu rascvjetanih ruža. Časnici su si sagradili zgodan paviljon, mali ljetnjikovac, kuglanu, a svuda ima klupa, da otpočineš; ima ovdje i Rudolfova sjenica i lozova sjenica, a jedno prijatno mjesto sasvim dolje, kuda slabo i dopiru sunčani traci, okršteno je „hladovitom doljom". Raskošan je iz toga vrta pogled na Vrbas, preko njega na samotne muhamedovske mahale i mnoge njihove male džamije, što proviruju iz zelenila sa svojim djelomice i drvenim munarama, te na obronke Kozare planine. Uza to vidiš odatle i na stratište kraj ciganske mahale; tamo počivaju nekoji teški zločinci, med njima i zloglasni hajduk Vuksan.

Konak, sadanja zgrada okružne oblasti, te bliska velika Ferhadija džamija središte su stare varoši, gdje i otmjeniji dio muhamedovskoga stanovništva obitava. Ferhadija je najznamenitija izmed 45 banjalučkih džamija. Sagragjena je za pravo na trošak austrijske grofovske porodica Auersperga. Godine 1576. potuče bosanski vezir Ferhad paša kod Radonje u Hrvatskoj generala Eberharda Auersperga i zarobi sina njegova Engelberta. Za otkupninu bude sagragjena Ferhadija džamija.

Velike sjenovite lipe stoje pred njom. U groblju oko džamije ima nekoliko umjetnijih grobnih spomenika.

Vrijedno je u Banjaluci spomenuti kiraethanu, muhamedovsku čitaonicu, otmjenu zgradu mauričkoga sloga (kao i u Sarajevu) u glavnoj ulici, što ide u čaršiju. Kiraethane nijesu više samo čitaonice, nego su postale kasine, klubovi, u kojima se upriličuju sastanci i predavanja, te po tom služe veoma korisnoj svrsi. Takve su i časničke i činovničke kasine, te i druge čitaonice po Bosni. Da združuju različite slojeve, što ih posjećuju, o tom nema sumnje, a još je sigurnije, da će jedared steći političko znamenovanje, ako se kada Bosna uvede u kolo parlamentarizma. Po iskustvu, što se je steklo u Srbiji i Bugarskoj, a po gotovo na Kreti, biće dabome najbolje, ako dosadanja apsolutistička uprava — kojoj su čak i protivnici u delegacijama morali priznati, da je „umjerena i najdobrohotnija“ — ostane još mnogo godina ovakva, kakva je danas.

Odemo da još pohodimo jedan od spomenika rimskih vremena: stare banje. Banje su na desnoj vrbaškoj strani, prilično uz vodu, u onom kraju, što od prilike spram tvrgjave započinje i proteže se sat daleko gore u brdski tjesnac. Sav se taj kraj prostire sasvim uz rijeku i uz Ponir. Brdo se uzdiže isprvice 100, a dalje gore 300 stopa nad rijeku i opada u nju na gdjekojim mjestima kao strma stijena. Riječno je korito stjenovito, pad je jak i šumi još i jače radi ustava, što su udešene za bezbrojne mlinove. Rijeka je široka nekih 300 stopa. Na drugoj strani započinje opet visina humcima, na kojima stoje voćnjaci. Tjesnac se vijuga kao zmija, kuće u njem čas izviruju, čas opet nestaju, pogdjegdje stoji koja džamija med tihim baščama i stijenama, voda šumi, a mlinovi klopoću, — to ti je idila, što je samo možeš zamisliti. A u toj idili leže na dva mjesta rimske banje. Prva je banja blizu jednoga mosta; sama ruševina, iz koje izvire toplica. Tu se je u sedamdesetim godinama našlo 600 rimskih novaca, valjda cijela kupališna blagajna. Nešto dalje uz rijeku stoji banja, što i danas još služi, masivna zgrada s kubetima, koja je, vele, sagragjena u šestom vijeku, a uz nju još jedna zgrada, opet razrušena. U blizini imaju još tri vrela, do danas niti neogragjena.

Svuda med kućama, baščama i poljima leže muhamedovska groblja, često kao veliki klinovi med najljepšim plodovitim poljima. Mrtvački je kult jamačno veoma lijep i u neku je ruku opravdan, no opet ne trebaju mrtvaci da potiskuju žive ljude s njihova posjeda, a u nekojim bosanskim gradovima skoro da je tako. Da vazda i svagdje gledaš grobne spomenike, nije baš ni svakomu po ćefu, makar da smrt na Balkanu ne hoda u mračnoj žalobnoj odori. Groblje je tu

polje s razasutim nišanima, a po groblju pasu po volji ovce i koze. Samo uz džamije su groblja, ma da se ne njeguju, opet ogragjena i sva u zelenilu.

To zelenilo na svim stranama i jeste najveća dražest u ovom brdskom kraju, gdje nema prave visoke šume. Visovi, što iskakuju po visoravni, pokriveni su grmljem, koje je gdjegdje jedva do koljena, a gdjegdje i više od čovjeka i gusto, da ne možeš lako prodrti. Kvrgavi džbunovi crnograbovi, bodljikavo kruškovo drveće, kržljavo sve redom, gusti grmovi bukava, lijeski, glogova, javorova, smreka, svi ponizno priklonjeni k zemlji, kao da ih je oluja pognula, — to ti je ovdje šuma. A opet izviruju iz nje biljke, što te prenose na najtopliji jug. Sitni grimizni cvjetovi broćike (Galium purpureum), grančice veprinjaka, cvjetnate

Tvrgjava banjalučka.

glavice sitnih bijelih crnomodro iscjevkanih cvjetova lisnate djeteline (Dorycnium herbaceum), mirisavi cvjetovi skrižaline, četinjavi klasovi kresca (Cynosurus eclivatus) sakrivaju se u grmlju ili se lijepe po pukotinama golih stijena, što se pogdjegdje javljaju na prostoru od nekoliko četvornih metara, kao ozbiljna opomena, koja u malom predočuje strašni krš.

S visine sigjemo opet tihim muhamedovskim mahalama u žurbu i nemir evropskoga gradskoga kraja, gdje dame vuku haljine po dubokom blatu, gdje se nose šeširi po najmanitijoj velegradskoj modi, na strahotu i na zgražanje i domaćega svijeta i vlastitih muževa. U kavani stanemo i pročitamo najnovije bečke i peštanske listove; tu

se igraju, zabavljaju kao i na zapadu. Kraj kavane progje sprovod s krstovima i zastavama; none i djeca pred lijesom i za lijesom. To nas sjeća, da je Banjaluka i katoličko središte, da ima biskupa, dva izvrsna ženska odgojilišta i čak i trapistički samostan. Svuda se ističe vjeroispovjedna obuka i vjeroispovjedni odgoj; samo su škole, što ih je zemaljska vlada osnovala, interkonfesijonalne, što je jedino i pravo u Bosni.

Ferhadija džamija u Banjaluci.

Banjalučkoj gradskoj slici spadaju i trapiste, koji se porijetko javljaju na ulici. Gologlavi ti šutljivci s bijelosivim mantijama veoma te sjećaju derviša. Strogi njihovi redovnički zakoni otvorili su im negda vrata u Bosnu i očuvali ih od fanatizma svjetine.

Godine 1868. (piše Ásbóth) protjerani su trapiste s Rajne i badava su nastojali, da se nasele u kojoj kršćanskoj državi. Na posljetku im dade sultan sklonište blizu Banjeluke, te oni na desnoj strani Vrbasa kupe zemljište i sagrade samostan. U samostanu vlada potpuno neumoljiva strogost njihova reda. I možda upravo ta strogost svijetu tako imponuje, da je štovanje spram trapista kod sviju vjera jednako, može se

reći neograničeno. Duboka religijoznost u Bosni, koja je prouzročila toliko beskrajne mržnje i toliko krvavih sukoba, poštiva strogu religijoznost i kod sljedbenika drugih vjeroispovjesti, te ako je ko na glasu radi sveta života, obraćaju se k njemu i ljudi drugih vjera puni poštivanja i pouzdanja. Ni najstroži derviši ne žive tako strogo kao trapiste. U čudu su slušali i uvjeravali se katolici, muhamedovci i pravoslavni, da ti ljudi stanuju u malim ćelijicama, gdje ima mjesta samo za slamnjaču, da iza kratka sna, za kojega ni ne skidaju svojih mantija, već u 2 sata iz jutra započinju svoje dnevne molitve i korisne poslove, da su se odrekli čak i onoga, što je i najjadnijemu čovjeku na ovoj zemlji radost i utjeha, koju mu niko ne može oteti, te da žive u vječitom šutanju, samo da ih u nadzemaljskim razmatranjima ne smetaju svjetske misli,

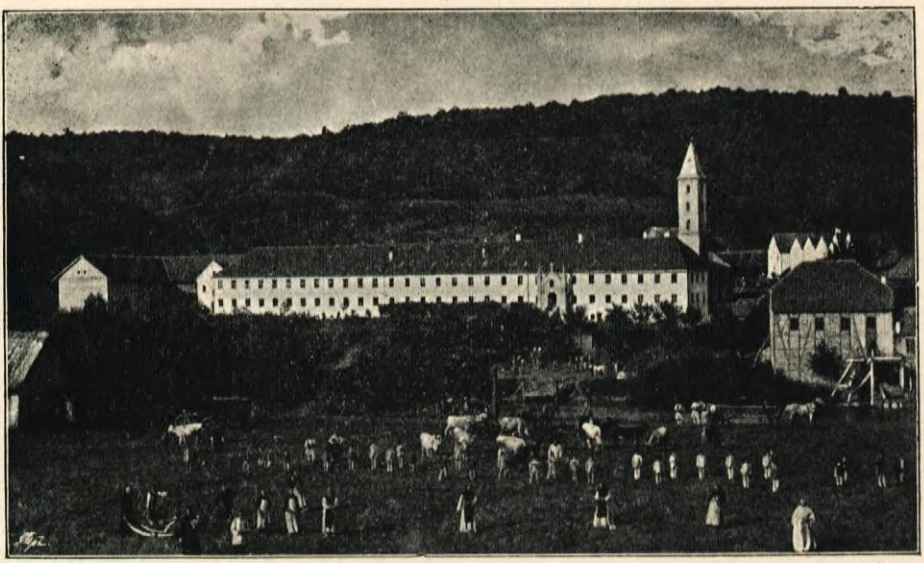

Trapistički samostan Marija Zvijezda.

da samo po naročitoj dozvoli smiju u izvršavanju svojih dužnosti govoriti i da čak i za one grijehe, koje uz takav strog život, pun odricanja, mogu jedino u mislima počiniti, svakoga sveca strahovito bičuju sami sebe, — ta uz slamnjaču bič im je i jedino pokućtvo. Takav život, takve muke morale su se duboko dojmiti svijeta, koji je i onako sklon da snatri . . . Strogim su životom trapiste stekli med svijetom sklonost možda i više nego li svojim korisnim radom, no tim su životom i prokrčili put svojemu djelovanju, tako da je samostan naskoro postao središtem civilizatornoga razvitka. Ne samo da redovnici unapregjuju poljodjelstvo, što svoju zemlju obragjuju parnim strojevima, nego oni šire i industriju.

Slabo u čem ima ta hvala da se okrnji; med trapistama (u Mariji Zvijezdi ih je oko 100) ima cipelara, krojača, tkalaca, kovača, lon-

čara i pivara. Zgotavljaju sve, što trebaju sami, a mnogo i za prodaju; svaki redovnik mora da ima svoje odregjeno zanimanje; i mladi se svijet kod njih poučava. Dalje imaju školu s besplatnom obukom; uzimaju siročad, te i svako drugo dobro čine. Sada se samostan, kako mu je pivara jako postradala, bavi fabrikacijom tako zvanoga „trapističkoga sira", koji je na dobru glasu i izvozi se i u inozemstvo. Pošto samostan nema toliko krava, uzima se mlijeko za samostansku siranu ponajviše iz bliskih njemačkih naseobina.

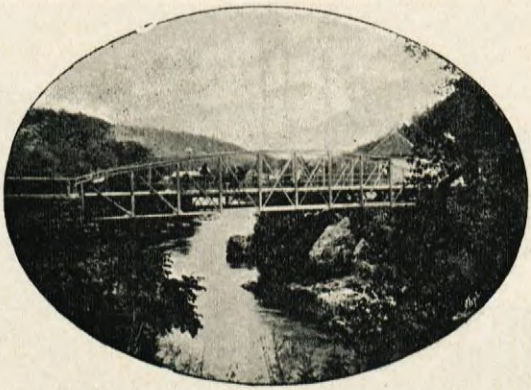

Most na Vrbasu u Banjaluci.

U naseobinama.

Dvared sam pohodio njemačke i talijanske naseobine, što se od Banjeluke sve tamo blizu Bosanske Gradiške (nekadanjega Berbira) pružaju preko šest sati vožnje po obadvjema stranama velike ceste. Bilo je to u razmaku od osam godina, te da se jasno vidi napredak, najprije ću iznijeti moj izvještaj od godine 1886., a onda izvještaj od godine 1894. Iz njih će se lako pojmiti, kako se je ovdje promišljeno radilo, pa još i danas radi.

1886.

3. maja . . . . Bio sam u Staroj Gradišci. Kiša, što je nekoliko dana trajala, bila je prestala; hladan, no krasan proljetni dan desi nam se za vožnju k njemačkoj braći u Bosni. Moj hrvatski kočijaš, što sam ga najmio, da mogu stati, gdje me je volja, te da se ne vezujem uz odregjeno poštansko vozno vrijeme, došao je točno u rano jutro, pa makar da kola nijesu bila ništa udobna, za moju su nakanu bila dobra. Skelom se prelazi u Berbir, ili kako se danas zove: u Bosansku Gradišku. Tu je sijelo kotarske oblasti, no mjesto nije inače ničim znatno. Isto je onakvo gnijezdo kao i pred deset godina, gdje sam se desio u Berbiru baš onda, kada se je izvješavalo i rasvjetljivalo u slavu prijestonoga nastupa sultana Murata. Kuće su vratolomne, običajno u malim turskim mjestima blato ovdje je još dublje nego drugdje, a čestitomu taracu nema tu ni traga. (Otada su se i tu prilike sasvim izmijenile. Pisac.) Bio sam blažen, kada smo prešli Berbir, te se lijepom i dobro

---

Vinjeta na čelu stranice: kolima u grad.

uzdržanom cestom povezli u Banjaluku. Livade i šikarasta polja s obadviju strana ceste bila su čestimice prekrivena mlakama, no opet su tu pasla čitava stada goveda i konja.

Po sata je kraj jednoličan, samo u daljini se vide šumovita brda Kozare planine, nekadanje ustaško leglo. Šuma se u toj gori sada u velike sječe, te kao što su hrastove šume u spodobi dužica krenule u Francusku, tako sada za njima ide i crnogorica, koju je neki drvotržac Brabec kupio za izragjivanje. U Brebiru je veliko stovarište balvanova i dasaka, koje savskim lagjama idu u Sisak.

Četvrt sata dalje ima već lijepo obragjenih njiva, na kojima se vidi, da ih nije domaći svijet obragjivao, nego da je ovdje orao valjan plug. Naskoro se med kolibama jave kuće, pokrivene crijepom, i za kratak smo čas u naseobini, gdje bi se mirne duše mogao pomisliti u sjevernoj Njemačkoj. Dvokatne se i jednokatne kuće izmjenjuju, a sve su ciglom zidane. Na blistavim prozorima bijeli i šareni zastori, ponajviše smegji kapci i pogdjekoje zelene žaluzije. U prozorima cvijeće, što ga u bosanskim seljačkim kućama ne vigjaš. Često ima pred kućom mala baštica i u njoj mora da bude sjenica. To je Gornji Windhorst, što se proteže uz cestu, a domaći ga svijet zove starim imenom Rovinci ili Laminci. Nekoje sasvim solidne zgrade su izgragjene, a još više ih se gradi. Svuda je spremljena gragja i cigle. Vidi se jasno, da se ovdje radi i da se ljudi stalno naseljuju. Daščare, u kojima su se negda došljaci za prvo vrijeme sklonili, sada se ruše; pogdjegdje se samo vigjaju bosanske seljačke kuće, te ciganske kolibe iz pletera, omazane blatom; u te kolibe ne bi u Evropi zatvorili ni psa. Gospodarske su zgrade gragjene isto tako solidno kao i kuće. Mjesto običnih hambarova, kuda se sprema kukuruz i druga ljetina, ovdje su velike zidane suše s velikim kapijama i nabijenim podovima, kao i u Frislandiji ili Oldenburgu. Baščе su sregjene; šta za proljeća ima, bujno raste. Polja su im ponajviše za kućama, nekoja se istom sada staju obragjivati. „Švapsku“ se zemlju pozna odma po tom, što nema plotova, kojima je u Bosni inače ogragjen i najmanji komadićak zemlje; dosta su se tim naseljenici i nasrdili i napatili, jer se marva pušta slobodno na pašu i njive im pustoši. No kako ovdje svaki naseljenik ima velik posjed, ne bi se to ni moglo ogragjivati.

Kuće se još nijesu sastavile u selo; ponajviše su kuće okružene baščama i njivama. Čak pola sata lijevo pomalja se nekoliko crvenih krovova u ravnici. Gornji Windhorst ima i kuću, udešenu za crkvu, a uz nju na visokoj skeli zvono, koje im u podne zvoni.

Donji Windhorst, deset časaka vožnje cestom dalje, još je pristaliji i gotoviji. Na velikoj jednokatnoj zgradi ima napis: „gostio-

nica i trgovina Ferdinanda Brenzingera". Ustavim kočijaša i ugjem u krčmu. Udešena je kao i druge njemačke seoske krčme, a kraj nje je dućan. Prijazna me ženskinja pozdravi švapskim narječjem i ponudi mi prave rakije žitare. Uzmem s njom govoriti i doznam, da su ona i muž tamo od Heidelberga, da su se ovamo doselili s još dvjema badenskim porodicama i da ovdje već šest godina žive i rade. Tu im je, hvala Bogu, dobro i lijepo su stekli; imaju tri cigljane i krečanu i mnogo zemlje, a za proizvode im je dobra progja u Bosanskoj Gradišci i Banjaluci, a za ljetinu, kao što ponajviše i drugim naseljenicima, u Sisku, kuda se žito vozi lagjom. Brenzinger je uza to i seoski načelnik, knez.

U Donjem Windhorstu ima crkva i drveni toranj sa zvonom. S

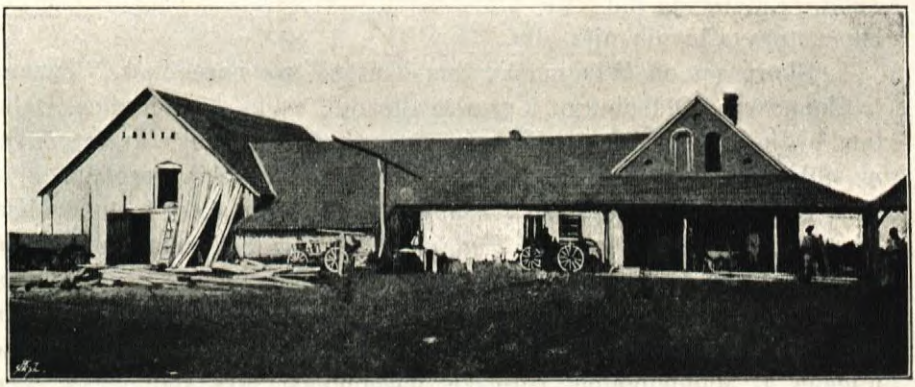

Naseobina Windhorst u začetku.

Maglajem na Vrbasu sačinjavaju naseobine zajedničku župu. Razumije se, da ima i škola; uči se u njoj njemački i hrvatski. Naseljenici su došli ovamo većinom još u februaru mjesecu god. 1879. i kako su imali novaca, pokupovali su uz povoljne uvjete mnogu zemlju od Salih bega Džinića i Šivića, te i od nekojih drugih muhamedovskih veleposjednika. Bile su to istina Bog livade, niska šuma i šikara, pa je trebalo dosta i vremena i strpljivosti, da se sve iskrči i močvarna se zemlja drenira. No Nijemci su ustrpljiv svijet i taj im je teški posao pošao za rukom. Do danas su najmanje dvije trećine zemalja kultivirane. Jutro zemlje stajalo je isprvice poprečno 40 for., ali sada ištu bezi već 200 for.

Naseljenici su u Windhorstu ponajviše iz Hannovera, Oldenburga, Braunschweiga i rajnske Pruske. Od ovih sam posljednjih našao dvojicu

iz koblenčkoga kraja, koji su još govorili čistim onim tamošnjim teško razumljivim narječjem. No u posljednjim je godinama navrnuo ovamo i siromašan svijet, radnici iz kraja oko Essena. Tim ljudima nije baš osobito, jer moraju da nadničare kod drugih naseljenika, dok ne steku koji komad zemlje. Naseljenici se megju sobom veoma pomažu i tako će se valjda i siromašniji nešto okućiti. Nosi se svijet isto onako, kako i u Njemačkoj; i klompe još mnogi nose. Spram stranca su uljudni i prijazni, svako dijete (skoro sva su plavokosa) pozdravlja te i odgovara učtivo, šta ga zapitaš. Kako se vidi već po samom imenu naseobine, naseljenici su u Windhorstu skoro sami katolici. Po popisu stanovništva od god. 1885. ima općina Windhorst 802 stanovnika, med njima 700 inostranaca, t. j. njemačkih državljana, a 14 austro-ugarskih podanika. U svem je bilo 206 slobodnih naseljenika i samo jedan kmet. Katolik je bio 791, protestanata 6, jevreja 5. Muslomana ni istočno-pravoslavnih nije bilo.

Skoro sat od Windhorsta ima opet na rpi naseobina Nijemaca iz Hannovera, Oldenburga i pruske Šlezije; svega 60 porodica. Dalje ima ovdje 20 porodica iz Ugarske, iz steinamangerskoga kraja; odma uz njih, u Mahovljanima, sjedi 98 tirolsko-talijanskih porodica, koje se s Nijemcima lijepo slažu i s njima sačinjavaju skoro jednu općinu. Po točnom popisu bilo je u Maglaju na Vrbasu 318 stanovnika, med njima 251 inostranac, 55 austro-ugarskih državljana, i to 3 veleposjednika, 60 slobodnjaka (naseljenika), 9 kmetova. Katolika su bila 303, protestanata 10, istočno-pravoslavni 1, jevreja 4, muhamedovac nijedan. U Mahovljanima (tirolska naseobina): 303 stanovnika, med njima 98 slobodnih seljačkih posjednika, samih austro-ugarskih podanika i katolika.

I naseobina u Maglaju na Vrbasu (ta se je naseobina nazvala Rudolfsthal) osnovana je početkom god. 1879.; sve je više svijeta onamo pridolazilo i pridolazi. Neki Antun Marton, koji tu ima gostionicu i veliku ekonomiju, bio je med prvim naseljenicima. Skoro svake godine putuje on kući u Ugarsku i svaki put mu se pridružuje nekoliko porodica, da se ovdje nasele. Tirolske je Talijane iz trientskoga kraja naselila vlada; sada iz početka još kojekako kubure, no veoma marljivo rade i imućniji su im Nijemci jako skloni. Vlada im je dala zemlju uz veoma malu otplatu, koja docnije istom započinje, a za obragjivanje je svakoj porodici dala kravu i vola i za prvu godinu potrebiti kukuruz. Druge su godine samo siromaci dobili potporu.

Njemački su naseljenici skoro svi redom gazde; trojica su od njih veleposjednici: neki gospodin pl. Ebeling, neki Jansen i još jedan Oldenburžac iz Löhningena, kojemu sam ime zaboravio. Taj je Olden-

buržac s početka kupio komad zemlje od 1000 pruskih jutara, no na zemlji je bilo šest kmetova. Za gospodarstvo mu nisu bili potrebiti, te se je s njima raskrstio time, što im je odijelio komad zemlje. Seljaci ponesoše sada svoje kolibe i druge zgrade na novi svoj posjed. Bilo je to prilično originalno. Kolibe su bile sasvim drvene; pod njima bude prokopana jama i proturene gulje, duge 18 metara, pa sve to čvrsto povezano užetima. 146 je volova upregnuto, da sve odvuku, a i sve je susjedstvo pomagalo velikom vikom. Tako se je bez ikakve nezgode preselilo 8 kuća i 50 drugih zgrada.

Naseljenička kuća u Windhorstu.

I Ebelingov i Jansenov posjed slični su velikim holandskim dobrima i imaju gospodske domove za obitavanje. Na njima se veoma bave mljekarstvom, kao i na svim drugim posjedima u malom. Tamo sam jeo maslaca, kakvoga nalaziš jedino još u alpskim zemljama. Maslac ide najviše u Banjuluku, gdje su mu oni mnogi činovnici, vojnici i stranci dobar i siguran kupac. Kilogram staje 80 do 90 nč. Nego gazde naumljuju, da svoje proizvode uzmu slati u Jajce, Travnik i Sarajevo, pa i u hrvatske posavske gradove.

Kako se započinje kultiviranje zemlje, najjasnije pokazuje Jansenov primjer. Kada je iskrčio priličan broj jutara, posije prve godine na svem zemljištu samu djetelinu. Domaći ga svijet stade ismjehavati; takvoga smušenjaka nijesu još nigda vidjeli. No Jansenu kao pravomu sjevernomu Nijemcu nije to ništa smetalo. Znao je, da žita može jeftino kupiti. Djetelinskoga sjemena dobije on šest metr. centi i odnese to u Staru Gradišku, da proda. Trgovac mu se začudi, otkuda mu s vlastitoga zemljišta toliko sjemena, jer toliko nema valjda ni u svoj Slavoniji. Jansen dobije za metričku centu 35 for. i bio je zadovoljan. Na godinu posije već nešto žita, no i opet mnogo djeteline. Djetelinskoga mu sjemena rodi 30 metr. centi, te on sve odveze lagjom u Sisak i lijepo tamo proda. Danas sije pšenicu, raž, zob, djetelinu, olaj i mnogo povrće, a i prilično krompira, koji u Bosni ima dobru progju. Kada su naseljenici vidjeli, kakvi su ovdje vodeni i rgjavi krompiri, rekoše, da takvi krompiri ne valjaju ni za svinje, nego da će već i tu roditi brašnavi dobri krompir za jelo. Krompir za sijanje uzmu iz Njemačke i rod je bio divan. No kako se u masnoj bosanskoj zemlji krompir lako izmetne, to oni sav krompir, što ne trebaju za kuću, prodaju, te svake godine siju svjež krompir, dobiven iz Njemačke. I s kudjeljom hoće da pokušaju u veliko, pa da se sav bez, što treba Bosancu za odjeću, u samoj zemlji satka.

U Maglaju ima lijepa katolička crkvica i samostan školskih sestara ili „nazarenki", kako ih naseljenici zovu. Njima je u rukama i sva školska obuka. Jedna sestra poučava dječake, a druga djevojčice. Je li uspjeh povoljan, ne znam, no ljudi vele, da se ne mogu potužiti. Mogu samo reći, što sam sâm vidio, a to je, da su djeca, što sam ih ispitivao, lijepo znala čitati, te znala govoriti njemački, hrvatski i ponešto i talijanski. Tako je to i s djecom tirolskih Talijana. Djevojke obično odlaze, kada ponarastu, na godinu dana u službu činovničkim porodicama u Banjuluku, da se priuče boljemu radu.

U Maglaju ima još nekoliko velikih drvenih vojničkih baraka. Pitao sam, u što su, i dočujem, da su se prvi naseljenici, što su u Bosnu došli, obratili bili ratnomu ministarstvu u Beču s molbom, da im vojnički erar pomogne, osobito radi privremenih stanova. Ratni im ministar učini po molbi i zapovjedi, gdje ima baraka, neka se prepuste, ako se može, naseljenicima na tri mjeseca dana. U Maglaju se to veoma susretljivo učini i naseljenici ne mogu dosta da se nahvale vojske. Kada za njima dogjoše Tirolci, dobiju oni barake, a kako je vojska i sasvim otišla iz Maglaja, pokloni im erar barake uz taj uslov, da se gragja od te polovice baraka upotrebi za gradnju kapele u tirolskoj naseobini.

U Maglaju su dvije gostionice, Bökmannova i Martonova. Marton je zasadio i vinograd, koji mu je već jedared rodio. Pripovijedao mi je, da noćni mrazovi, što se često dešavaju, ništa ne škode lozama, da je zemlja veoma zgodna za vinogradarstvo i da on kultivira ugarske vrsti. U vinogradu je zasadio kajsija, a na lijehama sam vidio krasnu špargu. Za napredak takvih naseljenika ne treba niko da se brine; ti se znaju snalaziti, a ono, što kod njih vidi bosanski seljak, i njega će poučiti i unaprijediti. Isprvice nije on „Švabama" vjerovao, no po malo već ih zapitkuje. Mjesto pluga, kakav je bio još za rimskih vremena, vidio sam ovdje kod jednoga domaćega seljaka već „švapski" plug.

Govegja pasmina iz Windhorsta.

Da se ne mora brašno kupovati sa strane, osnovan je paromlin, koji zadovoljuje okolišnu potrebu, a u Klasnićima — pola sata odavde spram Banjeluke, — gdje sjede još tri njemačka naseljenika, gradi tvrtka Milić velik paromlin na čigre. Najviše mi se je svidjelo u Maglaju, što mi naseljenici rekoše, da se na oblasti ne mogu potužiti. Pravedne su, a pomažu Nijemcima, koliko se već može. Jedino se ne mogu naseobine u tom kraju da šire za to, što bezi ne će više da prodaju zemlje, a muhamedovcu za kmeta ne može stranac. Nego u Windhorstu ima još mjesta, a Salih beg, kojega iz prvašnjih vre-

mena poznajem, moći će valjda od svojega pustoga zemljišta dati još nekoliko tisuća jutara. Uspijevanje maglajske naseobine, a osobito Šležana, prijatno mi je radi toga, što sam ja god. 1878. potaknuo naseljivanje, te kada su me pitali, upozorivao na vrbašku dolinu i na Posavinu.

* * *

1894.

U oktobru... Već je izodavna padala kiša, i iznovice je stala padati, kada sam iz Banjeluke krenuo opet u naseobine. Na kraju grada stoje mnoge moderne kuće i pružaju se uz cestu. S lijeve je strane nov velik ženski samostan, kao kakav dvorac. Kola prolaze za kolima, mnogo se ljetine dovozi u Banjuluku. U Jakupovcima-Klasnićima stoji uz Vrbas impozantna zgrada i na njoj njemački napis: prvi bosanski mlin na valjke. Uz njega je lijep park i kuća kao villa. Na suprotnoj obali Vrbasa stoji stara ruševna potočara, kao jasna opreka novoj dobi. U Jakupovcima ima žandarska stanica, te nekoliko gostionica i kava. Mjesto je naskroz katoličko i čini se, da ima živ promet.

Uz cestu počinju već naseljeničke kuće, koje leže ponajviše med njivama. Izmjenjuje se njemačko-ugarski način gradnje s donjonjemačkim. Same kuće od cigalja, svuda velike žitnice, lijepe bašče i vrtovi. Marvi se vidi, da se dobro timari, a velike ugarske pasmine već prevlagjuju. Na njivama stoji još kukuruz, kupus, heljda, lupine, bijele i kravje repe. Svuda skaču plavokosa djeca, već i s fesom na glavi, te uljudno pozdravljaju. Bunari su po dvorištima ponajviše na gjerme. U Maglaju-Rudolfsthalu stoji uz cestu „Josipov grad", velik samostan. Kako se naseljenici veoma množe, sagragjena je takogjer i evangelička crkva s lijepim gotskim prozorima i župni stan. Dvorac je Ebelingov prešao u druge ruke. Ebeling se je vratio u Hannover i otada je njegov posjed promijenio dva gospodara.

U Windhorstu su sagragjene već dvije crkve, samostan sestara božanske ljubavi velika je zgrada, a naseobina raste i širi se u svem. Windhorst je valjda najprostranije selo, 16 je kilometara dugo, 5 kilometara široko, a ima od prilike 1500 stanovnika. Kao i pred osam godina svratim se u Brenzingerovu gostionicu, i tu mi je bilo, da ne može bolje. Gostioničarka je bila umrla, no Brenzinger se je opet oženio, i to iz Zagreba, što nije osobito bilo po volji naseljenicima, koji imaju dosta neudatih ćeri. Sitnih zadjevica i brbljarija ima ovdje kao i u svakom njemačkom selu, svagja ima dosta, kao i svagdje,

gdje žive Nijemci, no opet zajednički rad napreduje, pa čak i društvenost se razvija. Kako su mi govorili, svi su se redom naseljenici lijepo okućili. Dobro se koriste i trgovanjem s domaćim svijetom, koji ne zna hraniti marvu u staji, pa obično i slabo i ostavlja hrane. Od njih kupuju pred zimu suvišnu mršavu marvu i goje je u staji. Te su životinje malim zadovoljne, te kako sam čuo, njima je već kuhana pljeva s repama i krompirima slasna hrana, od koje se goje. Za njih se onda dobiva na sajmu lijep novac. U gospodarstvima, gdje nema dosta radnih sila, uzimaju se cigani za nadničare, kočijaše itd. Dobivaju 60 do 80 novč. i sasvim su pouzdani.

Škola je još vazda u rukama školskih sestara. Za svako se dijete

Bosanski pastir.

plaća tri for. mjesečno. Učiteljice se kolima voze u školu i isto tako iz škole kući, a naseljenici redom daju kola. Zemaljska im je vlada htjela da osnuje interkonfesijonalnu školu, ali je selo veoma pobožno te je odbilo ponudu. Darovitiji se dječaci šalju na daljnju naobrazbu u isusovački kolegij u Travnik. Kako mi je Brenzinger pripovijedao, došao je on prvi put u Bosnu već koncem god. 1878., da se razgleda; god. 1879. došao je opet, te je nekoliko mjeseci radio kod trapista kao sluga, a nije odavao, da kani kupiti zemlju. Tako se je upoznao s prilikama; docnije se otkrije gvardijanu o. Franji i kupi svoj današnji posjed, kojim se je obogatio. Njegove cigljane, u kojima rade

ponajviše talijanski radnici iz naseljeničkih porodica, lijep mu prihod donose, jerbo svuda se gradi i izniče naseobina za naseobinom na milje spram istoka i zapada.

Njemački su se ratari svi poprijeko pomogli za dvije trećine, čim su mogli da stanu raditi svojim vlastitim radnim silama. Inače odlazi na nadnicu priličan dio od dobitka, jer se ljetina jeftino pro-

Katolička crkva u Windhorstu.

daje. Onih 14 porodica iz Essena, što sam ih u opisu od god. 1886. spomenuo, a došle su svaka sa samih 225 for. glavnice, neumornim se je radom podiglo do blagostanja, i to sve bez iznimke.

Izbor je općinskih starešina slobodan, no moraju se odabirati iz naseobine. Svaki se izbor mora primiti ili se plaća globa od 25 for. S vladom, s okružnom i s kotarskom oblašću naseljenici su u dobru

snošaju; mnogi su već postali bosanskim pripadnicima, a drugi kane opet steći državljanstvo. Iz Njemačke im sada slabo drugi pridolaze, no ženidbe su odande česte. S domaćim je svijetom odnošaj, može se reći, srdačan. Bosanci dolaze Švabama i pitaju ih za savjet, viju kod njih žito ili vrše strojem, te se priučavaju svakoj vještini i radu. Žito ide skoro sve u Gradišku. Svuda se vidi napredak, svuda marljiv rad i blagostanje; poučan je pohod ovdje u naseobinama.

Sada se radi i o željezničkoj svezi med Banjalukom i Gradiškom sa spojem uz ugarsku državnu željeznicu. Dne 6. marta 1895. sastala se je u Banjaluci komisija za pregledbu trasa i stanica željezničkih;

Njemački naseljenik iz Windhorsta.

koncesijonar je bio Gautier iz Zagreba. Ta bi vicinalna željeznica — prvi sasvim privatni željeznički projekt u Bosni — uskoristila naseobinama, i poljodjelstvu i industriji, što se tek razvija.

* * *

Odma ovdje spominjem, da i u Posavini, na sjeveroistoku Bosne, ima kod Bjeline jaka naseobina Franz-Josefsfeld. U proljeću g. 1886. doselila se je onamo iz Franzfelda kod Pančeva u južnoj Ugarskoj

61 porodica. Kotarska oblast kupi od veleposjednika 300 jutara zemlje u najbližoj blizini Bjeline i razdijeli naseljenicima. Kupovnina je bila veoma mala i naseljenicima je dano, da je uz veoma povoljne uvjete otplaćuju. Svaka si porodica odma sazida kuću, a naseobina bude cestom spojena s Bjelinom. Na godinu dogjoše još 22 porodice, ponajviše iz Nove Pazove u Srijemu, onda malo po malo i druge, tako da je god. 1889. bila tu naseljena već 121 porodica sa 700 duša. Podignuta je škola, koju pohagja 136 djece, sagragjena je općinska kuća, a namislilo se je graditi i evangeličku crkvu. Franz-Josefsfeld su na ime sami protestanti. Naseobina je imala tada 546 jutara svoje zemlje i 907 jutara u zakupu. Opskrbljivala je Bjelinu mlijekom, sirom, maslacem, živadi, jajima i povrćem, a i pokusi, da se sadi duhan, lijepo

Školska djeca iz naseobine Windhorsta.

su uspjeli. Dalje ima u bjelinskom kotaru pojedinih ugarskih naseljenika, koji su zakupili zemlju od begova; tako oko Bjeline 104, u Brodcu 20, u Janji 9, te 20 u Dragaljevcu, Zabrgju i Koraju. Da se u njemačkim naseobinama ne zanemaruje ni stočarstvo, samo se po sebi razumije. Zadržane su male durašne bosanske pasmine, samo su ukrštavane s dobrom stranom marvom i zimi se samo u stajama drže. Ima tu konja u ergelama i svinja u čoporovima, no ponajviše ovaca s finom dugom vunom, što ih danas i svijet u Posavini mnogo goji.

Dakle i opet nov izvoz! Na žalost je Franz-Jozefsfeld i sav bjelinski kraj, kao i sve Podrinje bosansko u kasnu jesen god. 1896. strahovito poplavljeno i naseobina je skoro sasvim uništena. Zemaljska

im vlada priskoči odma u pomoć, a i gospogja Vilma Kállay, dobri angjeo bosanski, pohiti u poplavljeni kraj, da dijeli svijetu živeža, odjeće i novaca. Utjehom plemenite gospogje klonuli se duhovi opet digoše. Tako ima nade, da će se šteta preboljeti i da će njemačke naseobine na sjeveroistoku bosanskom uspijevati kao i naseobine na sjeverozapadu.

Od drugih većih naseobina u Bosni vrijedno je još spomenuti: naseobine ugarskih Nijemaca (Švaba) u Branjevu i Dugompolju (zvornički kotar), tirolsku naseobinu u Palaškovcima (prnjavorski kotar), goričku naseobinu kod Bukvika i Ralutinca (prnjavorski kotar), galičke naseobine u Opsjeku i Bakinačkoj Kozari (banjalučki kotar), naseobine njemačkih protestanata iz Rusije u Prozari i Vranovcu (kostajnički kotar) i naseobine čeških porodica, preseljenih iz Rusije, u Kobašu-Seferovcima (prnjavorski kotar), te u Vranduku i Detlačkom Lugu (derventski kotar).

Iz Banjeluke u Kostajnicu.

Evo ćete u kršćanske zemlje, reče nam naš hotelier u Banjaluci. Time je mislio Hrvatsku, gdje istina Bog nema muslomana, no nijesu baš kršćani osobito rijetki ni u banjalučkom kraju, gdje su lijepo izmiješani s muhamedovcima.

Vlak vojničke željeznice banjalučko-dobrlinske odlazi iz grada s nove željezničke stanice, prolazi evropski kraj i staje iza kratkoga vremena u Trnu, prijašnjem glavnom kolodvoru. U ravnu, lijepo obragjenu kraju med livadama i položitim obroncima prelazi se cesta banjalučko-gradiščanska; do stanice Ivanjske ide pruga po zemljištu, ispresijecanu potocima i pokrivenu grmljem; rijetko se vigja po koja bosanska kuća. Kod Omarske zapazimo velika skladišta drva, što dolaze iz šuma Kozare planine. Onda ide željeznica sanskom dolinom do Prijedora, gdje je Sana već plovna. Prijedor ima 5000 stanovnika, a leži na desnoj obali Sane, gdje riječni tjesnac iz brda izlazi u bujnu plodnu ravnicu. Poznat je trgovačkomu svijetu po svojoj razgranjenoj žitnoj trgovini; teretne lagje prijedorske, slične egipatskim dahabijama, idu iz Sane u Unu i Savu, dolaze do Zemuna i čak do Budimpešte. Za ustanka god. 1875. Prijedor je najgore postradao, a trgovci mu skoro svi prebjegoše u Hrvatsku. Tek što se je iza okupacije nešto podigao, opustoši ga strašan požar. Danas je Prijedor veoma lijep grad, ima živ promet, u okolici raznih stranih naseljenika i velik zemaljski zavod za gojenje peradi, koji je na veoma dobru glasu. Zavodu je svrha, da uzgaja shodna plemena peradi (Langhans, Minorca, Plymouth-Rock, Houdan, onda biserke, ćurke, pekinške i rouenske patke, emdenske guske i t. d.), te da ove vrste kao i jaja dijeli svijetu. Nad gradom gnijezde u stijenama stotine i stotine sokoiova; ovdje love krajiški bezi mlade sokolove, da ih nauče lovu. Lov je sa sokolovima

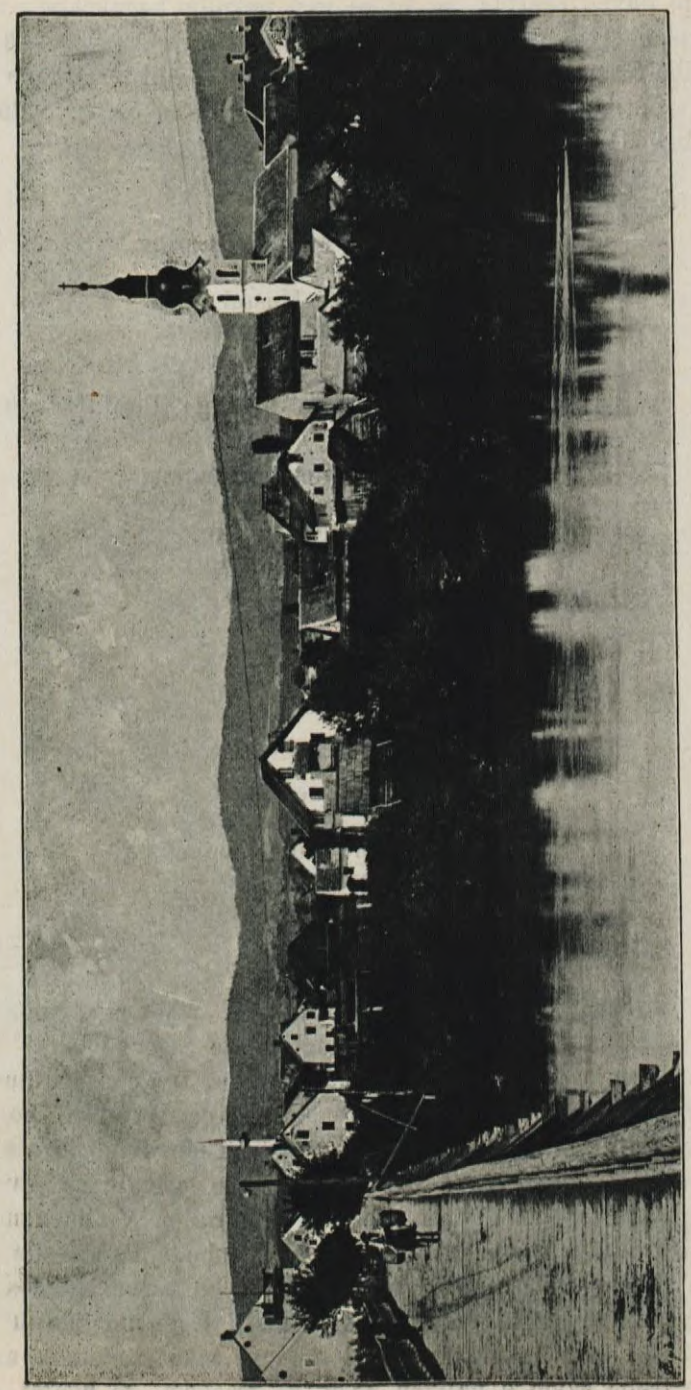

Prijedor.

u Evropi davno prestao, no tu se je u nekojim begovskim porodicama do danas uzdržao, te su Otmar Reiser od sarajevskoga muzeja i dvorski savjetnik Hörmann o tom saopćili zanimljive opise. Mnoge narodne pjesme spominju slikovitim stihovima plemenite sokolove. Jedna pjesma pjeva, kako Mustaj beg tuguje za svojom vjerenicom:

Gospoda se u lov podignula,
Svaki nosi sokola na ruci,
Beg Mustaj beg ruku na srdašcu.
Pitali ga njegovi jarani:
„Šta je tebi, beže Mustaj beže,
„Što ne nosiš sokola na ruci,
„Već ti nosiš na srdašcu ruku?“

U drugoj narodnoj pjesmi pita bolnoga Ibrahim ćehaju žena njegova:

„Da ti umreš, Ibrahim ćehaja,
„Šta bi tebi najžalije bilo?
„Al ti žališ ostarjele majke,
„Al ti žališ dvora i ahara,
„Al ti žališ sela i timara,
„Ali svojih ata nejahatih,
„Al ti žališ hrta i zagara,
„Ali svojih sivih sokolova,
„Ali svoje vijernice ljube?“

Treća pjesma pjeva opet o bratskoj razmirici:

Dv'je su kule uporedo bile,
U njima se do dva brata d'jele,
Hasan aga s bratom Muhamedom.
Sve su oni l'jepo pod'jelili,
Ne mogoše čifluk na Zagorju,
I debela konja u aharu,
Ni sokola u žutoj naranči.

Sokolovima love u drugim bosanskim krajevima danas još begovske porodice Uzeirbegovića u Maglaju, te Širbegovića i Smailbegovića u Tešnju. Sokolovi se love mrežama. Dvije takve mreže, od prilike dva metra duge i isto tako široke, pričvrste se pod oštrim kutom u zemlju, ali ne prejako. S polja se obadvije mreže pokriju sitnim zelenim grančicama. Na sredini mreže priveže se živa vrana, a lovci se vješto posakrivaju u blizini iza grmlja. Vrana uzme lupati krilima i graktati i svom bi silom da se oslobodi. To zavede neukoga mladoga sokola, obično jednogodišnjaka, da se žurno baci na tobožnji plijen. Vrana se u smrtnom strahu upusti u očajnu borbu s napadačem, koji i sâm zavitla krilima i time se tako zaplete u mrežama, da lovac treba samo u pravom času da priskoči, te hvataj sokola i

Lov sokolovima na prepelice.

nosi kući. Za lov se više uzima ženka nego li slabiji i sitniji mužak. Svaki se sokol ne da upitomiti i uvježbati za lov. Za to se i razlikuju po gnijezdima, u kojima su se izlegli. U nekojim se gnijezdima nalaze najbolji sokolovi, koji ne idu samo na prepelice, nego i na krže i šljuke. Inače su sokolovi već prilično tromi; mogu se do duše učiti, ali love samo prepelice. Treća vrsta napokon tako je divlja, da nije nikako za lov. Narod ih i zove divljim sokolovima. Lovci dobro razaznavaju gnijezda tih triju vrsta i znadu točno, gdje su najbolji sokolovi. U šumi Ozrenu ima na nekih 20 mjesta sokoljih gnijezda, no samo u dva su valjani sokolovi.

Za Prijedorom stignemo na postaju Blagaj, gdje se na visini vide ruševine staroga grada bosanskih kraljeva, te onda u Novi na sutoku Une i Save. Kao velika bašča prostire se kraj, pogdjekoje su kuće po njem kao ljetnjikovci. Ovdje se jasno vidi blagostanje. Daleku ravnicu obrubljuju ogranci Pastireva planine i preko Une hrvatske gore. Spram Novoga stoji Dvor, a podalje na visini crkva divuška. Željeznica ide uz Unu, dok ne dogje u Dobrlin. Tu se priključuje ugarskoj državnoj željeznici. Una se prelazi kod Volinje željeznim mostom; u Sunji, gdje se u podne staje, rašljaju se pruge, jedna u Brod, a druga u Sisak.

U Dobrlinu, gdje su nekada god. 1875./76. arbanaški bašibozuci počinjali strahovite okrutnosti s bjeguncima, koji su se vraćali, mnogo se je danas izmijenilo. Velik nov kolodvor stoji mjesto starog osmanlijskoga kolodvora, kolibe su većinom ponestajale, a lijepe gradnje od cigalja i drva, kao alpske kuće, dižu se po obroncima i uz cestu, što ide u Bosansku Kostajnicu. To je njemačko-tirolska naseobina, osnovana već god. 1879. Dvanaest se je porodica tada doselilo i kupilo od Rustan bega prilično zemljišta, koje je nešto bilo obragjivano, no većim dijelom nekultivirano. Muhamedovci su u ono doba još živjeli u zabludi, da će im se naskoro pootimati zemlja i predati kršćanima, te su jeftino prodavali zemlju. No i radili su Tirolci pošteno. Gdje se vide njive, koje su dobro orane i drljane i nema u brazdama još lanjske kukuruzovine, možeš znati, da su tirolske njive. I oni siju najviše kukuruz, uza to razno žito i mnogo timare marvu. Nekoje naseljeničke kuće leže slikovito u uvali med brdima, te ovdje bi naseljenici — kao u opće svuda oko Dobrlina i Kostajnice — mogli misliti, da su i sada u Tirolu, i još u takom tirolskom kraju, gdje još ima visoke šume. U Dobrlinu je sagragjena velika parna pilana, a daleke tračnice, što odande idu, te i dizaljke dokazuju, da je ovdje velik promet drvima. Mnogi su tu radnici zaposleni, gostionica ima svuda.

Bliže Bosanskoj Kostajnici ima još raznih stranih naseljenika.

Tako se je na jednom humku Pastireva planine naselio neki Švajcarac, koji je lijep posjed kupio. Samo se ovdje ne može baviti mljekarstvom, jerbo svijet po bližnjim gradovima i mjestima ima svuda i sâm krava. Za to se bavi poljodjelstvom i baščovanstvom i dobro zaragjuje. I na hrvatskoj su se strani naselile tri tirolske porodice na polojima visokoga Djeda, što se diže nad hrvatskom Kostajnicom. Graničarima, koji su im govorili, da tu ništa ne rodi, dokazali su oni, da se tu dadu saditi veoma lijepi vinogradi i da dobro rode. Osjem toga siju žito, repu i luk, marljivi su i štedljivi i sasvim im je dobro.

No najljepše se je razvila Bosanska Kostajnica. Istom god. 1862. naseljena muhamedovskim iseljenicima iz Srbije ostala je za osmanlijske vladavine maleno mjestance, koje je na hrvatskoj strani nabavljalo sve, što mu je trebalo. Unski most spaja obadvije Kostajnice. Med njima stoji na ostrvu kao straža mala tvrgjava s romantičnim starim zidinama i kulama. Na vapnenjakovu temelju, obrubljenu bršljanom, stoje spram Hrvatske tri krupne kule, a spram Bosne okrugle tabije. Sagragjena je tvrgjava za princa Evgena, a spada Hrvatskoj. Na tom istom ostrvu stoji i stara malta i tako zvani grad, zidinama opkoljen prostor, gdje su se jedared u nedjelji sastajali na trgovanje hrvatski i bosanski krajišnici. Bosanska je Kostajnica bila prije prilično siromašno mjesto. Danas je hrvatsku svoju susjedu davno natkrilila. Svuda su nove zgrade, dućani, gostionice, obrti, te kada se Hrvati s one strane pozabave, pa hoće dobro i jeftino pivo i vino, moraju na bosansku stranu, gdje su porezi znatno niži. Bosanska je Kostajnica god. 1895. brojala 1375 stanovnika, med njima 638 muhamedovaca, i neprestano napreduje.

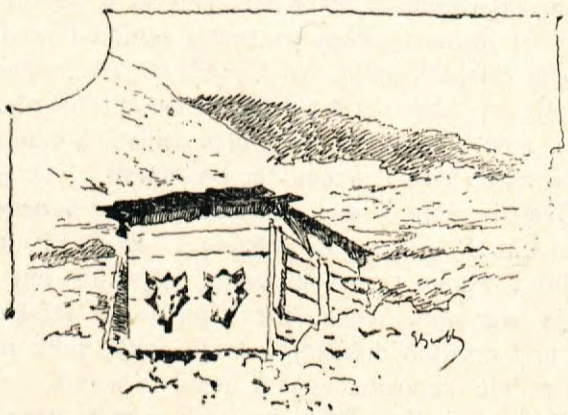

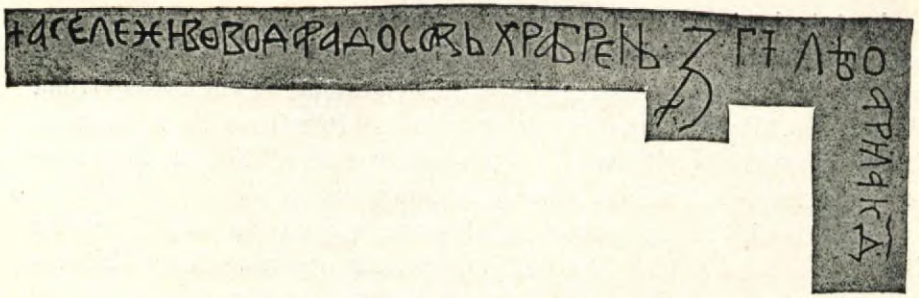

Skok u Krajinu.

Krajina je magično ime za svakoga bosanskoga muslomana, makar da je tomu imenu sjaj danas i nešto potamnio. Nekada je to bio kraj, u kojem je fanatizam bio najjači, gdje su iz zemlje, poškropljene krvlju, nicali stotinama i stotinama godina islamski junaci; bila je tu vječita borba s hrabrim hrvatskim krajišnicima, no bilo je i veselih dana, jer je Krajina pjevačka domaja.

Kraj je ovaj od najljepših u svoj Bosni. Brdovit je i šumovit, a lijepo se obragjena polja izmjenjuju s bujnim livadama, umiljatim gradovima i selima; mnoge stare ruševine sjećaju te istorijske prošlosti. Najzgodniji je put onamo na sjeverozapad, ako sa stanice Novoga na dobrlinsko-banjalučkoj željeznici kreneš u Bihać na hrvatskoj granici. Lijepa cesta ide do Krupe uz prilično bučnu Unu, u kojoj vigjaš mnogo prirodnih ustava, tako da rijeka u neprestanim slapovima teče svojom dolinom izmed brda i šuma. Dabome da su ti slapovi, koliko

Vinjeta na čelu stranice: nadgrobna ploča u Ošaniću kod Stoca: „Ase leži voevoda Radosav Hrabren 7013 ljeto (1505. po Hr.) aprila 24.“

i ukrašuju kraj, nesvladiva prepreka brodarstvu. No i bez brodarstva je Una sva živa. Mlin za mlinom stoji na vodi. Kada nabuja, mlinovi budu i do krova pod vodom, jerbo su čvrsto sagragjeni na stupovima ili usidreni, da ih burna rijeka ne odnese. Primitivni su to mlinovi, kakvi su stajali valjda već i za rimskih vremena. No za to su se sasvim srasli i splinuli sa svom prirodom uokolo.

Za nekih 20 km. kolima od Novoga vigja se u daljini vrletna Plješivica, koja se diže do 1649 m., granica opjevane Like. Kod varošice Otoke, od koje jedan dio s džamijom i starom tvrgjavom leži veoma slikovito na unskom ostrvu, prelazi cesta mostom rijeku. Odavde se odvaja cesta u Bužim i u sredovječni grad Vranograč; u Bužim možeš za dva, a u Vranograč za četiri sata kolima. Iz Otoke si za sat u Krupi, koja veoma draženo leži uz rijeku, široku ovdje nekih 100 metara. Ima 2863 stanovnika. Nad njom je stara gradska ruševina. Kuće su većim dijelom izgragjene istom iza okupacije, te su ponajviše moderne. Veoma je imućno mjesto, a ima i dva dobra hotela. Vrijedno je u blizini pohoditi vrelo rječice Krušnice, prave krške rijeke, koja snažnom strujom izvire iz pećine. Strme stijene oko vrela, razrušeni primitivni mlinovi, pećine na obalama i voda brzica, — ne možeš sit da se nagledaš. Iz Krupe možeš k vrelu čamcem za podrug sata. Spram sjeverozapada ide cesta u Cazin i u divlji bojni kraj oko Peći, gdje je u vojni god. 1878. bio posljednji okršaj. Ovo je domaja bezbrojnih junačkih i ljubavnih pjesama muhamedovskih.

Blizu za Krupom ostavlja cesta unsku dolinu, koja tu biva sve neprohodnijom, te ide polojem Debelog Oklinjaka, odakle je lijep pogled na grad. Onda ulazi u usku suhu dolinu, kao u klanac. Lijevo su šumoviti obronci Crnoga Vrha (1002 m.), desno obronci Velike Kose, a med njima se stisnula cesta. Za sat se stiže na visinu u uvalu Velikoga Radića i u istoimeno mjesto, gdje ima crkva i škola. Još tri četvrta sata dalje i mi smo na najvišoj točki ceste, u klancu Drijenu (482 m.). Odavde cesta polako opada, prelazi krševitu visinu s mnogim dolinama, te stiže iznad sela Turskoga Založja na rub plodovite kotline bihaćke. S visine je vidik divan. Zelena dubljina bihaćke kotline leži ti pred očima kao isušeno jezero, sa sviju strana obrubljeno plosnjatim brdima jednake visine, kao stepenicama. Una ulazi s juga iz mračna tjesnaca, vijuga se oko Maloga i Velikoga Ljutoča (941 i 1168 m.), što kao lijevci strše u vis, protječe tromo med oraćom zemljom u dalekoj kotlini, sve se više širi i onda se naglo ruši, dok se na koncu na sjeveru kod kostelskih mlinova ne stisne opet med vapnena brda. A prijeko za hrvatskom megjom zatvara ti obzorje ispružena gola Plješivica i dalje spram sjevera pećinasta bezvodna Kapela. Od ruše-

Krupa.

vina starih tvrgjava i gradova, što stoje na samotnim visovima, vigjaju se odavde samo tri: spram juga u izrazitim obrisima Sokolac, spram zapada Izačićgrad, a spram sjevera, u pravcu cazinske ceste, samotna kula Bisovac, vidna na daleko.

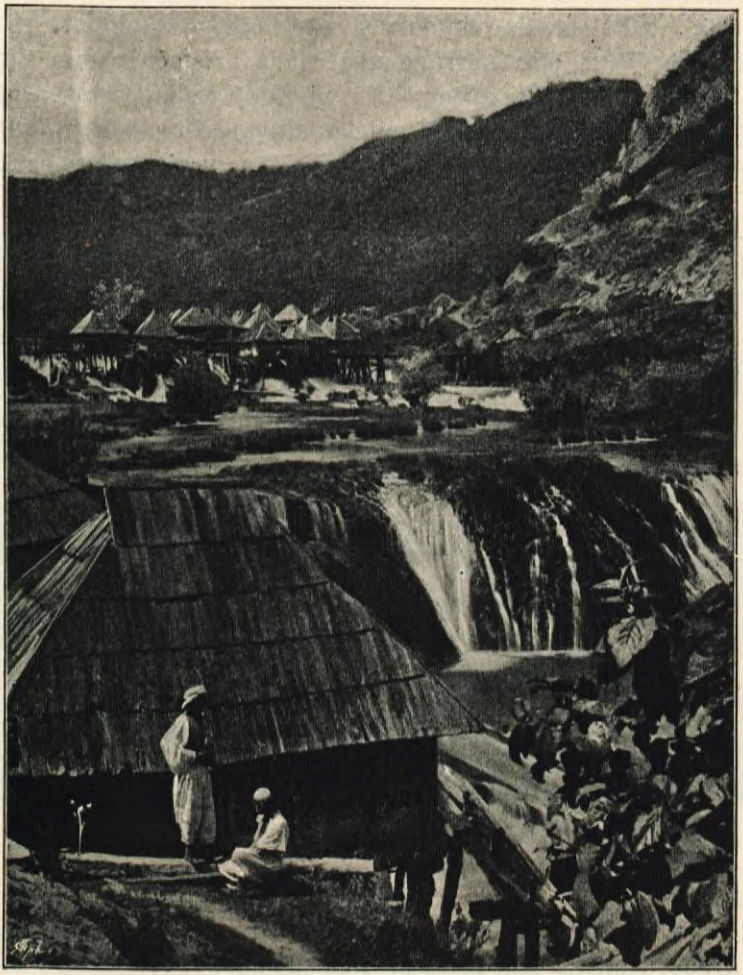

Mlinovi u Spahićima kod Bišća.

U sredini kotline, na maloj uzvisini, leži uz obadvije strane Une Bihać, grad sa 6000 stanovnika. Zidine su mu danas porušene i gradska se predgragja pružaju daleko ravnicom. Cesta se od Založja prilično spušta k gradu, ostavlja s lijeve strane selo Čekrlje i zavija daleko oko visa Maškare, gdje imaju vrijedni lomovi pješčenjaka.

Ukraj poljodjelskoga pokusnoga vrta, pa predgragjem Prekounjem i eto nas pred hotelom „car austrijski“. Bihać se spram prijašnjih vremena jedva može i da upozna. Tvrgjava, što ju je sagradio još kralj Bela IV., nestala je i mjesto nje ide lijepa ulica oko nutarnjega grada. Na trgu, što spram zapada u zidanim šporovima opada u gradski opkop i gdje je do god. 1878. stajala citadela s „njemačkom kapijom“, s barutanom i Izićar-džamijom, sagragjena je sada u istočnjačkom slogu medresa s džamijom i knjižnicom. Uz nju stoji velika školska zgrada i na mjestu Žablje kule nova katolička crkva, čiji visoki toranj nadvisuje grad. Jedini je svjedok stare granične tvrgjave Bihaća kula na

Bihać.

pet katova, što spada uzama okružnoga suda. Stara je ta gragjevina veoma dobro uzdržana; na njoj ima jedan bas-relief, koji prikazuje pelikana, te neki misle, da je to grb velikaške porodice Batthyányi. Najznatnija je gragjevina u nutarnjem gradu Fethija džamija, nekadanja crkva, posvećena sv. Antunu. To je najljepši spomenik gotske gradnje u Bosni, a uzdržao se je jedino za to, što su ga Turci, kada su osvojili Bihać, pretvorili u džamiju. Kada se je džamija pred nekoliko godina opravljala, nagje se ispod poda 8 grobnih ploča; na 6 imaju grbovi i napisi, a na 2 samo napisi. Najstarija je ploča od god. 1502., najnovija od 1565. Ti su spomenici važni i za istoriju

Krajine i za heraldiku; postavljeni su sada uz crkvu. „Otokom", ostrvom, gdje stoje dućani, kuće i mlinovi, ide drveni most u trgovačko i napredno predgragje Prekounje, dočim se iz nutarnjega grada spram zapada dolazi u gradski park i bolnicu.

U Bihaću je za pravo novije doba zanimljivije, no u okolišu se nalazi velika blaga za starinara: pretpovjesna sojenica kod Ripča i nekropola na Jezerinama. Selo Ripač leži 9·5 km. jugoistočno od Bihaća i onamo je lako dospjeti. Za pola sata vožnje stiže se na podnožje brda, na kojem stoji Sokolac. To je tiho muhamedovsko seoce, no nekada su mu stanovnici bili na glasu okrutnici.

Bihać. Stara kapija.

Na ruševinu Sokolac možeš se uspeti za po sata; veoma je dobro uščuvana i vrijedno je onamo otići. Selo Ripač leži na unskom ostrvu i na obadvjema obalama rijeke. Nasred ostrva stajao je negda grad, od kojega su se uščuvale zidine, visoke i danas još tri metra, te ostanci četiriju okruglih kula. Okolišni svijet zove taj grad „Forkolangrad".

Kako je pretpovjesna sojenica otkrivena, opisuje pokojni rudarski satnik V. Radimsky u „Glasniku" sarajevskoga muzeja. Kada je godine 1891. prvi put pohodio nekropolu na Jezerinama, odvede ga

parok iz Pritoke Kosta Kovačević na jedno mjesto naspram Golubića, gdje je Una pred 20 od prilike godina za velike povodnje promijenila svoj tok i u novom joj se koritu pokazalo mnoštvo soha.

Duž obale — piše Radimsky — vidjele su se u plitkoj vodi mnoge glave zakucanih ondje soha, ali pošto mi je onda bilo hitno, te pri površnom razmatranju megju sohama nijesam mogao opaziti ništa osobito, odlučih, da drugi put zgodnom prilikom stvar bolje ispitam. Moram u ostalom priznati, da se od toga ispitivanja nijesam nadao osobitom kakvom uspjehu, jer sam u Otoci, Brekovici, Bišću i Kulen-Vakufu vidio,

Ruševina Sokolac kod Bihaća.

da i danas svijet, što živi kraj Une, još gradi sojenice i da svoje vodenice najvole graditi po skokovima rijeke , a dućane uz mostove nasred rijeke na množini soha. Nije dakle baš bilo neosnovano, ako sam pomislio, da su pri čestom mijenjanju Unina korita one sohe mogle pripadati novijem vremenu.

Godine 1882. dogjoh opet u Bihać, da udesim sistematično prekopavanje prehistoričke nekropole na Jezerinama, te mi tom prilikom revni lokalni ispitač, gospodin geometar Julije Grauner pokaza različite, bez sumnje prehistoričke nahogjaje iz Ripča, koji su potjecali iz jedne sojenice

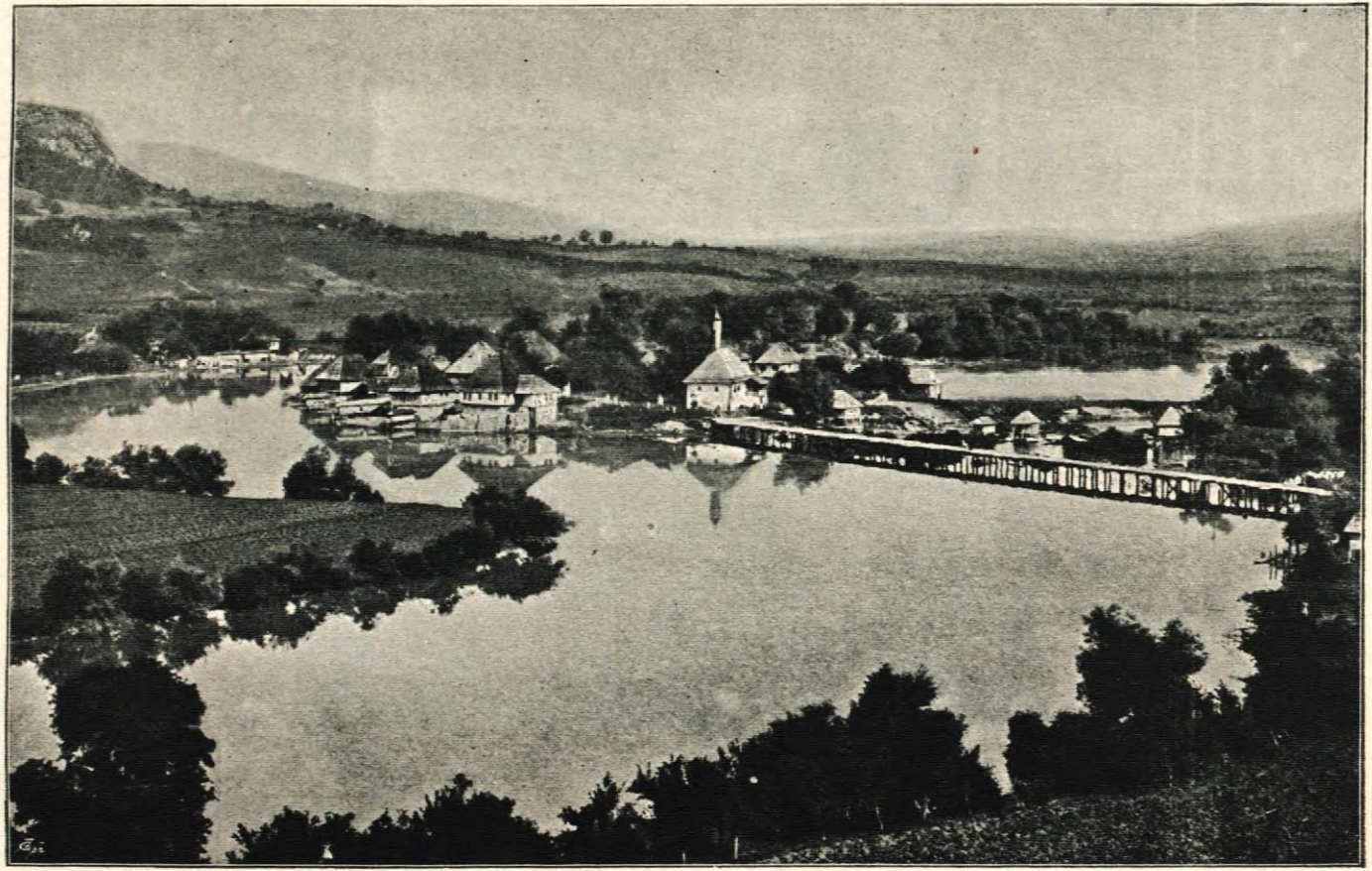

Selo Ripač kod Bišća. Prva pretpovjesna sojenica u Bosni.

u Uni. Vrijeme, što je bilo odregjeno za moj boravak u Bišću, morao sam sasvim upotrijebiti na prekopavanje u Jezerinama, te za to zamolih rečenoga gospodina, neka bi stvar držao na umu i neka bi nastojao, da pribere što više rukotvora iz onoga mjesta, pa da mi priopći pobližih vijesti o prilikama tog zanimljivog nahodišta. Toj je zamolbi gospodin Grauner udovoljio s najvećom pripravnošću, priredio je nacrt o onom kraju i lijepu je zbirku sojeničkih nahogjaja darovao zemaljskomu muzeju. Godine 1890. prolomiše niže Ripča kod Ružnića sedreni prag nekoga skoka, kakih u Uni ima množina, pa time vodu kod Ripča sniziše za 1,5 m. i tako doskočiše čestoj poplavi obiju obala Une. Nego time

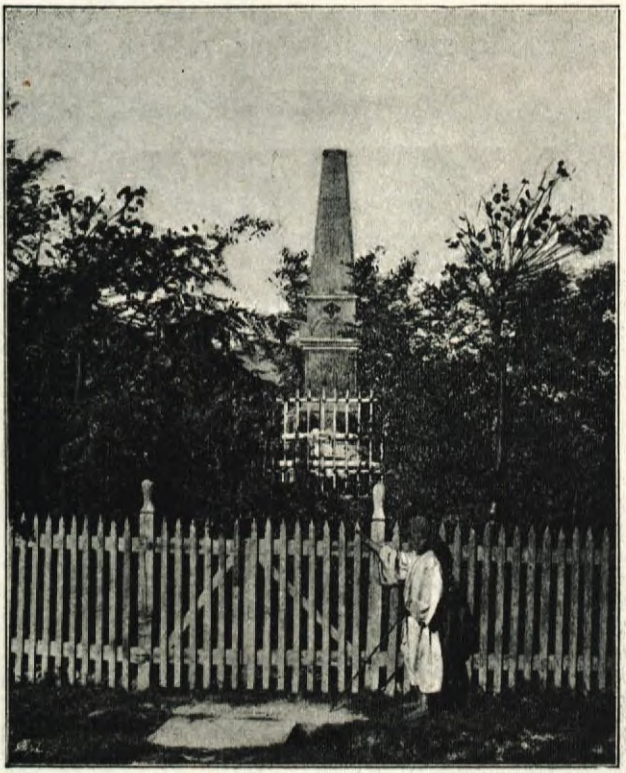

Spomenik vojnicima, palim god. 1878., u Žegaru kod Bišća.

ujedno vodeničari ripački izgubiše jedan dio vodene snage, pa da ovu opet povise, pregoše, da prolome nekoje osušene pragove iznad svojih vodenica, kojom prilikom ispod sloja sedre, debela mjestimice do 1 m., izagje na vidjelo prehistorička sojenica, o kojoj je ovdje riječ. Čini se, da u Ripču imamo pred sobom ostanke riječke sojenice, jer po izvještaju gospodina Graunera proviruju na nekim mjestima ne samo sohe, nego i skele iz vode, ali samo kad veoma opane. Mora dakle da je voda u prehistoričko doba bila niža, nego danas i biće da u ono doba Una kod Ripča nije bila proširena do čitavog jezera.

Dva nacrta gospodina Graunera u presjeku prikazuju na jednome mjestu sojenice 1.5 m. ilovače i zemlje, ispod toga od prilike 50 cm. šljunka i sedre, a sve ovo složilo se na kulturnom sloju, debelom od prilike 50 cm. Pod tim kulturnim slojem nagjeno je čvrsto tlo. Na drugom mjestu dolazi pod sedrom, debelom od prilike 50 cm., kulturni sloj, a pod ovim čvrsto tlo. Crni kulturni sloj sastoji od drvenog uglja, luga

Na vrelu. Motiv iz bihaćkoga kraja.

i gliba, te gospodin Grauner po množini uglja misli, da je nekadašnja sojenica propala požarom. Sohe su zašiljene i mahom su od hrastovine od 10 do 30 cm. u premjeru. Zakucane su u nejednakim razmacima od 0·5 do 2 m. I skele, koje su se očuvale na više mjesta, priregjene su od rascijepane hrastovine, a samo na dva mjesta upotrijebljena je

i crnogorica. Grede tih skela imaju na više razgledanih mjesta isti pravac od jugoistoka prama sjeverozapadu. U kulturnom sloju, kao i u drugim partijama sedre ima megju sohama množina utaraka od ilovavastog sugja, jelenovih rogova, veprovih zuba i životinjskih kosti. U zbirci nahogjaja većinom su ilovaste rukotvorine, i kako je to posve naravno, ponajviše samo utarci od posuda, gragjenih rukom. Nego su megju njima i dvije, gotovo posve cijele, takogjer rukom gragjene posude. Prva je siv lonac s ručicom, izvijena ponešto ruba i okrugljaste ručice. Visok je 14,5 cm., najveći je premjer 12 cm. Druga posuda ima oblik kusastoga čunja, masti je rigje, a bokovi su u gornjem dijelu ukrašeni sa tri usporedne, zaparane crte. Visina je posudi 18 cm., širina zjala 11 cm. Rupa u dnu nije probijena, nego, kako to svjedoče tanki okrajci, progorena. To, kao i cijela podoba posude karakterišu je kao lonac za

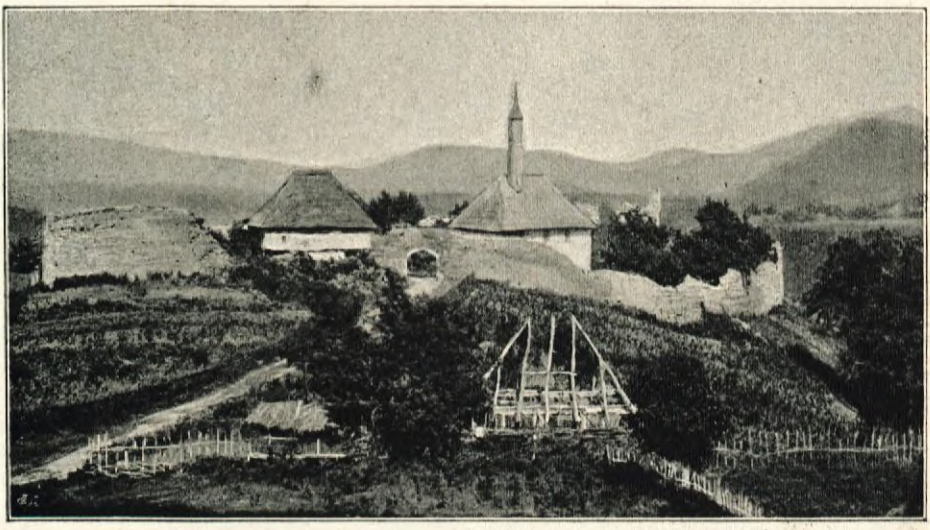

Ruševina Brekovica kod Bihaća.

talenje, pa ako je ta posuda, kako ja mislim, u istinu prehistorička, onda ona svjedoči, da su se sojeničari od Kipča razumjeli u talenje kovova. Utarci ilovastoga sugja načinjeni su od gline, kojoj je primiješano sićušno vapnenasto zrnje, pa su zbog toga svi slabo pečeni, jer primiješano vapnenasto zrnje velike vrućine ne bi podnosilo. Na poprečnom prelomu često se vide tri sloja, jedan unutrašnji, koji je crnkast, i dva spoljašnja crvena. Bez sumnje je to sugje dakle tako pečeno, da je vatra naložena ne samo oko njega, već i u njem, pa su za to spoljašnji bokovi više dopečeni, dok je unutrašnja jezgra ostala sirova i zadržala crnu mast, koja je nastala primjesom ugljevnoga praha. Utarci su sivi, smegji, crni, crvenkasti ili i žućkasti. U opće su ilovaste posude iz ripačke sojenice češće i obilatije ukrašene, nego ilovaste posude obližnje nekropole na Jezerinama. Od drugih ilovastih rukotvorina nagjen je jedan slomljen i dva čitava utega piramidalnog oblika iz tkalačkog

stana. Od nagjenih kovnih predmeta osobito je znamenita bakrena plojka sa 7 cm. u premjeru, ukrašena gukom i kolobarom na gornjoj površini, a na donjoj strani s dva zglavka za pričvršćivanje na neki drugi predmet. Drugi je kovni predmet prsten od bakra ili od bronca. On sastoji od kolutića s vertikalnim prugama te ima premjer od 18 mm.

Kako se istraživanje i dalje nastavlja, možemo se nadati još mnogim nalascima.

Nekropola na Jezerinama leži usred unske doline na humku, koji se spram jugoistoka nešto diže, a spram sjeverozapada se izravnjuje s okolišem. Duga je 60 m., a najveća joj je širina 34 m. Otvoreno je od prilike pet stotina grobova, od toga neke tri petine

Una i mlinovi u bihaćkom predgragju Bakšaišu.

s paljevinom, a drugo s kosturovima. Dalje je bilo i nekoliko nalazaka bez paljevine i bez kosturova, a na pet se je mjesta u nekropoli našlo gariśta od kosturova. Ne možemo se ovdje podrobnije zabaviti pojedinostima sahranjivanja i vrstama priloga. Broj nahogjaja je golem. Prilozi su od željeza, bronce, srebra, onda od neke bijele rude, valjda cina, dalje od jantara, stakla, kamena, kosti i ilovače. Od oružja se je našlo šest željeznih mačeva i nekoliko noževa kao bodeži. Željezni su mačevi s jednim oštracem i veoma slični krivim mačevima iz Hallstadta u gornjoj Austriji i iz St. Michaela u Kranjskoj. Najmnogobrojniji su i najznatniji broncani nahogjaji; ima nešto maloga sugja

i veoma mnogo nakita. Jantarovih se je i staklenih stvari mnogo našlo, a staklenih perla do 1000 komada u jednom grobu. Keramički je materijal golem, da bi se čitav muzej mogao napuniti, te sarajevski muzej ima iz Jezerina bezbroj stvari. Nekropola je ta nastala nekih 500 godina pred vremenom, otkada mi računamo, pretrajala je svu la tène-perijodu i tek za rimske se je vladavine prestala upotrebljavati.

Od drugih je nalazišta u ovom kraju vrijedno još spomenuti Gradinu Čungar kod Cazina, veoma prostranu; dalje se zna još 26 pretpovjesnih gradina u bihaćkom kotaru.

Lijep je izlet iz Bihaća u Kosteo i u Brekovicu, makar i bez prehistoričkog užitka, koji ni nije napokon svakomu po volji. Prolaziš katoličko selo Kralje i za dvadeset si časaka na unskom mostu kod Vrkašića; odavde dalje vodom na čamcima, koji su po ovdješnjem običaju po dva svezani. Brda se primiču rijeci i opet se razmiču. Odjedared ti se čini, da nikuda nema islaska; čuješ samo, kako buče i pjene se kosteoski skokovi. Sasvim pod jednim vrhom, na kojem stoji grad Brezovica, probija si Una put te se u divljim virovima pjenom i grmljavinom baca preko stijena. Nad skokovima stoje na stupovima mnogi mlinovi, kojima dolaziš slabim daščanim brvima. Strmi put u Brekovicu vrijedan je, jer tamo ćeš med ruševnim gradskim zidinama vidjeti pravu muhamedovsku varošicu. Tipičnih spodoba i spomenova prošlosti nalazićeš ovdje na svakom koraku. O Kostelu se priča, da je u drevna vremena, dok je sve bihaćko polje bilo jezero, vladao u Brekovici mladi kralj Kosta. Taj kralj odluči, da prokopa „Brekovačku stranu", koja je sprečavala otjecanje vode, te da tako bihaćko jezero prevrati u plodovitu oraću zemlju. Susjedni su poglavice pomagali Kosti, no posao je bio polagan i mnogo je godina ustrebalo, dok se posljednja stijena nije probila. Kada je Kosta vidio, da je taj čas nadošao, spoznade, da će voda podaviti stotine i stotine radnika, kada strahovitom silom provali u uski prokop. Žao mu je bilo mladih krepkih ljudi, no ni posao nije htio da nedovršen ostavi; za to skupi sve starce i bolesnike, obeća im bogatu nagradu i odredi, da posljednju stijenu probiju. Tako oni učine, a voda svom silom navali i podavi starce i slabiće. No njihova žrtva nije bila zaludna, jer se je jezero prevratilo u plodovitu zemlju, današnje bihaćko polje. Prokop se je nazvao po kralju Kosti, te se još i danas zove „Kosteo" ili „Kostel".

Mnogo takvih priča pripovijeda bihaćki paroh Konstantin Kovačević u „Glasniku" zemaljskoga muzeja. Time se rastajemo s Krajinom i s bihaćkim poljem, kakvoga nema po narodnoj riječi „do stambulskih vrata", rastajemo se „s drugim Misirom" i za šest sati vožnje kolima evo nas opet u Novom.

Koksova peć u ugljeniku Kreki.

U Tuzlu.

U dvadeset sam godina tri put pohodio sjeveroistok bosanski i tri put sam bivao u Tuzli, svaki put uz sasvim drugačije prilike. Prvi put godine 1878. za okupacije. Tada je to bio turski grad, znamenit radi soli, što se tu dobiva; po tom je grad imao znatan promet, no samo na tovarnim životinjama. Stara razrušena tvrgjava, konak i vladičin dvor bile su tu najvažnije točke. Onda sam vidio Tuzlu godine 1886., kada se je otvarala željeznica iz Doboja u Siminhan; postala je već na polu modernim gradom i rudnička je radnja bila započela. Za posljednjega sam boravka našao industrijalno i rudarsko središte, koje te zadivljuje; jasan dokaz, da se u Bosni orijaškim koracima napreduje.

. . . . Doboj na bosanskoj željeznici ostao je za nama. Razrušeni grad kao da nas je pozdravljao o rastanku, kada smo se smjestili u vagonima bosansko-hercegovačke željeznice. Za stanicom se prelazi rijeka Bosna željeznim mostom, izgragjenim nad drvenim stupovima, a dugim 100 metara. Tu smo sasvim pred brdima; pričinja ti se, kao da ćemo gore u romantični divlji kraj, što ti zatvara obzorje. No željeznica zakreće slabim zavojem na sjeveroistok i ulazi odma na strateški važna „Magjarska vrata“ u sprečki tjesnac, dug nešto preko tri kilometra.

Kod Lipca se izlazi iz stjenovitoga tjesnaca. Vlak ide dolinom med humovitim obroncima Ozrena i Majevice planine, te prolazi sta-

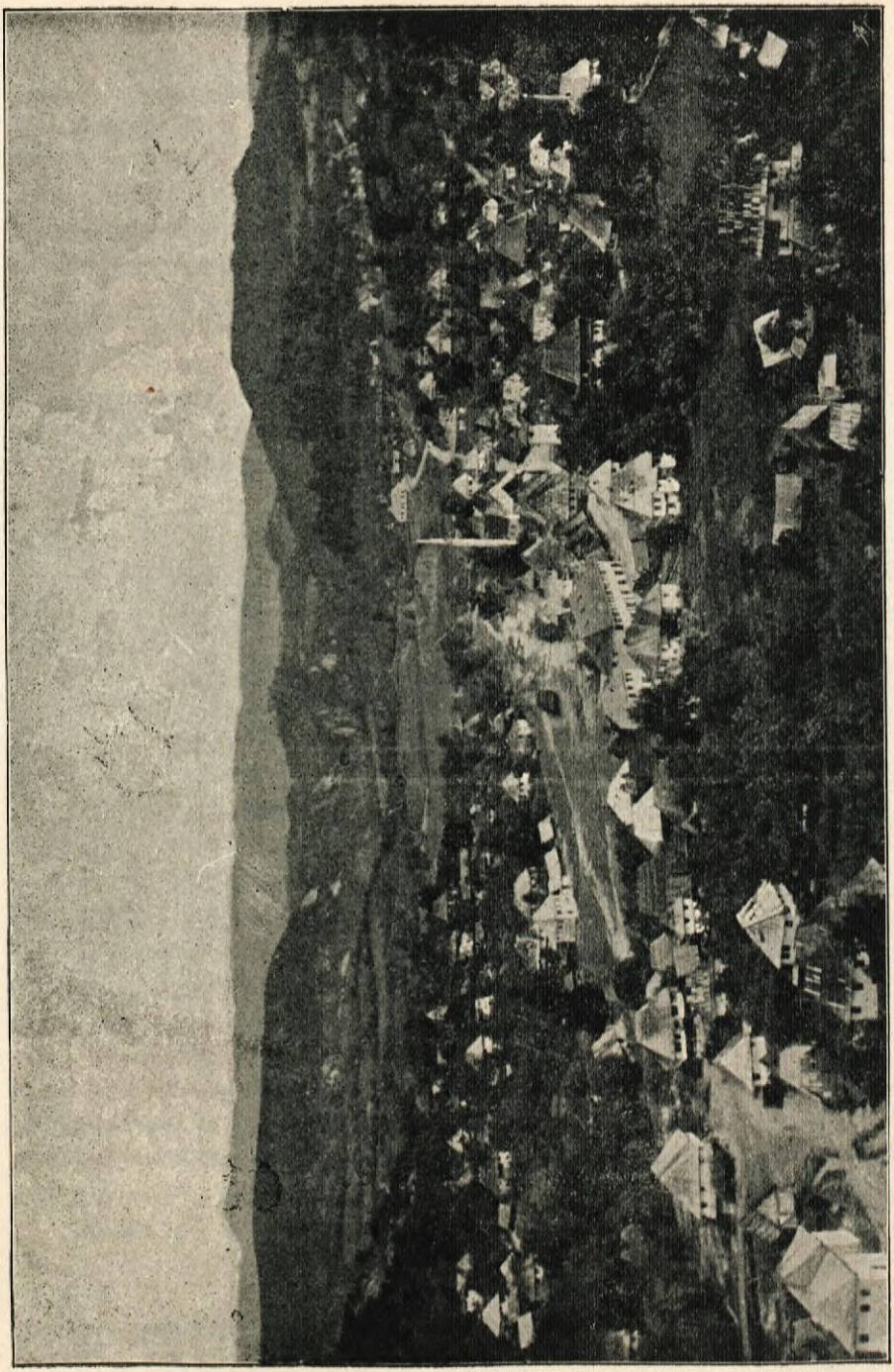

Gračanica.

nicu Suhopolje. Onda zavija u čitavom krugu oko stjenovita obronka, gdje u gudurama i na polu sakriveno u šumama leži čisto muhamedovsko selo Suhopolje, pa stiže pravcem k stražarnici Boljaniću. Mjesto je samo rasuto na visinama uz rijeku, a ima lijepu školsku zgradu. Lijevo se na visu vigja u maloj guduri muhamedovsko mjesto Brijesnica, čija je džamija na daleko vidna. Na istoku se prostire niz brdo selo Stjepanpolje. Prolazi se umiljatom dolinom Tekučice; zelene livade i stada na paši. Vigja se han i u uvali begovski ljetnjikovac. Dolinom Tekučice i na Preslicu planinu ide cesta iz Gračanice u Maglaj.

U sprečkoj dolini.

U mnogim zavojima prolazi sada vlak sprečkom dolinom, širokom ovdje nekoliko km., sve do hana Boljanića. Dugo ide usporedo s cestom maglajsko-gračaničkom i prelazi je blizu stanice Gračanice. Četiri km. od stanice leži grad Gračanica u dražesnoj dolini potoka Gračanice, med šljivicima i plodnim poljima. Ima 3000 stanovnika, većinom muhamedovaca, nekoliko muslomanskih pučkih škola i dvije medrese. Jedna je medresa sagragjena god. 1889. u lijepom mauričkom slogu; u njoj se smještava 60 internih učenika.

Sunce je pozlaćivalo crvenkastim sjajem Ozren planinu i najdalji

mu vrh Milinkovića kamen, kada smo kretali dalje. Brda su pokrivena golemim hrastovim šumama, gdjekuda i prašumama, koje su se sjekle za izragjivanje dužica, a i sada se sijeku. Četiri km. od stanice Gračanice ide put u Sočkovac, gdje se u udubini tercijarne formacije nalaze dva bunara sa sumporastom vodom. Kilometar odatle ima jako vrelo kiseljaka, — no sve to služi za sada još jedino okolišnomu svijetu.

Željeznica ide dalje uz mjesto Kakmuz u Petrovoselo. Ta je stanica isprvice osnovana radi silnoga drva, što tu ima, ali za pravoslavni

Med Olovom i Kladnjom.

svijet znamenita je inače. Podrug sata odavde, na jugoistoku, stoji usred šume starodrevni manastir Ozren s crkvom, koju je god. 1150. sagradio jedan vladar iz porodice Nemanjića. Kažu, da tamo ima i jedan magjarski napis iz vremena, kada je Bosna bila pod vrhovnom vlašću ugarsko-hrvatskih kraljeva. U samostan se sa stanice stiže jahaćim putom, dugim pet km. Samostan je u lijepoj dolini, okruženoj gustim brdskim šumama; brda su uokolo visoka 200—300 metara i s njih je vidik daleko preko Save. Jugoistočno od manastira diže se Gradišnik planina s mladom hrastovom šumom i bujnom pašom, a na

sjeveru je brdo Gredelj, kojemu se na vrhu još i danas vide tragovi nekadanjega ljetnjikovca manastirskoga. Odatle ti se otvara divan izgled u sprečko polje. Na sjeverozapadnoj je strani manastira Krvavac, šumoviti ogranak Ozren-planine. U svim je tim šumama dobar lov, osobito na srne, lisice, vukove, divlje mačke i kune; zečevi se rijetko nalaze. Nekih 150 metara južno manastiru ima jako vrelo Kalugjerica, kamenom ozidano, te teče u potočić Rječicu. Zimi mu je voda skoro mlakovruća, a ljeti tako hladna, da se skoro ni ne može piti. Od okolišnoga svijeta niko ne zna, ko je vrelo ozidao; valjda su kalugjeri.

Korov u vatri.

Pola sata od manastira, na samom podnožju Ozren-planine, ima uzvisina, na kojoj je, kako se priča, bio nekada manastirski vinograd. To su sada oranice vasiljevićke; lozama nema ni traga, no mjesto se i danas zove „Kalugjerske vinogradine“. Pred 200 i više godina ozrenski su kalugjeri jedared svi do posljednjega sasječeni. Šta je bio uzrok tomu napadaju, ne zna se. Tada je razoren i manastir, te više nego stotinu godina nije se ovdje služba božija služila. Krov se crkveni sruši, a na zidovima izraste drveće, debelo čitavu čovječju širinu. Tek početkom ovoga vijeka pravoslavno stanovništvo opet pokrije manastir i iz okolišnih parohija uzme pogdjekada dolaziti koji svećenik, da služi. Godine 1885. bude manastir opet naseljen i osnovana pravoslavna manastirska škola, koja se velikim dijelom izdržaje godišnjim prinosima zemaljske vlade. Lijepi je toranj sagragjen prve godine iza okupacije od kamenja nekadanje zloglasne „Nijetove kule“ u Krtovi. Sela su ovuda daleko rasuta po brdima i sastoje od samih raštrkanih naselja. Djeca moraju za to cijelu školsku godinu — to traje ovdje nekih pet mjeseci u godini — ostajati u manastiru, a roditelji im onamo zgodom donose hranu. Naravski da od toga preostaje nešto i za manastirske žitelje.

Od Petrovasela ide željeznica divnim krajem kao parkom, dok ne pregje Spreču. Planinski ogranci s obadviju strana sužuju ovdje sprečku dolinu na nekih 300 metara, a riječno korito ima veoma visoke i strme obale. Preko Spreče ide most, sagragjen na stupovima. Sada se izmjenjuju same šume i livade. Istom iza postaje Miričine javljaju se i stijene i vigjaju se sve do Dubošnice. Stanica Puračić-Lukavac, kuda sada stižemo, bila je pred nekoliko godina središtem bosanskoga konsorcija za industriju drva. Ovdje su se izragjivale i razašiljale silne množine dužica za burad, ponajviše sa sjevernog obronka Konjuh-planine i s Oškove. Velika radnja kao da je tu prestala, barem nijesam za posljednjega prolaska ništa opazio. Mjesto Puračić ima oko 1000 muhamedovskih stanovnika, a leži tri km. od stanice. Odande ide dobar jahaći put u Maglaj; to je najkraća sveza med Maglajem i Tuzlom. Odma za Puračićem ostavlja željeznica Spreču, koja ovdje izlazi iz stjenovita tjesnaca, pa udara dolinom Sprečine pritočice Jale; sve skoro do Tuzle ide uz nju desnom stranom. Od ceste se željeznica udaljuje; med njima su močvarne livade i nizine, dok kod stanice Bistarca blizu hana Pirkovca opet ne udari uz cestu. Kod Bukinja se odvaja cesta u gradić Kladanj, koji leži dražesno med šumama nekih pet sati kolima odatle. Desno se javlja na drugoj jalskoj obali lijep ljetnjikovac Šemsi bega Tuzlića, jednoga od najbogatijih veleposjednika u ovom kraju Bosne. Brzo za stanicom otvara

se pred tobom dolina, u kojoj leži grad Tuzla. Čudno se doimlje stranca kosa munara Jalske džamije, nehotična i nešto nezgodna imitacija tornja u Pisi. Lijevo se vigja sada kružna peć, sagragjena izmed ceste i obronka, a njojzi nasuprot leži solana, sagragjena god. 1891.; obadvije su tračnicama spojene sa željeznicom. Kada tu progje, zavija željeznica oštro u desnu stranu, prelazi Jalu i stiže na onoj obali na stanicu Kreku. Odavde idu tračnice u erarski ugljenik, koji je odma blizu, a poznaje se po golemim uvalama. Drvenasti mrki ugljen

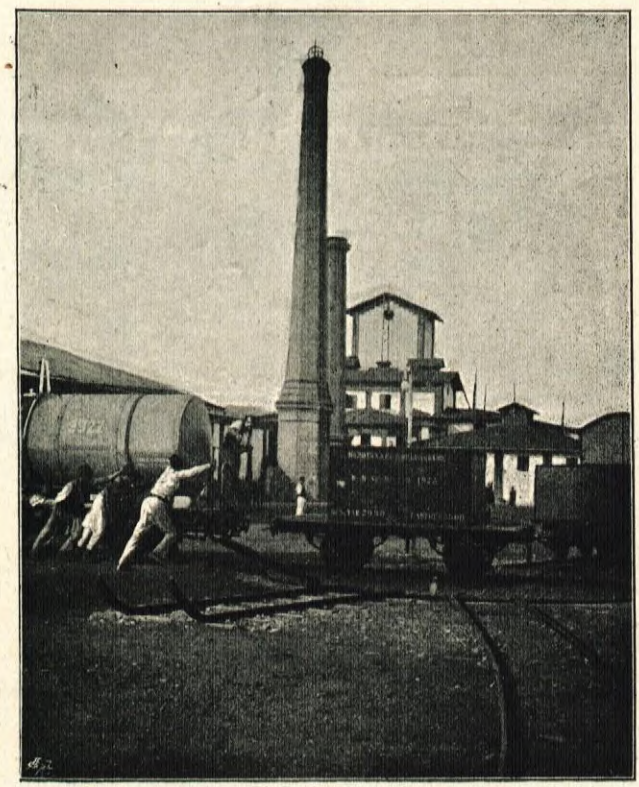

U dvorištu tvornice spirita u Donjoj Tuzli.

(lignit) u tuzlanskom tercijarnom sloju spada med najbolje vrste ugljena, što u opće ima. Sloj je silan i dalek, te je ovdje u njem udešen rov za vagjenje i odvodni rov. Pred stanicom Krekom stoji desno Grauaugova tvornica spirita, uzorna i po uredbi i po upravljanju. Uregjena je s mašinerijom za proizvagjanje suhoga koma, koji se izvozi u inozemstvo; istim se mašinama tjeraju i mlinovi.

Lijevo se na drugoj jalskoj obali zapažaju najprije vojničke barake, a onda trg tuzlanski. Preko Jale idu tri mosta; s obadviju joj

strana stoje kuće do kuća. Posred tih ulica i sasvim uz cestu ide željeznica, prolazi tako veći dio grada, opet prelazi Jalu i kratkim zavojem stiže odma za Turalibegovom džamijom na stanicu.

Tuzla se zove po slanim vrelima („tuz“ označuje u turskom jeziku sol), što se nalaze ovdje, onda u Siminhanu i u Gornjoj Tuzli. Ima 10.227 stanovnika, bez vojske, med njima 5984 muhamedovca. Ako se pomisii, da god. 1885. nije imala ni 8000 stanovnika, med njima od prilike 5000 muhamedovaca, vidi se, kakav je ovdje napredak. I trgovački promet, osobito s Brčkim, najvećom bosanskom savskom stanicom (god. 1885. s 4281, a god. 1895. s 5998 stanovnika), veoma je živahan, te će još i porasti, dok se jedared izgradi željeznica od Tuzle od Brčkoga i tako dogje do spoja s ugarskom državnom željeznicom. Novi veliki savski most spaja ovdje i sada

Donja Tuzla.

slavonsku i bosansku obalu. Tek početkom pedesetih godina postala je Tuzla sjedištem okružne političke oblasti; donde je mutesarif sjedio u Zvorniku. Omer paša, koji je za begovskog ustanka i u ovom kraju svom strogošću postupao spram plemstva, prenio je ovamo sjedište mutesarifa na pravu sreću grada Tuzle. Nije dabome ni on slutio,

Ciganin hamal u Donjoj Tuzli.

kakvim će rudničkim i industrijalnim središtem Tuzla postati, — pa napokon pod osmanlijskom upravom ne bi to nikada ni postala.

Grad je skoro sasvim na novo pregragjen; ima do duše još i danas svoje turske mahale, no u glavnom su ulice široke i čiste, zgrade nove i moderne. Na mjestu stare ruševne tvrgjave, koja je

porušena, danas je veliki Appelov trg, prostran 8000 četvornih metara. Nasred trga stoji obelisk, a na sjevernoj je strani gradska vijećnica, sagragjena u mauričkom slogu. Sagradile su se moderne zgrade za okružnu oblast, kotarsku oblast, zapovjedništvo brigade, upravu solane itd. Znatan se napredak vidi i po mnogim školama, koje su istina Bog većim dijelom konfesijonalne. Impozantno se doimlje trgovačka škola i nova osnovna škola s praktičnim pokusnim vrtom. I muhamedovci grade nove školske zgrade, koje odgovaraju modernim zahtjevima. Tako sam na veoma lijepoj kući našao napis: „muhamedanska osnovna škola". „Sestre božanske ljubavi" imaju veoma posjećivanu djevojačku školu. Ima u Tuzli i muhamedovska medresa. Jedna je od najznatnijih zgrada istočno-pravoslavna crkva, prilično neukusna gragjevina u vizantskom slogu. Med džamijama se ističe jedino Behrambegova džamija, arapska gragjevina u sredini grada, sagragjena u najnovije doba. Na sjeverozapadnom kraju stoji na niskom brdu, ali više grada, vojnička bolnica i vojnička stacijona zgrada s Jelisavinim parkom. Vrijedno je spomenuti još novi vodovod, koji opskrbljuje vodom i mauričći monumentalni bunar na Appelovu trgu, te onda „hotel Tuzlu".

Za muhamedovski ženski život Tuzla je znamenita osobito radi toga, što je ovamo vlada poslala prvu liječnicu. Dok se u raznim evropskim zemljama liječnice, promovirane u Švajcarskoj ili u Francuskoj, pripuštaju u privatnu praksu, bosanska je vlada pošla dalje i dala im državnu službu. Moralo se je to radi muhamedovskih žena, koje rijetko zovu u pomoć muškarca liječnika, a kod bolesti, gdje treba operacije, nikako ga ni ne zovu. Za to one u bolestima lako da umru, pa je tu starim babama nadriliječnicama široko polje. Tako bude god. 1891. ponajprije u Donjoj Tuzli namještena liječnica — dr. Teodora Krajewska. Isprvice je imala da svlada nekoje poteškoće, no onda se je sa svijetom snašla. Kako se vidi iz veoma zanimljiva predavanja gospogje Vilme pl. Kállay u budimpeštanskom gospogjinskom društvu, liječila je dr. Krajewska godine 1894. već 613 bolesnica, med njima 224 muslomanke, 269 katolikinja, 99 istočno-pravoslavnih i 20 španjolskih jevrejaka. U Mostaru, gdje je godine 1893. takogjer imenovana liječnica, dr. Bohuslava Kek, liječila je ona godine 1894. 763 osobe, med njima 404 muslomanke, 136 katolikinja, 200 istočno-pravoslavnih, 20 španjolskih jevrejaka, 3 protestantkinje. No ne djeluju žene liječnice samo u zdravstvenom odnošaju. I u drugim pitanjima ženskoga života mogu da savjetuju, stiču povjerenje i prosvjetljuju one slojeve, što za mušebacima provode jednoličan i osamljen život.

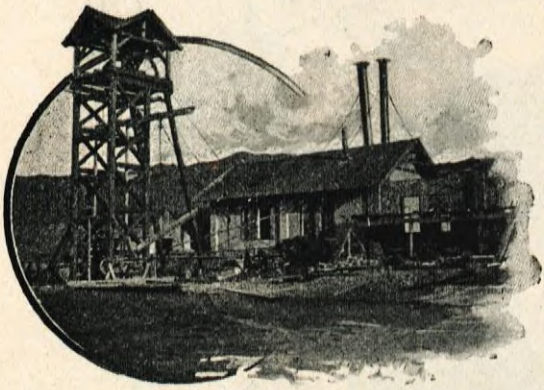

Skela nad rovom u ugljeniku Kreki.

U solnom i ugljenovom kraju.

Tuzla je nada sve veoma znamenita po svojem ugljenu i po svojoj soli. Za osmanlijske se je vladavine dobivala sol iz dvaju slabih solnih vrela na najprimitivniji način, što ga može biti, pa ipak je to već onda bilo čudo, jerbo med Jadranskim se i Crnim morem ni na kojem drugom mjestu ne nalazi soli. O ugljenu nije osmanlijska uprava ni sanjala, pa ne bi ni započela, da ga vadi, kada joj nije ni u šta trebao. Godine 1884. stade bosanska uprava kopati za ugljenom i solju; tako nastade odma kraj Tuzle ugljenik smegjega ugljena Kreka, a te se iste godine započne graditi i solana u Siminhanu, koja je dulje vremena jedina trošila onaj ugljen. Kada je otvorena željeznica iz Doboja u Siminhan, stade se produkcija ugljena brzo dizati. Ko znade, kako je teško veće proizvagjanje ugljena, kada se s radom započinje od samoga početka, znaće dobro ocijeniti, šta znači, da je već godine 1890. godišnja proizvodnja iznosila 500.000 metr. centi. Kada se je dostigao taj broj, proslavljena je prva veća radnička svečanost, u kojoj je već tada učestvovalo 400 radnika. Ugljen je skoro sasvim prost od sumpora i izvrstan za industrijske svrhe. Ne samo da se je stao izvoziti iz Bosne, nego je i naveo i industriju u taj bogati ugljenički kraj. Tako nastade velika tvornica spirita, nekoliko manjih paromlinova, pivara, cigljane sa strojevima i bez njih. Solane budu rašireno i god. 1894. otvori se nekoliko kilometara od rudnika velika tvornica amonijakove sode.

Tvornica je u Bistarcu kod Lukavca, u slikovitoj dolini, gdje utječe Jala u Spreču, u idiličnu kraju, gdje vječitu tišinu prekida

Seljaci na vašaru u Tuzli.

jedino fićuk željeznički ili koji lovac, kada progje grmljem i poplaši divlje patke. Ovdje je — 14 km. od Donje Tuzle — po inicijativi ministra Kállaya dioničko jedno društvo podiglo tu veliku tvornicu na izgragjenu prostoru od 12.000 četvornih metara. Sada je tamo stalno zaposleno 380 radnika, koji se u rpama izmjenjuju, jerbo se radi i danju i noću. Proizvagjaju se dnevno oko tri dvostruka vagona kalcinirane sode, vagon jetkoga natrona i vagon ulegjene sode. Docnije će se fabrikacija podvostručiti. Slanu vodu, što je potrebita za proizvagjanje soli, dovodi u tvornicu solovod iz zasebnih slanih bunara, dug 14 km. Solovod ide u rezervoare, u kojima se sodi pridodaje amonijak. U zasebnim pećima, konstruisanim u tu svrhu, izgara se vapnenac i proizvodi se ugljična kiselina, te se odvodi u rezervoare, u kojima je slana voda, zasićena amonijakom. Time nastaje talog od natrijeva karbonata, koji se u ljevenim željeznim cijevima ražaruje i kalcinira. Soda, što se ovako dobiva, razašilje se u vrećama ili u bačvama, već prama kakvoći i količini. Fabrikati imaju progju u mnogim zemljama i fabrikacija će se valjda naskoro raširiti. Troškovi za osnutak iznose do danas 1,300.000 for.

Druga je nova industrija koksova peć na Kreki, prva u Bosni. U općini Jasenici, na Majevici planini, ima velika naslaga ugljena osobito dobre vrsti. To je prelaz od smegjega ugljena k kamenomu ugljenu. Velika množina ishlapivih sastavina sastoji se iz katrana, plinova i amonijaka; ugljen za to izgara dugim, svijetlim plamenom, te je izvrsno gorivo. Da se opredijeli tehnička vrijednost jaseničkoga ugljena, bude u većoj množini poslan u jedan ugarski koksov zavod, gdje se je kušalo ugljen pretvoriti u koks. Ti su se pokusi izjalovili. Zajedničko financijalno ministarstvo obrati se onda radi novih pokusa k rudničkomu i talioničkomu ravnatelju Vilimu pl. Reuszu u Pittenu kod Bečkoga Novoga Mjesta, koji se više već dvadeset godina bavi istraživanjem smegjega ugljena i njegove pretvorbe u koks, te je skoro svaki smegji ugljen u austro-ugarskoj monarhiji ispitao. Reusz dokaže, da jasenički ugljen ima tehničku važnost u općenitom i da daje izvrstan koks. Na temelju toga rezultata bude upravi solane u Siminhanu odregjeno, da po Reuszovim planovima sagradi koksovu peć za pokuse. Peć je ta sagragjena zasebno na Kreki blizu solane, a obuhvata 4000 kg. sirova ugljena, koji se za 30 sati sagori u koks. Dosadanji su pokusi bili uspješni, te se kani odma uz ugljenik u Jasenici podići velik koksov zavod.

Tuzlanskim ugljenom radi i tvornica šećera u Usori i rafinerija mineralnoga ulja u Bosanskom Brodu. Željeznice i parobrodi, koji se lože domaćim ugljenom, nose to gorivo dalje po Bosni, a donekle i

preko granica njezinih. Važna je stvar bilo smještavanje rudničkih radnika. Osnovana je naseobina, koja danas ima 60 kuća, svaka za dvije porodice; prijatna je to naseobina s malim bašticama i svake se godine povećava. Kako se sve više potrebuje ugljena, iskopalo ga se je god. 1894. više nego milijun metr. centi, te je u slavu toga dogagjaja vlada priredila o božićnjim blagdanima svečanost činovnicima i radnicima. Skoro u isto su doba i solane dostigle godišnju produkciju od 100.000 metričkih centi soli, tako da je bio dvostruk povod slavi. I u zeničkom je ugljeniku, na Bosni, godišnja produkcija stigla već do

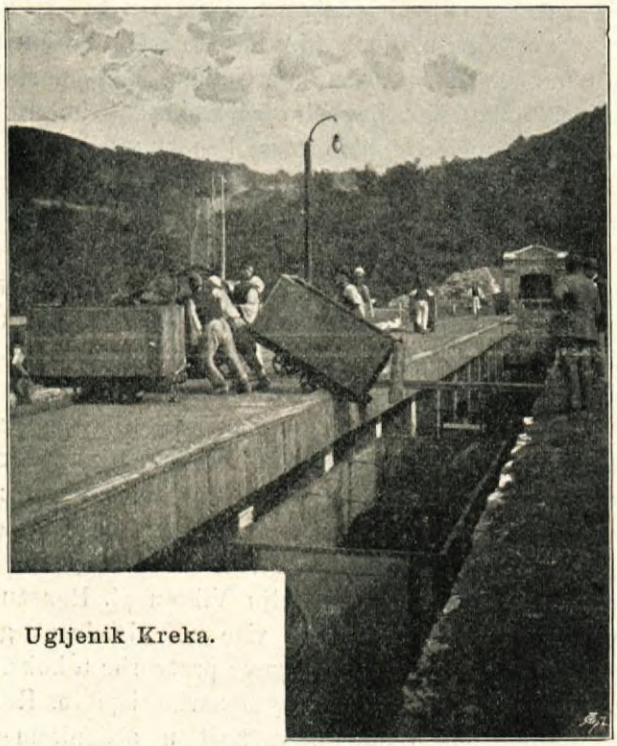

Ugljenik Kreka.

500.000 metr. centi. Izvan Tuzle uregjena je nova solana za finu sol, dočim solana u Siminhanu proizvagja samo običnu čistu sol. Tuzlanski je zavod udešen za dobivanje 60.000 metr. centi na godinu.

Solanu u Siminhanu pohodio sam god. 1896. i saopćujem ovdje moje tadanje dojmove. Kada se ostavi stanica Tuzla, ide željeznica uz livade desnom jalskom obalom, te stiže Jalinu pritočicu Solinu i prelazi je drvenim mostom. Odma kraj toga mjesta i uz cestu, što ovuda ide u Zvornik, stoji paromlin pravoslavnoga mitropolita. Spram paromlina odvaja se od glavne ceste stara cesta u Brčki, koja ide

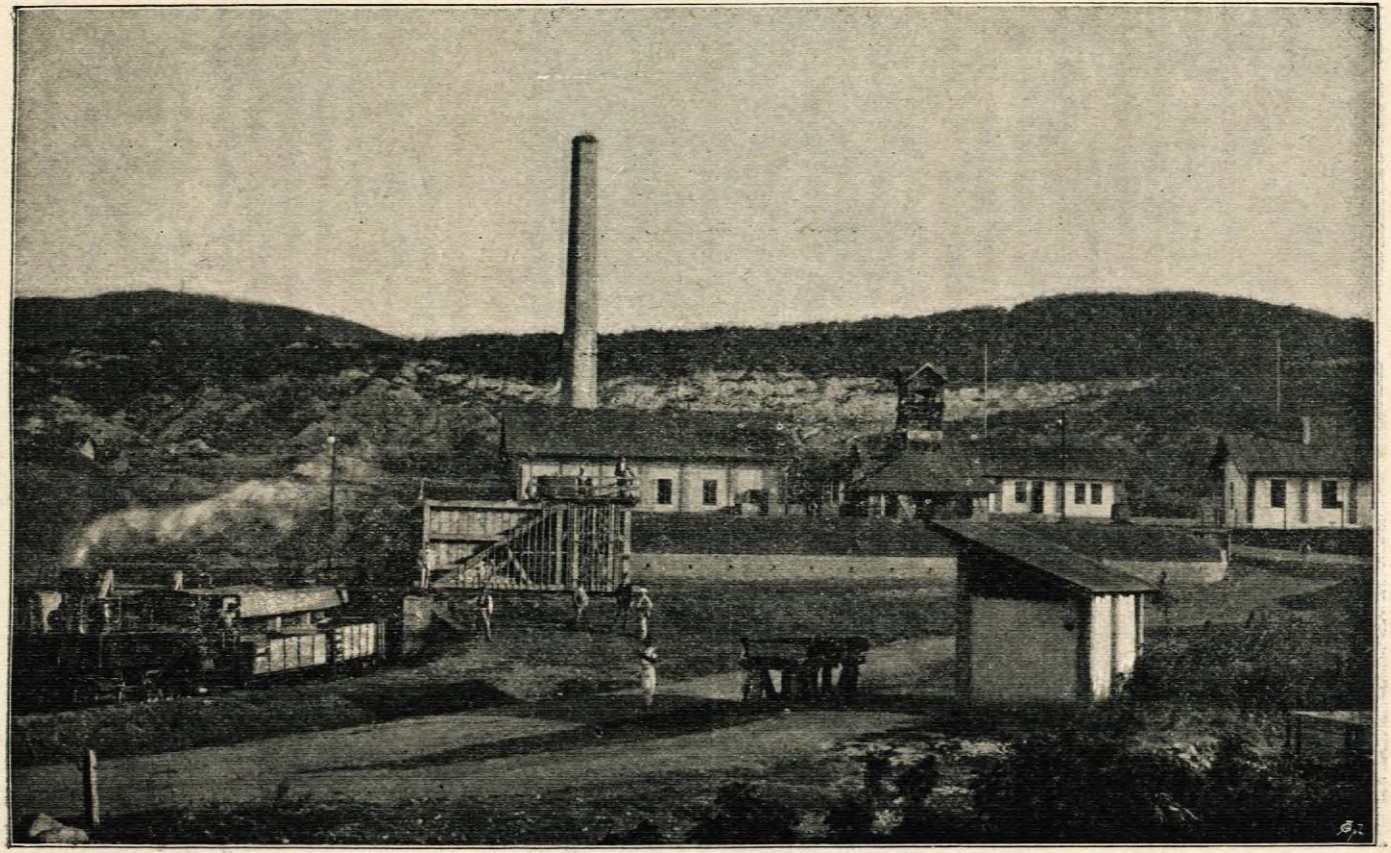

Ugljenik Kreka kod Donje Tuzle.

solinskom dolinom; mjesto nje ima sada cesta jalskom i gnjičkom dolinom na Lopare. Kada se pregje solinski most, vozi željeznica po nasipima i u prokopima — s lijeve strane ostaje poljodjelska naseobina „sestara božanske ljubavi“ — ponajviše usporedo s cestom i sasvim uz nju sve do solane u Siminhanu. Do god. 1884. bio je Siminhan osamljen tih kraj, koji su jedino po hanu nekoga Sime (otuda i ime) poznavali okolišni žitelji. Da se izrabe gornjo-tuzlanska slana vrela, kojima je osmanlijska uprava veoma primitivno gospodarila, tako da se je neraščišćena sol odande i nerado kupovala, odluči bosanska vlada, da ovdje sagradi solanu. S gradnjom se započne u maju 1884. i solana uzme u martu 1885. raditi.

Krasan je kraj oko solane. Pristale tvorničke zgrade i stanovi pričinjaju se kao švajcarske kuće, a zelene šume po obroncima straga

Siminhan i solana.

navele bi te skoro na misao, da ovdje Donja Tuzla ima svoj cottage. Za klimatsko se lječilište ljepši kraj ne da ni pomisliti; scenerija te na svakom koraku sjeća najkrasnijih krajeva štajerskih. Čim izigješ iz željeznice, vidiš napis: „Franje Josipa solana“; onamo odemo i razgledamo podrobno nutarnje prostorije. Slana se voda diže parnim šmrkom, te se cijevima, dugima 4100 metara, vodi iz Gornje Tuzle u Siminhan. U ona dva aparata za varenje (sada ih ima šest) zuji i bruji neprestance, a raščišćivanje, kojim se Glauberova sol i magnezija rastavlja od čiste soli, provodi se po najnovijim izumima. Postavljeni su veliki kazani za isušivanje, a svuda su zaposleni sami domaći radnici, koji su veoma spretni i uputljivi. Za njih su opet sagragjeni stanovi na domaći način. Tako je oko solane čitavo selo, a ima i veoma prostranih magazina. Još će se i dalje vrtati za vrelima, te će se zavod još proširiti. Ima nade, da će s vremenom ta solana opskrb-

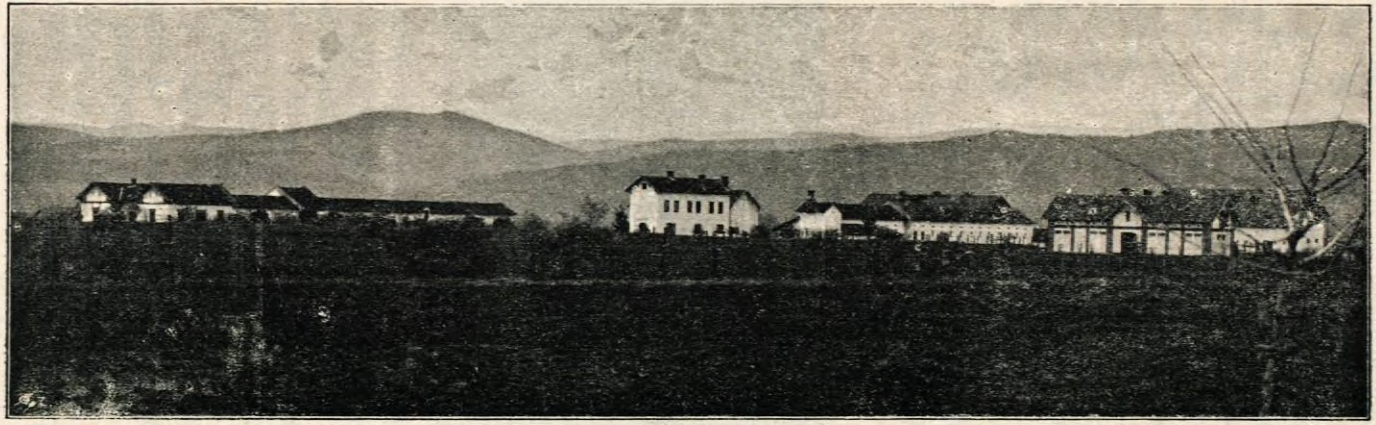

Poljoprivredna stanica Modrić.

Solana u Gornjoj Tuzli za osmanlijske vladavine.

ljivati solju svu Bosnu, što se je do sada (1895.) već prilično postiglo. Siminhan je i raskrsnica za Zvornik i Brčko. Odma uz solanu odvaja se od glavne ceste tuzlansko-zvornička cesta, što na Gornju Tuzlu i Lopare vodi krasnim krajem u Brčko. Iz Siminhana se stiže kolima u Brčko za $5^1/_2$, u Zvornik za 6 sati. Četiri km. od solane leži Gornja Tuzla, čisto muhamedovsko mjesto, poznato svojim solnim bogastvom. U zgodnoj gostionici za solanom, gdje ima i elegantan ljetnji paviljon, dobijemo zajutrak, da ne može biti bolji. Bilo je svježa piva, dobrih vina, sode. Gostioničar je bio Magjar, kao što u opće u tuzlanskom kraju ima veoma mnogo Magjara i u činovničkom i u poslovnom po-

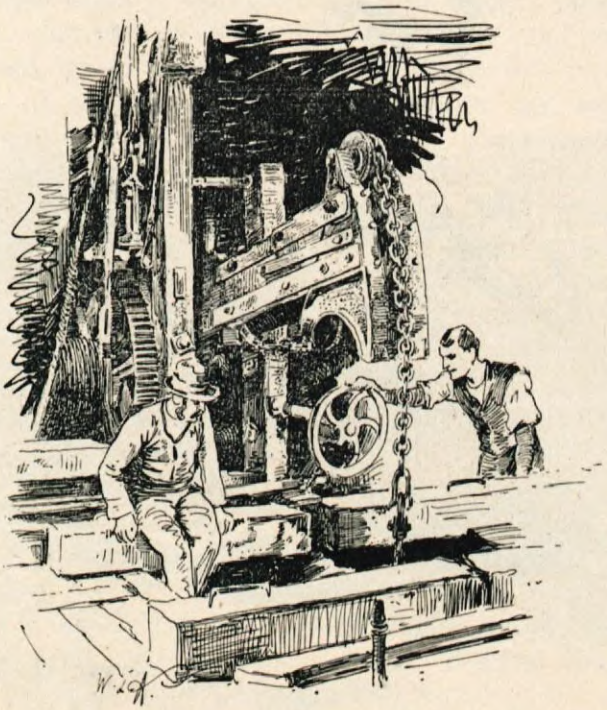

Vrtanje u solani donjo-tuzlanskoj.

ložaju. Svuda se tu čuju i Magjari, te se ne može poricati, da oni pokazuju mnogo više razumijevanja za vrijednost Bosne, nego li oni u Cislajtaniji, gdje se od vječitih razmirica sasvim zaboravlja, kakvu je vrijednu zemlju habsburška monarhija stekla okupacijom. Istina Bog da se je prirodno blago moralo istom na sunce iznositi i da su se pomoćna sredstva morala tek nalaziti. Da se je to učinilo i da se i danas čini, velika je zasluga sadanje bosanske uprave.

* * *

Tuzlansko okružje može da se podiči najboljom marvom i izvrsnom konjskom pasminom. Veličanstvena poljoprivredna stanica ima u Modriću. U Tuzli su, kao i po drugim bosanskim krajevima, konjske trke pravi narodni sport. Kada se je otvarala željeznica, priregjena je velika narodna svečanost, koje će se na vijek prijatno sjećati. Na raskršću brčanske i zvorničke ceste, prilično daleko od grada, na golemoj livadi, uz koju su s jedne strane brda, bilo je omegjašeno

Trka.

mjesto za svečanost. Za goste je dignuta zasebna tribina, s ložama za ministra Kállaya, zemaljskoga poglavicu baruna Appela, te za njihove gospogje. Svijet se je gužvao po livadi, a na brdima se je vigjala glava do glave, skoro sve sami crveni fesovi i saruci, kao ogromne rpe alpskih ruža. Jedino domaći sport imao se je da pokazuje, ponajprije prava bosanska trka.

Za trkalište je uzeta cesta i za trku je odregjeno 6½ km. Za

veliku trku s jahačima prijavljena su 22 konja, mahom od muhamedovaca zemljovlasnika iz Tuzle, Bjeline, Gradašca, Gračanice, Kladnja. Janje, Brezovapolja i iz nekojih sela. Kada je opalio top. bio je to znak, da su konji krenuli, te nije dugo potrajalo, a na zavoju se ceste opazi jedan kulaš, gdje leti kao strijela; jahač mu se je jedva i vidio. Za njim evo brzo i drugoga i trećega konja, onda čitave rpe, a svijet ih ukraj ceste sve goni, da jure. No kulaš ostade prvim pobjednikom; bio je to konj Ali bega Hadži-Alibegovića iz Modrića, a jahalo ga je polugolo ciganče od kojih deset godina. „Jockey" ti je tu mahom deran, najstarijemu je 13 godina, najviše cigančad. O sedlu ni spomena, a obično nema ni uzda; oko vrata su konjima šarene pantljike i po tima ih svijet poznaje. Kao strijele preletješe konji preko svežnja sijena na cesti, što je označavalo metu, a nekoji i med same gledaoce.

Sudije, na čelu im načelnik tuzlanski Hašim aga, odvedu četvoricu pobjednika u svečanom zboru u ogragjen prostor pred tribinima i tamo im bude svakojaka čast iskazana. Naprijed pogje ciganska glazba i strahovito zagalami, a za njom se povedu konji. Onda se konjima nagrade — 39, 9, 6 i 4 dukata — svežu na čelo, opet zagalami glazba i sada tuzlanski telal objavi svijetu, ko je pobijedio. Taj je telal bio starac musloman, a ovdje se je dao i na lakrdijanje. Skakao je i prenemagao se, vikao kao manit i udarao u tulum, da je bila strahota. Bilo je vrijedno vidjeti, kako su se mali jahači, onako izderani i prljavi, ponosili, što ih toliko slave, a i vlasnik najboljega konja nije se održao u svojem muslomanskom spokoju, nego pogladi i konja i derana, te pokloni deranu 15 dukata. Za 12 je časaka deran prevalio onaj put.

Takve su trke svečanosti za cijele općine. Već unaprijed ne spavaju ljudi od uzrujanosti; konje gone do umora, a kada ih oznoje, zamataju ih u ćebeta i čvrsto ovezuju remenjem, da im mišice ne omeknu. Tek pred trkom im skidaju ćebeta. Tako se trenira u Bosni, — prilično drugačije, nego li drugdje.

Za onom prvom trkom eto druge trke, još i originalnije: trke bez jahača. Mislio bi, da si na američkom prerijama i da Indijanci gone za rpom mustanga. No ovdje nije bilo nikoga, da goni; male one bosanske „mačke" kao da su i same slavične, da prve stignu k meti.

U veranju uz stup učestvovali su sami cigani, te su za nagradu dobivali komade crvene čohe, po napoleon i po dva for. Originalno je bilo opet skakanje na mijeh. Mijeh se naduva, uljem se natare i onda se pogdjekada prelijeva vodom, da bude valjano sklizav. Sada treba na mijeh tako skočiti, da pukne, — a to traje često i po nekoliko sati, jer skoro svaki isklizne i padne, na veliki smijeh sviju gledalaca.

Kod toga se je skakanja osobito istakao jedan ciganin, skoro sasvim crn, očiti mješanac s crnačkom krvlju, no pravilne stasite spodobe i mišica kao od čelika. Na žalost nije stekao nagradu.

Kod odskakivanja nije bilo ništa osobita, no utrkivanje je bilo zanimljivo, makar i slabije prijatno. Za utrkivanje su se skidali sasvim i ostavljali su na sebi samo kratke gaće. Daljina je bila $3^1/_2$ km. i to su većinom prevaljivali za 12 časaka!

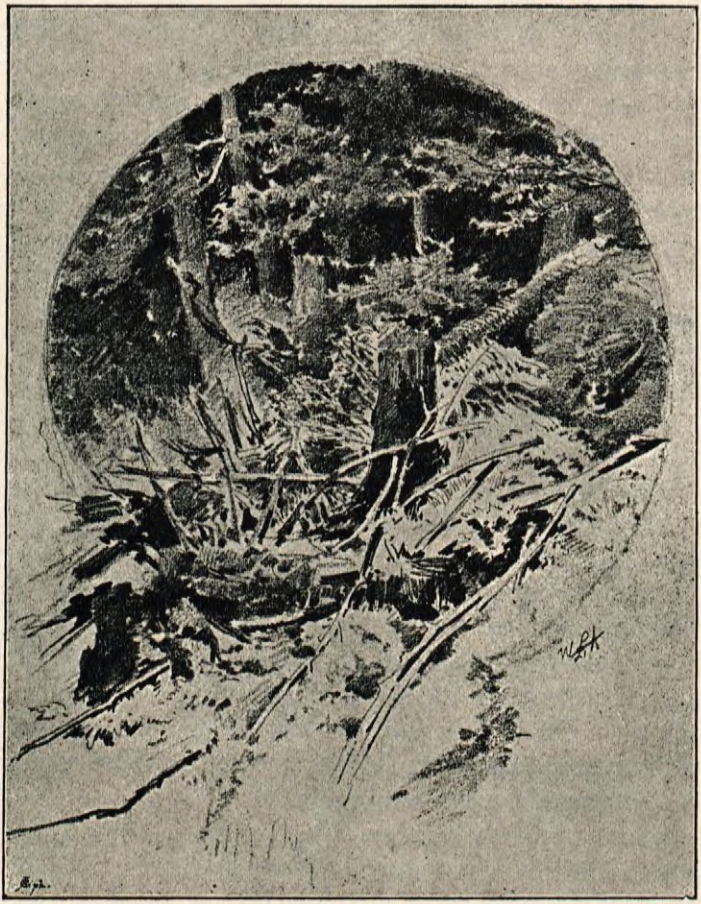

U bosanskoj šumi.

Kanili smo otići i u Posavinu, ali neprestana nas je kiša spriječila, te odgodismo za drugi put. S Tuzlom se rastadosmo u spoznaji, da smo ovdje mnogo vidjeli i naučili, nada sve to, kako može svjesna uprava zapuštenu zemlju sistematski da diže i kako se s uspjehom kultivira.

* * *

Tako se sada rastajem s krasnom zemljom, što sam je uzljubio za mladosti i u docnije je doba sve više privijam k srcu. Nastojao sam, da u svojim opisima pokažem, šta je nekada bilo i šta je danas. A sveta je istina, da Bosna i Hercegovina nijesu samo po prirodnoj ljepoti i po etnografiji, nego i po svojem brzom kulturnom i gospodarstvenom razvitku najzanimljiviji krajevi evropskoga istoka, te da ih je vrijedno pohoditi. I turiste i privrednici i učenjaci imaju šta da razgledavaju u toj zemlji, što se svakomu tako umiljava, da će vazda i vazda s čežnjom pomišljati na romantične brdine, na krajeve uz Bosnu, Vrbas, Drinu i Neretvu, i onamo se opet vraćati. No i kolonijalnim političarima, koji su danas po Evropi tako mnogobrojni, vrijedno je preporučiti, da ovamo malo zavire; u Bosni se provodi praktična politika, a šta se je učinilo, na veliku je čast i ljudima na upravi i Austro-Ugarskoj. Nekadanja zapuštena bosanska sestra pridružuje se danas evropskim zemljama kao dostojna drugarica.

Na drvu ljudstva stoji cv'jet do cv'jeta,
Po vječitom je zakonu im hod.
Kad jedan bl'jedo svene i ocvjeta,
Rascvate drugi i zablista rod.
Vjekovito se nastaje i gine,
Bez sustanka, dok traje svijet taj!
Uzapinju se, padaju s visine,
A svaki cv'jet je narod ili kraj.

Tako pjeva Freiligrath. A Bosna je zemlja na osvitu, prava zemlja jutarnjega sunca!

SADRŽAJ.

Strana

Predgovor . . . . . III.

Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko:

Strana

Na bosanskoj željeznici . . . 1
Postrance od tračnica 29
U željezarskom kraju 38
Sarajevo 48
Kako se živi i posluje u bosanskom glavnom gradu . . . 59
Iz bosanskoga živovanja i ljubovanja 84
Novo doba u Sarajevu 96
Biser Bosne 105
U Podrinje 121
Iz Goražda u Foču 133
Na megji novopazarskoga pašaluka 155
U novopazarskom sandžaku . . 164
Na splavi niz Drinu 184
Stari bosanski rudnički grad . 216
U Zvornik 225
Idilične vožnje 238

Strana

Romanja i Glasinac 253
Iz Sarajeva u Mostar 273
Hercegovački glavni grad . . 296
Blagaj i vrelo Bune 316
Uz crnogorsku granicu 324
U bašči Hercegovine 355
Dalmacijom u dolinu Neretve . 371
Ramskom dolinom u Jajce . . 399
Kraljevski grad Jajce 419
Jajce i okoliš u sadašnje doba 442
Od Lašve na Travnik u Jajce . 452
Vrbaškom dolinom u Banjuluku 465
Banjaluka 480
U naseobinama 495
Iz Banjeluke u Kostajnicu . . 508
Skok u Krajinu 515
U Tuzlu 530
U solnom i ugljenovom kraju . 543

Narodna in univerzitetna knjižnica
Ljubljana

Geogr. zavod Ed. Hölzela u Beču.

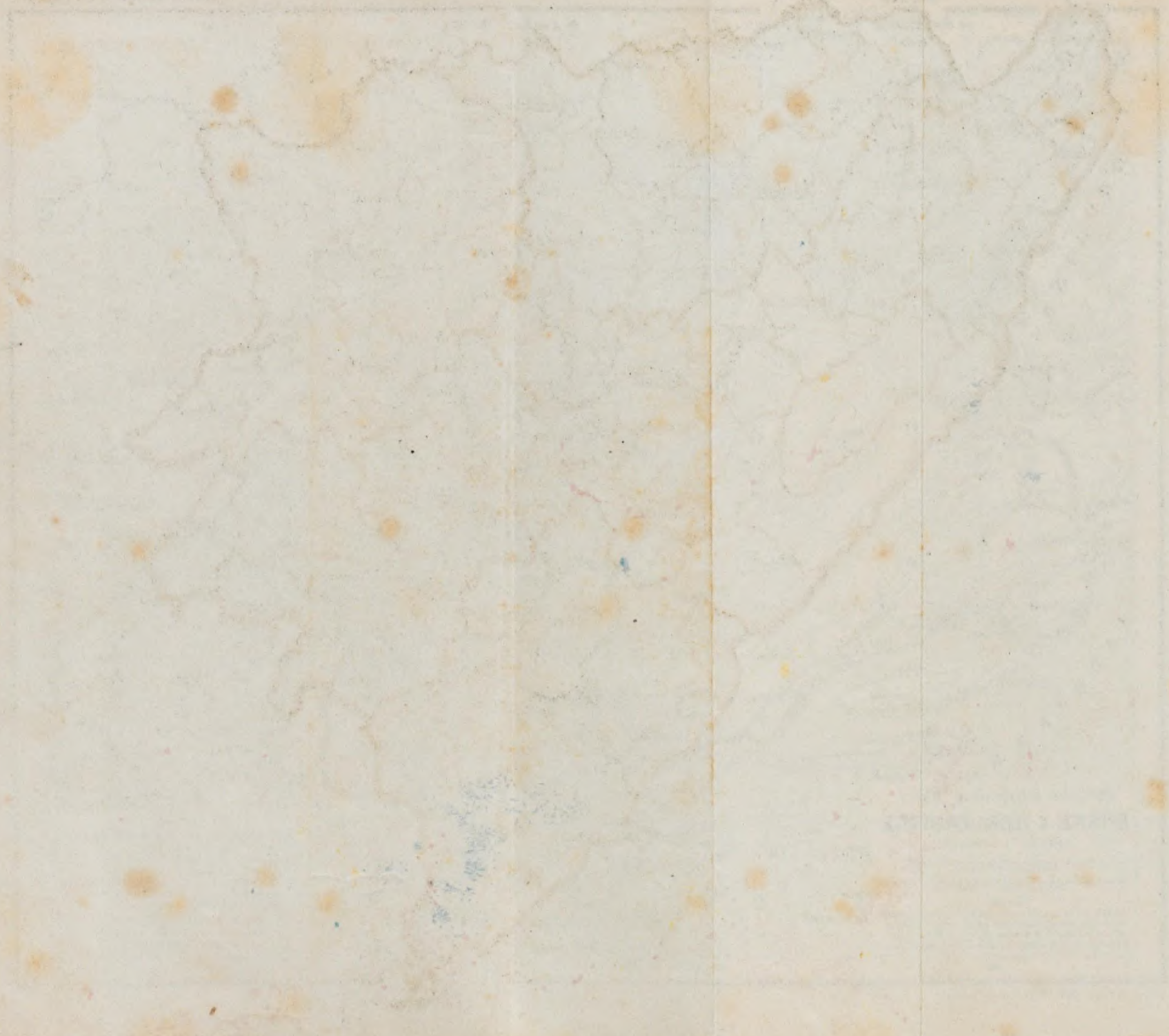

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA
00000032998